

Олесь ДОНЧЕНКО

ТВОРИ В ШЕСТИ
ТОМАХ

Олесь ДОНЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ

1

Редакційна колегія:

Д. І. БЕДЗИК, Н. Л. ЗАБІЛА, О. І. КОПИЛЕНКО (*голова*),
В. Г. РАДЧЕНКО, М. Й. СИРОТЮК

Упорядники:

І. Я. ЗАЄЦЬ та М. М. ОСТРИК

Вступна стаття М. ОСТРИКА

Примітки І. ЗАЙЦЯ

Ілюстрації В. ЯКУБИЧА

Mr. Doureny

ОЛЕСЬ ВАСИЛЬОВИЧ ДОНЧЕНКО

Небагато в українській радянській літературі митців слова, що написали б стільки творів найрізноманітніших жанрів, на найрізноманітніші теми, для читачів різного віку, як Олесь Донченко. Романи й повісті, вірші й поеми, п'єси й кіносценарії, публіцистичні статті, нариси, оповідання й казки — твори для дітей, юнацтва і дорослих, статті про літературу; відображення різних етапів розвитку нашої країни — від дореволюційного життя трудящих, подій революції і громадянської війни до Великої Вітчизняної війни й післявоєнної відбудови народного господарства; відображення життя дорослих і дітей, робітників, селян і інтелігенції в різних кінцях Батьківщини — на Україні і Сахаліні, на Уралі, Каспії і в Казахстані, а також за межами Батьківщини; нарешті, змалювання життя школи — такий жанрово-тематичний діапазон творчості цього різнобічно обдарованого письменника.

Найціннішими в художній спадщині Олеся Донченка є його прозові твори для дітей. Не на одне покоління юних радянських читачів справили і ще справлять виховний вплив ці твори. Багатьох юнаків і дівчат вабило й вабитиме справжнє, словнене захоплюючих творчих справ життя дорослих, подане письменником широкою перспективою. Шлях до заповітного «дорослого життя», показаний автором «Школи над морем», «Юрка Васюти», «Золотої медалі», «Голубого гвинтика» та інших романів, повістей, оповідань, манить у неходжені простори чарівного світу.

Ім'я Олеся Донченка стоїть у ряду імен таких українських художників слова, що писали і пишуть для дітей, як Н. Забіла, О. Іваненко, О. Копиленко, М. Трублаїні.

Олесь Васильович Донченко народився 1902 року у Великих Сорочинцях, Полтавської губернії, в родині вчителя.

Любов до художнього слова виникла в нього рано. Уже в перших класах гімназії, куди він вступив дев'яти років, юний Олесь пробує перо, старанно й охоче працюючи над шкільними творами. «Безліч книжок, що я читав «запоєм», страшенно впливали на мене, хвилювали, викликали бажання й собі написати щось так, як Чехов, Тютчев, Бунін... У своїх дитячих «творах» я намагався наслідувати найулюбленіших моїх авторів»¹, згадував пізніше письменник.

Перший друкований твір О. Донченка — ще незрілий, особливо щодо змісту, вірш «Журливая пісня, журливі згуки» — з'явився на сторінках лубенської повітової газети, коли авторові було 16 років. Тоді, крім віршованих спроб, писав він і невеличкі п'єси. Деякі з них ставилися в гімназії драматичним гуртком з участю автора.

У 1920 році О. Донченко закінчив гімназію, потім учився на курсах позашкільної освіти. Після цього працював у Лубнах спочатку вчителем-позашкільником, пізніше — інструктором позашкільної освіти. Іздив по селах з лекціями, організовував драмгуртки. Напружене життя, сповнене творчого буяння енергії визволених трудящих мас, руйнування старого і будівництво нового світу, свідком та учасником якого був О. Донченко, давали невичерпний матеріал для художньої творчості. Ним і живилася поезія молодого автора, який з 1922 року, працюючи в редакції газети «Зарево» (потім «Червона Лубенщина»), почав регулярно друкувати свої твори.

Перша книжка О. Донченка — збірка віршів «Червона писанка» — виходить у 1926 році, наступного року з'являється п'єса «Комсомольська глушина», в 1928 році — друга збірка віршів «Околиці» та два твори на комсомольські теми — велике оповідання «Сурми» і повість «Золотий павучок»; потім читач знайомиться з повістю «Дим над Яругами» і п'єсою для дітей «Маскарад» (1929 р.). Водночас О. Донченко пише й видає ряд поем («Червоноармієць», «Батрак», «Сількор», «Поєма про золотий шум») та багато віршованих оповідань для дітей молодшого віку.

Твори, написані в 20-х роках, виявляють суперечливість світогляду молодого Донченка. Він усім серцем вітав велетенські соціальні зміни в країні, віддавав свої сили на утвердження нового. Але його, вихідця з середовища інтелігенції, пригнічувала темнота роз-

¹ Олесь Донченко, Творчий звіт, «Червоний шлях», 1934, № 2—3

бурханих революцією трудящих мас. В його світосприйманні, незважаючи на впевненість у перемозі нового, переважали темні барви. Переважали вони і в його творах, вносячи у вірші, повісті певну меланхолійність, а то й нотки песимізму. Письменник у важкій буденній роботі не завжди міг знайти повне задоволення (цю обставину автор відобразив у кращій повісті тих років «Дим над Яругами»), і це позначилося на творчості.

Основна тематика творів О. Донченка цього періоду — життя комсомолу в провінціальній «глушині», символом якої стали яруги — пристановище тіней минулого. Яруги виступали не тільки в творах О. Донченка. Один з його ровесників — Павло Усенко, — на той час значно зріліший політично, також іноді сумував від того, що десь «за заметами, за снігами білими» панують «вихори та віхола у яру повстанському». Але якщо в Павла Усенка це почуття хвилине, та й не викликає осуду, бо не роззброює, а швидше кличе подолати снігові завії, то в О. Донченка настрої бував надміру мінорний, його «яруги» жакні, ледве чи не містичні.

Політичною основою такого ставлення письменника до дійсності було характерне для певної частини наших літераторів нерозуміння непу. Він, як і деякі інші поети, зокрема В. Сосюра, який мав на молодого О. Донченка великий вплив, сумував за революційним минулим, нудгував, не бачачи героїки, романтики в буднях повсякденної копіткої роботи по будівництву нового життя. Він шукав джерел емоцій в еротичі, змальовуючи з натуралістичними подробицями любовні взаємини випадкових у комсомолі людей.

Своє тодішне розуміння сучасності О. Донченко виразив, зокрема, в оповіданні «Сурми» (пізніше автор визначає жанр цього твору як повість): «Так, — думаю я, — просурмили сурми й стихли. Прийшла гроза й одшуміла. І здається — все тихо й знову все сонно. Але чиєсь велетенське серце живе. Я чую, як воно стукає й дихає, як динамо. Його стукіт — у грудях у Ольги, у Марти, у мене... Хай просурмили сурми й одшуміла гроза! Хай пройшли ескадрони! Наше серце не змовкне ніколи!»

Можна було б прийняти оптимізм «серця живого» — в ньому нічого злого ніби й нема, — якби на місці змовклих сурм і відшумілих ескадронів письменникова уява малювала «машинний гул і творчий рух, напруження ходи», «нової культури повстанців» (П. Усенко), якби вияв стукоту «живого серця» в оповіданні не обмежувався любовними болями. Однак не випадково автор епіграфом до твору обрав саме ці рядки з вірша В. Сосюри.

...Стучать закохано і дико
Її вишневі чобітки.

Ідейні хитання О. Донченка в умовах складної і гострої літературної боротьби 20-х років завершуються тим, що він пориває з організацією комсомольських письменників «Молодняк», членом якої був до того, і разом з кількома іншими молодняківцями (О. Кундзіч, Т. Масенко тощо) переходить у буржуазно-націоналістичний «Пролітфронт».

Звичайно, твори О. Донченка 20-х років — це не лише недоліки й хиби. Письменник у багатьох віршах оспівував риси нової людини, поетизував соціальні зміни в житті народу. Його поеми присвячені важливим темам сучасності — боротьбі з класовими ворогами (цієї теми торкається й повісті), зростанню політичної активності трудящих, зокрема розгортанню сількорівського руху, і т. д. В поемі «Червоноармієць», наприклад, описано роздуми прикордонника Лавріна про Леніна, про нове життя. Червоноармієць, стоячи на варті, мріє повернутися в рідне село і заснувати сільськогосподарську артіль. Але не судилося здійснитися мріям — Лаврін гине від руки бандита. Цей твір, як бачимо, закликав бути на сторожі революційних завоювань і достойно захищати країну від посягань ворога.

У поемі «Батрак» зображено юнака, на психології якого теж яскраво позначився виховний вплив Червоної Армії (колишній наймит повертається з армії свідомим борцем за побудову безкласового суспільства). Цей мотив, що частково звучить і в повісті «Золотий павучок», автобіографічний: О. Донченко за достроковим призовом, як комсомолец, служив в армії з весни 1924 року до осені 1926 року і виніс з військового життя немало хороших вражень.

Елементи здорової критики бюрократизму, пустого фразерства, характерного для окремих комсомольських діячів, зустрічаємо в п'есі «Комсомольська глушина». З ідкою іронією зображує автор збори, на яких ухвалюється така от «постанова»: «Заслухавши доповідь товаришки Марти про рух землі навколо сонця, загальні збори ячeyки кисимиу села Дряподубовки постановляють, що земля дійсно крутиться навколо сонця, і дякуємо Радянській владі, що вона все встроїла на користь пролетаріату».

І все ж твори з комсомольського життя — «Сурми», «Золотий павучок», «Комсомольська глушина» — загалом хибні, бо в них непомірно перебільшені негативні явища життя і чітко виявилось протиставлення романтики революційної боротьби будням трудового життя. А в тогочасних умовах невміння правильно осмислити «героїку буднів» на ділі означало відхід од магістрального шляху розвитку радянської літератури.

«Сурми» й «Золотий павучок» дістали гострий осуд громадськості. О. Донченко сприйняв зауваження критики і в 1934 році так писав про це: «Гостро негативна оцінка, що її зазнали від кри-

тики перші мої два прозові твори, змусила мене замислитись над подальшими шляхами моєї творчості, зокрема над тематикою»¹.

Роздуми над подальшими шляхами творчості привели письменника до плідних шукань, у процесі яких він переборов означені вище недоліки й хиби, піднявшись на новий ідейно-художній рівень літературної творчості.

Уже в листопаді 1928 року, працюючи над твором «Дим над Яругами», О. Донченко писав, що його повісті, в тому числі й незакінчена,— це речі перехідні, вони тільки розкривають «шлях до більшої праці»². Заява ця була зроблена невдовзі після того, як на Україну завітав О. М. Горький. Геніальний російський письменник у дружній розмові з харківськими літераторами, між іншим, зазначив: «...Треба, щоб «нудьгуючі» люди побачили гігантський розмах будівництва». Такі слова не могли пройти повз увагу О. Донченка, для якого Горький був одним з найулюбленіших художників слова. Як побачимо далі, письменник під «більшою працею» саме й розумів художнє відтворення «гігантського розмаху будівництва». Життя показало йому, що «будні», які навівали на нього нудьга,— це многотрудний подвиг народу, зодчого соціалізму, подвиг, що увінчався історичними перемогами в творенні нового світу.

2.

Через два роки після «Диму над Яругами» виходить з друку нова повість О. Донченка — «Ондатра». Написана вона під час перебування автора в «Пролітфронті», куди він потрапив у надії повчитись у «видатних майстрів художнього слова». Ворожі ідеї «Пролітфронту», концепція так званого «активного романтизму» були чужі О. Донченку і не мали серйозного впливу на його творчість, хоч якоюсь мірою пролітфронтівська ідеологічна атмосфера позначилась на «Ондатрі».

І все ж ця повість більш показова для позитивної ідейно-творчої переорієнтації автора, ніж для виявлення ворожих впливів на нього. Якщо в перших двох повістях і п'єсі «Комсомольська глушина» письменник відійшов од життя, не спромігшись виявити в трудових буднях радянської дійсності героїчних тем, то тут він закликає покінчити з пишними розмовами про великі діла, спуститися з надхмарних високостей на землю і братися за практичну,

¹ «Творчий звіт», «Червоний шлях», 1934, № 2—3.

² «Письменники про себе», «Комсомолец України» від 24 листопада 1928 р.

буденну роботу на користь соціалістичного будівництва. «...Ви, товаришу Корольчук,— говорить один з героїв твору,— киньте балачки про Дніпрельстани і беріться до практичної, дрібної й буденної роботи на користь реконструкції. Одними балачками й потуранням своїй амбіції Дніпрельстану не збудувати».

Дія повісті відбувається в селі, закинутому між лісових боліт. Це теж «глушина», як і в попередніх творах письменника, але тут вона зображена як об'єкт соціалістичної перебудови. Група ентузіастів; переборюючи відсталі настрої серед селян, заселяє болотні озера ондатрою — мускусною крисою, хутро якої має промислове значення. Ентузіасти прагнуть організувати кооперативну артіль для промислового розведення ондатри, сподіваючись, що хутро цього звіра послужить державі одним з джерел коштів для соціалістичного будівництва.

Роблячи установку на те, щоб опоетизувати «дрібні», буденні справи, О. Донченко не уникнув крайності: він звеличує людей, які займаються корисною працею, а заодно підносить і ондатру на таку височінь, ніби вона може стати ледве чи не найголовнішим джерелом державної скарбниці. Гімни ондатрі межують з карикатурою.

Повість «Ондатра», не становлячи серйозної ідейно-художньої цінності (особливо шкодить їй протиставлення культурних осіб «темній масі»), була кроком автора у напрямі до розробки актуальних тем нашої дійсності.

Другим кроком стали «Дві весни», що вийшли в світ того ж року. Цей твір присвячений молодим радянським робітникам, їх боротьбі за створення вітчизняної техніки, їх духовному зростанню. Головні події повісті розгортаються у зв'язку з трудовими зусиллями комсомольської бригади, спрямованими на створення радянської марки магнето.

Повість має і другу сюжетну лінію — формування робітничого поета Макара Васильця, розвиток його світогляду, творчі шукання. Світогляд Макара Васильця формується в комсомолі під особистим впливом секретаря цехового комсомольського осередку Якова Решетняка — ударника на виробництві, молодого поета з усталеними ідейно-творчими принципами.

Свій перший вірш Макар написав про весну. Вірш складався з невибагливого асортименту таких реалій, як «весна чарівлива», «кохання і співи» в серці

І крильця тремтячі, прозорі
Легких золотавих бабок.

Решетняк, ознайомившись з віршем Васильця, «тільки покрутив носом». Він пояснив Макарові, що весна буває різна. Непманка

радіє весні, «бо цуцик її по сухенькому тротуарі зможе прогулянку робити. А селянин, скажімо, мужик, той — за плуга. Весна для нього — оранка й сімба... Ти — робочий підліток, у тебе й весна робочого підлітка... Борися за неї біля верстата... молодістю, віршами, всім. Хай і вірші твої змагаються за магнето».

Змагання уперте й суворе,
В змаганні країна гуде.
Стогромно, як сонячне море,
Весна робітнича іде!

Такими рядками завершив Василець свій новий вірш, в якому оспівав робітничу весну.

Концепція «двох весен», як бачимо, дещо спрощує стан речей. Але головна думка автора в усіх цих міркуваннях, безумовно, вірна і цінна на той час. О. Донченко закликав молодих письменників стати лицем до актуальних питань будівничого життя, поставити в центр творчої уваги простого трудівника, його натхненну працю, зробити літературу бойовим помічником партії і народу в боротьбі за індустріалізацію країни, за технічний прогрес.

З таким розумінням завдань радянського письменника тісно пов'язаний погляд О. Донченка на романтику, героїку в житті й літературі, викладений у «Двох веснах». Тут автор, як побачимо далі, розвінчав і суворо засудив ту концепцію, що позначилась і на його попередній творчості.

Бібліотекарка Зося, донька службовця, знайома Якова Решетняка, комсомолка, мріє про героїчне життя, її гнітить «буденність», «сірість» навколишньої дійсності. Дівчині обридає слухати Якова, бо в нього тільки й мови, що про магнето, навіть його вірші сповнені «ударних бригад», «сталі», «верстатів».

Де «...знайти дужу людину, велетня духу, що не прикутий до буденних дріб'язкових справ? — питає Зося.— Невже перелетіли велетні на іншу планету?.. Я шукаю героя, Якове».

Зосю не переконують міркування Решетняка, що на кожному заводі в першому-ліпшому цеху діють герої,— в неї є «якась внутрішня сила, що кличе... кудись у вишину, подалі від буденної роботи, від одноманітних днів».

О. Донченко не вдається тут до поширеного пізніше в нашій літературі виправлення персонажа через адміністративні стягнення: Зося лишається при своїх думках, мріях, уподобаннях, бо, нічого гріха таїти, і сама ота проповідь Решетняка здається їй невід'ємним супутником, апологією «буденщини».

Міркування Решетняка, безперечно, вірні, але разом з тим ще

недостатні для того, щоб прибічник міщанського розуміння романтики, ознайомившись з ними, відмовився од своїх думок. Письменник усвідомлював це, а тому вирішив знайти дійовіші засоби перевиховання Зосі, ніж звичайне моралізаторство,— він довів її шукання «героїки» до логічного кінця на практиці, показавши те, що лежить «над буднями», тобто поза непомітною зовні героїкою повсякденної творчої праці.

Зося знайшла «велетня духу» в образі фоторепортера Карла Буша — нікчемного, але спритного людя, який теревенить дівчині, що йому «тісно на землі» і що він збирається взяти участь в експедиції на Марс.

Ореол героя покоровив серце дівчини. Між нею і фоторепортером установились якнайближчі стосунки. Та ненадовго. Незабаром Карло розлюбив Зосю і зник, повідомивши листом, ніби він їде в Іспанію, де готується міжпланетна подорож. Дівчину почали мучити сумніви: чи не морочив він їй голови? Випадок зовсім протверезив її: заїхавши в іншу частину міста, вона побачила, як опухлого від горілки «велетня духу» міліціонери ухали у фаєтон, і стара шкапа потягла його як непотріб. Зося повернулася до комсомольського колективу, який допоміг їй усвідомити, що тільки в творчих буднях і можна знайти справжній героїзм, справжню романтику.

Перекожливо викриваючи міщанську романтику, письменник тоді ще не спромігся на повну силу розкрити натхненну красу творчої праці, щоб захопити нею читача, не спромігся зримо показати той ідеал в буднях, якого шукала Зося «над буднями». Пізніше він розв'яже це відповідальне завдання в творах для дітей та юнацтва.

Дальше творче зростання О. Донченка невіддільне від могутнього розвитку всієї радянської літератури, яка в роки першої п'ятирічки збагачується великим циклом прозових творів на так звані виробничі теми. На Україні з'являються повісті й романи про будівництво індустриальних гігантів — Дніпрогесу («Сила» Я. Баша, «Бурун» С. Скляренка), Харківського тракторного заводу («Тракторобуд» Н. Забіли) тощо. Героїчне життя радянських робітників зображене у великих прозових творах О. Копиленка («Народжується місто»), І. Ле («Інтеграл»), А. Шияна («Магістраль»), Ю. Шовкопляса («Інженери») та ін.

Почавши ґрунтовну розробку тем з життя робітничого класу в повісті «Дві весни», О. Донченко виношує нові творчі задуми. Улітку 1931 року Донченко, перебуваючи вже на творчій роботі як письменник-професіонал (до переходу на творчу роботу він після демобілізації з армії працював секретарем юнацького сектора в Державному видавництві України, потім — редактором літературного бюлетеня РАТАУ), їде на Магнітобуд. Його вабило до себе веле-

тенське будівництво фортеці соціалізму на Сході, в процесі якого докорінно змінювалось обличчя напівдикого краю і його жителів — колишніх кочовиків, гартувалася дружба між трудівниками різних національностей Країни Рад. Романтика становлення нової людини в ході соціалістичного перетворення країни, нечувана трудова героїка якнайповніше виявлялися на будівництві такого широкого розмаху. То був передній край боротьби за соціалізм, а Донченко, повністю усвідомивши завдання радянського письменника, чітко визначені Комуністичною партією, саме й прагнув бути на передньому краї.

Перебування на Уралі увінчалось першим у творчості письменника романом «Зоряна фортеця». Цей твір пройнятий високим пафосом творення нової доби, написаний з хвилюючим піднесенням. З його сторінок постають незабутні картини напруженої праці в роки першої п'ятирічки. Великий колектив будівників, керований партією, на очах у читача змінюється разом з перетворенням зауральського степу. Ці зміни завойовуються не тільки у важкій праці, ускладненій і матеріальними нестатками робітників, і труднощами в постачанні будівельного та технічного матеріалу, а й у нещадній боротьбі з прямими ворогами соціалізму, що примазалися до Магнітобуду з метою шкодити справі, і з рвачами, і з пережитками в свідомості чесних робітників. Автор роману з любов'ю показує ентузіазм трудівників, які з честю виконують наказ партії, народу — успішно завершують будівництво металургійного велетня. Він не применшує труднощів у житті і роботі зодчих соціалізму, не збивається на дешеве «романтизування» величної справи. В усій складності обставин постає з книги самовіддана праця радянських людей — і саме з цієї складності народжується відчуття справжньої героїки «будівничих буднів». І коли десь під кінець роману читаєш розмову між двома персонажами твору — Сашею Васнецовою і Богатирьовим — про масовий героїзм магнітобудівців, про керманіча нового життя — партію, то ловиш себе на тому, що в тебе вже зринали подібні міркування при читанні «Зоряної фортеці».

Тема партії зазвучала в цьому творі, як і тема дружби народів, з значною силою (треба лише зауважити: письменник несправомірно відкидає індивідуальний героїзм). І не тільки в декларативних рядках зображує О. Донченко керівництво партії, а й конкретно: ми бачимо велику повсякденну роботу комуністів безпосередньо на всіх дільницях будівництва.

У «Зоряній фортеці» автор доводить неспроможність ворожих побрехеньок про те, що, мовляв, трудові досягнення в Радянському Союзі — це наслідок «пригнобленості російського народу, паріїв». Невигідно панам капіталістам визнати чудодійну силу — ентузіазм,

породжений визволенням праці з-під гніту капіталу, і вони придумують «протиріччя», які нібито криються в тому, що більшовики, з одного боку, «обожнюють» працю, а з другого,— кличуть до комунізму, який, на думку таких, як підступний ворог Незнамов (роман «Зоряна фортеця»), має «визволити від лабет праці».

Достоїнню відповіддю незнамовим є показ у творі небувалих темпів будівництва, ударництва, соціалістичного змагання.

Продовжуючи розкривати ілюзорність міщанських уявлень про щастя, письменник показує, що поза працею не існує повноцінної людини. Цікаво з цього погляду зображене подружжя Хазарових. Хазаров — досвідчений інженер, політичний кругозір його спочатку вузький, потім ширшає, але він завжди сумлінний, чесно трудиться на своєму посту, всього себе віддає роботі. Дружина Хазарова — типова міщанка. Ніде не працюючи і не маючи дітей, вона тримає домробітницю, а сама шукає втіх у розпусті.

Подружжю Хазарових протиставляється молода пара — інженер Матусевич і його дружина — робітниця Саша Васнецова. Обоє вони до самозабуття закохані в працю, і це служить їм надійною опорою сімейних утіх, радостей, щастя.

«Зоряна фортеця» має і свої недоліки: не зовсім досконала композиція роману, тканина твору дещо переобтяжена технічними подробицями, не всі персонажі конче необхідні в розвитку сюжету твору, іноді автор не доводить до кінця «партію» того або іншого героя.

У 1932 році О. Донченко їде в Баку і збирає там матеріал для нового роману «Море відступає». Його й тут цікавить соціалістичне перетворення світу людиною, яка сама перетворюється, зростає. В цьому романі (виданий він у 1934 р.) автор оспівує героїчну працю добувачів нафти на відвойованій у моря території. Своєю проблематикою і навіть побудовою новий твір досить близький до попереднього, хоч є в ньому, звичайно, і свіжі мотиви, і свіжі художні прийоми.

Слідом за романом «Море відступає» з'являється повість «Родина Мартинових». Прототипами головних героїв твору, членів родини Мартинових, послужили реальні люди — сім'я кадрового харківського робітника Ульянова. Родина Мартинових усоблює робітничий клас, що з перемогою соціалістичної революції взяв владу в свої руки і почав керувати всіма ділянками суспільного життя. Старий Мартинов, паровозний машиніст, має трьох синів і дочку: один син — видатний лікар, другий — відомий скульптор, третій — здібний радянський керівник; дочка Люда працює слюсарем у депо; бере активну участь у громадському житті і водночас навчається у вузі. Розквіт творчих сил робітничого класу відтілюється цілко-

виродженням залишків колишніх улюбленців долі; колишніх вершителів судеб народу — залишків класу буржуазії. Ця, друга, лінія найповніше відбита в образах дочки буржуа Ірини Котровцевої-Гай, яка кінчає життя самогубством, та її коханця, колишнього петлюрівського сотника, що, організовуючи диверсії, потрапляє до рук радянського правосуддя.

У творах «Дві весни», «Зоряна фортеця», «Море відступає», «Родина Мартинових» О. Донченко не без успіхів спробував, як він пізніше говорив, «показати незабутні роки побудови соціалізму». З цією ж настановою письменник підійшов і до написання дитячих творів, що вийшли друком у першій половині 30-х років.

3.

Українська радянська дитяча література розвивалась і міцніла разом з усією нашою літературою. Її розвиток на всіх етапах будівництва соціалістичної культури спрямовувала Комуністична партія. Питання про дитячу літературу стояло вже на XI з'їзді РКП(б). У резолюції XIII з'їзду (1924 р.) було чітко визначено ідейний напрям творчості для юних читачів: «Треба приступити до створення літератури для дітей під пильним контролем і керівництвом партії, з метою посилення в цій літературі моментів класового, інтернаціонального, трудового виховання»¹.

Письменники Радянської України багато сил поклали на те, щоб виконати цю вказівку партії. Найбільше в 20-х роках для розвитку дитячої літератури зробив С. Васильченко, який мав на той час уже великий досвід письменницької праці. Його оповідання «Приблуда», «Червоний вечір», повісті «Авіаційний гурток», «Олив'яний перстень», написані на злободенні теми сучасності, не тільки відіграли значну роль у вихованні підростаючого покоління, а й послужили, поряд з кращими творами російської радянської літератури для дітей, зразками, на яких училися майстерності молоді українські дитячі письменники. Великий вклад у дитячу літературу вніс А. Головка, в першу чергу такими своїми творами, як «Пилипко», «Червона хустина», що стали хрестоматійними. Трудилися на ниві дитячої літератури і П. Тичина, В. Сосюра, П. Панч та багато інших. Став визначатися загін дитячих письменників — Д. Бедзик, О. Донченко, Н. Забіла, О. Іваненко, О. Копиленко, М. Трублаїні.

Творчістю для дітей О. Донченко зацікавився ще в 1927 році.

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, Держполітвидав, Київ, 1954, стор. 60.

З-під його пера ще тоді почали з'являтися головним чином віршовані оповідання й казки для наймолодших читачів, надруковані окремими книжечками і в збірці «Барабан» (1930 р.). Не всі ці твори мають однакову цінність, але деякі з них користувалися широкою популярністю («Півень у звіринці», «Казка про м'яча-шарокота», «Тукибан-барабан» та ін.).

Серед кращих творів О. Донченка для дітей відзначимо передусім казки. Деякі критики оголошували в той час казку ворожою комуністичному вихованню підростаючого покоління. Відгомін боротьби з цими вульгаризаторами знаходимо в «Творчому звіті» О. Донченка. «У «Казці про м'яча-шарокота» та в «Півні у звіринці» є в мене жахлива крамола,— пише автор,— півень і звірі розмовляють, а м'яч-шарокот сам (сам-самісінький, без жодної участі людини) котиться й стрибає вулицями міста. Цю «крамолу» помітили, але пізно, згадані книжки хутко розійшлися, незважаючи на великий тираж. Проте, щоб діти не подумали, що тварини справді розмовляли людською мовою (а діти наші, знаєте, можуть цьому щиро відразу повірити — сказано, кретини!), дорослі мудреці вирішили за краще від повторних видань крамольних книжок утримуватись. Але зараз «Казку про шарокота» перевидає «Молодий більшовик».

У віршованих оповіданнях і казках для малят відчутно виявилось не завжди достатньо творче (особливо в перші роки) навчання Донченка у відомих російських дитячих поетів Маршака, Чуковського. Це усвідомлював і сам автор, прагнучи виробити свій індивідуальний стиль.

Знайшов себе О. Донченко в дитячій прозі. Першими його великими прозовими творами для юних читачів були повісті «Ударний загін» і «Веселі кролі» (1931 р.), на яких досить виразно позначився вплив творчості С. Васильченка. «Веселі кролі» де в чому схожі з «Авіаційним гуртком» Васильченка. В «Авіаційному гуртку» згадується, що учні заснували крамничку. Сюжет повісті О. Донченка розгортається навколо організації артілі юних кролівників при сільській школі. На думку автора, така артіль, з одного боку, може забезпечити матеріальну базу школи, а з другого,— послужить для селян прикладом колективного господарювання.

Письменник наслідував тут вірну тенденцію, утверджену в творчості С. Васильченка,— зображувати юних героїв в активній громадській ролі, а не замикати їх у сфері суто дитячого, «одитиненого» світу. Проте О. Донченко втратив чуття міри й показав учнів молодших класів мало не тією силою, що покликана спрямовувати батьків на побудову нового життя.

Цінним у повісті «Веселі кролі» є змалювання класової боротьби

на селі з куркулями, які чинили шалений опір утвердженню нового. В цьому перегукується з нею і повість «Ударний загін», відзначена другою премією на всеукраїнському конкурсі на кращу дитячу книжку, оголошеному видавництвом «Молодий більшовик». І в цьому творі діти-піонери беруть участь у будівництві нового життя на селі, однак «дитячий авангардизм» і тут помітно шкодить.

На тому самому конкурсі відзначено ще одну повість письменника — «Оаза в степу». В ній розповідається про життя заповідника в безводному степу під час громадянської війни і через десять років після неї.

Найкращою серед дитячих повістей О. Донченка початку 30-х років є повість «Аул Іргіз», що була, так само як і роман «Зоряна фортеця», творчим наслідком поїздки письменника на Магнітобуд. Головний герой повісті — казахський дванадцятилітній хлопчик Юлдаш, син байського пастуха Узенбаєва — показаний автором у процесі зростання. На формування його свідомості впливають складні умови життя аулу. Юлдашів батько, вихований у рабській покорі перед баями, вірою й правдою служить своєму хазяїнові, доносить йому про дії бідноти, яка розробляє плани будівництва нового життя. Через це бідняки стороняться його, називають «байським псом». Юлдаш любить свого знесиленого важкою працею батька, і йому боляче бачити вороже ставлення до нього з боку сусідів.

День за днем хлопець пересвідчується все більше й більше, що правда на боці бідняків, на боці голови аульної ради Гаріфуліна. Бай — хижак, він замишляє підступні вбивства, обдурює його та батька, хоче відрадити казахів від організації колективу, переконати їх, що школи й лікарні — то все зле, негарне. Під кінець повісті Юлдаш включається в боротьбу за нове життя.

Повість «Аул Іргіз» торкається й робітничого життя: у ній показано і загальну панораму Магнітобуду (Юлдаш з цікавості їде конем на місце будівництва), і конкретні образи робітників-магнітобудівців. Один з них, Назаров, за дорученням партійної організації допомагає біднякам аулу створити колектив.

Цілком робітничій тематиці О. Донченко присвятив повість для юнацтва «Розвідувачі нетрів» (1934 р.). У ній зображено групу комсомольців, які, виявивши в архівах описи місць, де в тайгових нетрях криються поклади корисних копалин, вирушають в експедицію і знаходять нафту.

Повісті для дітей та юнацтва, написані О. Донченком на початку 30-х років, відзначаються активним вторгненням у життя. Теми, що розробляються в них, злободенні для тогочасної радянської дійсності. Письменник не робить ніяких скидок у зв'язку з тим, що пише для дітей: адже життя є життя — предмет зображення один

і для дорослих, і для юних читачів. «Соціалістичне будівництво, реконструкція сільського господарства, участь дітей у боротьбі за промфінплан, оборона Соціалістичної Батьківщини в майбутній війні, політехнізація, природні багатства СРСР — ось теми для дитячого письменника», писав О. Донченко у програмній статті «Оголошую себе за ударника і викликаю на соцзмагання»¹. Частину означених тем він і розробляв у творах «Ударний загін», «Веселі кролі», «Оаза в степу», «Аул Іргіз», «Розвідувачі нетрів»

Ще М. О. Добролюбов, борючись проти міщанських нудотних опусів, якими годували тоді малят, заявляв: «Не абстрактно-моральні сентенції, не фантастична бредня, не розчулені патякання повинні тепер наповнювати сторінки дитячих книг; у них повинні подаватися позитивні відомості про світ і людину, розповіді з дійсного життя, роз'яснення тих питань, які тепер хвилюють суспільство і зустрінуть нинішніх дітей відразу, як тільки вони вступають у життя»². Так розуміли завдання дитячої літератури великі мислителі й художники минулого, так розуміють їх і кращі радянські письменники, в тому числі українські.

Слід сказати, що життєвий матеріал, проблематика, обрана для відтворення в дитячих книжках, маючи величезне виховне значення, разом з тим є одним з вирішальних факторів, які роблять твір цікавим чи нецікавим для юного читача. Дитину не захопить книга, якщо в ній описується виключно дитяче життя, світ примітивних мрій і помислів про те, як догодити дорослим, як домогтися зразкової поведінки

У повістях О. Донченка дорослі займаються своїми, «дорослими» справами, а не тільки повчають дітей. Ця обов'язкова для дитячих творів особливість названих вище повістей впливає з проблематики, яку розв'яже автор, — проблематики будівництва нового світу, боротьби з залишками експлуататорських класів і участі підростаючого покоління в цьому будівництві, в цій боротьбі.

Уже в перших великих творах О. Донченка для юних читачів виявилися деякі характерні риси творчого почерку письменника. Це, по-перше, прагнення до глибокого розкриття психології юних героїв, їхнього потягу до яскравого, незвичайного, властивого, за влучним визначенням О. М. Горького, природі дитини.

По-друге, значні елементи пригодництва в сюжеті. В повістях «Ударний загін», «Веселі кролі», «Аул Іргіз» напруження сюжету викликане, головним чином, зображенням боротьби з куркуль-

¹ «Літературна газета» від 10 січня 1931 р.

² «В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов о детской литературе», Детгиз, 1954, стор. 335.

ським шкідництвом; «Оаза в степу» містить у першій частині інтригуючі епізоди громадянської війни, в другій — епізоди боротьби з замаскованим ворогом, колишнім білогвардійським офіцером; «Розвідувачі нетрів» мають основним рушієм сюжету пригоди шукачів нафти в тайзі. Елементи пригодництва роблять ці твори читабельними.

По-третє, автор поетично змальовує природу, чаруючи своїх читачів красою рідної землі, виховуючи до неї палку любов. Опоетизовуючи природу, письменник не просто милувався нею. Він розрізняв її минуле і майбутнє, скеровував увагу читачів на те, що під трудовими руками радянських людей наша чудова земля стане ще кращою. Саме з погляду перетворення краю описані О. Донченком і гарячий казахський степ, і безводний південь України, і Бібі-Ейбаська бухта на Каспії, і українські поля, що зливалися в суцільні колгоспні масиви. Іноді ще десь за яругами або в дикому степу Зауралля вчувалося вовче виття, але у творах письменника все чіткіше і переконливіше поставали нові краєвиди — милував око безмежний лан колгоспівської пшениці, тайгова незаймана глушина сповнювалася ритмів індустріальної праці.

Слід відзначити, що рівень майстерності в перших дитячих повістях О. Донченка загалом ще недосить високий. Це й зрозуміло: потрібного досвіду в автора ще не було. Вміння зображувати психологію дітей на повну силу розкриється в його пізніших творах, особливо післявоєнних, а вміння будувати напружений сюжет увінчається написанням одного з кращих в українській літературі пригодницького твору — «Карафуто». Любовно виписані картини природи, змінюваної господарями соціалістичної країни, заграють різними барвами у всій пізнішій творчості письменника. Навіть останньою творчою мрією О. Донченка, якій не судилося здійснитися, була мрія розкрити поезію праці трудівників лісорозсадника. «Хочеться розповісти про те,— писав О. Донченко в творчому звіті Спілці письменників (1951 р.),— як були переможені кочуючі піски на Україні (Полтавщина), котрі раніше засипали сади і поля».

4

В середині 30-х років увага О. Донченка зосереджується на проблемі комуністичного виховання підростаючого покоління, зокрема колишніх безпритульних. Інтерес до цих питань породило саме життя. Художній розробці проблеми виховання сприяло знайомство письменника з діяльністю А. С. Макаренка. Вплив талановитого педагога виявився і в тематиці творчості, і в характерах персонажів.

Герої, цілі ситуації, колізії таких творів, як п'єса «Країна Фед», повість «Батьківщина», багато в чому виразно перегукуються з «Педагогічною поемою» Макаренка.

П'єси «Країна Фед», «Притулок св. Терези», хоч вони художньо недосконалі, малосценічні, як і попередні драматургічні твори для дітей — «Маскарад» (1929 р.) та «Крейсер «Буревісник» (1932 р.), все ж піднімають значні ідеї, потім розроблені автором більш досконало в повісті «Батьківщина». Показуючи величезні успіхи суспільного виховання в Радянському Союзі, оспівуючи щасливе дитинство і юність радянських громадян, письменник змальовує нездолане покоління юних у капіталістичних країнах.

Теми виховання безпритульних О. Донченко торкається і в повісті «Лукія» (1939 р.), показуючи, як ця справа була поставлена в царській Росії. Автор зриває маску «святості» з притулку «для православних дітей-сиріт», що утримувався на кошти однієї свавільної графині. То було пекельне гніздо, де ланувала звіряча жорстокість, де тупі, бездушні ханжі нівечили тіла й душі дітей.

Між «Батьківщиною» і «Лукією» вийшли, крім оповідань, дві повісті — «Вітер з Дніпра» і «Школа над морем». Обидва твори присвячені життю піонерів-школярів, їхньому навчанню, мріям про героїчні подвиги і шуканням хвилюючої романтики. Особливо яскраво це відображено в повісті «Школа над морем» — одному з кращих творів О. Донченка, що засвідчив його цілковиту творчу зрілість як дитячого письменника.

Життя школи О. Донченко торкався й раніше — в повістях «Ударний загін» і «Веселі кролі». Але там суто шкільна проблематика не ставилась. У «Школі над морем» письменник зачіпає багато проблем шкільного життя: ставлення школярів до навчання, їхня поведінка в школі і поза школою, взаємини учнів та вчителів, сім'я і школа тощо. Центральне місце в творі посідає з'ясування суті життєвої романтики, героїки. Ця проблема здавна цікавила О. Донченка.

Письменник оригінально осмислив лінію поведінки дітей, зумовлену їхнім прагненням якнайшвидше взяти активну участь у здійсненні великих справ. В основу образів дітей у «Школі над морем» він поклав особливість індивідуального розуміння малятами і підлітками власного місця в «дорослому» житті. В уяві дітей майбутня діяльність овіяна романтикою. Вони мріють про нечувані подвиги. Прагнення дітей до романтики О. Донченко використовує для того, щоб належно спрямувати поведінку своїх юних читачів, заохотити їх до пошуків справжньої романтики і розвінчати романтику уявну.

У повісті «Школа над морем» події розгортаються в трьох аспектах: життя учнів у школі й поза школою; пригоди шести-

класника Олега Башмачного, який розшукує уявний скарб; життя прикордонної застави.

Олег випадково знайшов лист, який надійшов з-за кордону на ім'я шкільного садівника Кажана. Затримати лист у себе спонукало хлопця те, що Кажан, колишній вірний панський слуга,— якась загадкова людина. Лист виявився небагатослівним і малозрозумілим для хлопця: «Радий, що Ви маєте твердий дух і таку зворушливу любов до мене і моєї сім'ї. Бережіть дачу, сад і все інше. Ваш брат скучає за Вами і незабаром приїде до Вас у гості. Стрічайте». Олегові, який мріяв негайно зробити великий подвиг, спало на думку, що підкреслене «все інше» — не інакше, як скарб пача Капніста, колишнього власника шкільного будинку. Розшукуючи цей скарб у потаємних кутках школи, Башмачний зіткнувся з дивовижними речами: він виявив у глухій комірчині невідому людину, яка негайно зникла, а потім дізнався, що Кажан глибокої ночі з шкільного горіща подає комусь світлові сигнали. Ці сигнали помітила й прикордонна охорона, і якби Олег вчасно повідомив прикордонників про свої загадкові знахідки, він подав би їм велику допомогу в знешкодженні ворога. Але хлопець захопився безплідною справою — пошуками скарбу і пройшов мимо справжнього подвигу, хоч діяв саме заради нього. Намагання за всяку ціну добитися особистої слави, захоплення романтикою «таємничості» перешкодило школяреві виконати надзвичайно важливу громадську справу.

Так протиставляється суть справжнього подвигу і подвигу уявного в першому виданні «Школи над морем». У подальшій роботі над повістю автор дещо перебудував лінію пригод Олега Башмачного, негайно пославши свого героя на заставу, щоб повідомити про дивного незнайомця і про знайдений лист. Але незважаючи на часткові переробки, основна суть твору лишилася без особливих змін. Ось програмні міркування О. Донченка з останнього варіанта повісті:

«Олег відчував, що він... робиться відлюдником, самотнім Кажаном...

Йому було дуже важко. Він ніколи не був самотнім, він завжди любив бути в колі своїх товаришів. Але таємниця наче повісила йому на очі запону. Наче відгородила його від усіх товстим муром. Таємниця вабила його. В ній була якась солодка отрута».

Письменник виступає тут не проти таємниць взагалі, ні: в багатьох його творах існує таємниця, але не безглузда, а така, що розкрий її — і велика користь буде від цього людям. Протиставлення таємниць і «таємниць», заперечення зовні показної, але безплідної романтики з позицій ствердження романтики справжньої, глибоко змістовної — в цьому полягає важлива ідея «Школи над морем».

Показну романтику автор повісті розвінчує також у мріях Олега

про майбутню професію. Пошуки скарбу для Башмачного не самоціль — це тільки нагода на випадок удачі показати себе героєм і тим довести, що він уже цілком готовий стати «арктичним капітаном» (а то його заповітна мрія!). Олег вважав: розкриття Кажанової таємниці допоможе йому негайно влаштуватися в «капітанський технікум». Мрії роздмухують самолюбство хлопця. Ось він в уяві приходить до директора школи, вітається з ним обов'язково за руку, а той, здивований, запитує, в чому справа. Олег розповідає про знайдений ним скарб пана Капніста і просить «командировку в капітанський технікум». «Я закінчу його на «відмінно» і тоді вирушу в подорож на криголамі, який прокладатиме нові шляхи у вічній кризі і відкриватиме нові полярні землі... Я повернуся героєм! Тільки там, у пустельній Арктиці, можна здобути геройство!»

Звернімо увагу на останнє речення: «Тільки там, у пустельній Арктиці, можна здобути геройство!» Ця думка поставлена в ряд з каламбурними уявленнями школяра про відкриття «нових Америк» і вже цим заперечується.

О. Донченко у цьому творі для юних читачів не тільки розвінчує хибні уявлення, а й художньо переконливо, яскраво стверджує ідеал — показує джерела високих, прекрасних емоцій, указує, куди з найбільшою користю можна спрямувати творчу енергію. Безплідним блуканням Олега у вільний від уроків час, «таємницям горища» письменник протиставляє творчість школярів у майстернях, за письмовим столом, у гуртках, де вони пізнають одну за одною таємниці світу. У відповідь на переконання Олега, що тільки в Арктиці можна звершити геройський подвиг, автор зображує героїку праці людей різних професій. Яскравість і корисність людського життя залежить не від місця й умов роботи, не від професії, а від любові людини до своєї справи, від уміння й готовності переборювати на своєму шляху всілякі труднощі, знаходити поезію в звичайних речах. У подальших творах О. Донченко постійно застерігатиме своїх молодих друзів-читачів від захоплення зовнішніми красотами професії, показуючи, що за цими красотами завжди криється буденна праця, до якої слід бути завжди готовим.

Час показав, наскільки передбачливим був О. Донченко, турбуючись ще в другій половині 30-х років про спрямування природних для дітей романтичних прагнень, про прищеплення їм любові до всякої праці, про виховання творчого ставлення до неї.

«Школа над морем» О. Донченка, поряд з романами О. Копиленка «Дуже добре» (1935 р.) і «Десятикласники» (1938 р.), — один з найзначніших українських художніх творів про нашу довоєнну школу.

В повісті О. Донченка життя школи показане в тісному зв'язку

з життям усієї Радянської країни. Можна було б детально проаналізувати життєві обставини, що породили мрії Олега Башмачного про Арктику, а також ряд інших обставин, відбитих у творі. Але зупинимося лише на одному сюжетному вузлі — боротьбі з шпигунами.

У період, коли творилася «Школа над морем», над світом підводилася примара нової війни. Поставала серйозна загроза рубежам Соціалістичної Вітчизни, яку імперіалісти мріяли стерти з лица землі. Радянські письменники, серед них і дитячі, розробляють у своїх творах оборонні теми, закликають читачів бути пильними, виховують у них патріотичні почуття, зображуючи події воєн, особливо громадянської, героїчну революційну боротьбу трудящих, велич бойових і трудових завоювань радянського народу.

Багато творів О. Донченка і раніше містили заклики бути пильними (поема «Червоноармієць», повість «Родина Мартинович» та ін.). У романі «Море відступає» він зробив спробу показати картини майбутньої війни. Оповідання «Кулемет» (1934 р.) присвячене героїці громадянської війни. Але загалом письменник тоді більше уваги приділяв показові боротьби з внутрішніми ворогами трудящих нашої Батьківщини. Це й природно — боротьба з недобитками експлуататорських класів у той час була однією з важливих умов розвитку і зміцнення робітничо-селянської влади в країні.

З перемогою соціалізму в СРСР у творчості О. Донченка, як і в усій художній літературі, утверджуються прославлення нового світу, збудованого трудящими на руїнах експлуататорського суспільства, почуття високої патріотичної гордості радянського громадянина, поезія мирної творчої праці і щасливого вільного життя, яке треба пильно оберігати від зазіхань імперіалістичних хижаків. У повісті «Школа над морем» ці мотиви досить сильні: колишні господарі нашої країни — пани капіністи — мріють повернути старі порядки, закабалити вільних трудівників. І треба радянським людям бути завжди готовими дати рішучу відсіч спробам ворогів відняти в них радість і щастя мирного соціалістичного життя, треба виявляти й знешкоджувати агентів, посланих іноземними розвідками.

Темам, зв'язаним з очікуваною війною, О. Донченко присвячує ще цілий ряд творів. Так, у повісті «Лукія» він подає епізоди боїв громадянської війни, у повісті «Карафут» і п'єсі «Глибочинь 75» (1940 р.) викриває японську вояччину, в оповіданні «Помаранчі» (1937 р.) розповідає про боротьбу іспанських патріотів з фашистами, в оповіданнях «Брати», «Лікар» (1939 р.) славить Червону Армію, яка подала допомогу населенню західних областей України і Білорусії у боротьбі за визволення, пише повість «Підводний корабель» про війну з білофіннами (вийшла в світ уже на початку Вітчизняної війни) та інші твори.

Найвизначнішим серед цих творів є пригодницька повість «Карафуту», адресована юнацтву. Цією повістю, як і «Школою над морем» та іншими творами, О. Донченко вніс свій вклад у справу виховання молодого покоління в дусі непоборної стійкості, відваги, беззавітної відданості народові, Батьківщині.

Повість О. Донченка «Карафуту» зображує ганебну продажність науки в умовах капіталістичного світу, її вірну службу загарбницьким намірам мілітаристів. Експериментальні роботи японського професора Аюгави — центральний сюжетний вузол повісті. На прикладі діяльності лабораторії автор показує підступні плани імперіалістів і їх небезпечність для миролюбного радянського народу.

Головний герой «Карафуту» — сімнадцятилітній Володя, син радянського вченого з світовим ім'ям геолога Дорошука. В результаті корабельної катастрофи він разом з батьком потрапляє до рук японської поліції. Самураї намагаються зломити дух радянських громадян, змусити вченого прийняти японське підданство, відмовитись од Батьківщини. Батько й син мужньо терплять катування, не перестаючи мріяти про те, щоб повернутися додому. Володі, нарешті, пощастило втекти з в'язниці, і він поспішає до радянського кордону повідомити, що геолог Дорошук не загинув під час катастрофи, а перебуває в руках самураїв. Хлопець потрапляє в табір привітних японських дроворубів, потім випадково надібує в тайговій глушині секретну лабораторію, лишається в ній і з'ясовує її призначення. Оглядаючи віварій, спостерігаючи муки хворих тварин, Володя здогадується: «Тварини призначені в жертву смертоносному газу! На цих істотах японські професори випробовують якість винайдених у лабораторії отруйних газів!»

Здогадку хлопця підтвердив у розмові з ним професор Аюгава. Він розповів також про застосування винайденої ним отруйної речовини, про дитячі м'ячі, наповнені газом, які розповсюджуються в Радянському Союзі і які — Володя тепер зрозумів причину загибелі трьох товаришів на кораблі — вже сіють смерть...

Нелегко сімнадцятилітньому юнакові пробратися крізь тайгу до свого кордону. Письменник не применшує труднощів на його шляху. Після втечі з лабораторії Володя потрапив на японську шхуну, яка по-зłodійському заходила в радянські територіальні води за рибою, а також за шпигунськими відомостями. Щасливе врятування — і Володя знову блукає в тайзі. На рідній землі він опинився несподівано, сам не знаючи про це. Але й тут хлопець ледве не загинув, наткнувшись на японських шукачів золота, що орудували на радянській території.

А старий Дорошук був уже на Батьківщині: підпільна радіостанція японських революціонерів повідомила світ про знущання поліції

з видатного радянського академіка, і вірні слуги мікадо змушені були випустити геолога. Володя зустрів батька, коли той на чолі геологорозвідувальної партії йшов розшукувати золото в Сахалінській тайзі.

Після двох місяців небезпечних пригод Володя повертається додому.

Короткий переказ основних подій повісті свідчить про багатий і цікавий матеріал, використаний О. Донченком для свого єдиного чисто пригодницького твору. З нагромадження небезпечних пригод, серйозних труднощів, які переборює молодий Дорошук, стає зрозумілою головною настановою письменника — змалювати образ мужньої, вольової, сміливої радянської людини-патріота, образ, який би став зразком для юних читачів в умовах назрівання воєнної небезпеки. Автор зображує характер Володі в процесі його становлення й утвердження. На початку повісті Володя виступає перед читачем сентиментальним, з поетичною душею юнаком. Письменник обрав для випробувань ліричну натуру спеціально: він хотів показати, що ніжність, любов до природи та інші прояви глибокої людяності не виключають, а, навпаки, зумовлюють сміливість і стійкість, здатність до впертої боротьби з людиноподібними хижачками, які ненавидять усе світле, життєрадісне.

Володя, спостерігаючи жахливі події, не раз ризикуючи життям, скрізь лишається вірним своїй поетичній, життєлюбній натурі. Тільки помисли в нього стають вищими, погляди на світ — ширшими, воля твердішою і характер мужнішим. А зайва сентиментальність зникає.

«Карафуто» уособлює кращі риси донченківської майстерності в побудові сюжету — цього дуже відповідального, особливо в дитячій літературі, компонента художнього твору. Як і «Ударний загін», «Аул Іргіз», «Школа над морем» та інші твори, повість «Карафуто» складається з коротких розділів, у яких події розгортаються послідовно, а розповідь про них часто обривається на найцікавішому місці. Події наростають у межах розділу, напруженість сюжету збільшується, захоплюючи всю увагу читача.

«Школа над морем» і деякі інші твори письменника мають кілька сюжетних ліній. Ці лінії переплітаються так, що події одного сюжетного ряду, інтригуюче обірвані в розділі, знаходять своє продовження не в наступному розділі, а пізніше — після того, як розвиток подій іншого сюжетного ряду збудить інтерес читача.

Від такого плетива в пригодницькій повісті О. Донченко відмовився. «Карафуто» має одну сюжетну лінію — пригоди Володі. І зображення подій іде прямо, безперервно. Тільки в одному випадку розповідь про головного героя переривається, коли підключається розповідь про переживання матері в зв'язку з корабельною катастрофою.

Динамічність сюжету в пригодницькому творі досягається інколи завдяки тому, що автор уникає опису пейзажів, роздумів і переживань персонажів, лишаючи саму тільки дію. О. Донченко, навпаки, нічим не жертвує заради зовнішньої цікавості: в його творах, зокрема в «Карафуті», є й пейзажі, і роздуми, і переживання. Тільки все це суворо підпорядковано єдиному за даних обставин настрою, служить різнобічному розкриттю суті зображуваних подій. І тому все це не послаблює динаміки, не уповільнює розвиток сюжету, а стає невід'ємною частиною цього розвитку.

«Навколо стояла нашорошена тиша. Володя потроху очумався. Місяць зайшов йому тепер за спину, але на галявині блищав у промінні кожен кущик. Мотузки туго врізувалися крізь сорочку в груди, і через це було важко дихати.

Так минула ще година. Насунулись хмари, зашамотіло віття дерев, місяць сховався. Навколо стало темно і страшно. Кожний гнилий пенюк чи куц здавався тепер хижим звіром, який принишк, готуючись до стрибка. Руки у Володі були вільні, і він спробував послабити на грудях мотузки. Це йому не вдалося. Кожний рух викликав біль, від знесилення паморочилось у голові.

Виникла думка втекти. Але чи можна покинути батька в полоні у самураїв? Ні, це неможливо. До того ж не давала спокою тривога за батькову долю. Що з ним? Напевно його катують».

У цьому невеликому уривку ми бачимо майстерно виписану картину тайгової галявини, на якій Володю прив'язано до дерева, знайомимося з психологічним станом в'язня, з його болючими, настирливими думками про батька, мріями про втечу. Так насичена вся тканина твору.

Повість «Карафуті» має й недоліки. Мабуть, надто багато напружених подій втиснуто в два місяці Володиного життя. Може, не в усіх випадках достатньо правдиво змальовані переживання і вчинки персонажів. Але твір загалом цінний і цікавий. Він, поряд з повістю М. Трублаїні «Шхуна «Колумб» (1938—1940 рр.), є одним з кращих зразків пригодницького жанру в українській радянській літературі для дітей.

5

Під час Великої Вітчизняної війни проти гітлерівського фашизму О. Донченко через поганий стан здоров'я евакуювався в Казахстан і там працював у газетах «За большевистские темпы» (ст. Агадир), «Угольная магистраль» (м. Акмолінськ). Водночас він систематично виступав на літературних вечорах, брав участь у підготовці збірки матеріалів про вклад Казахстану в боротьбу проти

фашистської нечисті. Велике значення мали публіцистичні виступи О. Донченка в місцевій пресі, кореспонденції з важливих ділянок трудового фронту, нариси.

В галузі художньої творчості Олесь Васильович працював у цей час переважно над оповіданнями й нарисами, які друкувалися на сторінках казахської та української преси. Це були твори, присвячені фронтовому життю («Простая история», «Допрос», «Машинист», «Постріл з тендера», «Жива легенда»), героїчним тилowym будням («Друзям — на радість, ворогам — на смерть» та ін.), боротьбі радянських патріотів на тимчасово поневолених ворогом землях («Жизнь», «Взрив» тощо). В цих оповіданнях і нарисах високо звучать ідеї патріотизму, дружби народів, любов до рідної Батьківщини і полум'яний гнів до ворогів.

Перебуваючи в братній республіці, письменник зібрав матеріал для повісті «Серце беркута» і романа «Карборундовий камінь». «Карборундовий камінь», опублікований лише в 1946 році, — єдиний крупний твір письменника, де відображено бойові епізоди Вітчизняної війни. Автор прагнув дати в ньому широку картину всенародної боротьби з фашистськими полчищами. Він правдиво зобразив перший період війни, сповнений воєнних невдач, поразок, гіркоти відступу, супроводжуваного нищенням плодів натхненної праці радянських людей.

Якщо «Карборундовий камінь», як і більшість оповідань, нарисів, статей воєнного часу, адресовано дорослим, то повістю «Серце беркута» автор знову звертається до юних читачів. Уперше повість опублікована 1944 року в журналі «Дніпро» — відразу після того, як Олесь Васильович повернувся з евакуації на Україну і почав працювати в газеті «Большевик Южной» (Харків). Цей твір розкриває перед читачем дружбу народів Радянського Союзу. Головними героями виступають тут хлопчики — українець Ігор і казах Акіш. Ігор разом з матір'ю евакуювався з Києва в Казахстан і живе там на маленькій залізничній станції. Акіш розкриває перед ним загадки рідного степу й кам'яних сопок. А Ігор розповідає своєму другові про велике кам'яне місто на березі ріки.

Батько Акіша — старий акин — співає хлопцям пісню-легенду про серце хороброго беркута, який загинув від підступного шакала. Його серця мерзений звір не міг з'їсти — «воно раптом перетворилось на блискучий камінь-самоцвіт. Хто знайде цей камінь, той стане наймогутнішим і найвідважнішим у всьому світі...»

Ця легенда послужила О. Донченкові свого роду поетичним орнаментом для повісті. Акіш та Ігор вирішили спільно шукати закам'яніле орлине серце. Автор використовує тут один з своїх улюблених художніх прийомів — переключає романтичні прагнення,

мрії юних героїв, породжені поезією фантастичних уявлень, у площину реальності: Ігор і не підозрює, що камінь-самоцвіт уже знайдений ним і покоїться в колекції мінералів. Очі йому відкрив на це батько-геолог, що повернувся з фронту без руки. «Батько крутив у руках сірий камінець з зеленими плямами.

— Це він позеленів від старості,— сказав Ігор.— Наче мохом заріс.

— Ні, це — мідна руда. Розумієш — мідь!»

У казахському степу розгортається будівництво шахт по видобутку мідної руди, кольоровий метал іде на оборонні заводи. Так Ігор допоміг народові громити ворога.

«Серце беркута» — поетичний твір. Його мовна тканина барвиста, сповнена зримих образів степу, колоритних пейзажів. Мовне образотворення в повісті, як і в інших творах, особливо післявоєнних, ґрунтується передусім на широких і сміливих асоціаціях, на використанні різних засобів метафоризації, які простягаються часом аж до персоніфікації природи.

«Сходило сонце, і сніп рожевого проміння впав на старого беркута. Лискуча руда спина спалахнула на мить багаттям. Беркут поворухнувся. Він витяг назад коротку ногу в штанях з пір'я і розправив могутні крила».

Або: «В ясну височінь злетів жайворонок, *відзвонюючи славу весні*»; «Біла-біла й легка, як пушинка з кульбаби, загубилася в бездонній синяві хмарка»; «...Очі в Івана Івановича такі тихі, що просто й не скажеш які. Тихі, як ніч. Тільки ніч — чорна чи буває й синя. А очі оці — прозорі й сірі!»

«І усмішка в Івана Івановича тиха-претиха. Від тієї усмішки *робиться затишно на серці* в Ігоря»; «Ночами ясними, місячними тиху пісню мугиче хтось невідомий. То ж не пісня, а ручай у траві дзвенить. То ж не пісня, а вітрець нічний свиснув щось на вухо черепащі і далі помчав у «Долину білих кісток»; «Порвав струни коник і мертвим упав з напруги на сірий камінчик. Та почуло його пісню все живе. Чорний жук довгі вуса сховав під листок, тарантул-павук глибше в нору забився. Ящірка чкурнула під камінь, билина пригнулася до землі, стан свій стрункий зламала...»

Таких прикладів можна навести чимало — вони визначають характер усієї мовної тканини твору, показують багатство мовних засобів письменника. Ми бачимо тут різні тропи — від простих порівнянь до розгорнутих метафор, зустрічаємо алегоричне й символічне зображення. Барвисті словесні малюнки часто переростають у цілі образи, картини, які мають глибокий зміст для всього твору в цілому.

Знявся з кручі могутній господар степу — орел. А «з-за кручі

вийшов хлопчик у майці й червоній тубетейці... Він зупинився і заздрісним поглядом провів орлиний літ. Звідси, з берега озера, очам відкривався такий неосяжний простір, що справді хотілося знятися високо вгору і звідти оглядати увесь краєвид». Це — перша зустріч читача з Ігорем, а вже читач вчуває в цьому хлопчиківі поривання до зльоту, прагнення зрівнятися з орлом. Пізніше Ігор звірить авторові свої думки, і той повідає їх читачам: «А, це ти, рудий беркуте! Хлопчик упізнав твій широкий, вільний літ. Ти з піднебесся, як володар степу, оглядаєш свої простори. Бережися, гордий і могутній птах: у степи прийшли люди. Вони збудували тут залізницю, важкі поїзди вже везуть скарби степових надр — вугілля й руду. Твій спокій порушено, старий беркуте».

В післявоєнній критиці О. Донченкові зауважувалось, ніби в його творах природа живе своїм власним життям, незалежним від життя людей, а це, мовляв, вияв вейсманізму-морганізму в художній літературі.

Ми вже на кількох прикладах бачили, що письменник протиставляє одну одній дику природу, якій, звичайно, не можна відмовити в самотній красі, і природу, приборкану людьми. І в романах «Зоряна фортеця» та «Море відступає», і в повістях «Розвідувачі нетрів» та «Серце беркута», і в цілому ряді інших творів письменник співає хвалу мозолястим рукам трудівників-переможців морської стихії, тайгової глушини, диких неозорих степів. Отже, вище наведене зауваження могло народитися лише в результаті несумлінного ставлення до вивчення творчості О. Донченка.

Сам письменник у статті «Лист до друга»¹, яка може розглядатись як своєрідний літературний маніфест, як творча програма на післявоєнний період, виступав проти бездумної писанини про «блакитні ранки, трепет росяних дзвіночків конвалії і метушливого муравейка з білою лялечкою в щелепах». Не до милування квітами, тихою річкою, густою тінню лісових дерев закликав дитячих письменників О. Донченко. В його статті називаються, а в творах художньо реалізуються злободенні теми нашої дійсності.

«Ніхто не віднімає у нашої дівчорони ні блакитних ранків, ні конвалій,— писав він.— Навпаки, навчивши дітей пристрасно любити нашу рідну природу, бачити й розуміти прекрасне, ми тим самим виховуємо в юного покоління любов до Батьківщини, виховуємо в дитині майбутню гуманну людину, громадянина й будівника.

Але, розкриваючи перед юним читачем усю красу і ніжність росяної конвалії, чи маємо ж ми право мовчати про те, що на рідні простори нашої радянської Батьківщини з її красою природи й при-

¹ «Літературна газета» від 25 грудня 1947 р.

родними скарбами і зараз ще зазіхають жадібні булькаті очі і кіг-
тчасті руки, які тягнуться до нас через океани, ріки й гори?..

Не аполітичних мрійників, сліпо закоханих у природу, має ви-
ховувати дитяча література, а майбутніх борців за комунізм, за неза-
лежність любимі Батьківщини».

О. Донченко називає заповітні теми нашої літератури: інтерна-
ціоналізм, дружба народів, героїзм дорослих і дітей у Вітчиз-
няній війні, участь дітей у відбудові народного господарства,
у колгоспній роботі. «І завжди новою лишається стара тема про
школу...

Так, друже мій, все це гострі політичні теми, кожна з них відтво-
рює боротьбу радянських людей за своє світле майбутнє, за комунізм.
І малі герої цих творів повинні бути помічниками своїх батьків, вони
повинні виховуватись і рости як майбутні знатні громадяни Соці-
алістичної Вітчизни».

У розробку названих у статті тем О. Донченко вніс після війни
більше, ніж будь-хто з наших дитячих письменників. На тему дружби
написана, зокрема, повість «Заповітне слово» (1948 р.); участь дітей
у відбудові народного господарства зображена і в «Лісничисі»
(1947 р.), і в повісті «Сад» (1949 р.), і в ряді оповідань; допомога
дітей дорослим у колгоспі висвітлена також в оповіданнях і частково
в повістях, зокрема в «Повісті про новий дім» (1947 р.). Життя
школи особливо яскраво змальовано в повісті «Юрко Васюта»
(1950 р.) і в романі «Золота медаль» (1953 р.).

Усі названі твори багатотемні, і кожний з них можна розглядати
в кількох планах. Але найбільше уваги в них приділено школі. Воно
й зрозуміло: як писав у цитованій вище статті О. Донченко, «в шко-
лах вчаться мільйони наших дітей, школа — це друга мати дитини».
Школа посідає в житті юного покоління центральне місце, а тому
великий прозовий твір про життя дітей шкільного віку не може
бути повноцінним, якщо дійсність у ньому зображена поза зв'язком
зі школою

«Лісничиха» і «Повість про новий дім» близькі задумом. Єднає
їх передусім те, що в центрі їх — діти, яким війна завдала тяжких
душевних ран. Матір Улянки Голуб («Лісничиха») убили фашисти
за партизанську діяльність, а батько загинув на фронті. Мати Ярин-
ки Кужіль («Повість про новий дім») надірвалася на фашистській
каторзі і, повернувшись після визволення додому, померла. Батько,
тяжко переживши втрату, одружується вдруге, чим завдає дочці
болю.

Душевний біль дітей позначається і на навчанні. На прикладі
Улянки і Яринки письменник показує вчителям, наскільки важливо
їм добре знати своїх учнів, їхні радощі й горе, їхню поведінку не

тільки в школі, а й дома, щоб не вразити їхніх ран, а, навпаки, заживляти чуйним ставленням, ласкою, дбайливою турботою.

У «Повісті про новий дім» автор послідовно показав моральне одужання юної героїні завдяки чудодійним лікам — увазі і піклуванню, яким оточили дівчинку наші люди, завдяки благотворному впливові чудового педагога Докії Григорівни і колективу шкільних друзів. «Лісничиха» написана перед цією повістю, і час, відтворений у ній, раніший — ще точиться запекла війна, ще гинуть люди, приносячи своїм рідним і друзям невимовне горе. Улянка дізнається про смерть батька, і її полонить глибока туга. Не пам'ятаючи себе, дівчинка кидається в ліс, потрапляє під бурю і несвідомо знаходить собі притулок у великому дуплі старого дуба, де її ледве відшукав лісничий Макар Макарович (він став Улянці другим батьком). Але хоч яку глибоку трагедію дівчинки зображує, закінчуючи твір, О. Донченко, заключна картина водночас і оптимістична: Улянка не лишиться сиротою серед радянських людей, вони їй замінять рідних батьків, що віддали життя за свободу Батьківщини.

Читач упевнений: мрія Улянки стати «інженером по лісовому хазяйству» здійсниться, дівчинка виросте стійкою патріоткою, хорошою радянською людиною, як виростуть з маленьких пагінців, посаджених Улянкою на місці вирубаних фашистами столітніх дерев, могутні дуби

О. Донченко і в цій повісті для глибокого й поетичного розкриття ідеї вводить легенду (про Чарнамай-зілля). У найглухішому з лісових закутків росте над ручаєм товсте стебло, а на ньому цвіте червона, гаряча, як вогонь, квітка. «Ніхто ще її не бачив ніколи. А хто знайде її й зірве, той ніколи-ніколи, скільки житиме, не буде сиротою. Кожна стрічна жінка буде йому матір'ю, кожний чоловік — батьком, юнак — братом, а дівчина — сестрою. В кожній сім'ї стане він рідним, серед усього народу — улюбленим сином».

Ця мрія народу про братерство між людьми знайшла реальне втілення в радянському суспільстві. Улянка ніби зірвала Чарнамай-зілля: всюди в неї рідні, близькі.

Прекрасно змальована природа в «Лісничисі». Вона живе багатим життям, сповненим таємниць. Проникливе оспівування лісу підпорядковане розкриттю характеру Улянки-лісничихи. Це помітно вже з першої сторінки повісті, коли автор змальовує портрет дівчинки. «На ній була картата новенька кофтина, синя спідниця й біла хустинка, як *терен-цвіт*. І ця хустинка різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя й світлі очі. Такі світлі й зелені, що в темряві вони, мабуть, блимають, як *світлячки*. Її кругле ніжне підборіддя схоже було на *яблуко*, а припечений сонцем кирпатень-

кий ніс скидався на жовту лісову грушку, яка вистигла проти сонця аж на самісінькій верхівці дерева». Справді — донька лісу.

Улянка палко любить і розуміє природу, намагається пізнати всі її маленькі і великі таємниці. Дівчинці 13 років, і її фантазія одухотворяє ліс, населяє його поетичними образами. Але це не забобонні духи — це просто образи мрійливої уяви.

«Улянка повільно глянула навколо й наче вперше помітила, що ліс її любий уже прибрався в нову чарівну одужу.

Як же хороше засвітилися очі в дівчинки, як глибоко вдихнула вона осіннє терпке повітря! Здрастуйте, сестри-берізки, вас не впізнати сьогодні. Чи ви це, мої білокорі? Ой, леле, не чують привіту, свічками золотими палахкотять. Слухайте, слухайте, як капає з них прозорий жовтий віск: кап, кап, кап... А може, то не віск капає, може в тузі шепчуть білокорі: «Дівчинко, дівчинко, дмухни на нас губами, погаси вогонь! Де ти забарився, холодний дошугане? Сипони з сньої хмари срібними краплинами, зливою хлюпни!»

Читаєш ці рядки — і перед тобою постає живий малюнок чарівної золотої осені. І наскрізь бачиш вразливу натуру дівчинки, її поетичну душу. Ще не знаєш сумної біографії малої лісничихи, а вже вловив її настрої, зрозумів, що за ніжною розмовою з берісками приховується нерозгаданий біль. І несла чарівним барвам лісової осені подолати глибокий біль: надто швидко погасли збуджені очі Улянки, і думки повернули на сумний лад:

«Яка холодна вода в струмку!» думає дівчинка. «Як, мабуть, холодно татусеві на фронті осінніми ранками, темними ночами». Задумалась Улянка. «Довго б так сидіти з заплученими очима та слухати, коли ж це дві сороки прилетіли й застрекотали на дубі: «Чи скорро, старра, буррю стріч-чати? Чи скорро, старра?» А друга: «Не старра я, сестро-сестрра! Не старра!»

Жолудь зірвався, застукав по гілках, сердито забубонів. «Буду бити вас обох, білобок! Буду бити вас обох, білобок!»

Це — зразок справжньої поезії: тут і тонкий, задушевний ліризм, і глибокі почуття, і зримі образи, і високий взірць звукопису.

Численні емоційно насичені пейзажі — невідступні супутники душевних тривог героїні. Щоб відчутти досконалу художню майстерність, виявлену письменником у післявоєнній творчості, зокрема в «Лісничисі», досить навести ще одну картину, яка розкриває згадувані вже переживання Улянки, коли вона дізналась про загибель батька.

«Тривожно загули верховини грабів і кленів. Чорна хмара оповила півнеба, кривавим оком моргала в темряві блискавка. Все тривожніше гули верховини. І враз вони затихли, немов прислухаючись до чогось таємничого й невідомого. І тоді в раптовій тиші, коли

вітер згорнув свої крила, почувся далекий шум. Він швидко наближався. Перші краплини, важкі, як олово, застудали по листках, і слідом за цим хлюпнула злива».

Читач не бачить Улянки під час її болісних переживань — він разом з Макаром Макаровичем шукає дівчинку. В картині бурі він відчуває настрій малої лісничихи, та й не тільки настрої: у цій картині неважко виявити символічний образ цілої історії Улянчиної трагедії...

І в «Лісничисі», і в «Повісті про новий дім», і в пізніших творах про життя школярів — «Сад», «Юрко Васюта», як і в довоєнних повістях «Ударний загін», «Школа над морем» та інших творах, юні герої зображені не тільки в навчанні, а й у суспільнокорисній праці, в творчості. Діти допомагають батькам працювати на колгоспному полі, боротися з недобитками експлуататорів, конструюють авіамоделі, викохують голубів-зв'язківців («Ударний загін»), викривають шпигунів, займаються художньою творчістю, намагаються проникнути в таємниці гіпнозу, будують діючі моделі танка, міноносця, керованого на відстані («Школа над морем»). Юні персонажі «Лісничихи» саджають ліс, Демко збирає колекцію шкідників лісу, Улянка веде домашнє господарство і виконує обов'язки лісника, яким був її батько, а після нього мати. Яринка («Повість про новий дім») вирощує в колгоспній хаті-лабораторії цитринові деревця, разом з усіма школярами провадить на колгоспних нивах снігозатримання. Герої повісті «Сад» розчищають пустир і закладають сад, а герої «Юрка Васюти» знаходять граніт для колгоспного будівництва.

Як бачимо, письменник протягом усього періоду творчості для дітей постійно звертав увагу читачів на труд, на творчість, кликав їх пізнати ні з чим не зрівняну радість від громадськочорисної творчої праці, від свідомості, що ти звершив якусь важливу справу або принаймні досяг успіху в підготовці до здійснення майбутніх великих справ.

Громадськочорисну працю, різноманітні творчі справи дітей письменник змальовує піднесено, використовуючи для цього різні засоби, зокрема вдаючись до паралельного зображення легендарних, романтичних уявлень про світ і простих, здавалося б, буденних подій. Ці паралелі у відповідний момент стикаються — легенда стає соковитою дійсністю, а дійсність підноситься до легенди («Серце бержута», «Сад», «Юрко Васюта»).

«Таємниця капітана Шторма», вигадана пристрасним мрійником Юрком Васютою, стала завдяки вмілому керівництву педагогів надбанням усього учнівського колективу, перетворившись на цікаву гру, а потім — на серйозне й корисне заняття. Юрків «Голубий

айсберг», наділений у фантастичній уяві його господаря нечуваними якостями, вирушає в цілком реальну подорож до острова. Мета подорожі також зовсім реальна і, що особливо важливо,— корисна й захоплююча: відшукати граніт для колгоспного будівництва.

Паралельне зображення фантастичних уявлень і реальних подій як засіб поетизації корисних справ у О. Донченка органічно зв'язане з улюбленим для нього способом ліплення дитячих характерів. В основі дитячих образів більшості творів письменника лежать, як уже відзначалося, мрії про майбутнє, пошуки романтичних пригод, бажання якомога швидше вершити «дорослі» справи. В книгах О. Донченка серед дитячих образів переважають натури романтичні і водночас діяльні, світ вони сприймають поетично, їхні думки і мрії піднесені. Такі і Олег Башмачний та інші герої «Школи над морем», і Володя Дорошук з «Қарафуту», і Акіш та Ігор з повісті «Серце беркута», і Тимко Степура («Сад»), і Улянка-лісничиха, і Юрко Васюта та його товариші

Той факт, що переважна більшість юних персонажів О. Донченка має спільні риси в світосприйманні, аж ніяк не суперечить індивідуальній природі кожного характеру. При розгляді образів Олега Башмачного, Володі Дорошука, Ігоря, Улянки не можна не помітити своєрідності характерів цих героїв. Спільне в них те, що властиве дитячій натурі взагалі. Конкретні ж вияви дитячих прагнень, поведінка героїв цілком індивідуальні.

О. Донченко майстерно користується засобами індивідуалізації образів дітей. І не тільки головних — навіть епізодичні фігури в його творах мають неповторні ознаки (наприклад, образ Никодима в «Повісті про новий дім»).

Індивідуальне обличчя має майже кожен з юних героїв «Юрка Васюти». Білявий Стьопа Шандрук пише вірші, мріє стати видатним поетом. Навіть не мріє — він просто впевнений, що так станеться:

«— А що ж,— сказав Стьопа,— колись буду справжнім поетом. Коли йтиму вулицею, усі говоритимуть: «Дивіться, це поет Степан Шандрук».

Низенький і круглий, як кавун, Омелько Котигорошок «немов добровільно взяв на себе обов'язок смішити товаришів. Школяр ретельно підтримував свою славу жаргуна, і навіть тоді, коли його викликали відповідати урок, у класі починалось веселе пожвавлення, бо учні чекали, що Котигорошок неодмінно зробить щось смішне». Омелько зовні скептично ставиться до Юркових планів щодо «Голубого айсберга», але, коли він переконується, що то не пусті слова, гаряче бере участь в учнівській грі.

Найповніше розкритий у повісті «Юрко Васюта» головний її образ, Юрко, сповнений героїчних прагнень. Жагуче бажання негайно

звершити подвиг породжує в його уяві цілий легендарний світ. Він бачить себе капітаном дивовижного корабля, який плаває по морях і океанах земної кулі, подаючи допомогу всім, хто її потребує. Острів, що видніється в морській даліні, коли дивитися з високого берега, уявляється хлопцеві таємничим, стрімку скелю над морем він називає Баштою Рудих Беркутів, хоч на ній ніколи не сидів жодний орел, а свій човен — «Голубим айсбергом».

Пристрасть до морської професії в Юрка не випадкова: його батько — штурман далекого плавання. Перша в житті книжка, з якою батько познайомив сина і яка найяскравіше запам'яталася хлопцеві з усього, що було прочитано пізніше, розповідала про радянських полярників.

Юрко сумує, що «досі він тільки школяр, та й годі». О. Донченко привертає увагу педагогів до цих мрій, думок, прагнень дітей, змушує замислитися над тим, як дати вихід бурхливій дитячій енергії, як спрямувати її. Письменник показує необхідність організовувати учнівський колектив не лише на уроках, а й поза школою, навколо цікавих, захоплюючих і корисних справ, добре вивчивши запити вихованців.

Кілька слів про образи дорослих у творах О. Донченка. Дорослі зображені автором серйозно, без пристосовництва до можливостей світосприймання юних читачів. Поведінка кожного персонажа природна, якщо розглядати її з точки зору відповідності віковим особливостям героя. В одному творі живуть поряд і діти молодшого, і діти старшого віку, і дорослі. У кожного з них свої інтереси, свої справи. І, — додамо одну важливу особливість творчості О. Донченка, — автор на матеріалі життя різних щодо віку персонажів порушує різні питання.

Розглянемо з цієї точки зору дві сцени в повісті «Юрко Васюта».

«...Саме в це своє дванадцять літо Юрко Васюта, учень п'ятого класу, немов уперше озирнувся круг себе і вперше замислився над тим, як змінюється навколишнє життя.

Ці зміни він помічав і раніше, але вони не привертали його уваги. Все ніби робилось само собою: весною на полях зелечіли сходи, восени досягав урожай.

Але зараз хлопчик несподівано подумав про те, що було б, якби люди не вийшли в поле? Нічого б не було: ні посівів, ні врожаю, ні отар на пасовиськах.

І школи, мабуть, теж не було б.

Ця думка вразила школяра: без людської праці вся земля від краю до краю заросла б бур'янами. А шанується людська праця, — прийшла далі думка, — тільки в Радянській країні. От і матір його,

голову колгоспу, всі шанують і слухають, а про нього, Юрка, кажуть: «Це ж синок нашої Меланії Митрофанівни».

Від цієї згадки хлопчина відчуває і гордість, і водночас йому трошечки соромно за себе.

Він дуже б хотів бути схожим на матір, та не знає, як це зробити. Досі він тільки школяр, та й годі».

Юрко вперше вдається до серйозних роздумів, уперше відчуває бажання бути схожим на матір, і водночас йому гірко від усвідомлення своєї ніби незначної ролі в житті. Автор змушує разом з Юрком замислитись над усім цим і юного читача, збуджуючи його сумління, спрямовуючи його увагу на працю.

Вчительці Олександрі Василівні, керівникові п'ятого класу, в якому вчаться юні герої повісті, принесли щоденник капітана Шторма, загублений Юрком. Учителка викликала піонервожату і передала їй зошит, попередньо запитавши, чи не плавала вона на «Голубому айсбергу».

«— Цей криголам, Олесю, існує тільки в уяві. Прочитайте цей зошит, і ви все зрозумієте. Взагалі вам як вожатій треба цікавитись такими капітанами. Чудесні у нас ростуть громадяни! Цей зошит — маленька поема про мрії наших школярів. У кожного з них, звичайно, своя мрія, та серце в них — одне. Чисте, хороше серце. Знаєте, ми з вами теж обов'язково візьмемо участь у цій грі «Голубий айсберг»! Усіх наших піонерів залучимо. Треба ж допомогти капітану Шторму знайти правильний маршрут для його романтичного корабля. Та ви, Олесю, почитайте зошит, усе зрозумієте».

Для юних читачів ця сцена зовсім не обов'язкова: кому може спасти на думку, що їм цікаво читати, як дорослі збираються їх виховувати? Автор адресує це місце (і подібні місця) увазі дорослих. Він спонукає педагогів подумати, як «знайти правильний маршрут» для романтичних поривань своїх вихованців.

В одній із своїх післявоєнних статей — «О любви к детям и о позорном ремешке» О. Донченко писав, що одним з важливих завдань дитячого письменника є написання художніх творів про дітей для дорослих. Дитячому письменникові слід «яскраво, поетично оспівати душу нашого юного покоління, правдиво розповісти про дитячі радощі і жалі, та так розповісти, щоб наш чудовий піонер і школяр став перед читачем живий, в усій своїй душевній красі, майбутній громадянин радянської держави».

Твори самого О. Донченка в переважній більшості є втіленням цієї настанови: дорослі знаходять у них і яскраве розкриття дитячої душі, і роздуми над тим, як краще, доцільніше виховувати підрастаюче покоління. Письменник зумів поєднати розповідь для дітей з розповіддю про дітей для дорослих...

Поетизуючи труд, творчість дітей, О. Донченко розраховував не тільки на те, щоб виховувати відповідні почуття в юних читачів,— він разом з тим настійно боровся за школу, в якій би поряд з уроками, з теоретичним навчанням була належно організована дитяча творчість, за школу, яка б постійно жила інтересами колгоспу чи заводу, брала активну участь у суспільнокорисній праці.

Закликаючи юних читачів до живих, цікавих і корисних справ, застерігаючи їх від пустої мрійливості, О. Донченко незмінно наголошує в своїх творах, що основна справа школярів — наполегливо оволодівати знаннями, нагромадженими людством протягом тисячоліть. Адже без знань немає натхненної творчої праці, а значить, не може бути й справжньої романтики, справжніх подвигів.

Тимко Степура з повісті «Сад» мріє стати винахідником. Він завжди щось майструє, конструє. А от до уроків ставиться недбало — йому все ніколи. В класному журналі проти Тимкового прізвища стоять двійки, зазнає він невдачі і в своєму винахідництві. І вчитель, і піонервожата, і друзі-піонери намагаються посадити його за уроки

Степура — хлопець здібний, однак цього ще надто мало, щоб добре вчитися. Тільки постійна наполеглива праця може забезпечити успіхи в навчанні, як і в усякій діяльності,— ця ідея часто зустрічається в творах О. Донченка. Особливо широко втілюється вона в романі «Золота медаль».

«Золота медаль» — найкращий в українській літературі твір про післявоєнну школу, хоч і не без недоліків. У цьому творі автор уперше глибоко і всебічно показав підростаюче покоління на порозі самостійного життя. Дитячі втіхи героїв твору відійшли в минуле, їхні мрії, роздуми про майбутнє, плани цілком реалістичні — вони визначають безпосередні пошуки життєвого шляху.

Колектив десятикласників зображений О. Донченком у відповідальний період формування, становлення юних характерів. Марійка Поліщук, Юля Жукова, Віктор Перегуда, Ніна Коробейник, Варя Лукашевич, Ліда Шепель, Мечик Гайдай, Софа Базилевська, Вова Мороз — усе це живі люди з власним ладом думок, мрій, з власними нахилами, уподобаннями, прагненнями.

Конфліктів у творі багато, і майже всі вони підпорядковані одному — розкриттю виховного процесу в школі, який здійснюється і педагогами, і самим колективом. Ніна Коробейник і колектив, Варя Лукашевич і колектив, Ліда Шепель і колектив, Мечик Гайдай і колектив — усі ці конфлікти зумовлені негативними рисами в моралі і поведінці названих персонажів. Негативні риси своєрідні, індивідуальні — звідси й конфлікти індивідуальні.

На головній лінії сюжетного розвитку роману лежить конфлікт

Ніни Коробейник з колективом, конфлікт, що конкретизується в зіткненні Ніни з своєю однокласницею Марійкою Поліщук. Марійка та Ніна уособлюють два різних погляди на навчання і йдуть до екзаменів на атестат зрілості двома різними шляхами, які, зрештою, увінчуються золотою медаллю. Треба тільки зауважити, що шлях Коробейник круто повертає — вона вчасно усвідомлює свою помилку і виправляє її.

В чому суть зіткнення між двома подругами?

Марійка має рядові здібності, до десятого класу вона вчилася посередньо. Та от настав у її житті «поворотний момент» — назріло «тверде рішення, що так далі не можна». І дівчина знаходить у собі серйозну ваду — невміння зосередитись над уроками. Мати радить їй тренувати волю, бо ж уважність — ознака сили волі. Марійка наполегливо працює над собою, не обмежується вивченням шкільних завдань, а знайомиться з додатковими матеріалами, набуваючи глибоких, ґрунтовних знань. Уперта праця дає добрі наслідки — Поліщук стає першою ученицею в класі.

Успіхи подруги, похвали на її адресу викликають у Ніни заздрість і злість. Коробейник легко даються п'ятірки — в неї здібності добрі. Але вона переоцінює значення здібностей, працює над собою недостатньо. І її відповіді на уроках поверховіші, ніж Марійчині. Ніна не може припустити, що Марійка випередить її в навчанні, одержить золоту медаль.

Між ученицями, колись найкращими подругами, виникає розлад. Ніна доходить навіть до того, що звинувачує Марійку, ніби та своїми зауваженнями з приводу її оповідання хотіла вбити бажання писати, зводить наклеп на Марійку, ніби та — підлабузниця.

Батько, вчитель, учнівський колектив, комсомольська організація допомагають Ніні побороти «каламутне почуття» заздрощів до подруги, і в ній перемагає хороше, світле начало, хоч усе ще лишається роздуте честолюбство.

Варя Лукашевич прийшла в десятий клас уже тоді, коли почалося навчання. До того вона жила в іншому місті. Це — дуже тиха, скромна і вродлива дівчина, вона всіх сторониться, не має жодної подруги. Своєю дивною поведінкою Лукашевич привернула увагу всього класу, особливо Юлі Жукової — секретаря комітету комсомолу школи. Юля дізналася, що в учениці нема ні батька, ні матері, і живе вона в тітки, яка перепродує на «толкучці» старі речі. Може, сирітська туга зумовлює поведінку дівчини? — губиться в догадках Жукова. Але ні: Варя «ні на що не скаржилась, очі її випромінювали спокійне і навіть ласкаве світло...» На запитання, куди вона так поспішає після уроків, Лукашевич, зніяковівши, відмовилась сказати.

А поспішала Варя на побачення...

Невесело жилося дівчині в тітки: грубість, дорікання шматком хліба — яке то життя? І здалося Варі, коли вона познайомилася з фотографом Жоржем, що настала для неї щаслива пора. Тільки важко було дати згоду кинути школу і їхати з коханим «у багате приморське місто». Але й втратити Жоржа — єдину, як думала Варя, втіху й надію в житті — вона боялась. І Лукашевич погоджується на пропозицію фотографа: їй страшно далі залишатись у тітки, яка теж пропонувала кинути школу й іти на базар за заробітком, а потім зраділа перспективі позбутися небоги, віддавши її заміж.

Дружний шкільний колектив урятував дівчину. Комсомольці допомогли їй усвідомити необхідність кінчати школу, порвати з Жоржем — негідною людиною, яку Варя сліпо покохала. Лукашевич втягується в громадське життя школи, стає доброю ученицею, збирається вступити до консерваторії.

Надзвичайно велику роль відіграв шкільний колектив у формуванні характеру Ліди Шепель — «вобли», як її прозвали учні за надмірну сухість, за голий практицизм, за скупість. Шепель не мала мрій — їх заміняв тверезий розрахунок на «дефіцитну», а значить, вигідну професію, їй був невідомий потяг до знань — вона вчила уроки тільки заради оцінки.

Письменник переконливо показує умови, в яких росла й виховувалась Ліда. Її батько замолоду візникував. Перебиваючись на хлібі й квасі, він заощаджував копійку за копійкою і склав, нарешті, кругленьку суму, відкрив власну біржу. В роки радянської влади Шепель працював швейцаром у готелі.

Практика Шепеля породила своєрідну житейську філософію: «Вчися, Лідо, шанувати копійку, — повчав батько дочку, — вона тобі — перший друг у житті». І Ліда поступово «вчилася», оволодівала нехитрою «наукою» голого копійчаного практицизму.

Моралізування, зауваження однокласників (саме однокласників — Ліді вони товаришами не доводилися) не впливали на Шепель. І Юрій Юрійович, керівник десятого класу, порадив комсомольцям, як обговорити поведінку дівчини на зборах:

«— ...Знаєте, щоб не суд, не допит... а побільше серця... А то бувають у нас, на жаль, казенні збори... Шепель потрібні гнівні, пристрасні слова, щоб збачнула, що це — гнів її товаришів, а не казенна проробка...»

Якщо по відношенню до Варі Лукашевич такий виховний захід був би абсолютно не мислимий і не дав би нічого, крім шкоди, то на Шепель він вплинув благотворно: Ліда боляче пережила гостру й відверту критику комсомольців і глибоко замислилась над своєю поведінкою, над своїми переконаннями.

Особливо «важким» учнем виявився Мечик Гайдай. Юля Жукова махнула на нього рукою — мовляв, нічого з хлопця не вийде. Мечик зв'язався з картярами і п'яницями. Але то в нього,— як сказала Марійка Поліщук,— «напускне, йде... від вуличного хлоп'ячого хвацтва... намул і накип! А серце живе, хороше!».

Марійці вдалося виявити хороші риси характеру Гайдая і уважним, щирим та відвертим ставленням допомогти йому усвідомити ганебність своєї поведінки...

В кожному випадку шкільний колектив знаходить для здійснення виховного впливу на того чи іншого учня нові засоби: адже кожна людина має свою індивідуальність, по-своєму реагує на втручання в її поведінку й переконання з боку товаришів і старших. У вихованні не може бути якихось стандартів, якогось єдиного методу. Виховання — процес творчий. Письменник показує це і на прикладі життя колективу десятикласників, і на прикладі піонерської роботи Ніни Коробейник, і в діяльності педагогів, передусім Юрія Юрійовича.

«Є педагоги,— пише, зокрема, автор,— для яких робота в школі стає з часом буденним явищем, їхні уроки набувають звичайної, завченої форми і застигають у ній, як холодне литво. І учні на такому занятті теж лишаються холодними, їх не хвилює те, що бай- дуже розповідає вчитель, і одна в них думка: швидше б дзвінок!

Юрій Юрійович Голуб провчителював понад тридцять років, але кожен новий урок був для нього джерелом творчості. Він ненавидів байдужих ремісників і прищеплював учням думку, що людина повинна бути творцем у кожній професії».

Багато уваги в «Золотій медалі» О. Донченко присвятив проблемі вибору професії. Ця проблема виростає з усієї його попередньої творчості для дітей — з роздумів про суть романтики, з відображення прагнень, помислів, мрій юних героїв, з відтворення героїчних справ, що звершувалися на неозорих просторах Соціалістичної Батьківщини.

Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!

Ці пушкінські рядки автор узяв епіграфом до свого твору. Вони й визначають головну точку зору, з якої, на думку письменника, кожен, хто вступає в життя, повинен вибирати свій майбутній трудовий шлях.

Кожна людина має своє покликання. Його необхідно виявити, обрати фах відповідно до здібностей — тоді ти зможеш найбільшу користь принести народові, Батьківщині.

Усі охарактеризовані вище конфлікти так чи інакше пов'язані з вибором учнями майбутньої професії. Марійка Полішук, наприклад, довго не може обрати певного шляху, захоплюється по черзі багатьма предметами, втім числі астрономією. Та ось несподівано і тяжко захворіла її мати на небезпечну хворобу, збудника якої ще не виявила медицина. Хвороба, а потім смерть матері боляче вразили Марійку, і вона загоряється палким бажанням працювати в медицині, боротися за здоров'я людей.

Фотограф і тітка Варі судять про професію з погляду чисто заробітчанських інтересів («Професія моя,— каже Жорж,— краще не треба, жива монета»); Мечик Гайдай не хоче й думати ні про яку професію:

«— Професія? А це обов'язково? А якщо я залишусь громадянином без певної професії? Закінчу школу і фі-їть! Вільна, незалежна людина!»

Вибір професії — «веління серця», каже Віктор Перегуда, який вирішує йти після школи не в інститут, а на металургійний завод. На цьому сходяться всі учні під час диспуту на тему «Ким бути?». Але устами ряду школярів письменник уточнює таку думку: в нашій країні потрібна і корисна кожна професія; кожен громадянин повинен бути завжди готовим відгукнутись на заклик партії і працювати там, де в даний момент виникла найбільша необхідність. Мати покликання до якоїсь галузі творчості, любити обраний фах — цього недосить. Необхідно глибоко і постійно оволодівати знаннями, адже без знань немає натхненної творчої праці...

Читаючи нашу художню літературу для дітей і юнацтва, мимоволі звертаєш увагу на одну обставину: всі герої мріють стати вченими, педагогами, письменниками, художниками, інженерами, лікарями, морськими капітанами. Шлях до самостійного життя вони знають лише один — через інститут. Треба сказати, що письменники тут відображали дійсний стан речей, і звинувачувати їх за це нікому не спаде на думку. Недогляд їхній в іншому — в тому, що вони не вбачали в нехтуванні простою працею негативної тенденції і своїми творами орієнтували читачів тільки на «вчені» професії. Є такий недогляд і в попередній творчості О. Донченка.

«Золота медаль» — один з перших творів української дитячої літератури, де поставлено питання про те, що місце випускника середньої школи не тільки в інституті, а й на виробництві. Така ідея втілена письменником в образі Віктора Перегуди, який вирішив піти прямо з школи на завод, щоб своїми власними руками варити сталь. Основна маса героїв твору сприймає намір Віктора як щось необдумане, дивовижно недоречне. «Навіть скромний і тихенький, мало помітний учень Юра Карпенко, і той хвилювався:

— Для чого ж на нас держава гроші витрачає? Для чого взагалі десять років учила? Щоб ми йшли робітниками?»

Коли дізнався про рішення Перегуди Юрій Юрійович, він теж не схвалив його: «А мені здається, що ви не зовсім серйозно міркували над цим». Старий учитель був спочатку переконаний, що в інститут треба йти всім обов'язково. Нічого не зробиш: були такі вчителі — і вчителі хороші, — які припускалися щодо цього помилки.

Автор утверджує Віктора в правильності його рішення, переконує в цьому і його товаришів, водночас заперечивши устами Перегуди міркування, подібні до міркувань Юри Карпенка. «...Мені хочеться пройти весь шлях робітника біля печі — від самого початку, власними руками варити сталь. Так, як Макар Мазай, хоч йому було важче. Я цей шлях пройду швидше, бо у мене буде середня освіта. І думаю, що вже й першого року праці в цеху принесу заводі чималу користь».

Де б не працювала людина, вона виправдає витрачені державою кошти на її навчання, бо набуті знання допоможуть їй впоратись успішно з усякими завданнями — таку думку втілює автор у слова Віктора.

Останній роман О. Донченка, як бачимо, піднімає багато життєвих проблем. Автор розкриває цінні думки справді художньо — в яскравих образах і картинах. Твір населений значною кількістю чітко виписаних характерів, і кожен з них — оригінальна, неповторна індивідуальність.

Зображуючи індивідуальні характери персонажів шляхом розкриття їхньої психології, їхнього світорозуміння, почуттів, думок, а також поведінки, письменник користується і такими засобами ліплення людських образів, як портретна та мовна характеристика героїв

Портрети людей О. Донченко малює по-різному. Іноді він відразу окреслює постать людини в її найхарактерніших індивідуальних ознаках, а потім поступово деталізує портрет, іноді, навпаки, йде від окремої деталі і завершує ціле в ході всієї розповіді.

Зовнішність, скажімо, Софи Базилевської читач бачить відразу, як тільки це прізвище з'являється на сторінках роману:

«Ураз, наче вихор, ззаду налетіла струнка дівчина з довгими пухнастими віями і брівками-шнурочками, як у ляльки... У Софи поблискувало на грудях кілька спортивних значків... хлопці вважали її за дуже вродливу дівчину».

Ніна — «опецькувата й низенька дівчина», а Ліда Шепель — «висока й тонка, як очеретина. В класі її звали між собою «воблою». В окулярах і в чорному платті, трохи манірна, Ліда нагадувала класну наглядку старих часів».

З Марійкою Поліщук автор знайомить нас буквально в першому реченні, але її зовнішність змальовує (коли не рахувати вказівки на фетровий капелюшок вишневого кольору) пізніше — вже після того, як читач зазирнув у її душу, зустрівся з її найближчими товаришами. До того ж змальовує не від себе, а через сприйняття Ніни: «Ніна любила свою подругу. Все в ній було таким знайомим і милим — і вологі очі, і каштанові важкі коси, укладені на голові короною, і вишневого кольору капелюшок, і звичка раптово замислюватись серед розмови». Портретні риси подано тут в емоційному забарвленні — на образ Марійки читач дивиться очима люблячої подруги.

Емоційного забарвлення портрета О. Донченко досягає і іншими прийомами, наприклад, наголошенням неприємних рис, коли йдеться про негативний образ, або відповідними коментарями (згадаймо портрет Жоржа, Ліді Шепель, Софі Базилевської).

Зовнішній образ Юлі Жукової вимальовується поступово — від дрібної, але характерної деталі: «Юля у відповідь знизувала плечима і підводила вгору чорні кострубатенькі бровенята» (ще один засіб для досягнення емоційності в зображенні портрета — використання пестливих слів). Потім автор додає новий штрих («темні очі, в яких вигравали блискітки») і т. д.

Портрети в О. Донченка не статичні: часом вони відбивають і психологічний стан персонажа, його настрій у певний момент і зміни в психології.

Мова героїв О. Донченка яскраво відбиває їх психологію, світогляд. Досить навести кілька висловів Ніни Коробейник, щоб побачити самозакоханість, нескромність, надмірне честолюбство дівчини: «Ти ж знаєш, що в мене здібності від природи»; «Природне почуття. Талант нагороджено, талант вітають...»; «...Тобі не пощастило «угробити» мій сюжет! Оповідання я напишу!»; «Важка ж задача!.. Навіть я і то спочатку не знала, як її розв'язати». Добре виявляється в мові і психологія Ліді Шепель: «Спорт не в моєму плані... І взагалі — не він годуватиме мене на старість»; «На жаль, Мурсоргський не відповідь за мене з фізики».

Використовує письменник для мовної характеристики персонажа і засоби лексико-синтаксичні. Так, інженер Коробейник говорить стислими, як математична формула, фразами, зустрічається в його мові відповідна термінологічна лексика: «Як у тебе, любов до слова — глибока? Знаєш, така, щоб усю душу в полон узяла!.. Формула тут проста: любов і двожилина праця» (це він так про письменницьку роботу).

При аналізі повісті «Лісничиха» вже підкреслювалося чудове вміння О. Донченка підпорядковувати зображенню переживань

людей картини природи. Ця риса почерку письменника виявилася і в «Золотій медалі». Особливо добре подана динамічна картина негожої осінньої ночі в зв'язку з переживаннями Ніни Коробейник:

«За чорним вікном віє вітер. Гострий кігтик раз у раз шкрябає по шибці — то обережно і сумовито, то настирливо і тривожно.

Що йому треба?»

Ніна, лежачи в теплій постелі, почуває себе безмірно щасливою — і від затишку, і від своїх успіхів, і від того, що батька її знає вся країна, і від того, що в неї такі чудові подруги. «Саме так: страшенно щаслива!

І враз думка увірвалася. Колючка вже тут, у серці.

Качан! Коротуха!

Просто огидно, огидно бути такою низенькою, натоптуватою».

І ще один сумнів: чи є в неї художній талант? Та Ніна жене геть сумнів. «Вона мусить бути письменницею! Чуєш, Марійко? Чуєте, дорогі подружки?

За вікном рвонув вітер, переможно зашкрябав гострий кігтик по чорній шибці...»

Роман «Золота медаль» завдяки вміло використаним різноманітним засобам художнього зображення розкриває світ героїв різнобічно і поетично. Характери, мрії, помисли, поривання і почуття юних персонажів несуть на собі яскравий відбиток специфічно донченківських поглядів на психологію підростаючого покоління. О. Донченко у своїй творчості ніби провів персонажів від дошкільного віку через усі періоди зростання і поставив їх в останньому романі на порозі юності.

«Про що думав кожний з них? Чи про вабливі, хвилюючі дороги життя, які чекали їх, юних і палких, чи про яскраве сонце, чи, може, мовчки клялися одне одному у вічній дружбі?

Затамувавши подих, дивились, як над зазубнями далеких і темних лісів уже народилась ніжна і тріпотлива, мов пелюсток, ясна смужка...

Здрастуй, світанок, здрастуй, юність!..»

* * *

*

12 квітня 1954 року життєвий шлях Олеса Васильовича Донченка передчасно обірвався. Нестало талановитого і плодовитого письменника, який так багато зробив для розвитку української дитячої літератури, для комуністичного виховання юного покоління.

Про творчість О. Донченка буде написано ще не одне дослід-

дження, будуть детально розглянуті і такі важливі сторінки його художньої спадщини, як оповідання, як твори різних жанрів для дітей дошкільного віку. Чіткіше будуть охарактеризовані сильні й слабкі сторони творчості письменника.

Творчий шлях Олеся Васильовича не був рівним, письменник зазнав на ньому і перемог і поразок. Навіть кращі його твори іноді не позбавлені недоліків, а то й вад, що були свого часу поширені в нашій літературі,— окремих виявів тенденції лакування дійсності, культу особи. Ця обставина не применшує значення вкладу, внесеного в нашу літературу О. Донченком. Його спадщина цінна й повчальна такою, як вона є,— з усіма достоїнствами й промахами.

Михайло Острик.

УДАРНИЙ ЗАГІН

повість

КРОКОДИЛ І СТАВОК

Розкішна тропічна рослинність казковим муром здіймається перед Костем. Невидане листя невідомого дерева ледь-ледь лопотить над хлопцем, наче велетенські слонячі вуха, і нагадує ті брилі, які він так майстерно, будучи ще пастухом, умів колись плести з молодого жита. Але це лапате листя не заважає молодому мисливцеві бачити ледве помітну стежечку, що веде через джунглі. Цією стежкою дикі звірі ходять на водопій. Ген недалечко, крізь віття, поблискує вода, і видно частину дикого берега. Зненацька хлопець чує лопотіння крил. «Голуби! — дивується Кость. — Я не знав, що і в Африці є голуби!»

Голубина зграйка сіла біля самісінької води. Мисливцеві видно, як переливається сліпуче сонце на сизій, аж дзеркальній спині того голубка, що п'є воду. Та враз хлопець завмер: спокійна рівнина річки сколихнулась, і з неї вистромилось щось огидне, темнозелене, з нерухомими очима гада. «Крокодил!» блискає в Костя сполохана думка. Він хутко прикладає до плеча рушницю і стріляє просто в око звіра. Але що це? Замість пострілу й диму, з дула рушниці бовкає раптом заливчастий дзвін...

Ще напівсонний схоплюється Кость з ліжка й продирає очі. За вікном лунко розлягаються гучні вдари об рейку — трудовий день комуні починається. Чути, як гелгочуть на подвір'ї гуси і біля колодязя дзенькають цеберки.

Хлопець швидко вдягається. Власне кажучи, можна

не поспішати. Дітворі встановлено додаткову годину для снання, і снідають вони завжди тоді, коли дорослі вже починають свою щоденну роботу. Але сьогодні спати не можна. Це буде просто злочинство.

Адже сьогодні зранку на ставку скошуватимуть рогозу та комиш. Хіба можна пропустити такий випадок?

Кость будить товаришів, ховає під подушку старий номер «Вокруг света», який учора читав цілісінький день, і з юрбою таких же, як і він, піонерів мчить до колодязя вмиватися.

Ставок недалечко, під боком у комуни. Комунівські городи пускаються поволі до невеликої балки, і зразу ж за старим вітряком починається стежечка, що в'ється просто до ставка.

Минулого року наприкінці літа в ставок впущено тисячу мальків коропа, і цієї осені їх, добре вгодованих за літо, мали виловити. За підрахунком Купріяна Олександровича — вчителя комунівського, що був ініціатором і ентузіастом ставкового рибного господарства, — ця операція з коропами мала в жовтні дати комуні близько п'ятисот кіло риби.

Купріян Олександрович думав про повне ставкове господарство, коли в розпорядженні комуни буде п'ять ставків, починаючи від нерестового й кінчаючи зимувальним. Але про таке правильне господарювання поки що можна було тільки мріяти. І зараз доводилося вчителеві витримувати справжню боротьбу за кожне кіло кукурудзи, що йшла на годівлю коропів.

Голова комуни Третьак дуже скептично ставився до «рибних» заходів Купріяна Олександровича.

— Кукурудзи вам? — говорив він учителеві. — Не дам.

— Та хіба це мені, товаришу Третьак? — протестував Купріян Олександрович. — Це ж для коропів, а коропи всю комуну нагодують, ще й державі лишок здамо.

— А що буде, — дрібно моргав червоними повіками голова, — що буде, коли ми рибкам усю кукурудзу згодуємо, а на жнива самим нічого буде їсти?

Третьака підтримував і комунівський агроном Моркотун.

— Заборонити б йому воловодитися з тією рибою, — радив він голові. — Замість того щоб усі сили на поле звернути, на наші золоті хліборобні лани пшениці, ми гатимо кошти в якийсь брудний ставок, якого ліпше висушити. Треба це на зборах поставити, Андрію Васильо-

вичу. Коли б цей наш учитель та не пустив членів комуни з торбами попід вікнами. Хай краще отам лікнеп свій справляє, а не втручається до господарських справ, у яких нічого не розуміє...

Третяк не помічав, як блискали під час таких розмов маленькі тхорячі оченята агронома. Дві білі слиняві цяточки в кутиках агрономових губ тоді пузирились, тихенько лускали й пінилися знову двома отрутними горощинками.

Найближчими помічниками і друзями Купріяна Олександровича була комунівська піонерія. Піонери юрбою оточували вчителя, і він бачив, як і Кость, і Ромко, і вся інша дітвора намагається завоювати його пильну увагу, відверто висловлює йому як другові безліччю ледве вловимих рухів і знаків своє безмежне молоде довір'я.

Стояв кінець травня, і ставок почав потроху заростати лататтям та осокою. Буйна рослинність, затіняючи собою воду, не давала їй добре прогріватися, а це шкідливо впливало на коропів. Треба було цю рослинність скосити.

Купріян Олександрович звернувся за допомогою до дітвори. Під його керівництвом швидко зробили й «косарку». Склепали гострими кінцями докупи дві звичайні коси, приладнали кілька грузил, а до п'ят коси прив'язали по вірьовці. Вийшла велика літера П. За одну вірьовку взявся Кость, за другу — Купріян Олександрович. Урочисто підкачали вони штани і ввійшли у воду. За ними посунула вся піонерія.

У цьому не було жодної потреби, але ж не можна пропустити нагоди побродити в теплій ставковій воді. Іншого разу це було суворо заборонено заради коропового спокою. Сунулись були туди раз і качки, але їм такого перепало від учителя, що вони з того часу обминають ставок десятою дорогою. Заходу було вжито цілком правильно, бо зажерливі качки знищили б десятки коропенят.

Купріян Олександрович і Кость поволі тягли «косарку» по дну, і, здригнувшись перед смертю, плавно лягали на воду яснозелені стебла осоки. Підрізане латаття гоїдалося на хвилі, і сонячні бризки враз спалахували на ньому міриадами бісерних крапель. Здавалося, що то вистромилося з води якесь чудернацьке створіння і купається в ранковому сонячному промінні.

Костеві пригадався чомусь сьогоднішній сон, і він, широко посміхаючись, гукнув:

— Глядіть, товаришочки, щоб когось часом не згамав крокодил!

Усі засміялись; як з лантуха, сипнули веселі дотепи й жарти. Але Купріян Олександрович мовчав, і декому з піонерів, що найближче були в той час до нього, здалося навіть, що вчитель якось засмутився й похмурнів. Помітив це й Кость. Він хотів уже спитати про причину несподіваного смутку, але Купріян Олександрович сам звернувся до дітвори:

— Жарти жартами, мої друзі, але... все може бути. Крокодили водяться в Африці, та, проте, мені здається, і в нашій комуні можна відшукати ще страшнішого звіра.

Кость почав розпитувати, як зрозуміти ці слова, але вчитель уже жартами відкрутився од відповіді. Одначе було ясно, що Купріян Олександрович на щось натякав.

ХТО?

Колись це був звичайний хлів, але його перебудували, і тепер тут міститься голубник. Цей голубник — справжнє досягнення комунівської піонерії. Питання про нього поставили на своїх зборах піонери, вони ж клопоталися про нього перед радою комуні, вони ж збудували його і тепер самі піклуються про своїх сизокрилих вихованців.

Власне кажучи, ініціатор голубиної справи в комуні — Кость. На ньому лежить усе керівництво населенням голубника. Кость зумів довести своїм товаришам піонерам і всій комуні, що піонери будуть не піонерами й комунари не комунарами, коли в них не буде військовоголубиної станції.

— Ви думаєте, мабуть, — говорив Кость на зборах комуні, — що піонери байдики битимуть та голубів ганятимуть з безділля? Ні, ми хочемо прислужитись нашій державі і дамо армії військових голубів для зв'язку. Може, небагато, але що ж, скільки зможемо...

Кость з малих років був завзятим голубоводом. Найулюбленіше його заняття було ганяти голубів. Тепер свій запал хлопець ставив, так би мовити, на практичний і корисний ґрунт. Над його пристрастю часом глузували, але він не звертав на це жодної уваги. У нього була своя ідея й любов до голубоводства.

Треба бачити, як розгоряються у Костя очі, коли знайде мова про голубів! Він увесь тоді дрібно тремтить, і кінчик його носа, густо вкритого ластовинням, червоніє від хвилювання.

Комунівський голубник був зразком чистоти. Все вимито, все вишкрябано. Бляшаночки для їжі голубам блищать, голуби ажень вилискують від ситості й гарного догляду. Є їх тут чимало, але військовопоштові птахи живуть в окремому приміщенні й користуються найбільшою Костевою увагою. У кожного з них на нозі невеличке гумове кільце й номер.

Кость мрійник. Любить він читати про якісь пригоди й героїчні вчинки відважних людей, а тоді довго передумує прочитане, і завжди в його мріях на місці героя — він, Кость. Але і мрії ті часто недалеко тікають від голубиної справи. Улюблена картина, яку найчастіше уявляє Кость, така.

Червоноармійський загін оточений ворогами. Уже три дні б'ються змучені червоноармійці з білими, але пробитись немає змоги. З кожною годиною тануть сили червоних. Треба негайно ж повідомити про становище штаб дивізії, треба негайно просити допомоги. Інакше — смерть, бо в полон однаково ніхто не піде. Червоні бійці не здаються.

Командир загону послав кіннотника. Одного, другого, третього. В кожного — наказ пробитися, знайти якусь щілинку, дістатися до своїх. І в кожного на пакеті з проханням про допомогу — три хрести — ++++. Це значить — найшвидший алюр. Це значить — не спати, не їсти й не пити — летіти вперед і вперед. Коли знеможений кінь упаде, дістати негайно другого і знову скакати й скакати.

Але допомоги все немає. Стало ясно — не доїхали посланці до штабу, не проскочили крізь вороже оточення. Командир чорніший ночі. Командир думає пекучу думку: як повідомити своїх, як урятувати загін? І тут до нього підходить він, Кость. Просто з-під шинельної поли виймає він голуба.

— Товаришу командир, — каже Кость, — ось у мене є військовопоштовий голуб Літун, якого сам я тренував і виховував. Пишіть, товаришу командир записочку, зараз голуб однесе її в штаб дивізії, на свою військовоголубину станцію.

І там, де не змогла пробитись людина, неоціниму послугу зробив голуб, урятувавши червоноармійський загін. Мрії далеко заносять Костя. Але треба вертатися до дійсності. Хлопець пригадує, що сьогодні ще не тренував своїх вихованців, і лізе драбиною на голубник. Голуби вже добре знають свого приятеля, і деякі з них з тихим туркотінням сідають йому на плечі.

Щодня Кость улаштовує голубиний гін, щоб зміцнювати пташині крила, привчати майбутніх носіїв голубинотелеграм до довгого льоту. Поштовий голуб мусить бути особливо прив'язаний до свого голубника, і це чуття хлопець настирливо й терпляче виховує у птахів. Дуже важко було привчити голубів до розуміння різних сигналів. Але всі труднощі Кость перемагав любов'ю до справи й завзяттям. Він досяг того, що на певні сигнали, як от махання прапорцем, голуби зліталися на годівлю; досить було легкого посвисту, і всі вони знімалися зграєю вгору, терпеливо чекаючи, поки їх покличе вихователь.

Найголовніше в голуба-поштаря — це, звісно, вміння швидко знаходити після випуску потрібний напрямок для повернення на голубник. Привчати до цього птахів Кость почав недавно, проте результати тренування вже були. Костеві голуби безпомилково знаходили шлях до голубника за двадцять кілометрів. Цього ще, правда, мало. Дистанція польоту для поштових голубів установлена в 150 кілометрів, але довше тренування дасть, безперечно, і кращі наслідки.

Помічником Костя по голубоводству була курноса піонерка Юлька. Власне кажучи, її ніс скидався на волоський горіх, але, жартуючи, комунівська піонерія часто її називала просто «курносою». Проте помічником Юлька була гарним, і вдвох з Костем вони поділяли своє захоплення голубами, голубині радощі й тривоги.

Двічі Кость їздив до міста в Тсоавіахім і діставав там інструкції по військовому голубоводству. Але найбільше щастя прийшло до нього тоді, коли в комуну приїхав інструктор-голубовод і просто спитав, де тут, мовляв, комунівський голубник. Кость був героєм дня, і з того часу припинилися всякі нападки на нього. А до того можна було частенько почути: «Кость? Це отой ледар, що тільки те й робить, що з голубами марнує час?»

Отже, право на голубник у комуні було завойовано.

Кость не спинився на цьому і докладав усіх зусиль, аби завербувати собі якнайбільше прихильників. Осередок Тсоавіахіму зростав у комуні з кожним днем.

Ще крок — і Кость у голубнику. Спокійними рухами він змахує з плечей сизих туркачів, що лопотять крилами в самісіньке обличчя.

— Скучили? — ніби байдуже кидає хлопець. — А ось ми зараз побавимось, розправимо трохи крила...

Він дістає з невеличкої скриньки два червоні прапорці, і враз голуби ніби споважніли. Вони вже не пустують, не плескають, наче в долоні, крилами. Вони поволі сідають навколо хлопця на перекладинах. Туркотіння їхнє не грайливе — воно зробилось поважним, діловитим, наче якісь дуже серйозні люди збираються на важливу нараду. Може, все це тільки так здається Костеві, але день такий блакитний і розквітлий, так виграє сонце і розкидає сліпучі стріли, що хлопець не може перебороти тієї сонячної радості, що кукурікає в грудях золотим півнем, і зненацька молодо й енергійно свистить. У ту ж хвилину майнули в повітрі десятки крил — і голубина зграя знялася в блакить. Вище й вище — ось, здається, під самим сонцем блиснула срібна луска на якомусь птахові. Ось тільки вже ніби хмарка загубилася десь у синій глибині, ледь-ледь мріє, ледь-ледь дихає... Високо, ах, як же високо знялися!..

Кость стоїть, підвівши обличчя до блакиті, до далекої голубиної зграйки. Він чує, як хтось лізе до нього по драбині. Ось заскрипіла перекладина. Чує легкі кроки за собою.

— Юлька, — вгадує він, але не хочеться повертатись, не хочеться одривати зору від величної недосяжної бані.

І враз короткий крик за спиною, болячий зойк. У тому зойку — і жах і відчай... Хутко кинувся в голубник. Там, у темному кутку, стоїть на колінах, схилившись над чимсь, Юлька. Костеве серце раптом тоскно йокає в грудях: біля Юльчиних колін лежить кілька мертвих голубів. Пір'я навколо розвіяне, розтерзане й закривавлене.

— Задавлено!.. — шепоче Кость. Юлька подає йому щось велике, м'яке й округле.

— Промінь! — скрикує болісно хлопець. — Найкращий поштар! Промінь!..

— Так, це Промінь, — повторює Юлька, і Кость по-

мічає, як дві сльозини перлинами блищать у її широко відкритих очах.

— Але хто? Хто це зробив? — не розуміє хлопець.

Він розгублено дивиться на дівчину, і в його зіницях стоїть тоскне запитання: «Хто?..»

СТАРА СТОДОЛА

Дід Ворожка підійшов до стодоли й постукав. Йому відчинили — і от знову стоїть стара стодола мовчазно й суворо, сховавши за своїми дверима якусь таємницю.

Діда Ворожку знають усі околишні села. Він був колись найкращим столяром на всю округу. Тепер уже старий зробився дід, кинув своє ремесло і працює в комуні за сторожа. Та з того часу, як заприятелював він з Ромком, знову почали частенько бачити діда то з пилкою, то з скоблем. У старій стодолі поставив Ворожка дерев'яний верстат, і день у день тепер чути звідти, з-за дверей, вищання пилки або стукіт молотка. Питали в діда, що він там робить у стодолі. Але мовчить Ворожка. Тільки більше наспить брови, і вже нічого тоді не прочитаєш у вицвілих дідових очах.

Найчастіше до стодоли сходилось троє: дід, піонер Ромко і вчитель Купріян Олександрович. За ними зачинались скрипучі двері, і знову годинами долинали звідти шаркання скобля.

Стодола вперше зацікавила Костя ось після такої розмови.

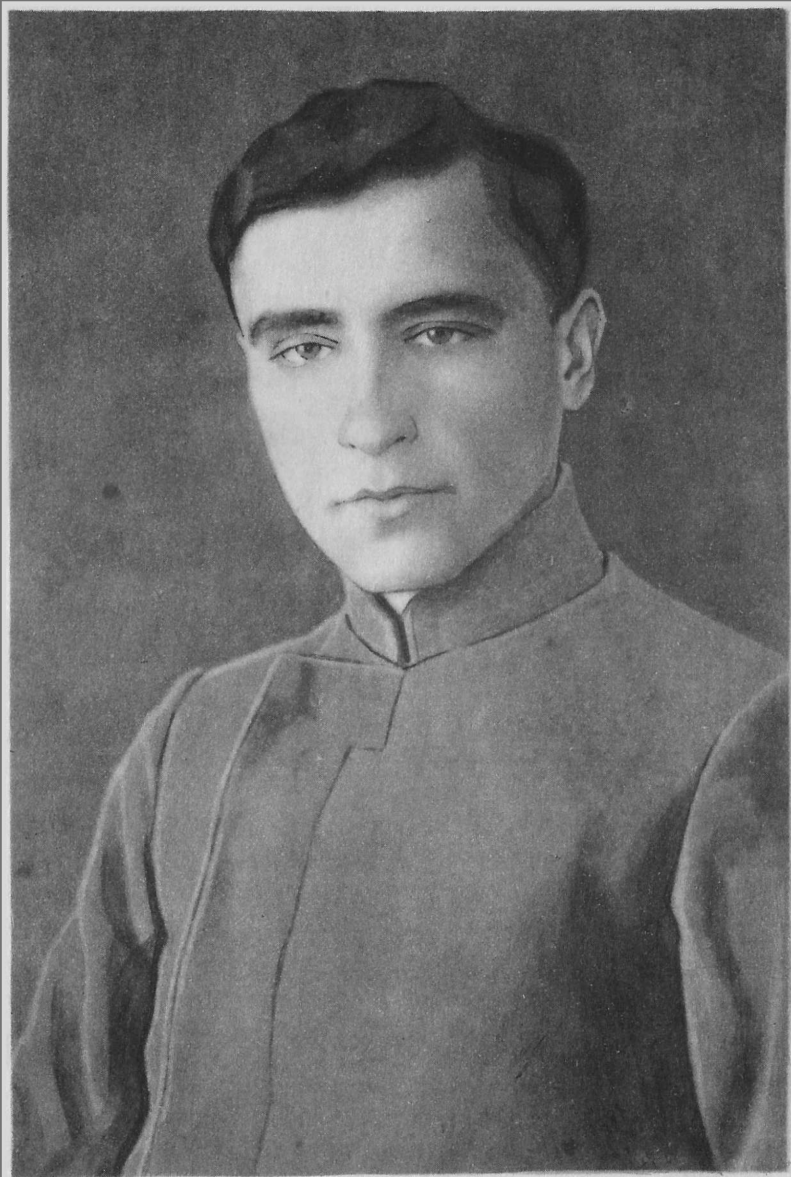
Кость спускався з голубника. Глянув, а мимо йде дід Ворожка. Здивувало тоді Костя дідове обличчя. Він ніколи не бачив його таким. Воно все світилось якимсь внутрішнім світлом, тисячі дрібних зморщок на ньому мінилися і вигравали. Дідові очі дивилися весело й молодод.

— А ти, синку, все з голубами? — звернувся він до Костя.— Гарне діло, підходяще, а тільки...— Дід на хвилинку замовк. Кость так і вп'явся йому в обличчя:

— А що «тільки»? Га, діду!

Ворожка якось загадково всміхнувся.

— А тільки... прогавиш ти, синку, найголовнішого, найбільшого голуба в нашій комуні. Та де там у кому-

Олесь Васильович Донченко.
Фото 1920 року.

ні, — дід махнув рукою, — у всій окрузі найбільшого!.. Так то, синку!

Кость не розумів.

— Якого голуба? Скажіть, діду, скажіть!

— А такого... У тебе є голуби, і в нас буде голуб. Ого-го, та ще й який!.. Крила — вво!..

Більше дід не сказав ні слова, але Кость відтоді почав мучити дух цікавості й якогось неспокою.

«Що там за голуб? — міркував він. — Дід Ворожка не брехатиме».

І вперше тоді хлопець звернув увагу на те, чого раніше не помічав. Пригадав приятелювання дідове з Ромком та Купріяном Олександровичем, пригадав їхню якусь таємничу працю втрюх у старій stodolі. Спробував був зазирнути туди, але невдале намагання: двері були міцно зачинені на замок, а в щілини Кость нічого не зміг побачити.

Увечері Кость увесь час крутився біля Ромка. Коли вже надворі рейка задзвонила «спати!», голубовод трохи ніяково підійшов до товариша.

— Ромко, — сказав він і замовк.

Той обернувся.

— Чого тобі, Костю?

Кость покосився набік і трохи дивним тихим голосом вимовив:

— Ти, Ромко, те... скажи мені, що там у вас у stodolі?..

Нараз лункий Ромків регіт прокотився в повітрі.

— Ха-ха-ха!.. Сказати, йому, що в stodolі... Бач, чого захотів, товаришочок! Ха-ха!.. Який прудкий! «Скажіть, що там у вас у stodolі...» Ха-ха-ха!.. А я тебе питаю, що там у твоєму голубнику?..

Червоний сором залив Костеві обличчя. Власне кажучи, хтозна, чого було більше — чи сорому від свого запитання, від своєї цікавості, чи, може, образи від такого несподіваного й глузливого Ромкового сміху. Але Ромко зненацька перестав сміятись і тихо наблизив свої очі до самісінького Костевого обличчя.

— Ти хочеш знати, що ми робимо в stodolі? — чомусь пошепки спитав він. — Скоро ви всі визнаєте про це, але зараз ще не можна. Це — секрет. Розумієш?..

Довго тієї ночі перевертався з боку на бік Кость — не міг заснути. Все перед очима стояла проклята стара сто-

дола і ввижався велетенський голуб, крила в якого — «вво!»

Другого дня зранку хлопець хутко вдягся і, навіть не вмиваючись, подався городами просто до... стодоли. З-за порічкового куща він ретельно оглянув місцевість. Нікого! Та в такий час сюди ніхто не прийде.

Кость двічі зривався, поки виліз на стріху.

«Ну, чекайте, зараз про все дізнаюся!» блимала думка.

Він хутко почав розгрібати руками солому. Ось уже з'явилась досить широка чорна дірка. Кость наблизив до неї обличчя. Чув, як стукотить в його грудях серце. Кров гаряче пульсувала в мозку. «Зараз, зараз довідаюсь про все!..»

Незабаром Костеві очі призвичаїлись до темряви. Просто під собою хлопець розглядив обриси верстата, купи стружок на долівці й кілька дощок. Посередині верстата стояли якісь дві невеличкі дивні споруди, над якими, мабуть, працював Ворожка з Ромком та вчителем. Але що це за машини, гаразд не можна було добрати. Кость бачив тільки якісь дощечки, сплетіння тонких перекладанок, проте... ніякого голуба в стодолі не було.

«Який там голуб? Просто пожартував дід,— думав хлопець, обережно злазячи додолу.— Вигадують, мабуть, якусь машину,— вирішив з полегшенням у серці.— Хай собі, що мені до того!..»

Але за два дні Костеву цікавість знову роз'ятрила несподівана зустріч у місті. Він поїхав до Ради Тсоавіахіму одержати звідти нові вказівки та інструкції для голубиної станції. Виходить від інструктора, дивиться, а перед ним Ромко.

— Ромко? — так і кинувся Кость.— І ти до Тсоавіахіму? Чого? В якій справі?

Але Ромко знов уникнув відповіді. Він промимрив собі під ніс щось таке невиразне, що зрозуміти його було неможливо.

Костя мучили здогадки й непереможна цікавість. Але таємниця стодоли відкрилася зовсім несподівано й незабаром.

— Ставок, як і поле, — казав Купріян Олександрович, — любить, щоб його добре угноювали. На родючому ґрунті більше виростає дрібних рослин, які їсть риба, більше розплоджується різних хробачків та комах, від яких жиріють коропи.

Учитель не тільки балакав. Він ретельно угноював ставок, і це так само призводило до конфліктів з головою комуни та з комунівським агрономом Моркотуном. Сьогодні Купріян Олександрович привіз до ставка віз гною. Піонери допомагали розкидати його, — на сонці блищали вила, і над водою стояв лункий сміх. Та враз усі якось змовкли й разом подивились на узгір'я, звідки біг до ставка агроном, розмахуючи руками.

— Знову за своє? — кричав він. — Замість того щоб на поле угноєння одвезти, ви його у воду гатите?

— А коропи ж... — спробував щось сказати комсомолец Лесько Стригун, піонерський ватажок і комунівський тракторист.

— Коропи? — ще підвищив голос Моркотун. — Коропи не нагодують комуни, а як пшениця загине — що робитимемо? Один тільки я думаю за всю комуни, один тільки я придивляюсь до всього й турбуюсь! Коли б не я, давно вже пішла б комуна шкереберть!

— Ова! — вихопилось у Купріяна Олександровича. — Чи не занадто багато на себе берете, громадянине Моркотун? Повинен сказати вам, що ви зовсім не цінуєте рибного господарства. А ця галузь на Радянській Україні мусить розвиватись якнайбільше. Хто ж подаватиме приклад, як не комуна? Як ви гадаєте? Невже хай дурно стоїть та загниває ставок?

— Ви, товаришу вчителю, я бачу, дуже розумним зробились. Дурно не стоятиме ставок. Ми в ньому коноплі мочитимемо.

— Ха-ха-ха! — не втерпів, щоб не засміятись Купріян Олександрович. — Ну, знаєте, так мислять, як ви, не агрономи, вибачте, а дурні!..

Агроном, як опечений, зірвався з місця.

— Ми ще побачимо, хто дурень з нас! — закричав він. — Прийде час, прийде!..

Увесь червоний Моркотун подався до комунівських

будівель. Піонерія проводила його глузливими вигуками й сміхом.

— Не подобається він мені,— якось надто серйозно мовив Лесько Стригун.— Ніби й учена людина, агроном, а от чинить перешкоди усім новим заходам у комуні. Тільки задумаємо що придбати гарне й корисне, він відразу ж втрутиться: не треба, мовляв, грошей комунівських витрачати даремно. От зараз проти рибного господарства... Невже не розуміє людина, що ми йдемо вперед, що комуна наша росте, міцніє, розвивається?..

— Мені здається,— задумливо сказав учитель,— мені здається, що він дуже добре це розуміє. І через те, що розуміє...

Купріян Олександрович глянув у вічі Леськові. Вони зирнулися і одну думку прочитали один в одного в очах.

ЗУСТРІЧ У ПОЛІ

Зелена в'юнка ящірка враз завмерла: зовсім недалечко від неї ворухнувся в пшениці зарослий бородатий чоловік. Для ящірки це величезне створіння було жахливим чудищем, могутнім звіром, від якого врятувати могли тільки прудкі ноги. Але в ту мить інстинкт наказав їй: «Стій! Умри!» І вона причаїлась між двома грудками землі, звідки не моргаючи визирали тільки її діамантові оченята.

Людина спала, підмостивши собі під обличчя широку брунатну долоню. Недалечко валялась торбинка з харчами й сучкуватий грушевий ціпок. Навколо вся пшениця була втоптана, потолочена, і один колосок на переламаному стебельці примостився просто під самим носом у сплячого. Людина одноманітно, з присвистами, сонно хропла, і від того хропіння пшеничний колосок раз у раз здригався й тремтів. Але ось вона ворухнулась і враз відкрила заспані і червоні карі очі.

Це скоїлось у ту мить, коли між двома грудочками, біля коріння пшеничного стебла, застигла зелена ящірка. Очі людини все ж запримітили її. Довга рука тихо взяла важкий ціпок і нечутно звела його над тваринкою. Мить, і ціпок, змахнувши над колоссям, ударив. Людина помилилась усього на сантиметр, але цього було досить для

того, щоб ящірка лишилась живою. Жорстокий удар зачепив тільки кінчик її тоненького хвоста, що тепер звивався в останній агонії. Рятуючи своє життя, тваринка лишила хвостик на місці нападу.

Сучкуватий ціпок лише майнув над колоссям, але його запримітила пара цікавих очей. Курноса піонерка Юлька з комуни «Вільна праця» зі своєю товаришкою Наталкою саме в той час рвала на обніжку волошки. Враз вона здригнулась і мало не випустила з рук пучок синьозорих квітів.

— Наталочко, бачила? — пошепки спитала в подруги. Але Наталка нічого не бачила. Вона стояла, незрозуміло озираючись навколо.

— Ні, не там, ліворуч. Отам, де будяк,— бачиш? Чиясь рука підвелася з ломакою, правду кажу...

Якучь мить дівчатка мовчки стояли, вдивляючись перед собою. Потім Юлька взяла товаришку за руку.

— А може... ходімо ближче, подивимось? — непевним голосом подала вона думку.

Наталочці враз чомусь здалося, що її подруга хоче налякати її й жартує. Труснувши золатою копичкою кучериків, вона задержувато відповіла:

— А чому ж, ходімо. Ти, я бачу, страхополох. А ще піонерка!..

Вхопивши Юльку за руку, вона потягла її просто пшеницею вперед.

Важке колосся ласкаво лоскотало руки, на срібних виделочках видзвонював угорі жайворонок, сонце так вистрибувало сліпучими зайчиками по ниві, що страх з кожним кроком танув у дівчаток. Натомість у серці кучерявилася весела снага, буйна сонячна радість. І враз, скрикнувши, обидві піонерки щодуху кинулись, не озираючись, бігти назад.

ПШЕНИЧНИЙ ОКЕАН

Вже аж біля комунівських будівель спинилась Наталя. Захекавшись, наздогнала її Юлька.

— А знаєш, хто там був? — ледь-ледь переводячи віддих, спитала вона.— Знаєш, хто там лежав?

— Ні, я не розгляділа. Борода страшна така... Очі червоні, як у зайця...

— А я зразу впізнала. Кукса. Ось хто!

— Кукса? Карпо? — відступила Наталка. — Кукса? Бре?

— Правду кажу. Він!

— Та його ж у Соловки вислали!

— Не знаю!..— розвела Юлька руками.— Я добре його впізнала. Тільки він дуже волоссям заріс і страшний зробився, як сатана.

— Немає сатани.

— Для прикладу кажу. Страшнючий!

— Що ж тепер буде?

— Товаришеві Леськові треба сказати. Ватажкові.

Почувши розповідь піонерок про зустріч у пшениці, Лесько Стригун відразу ж подався до голови комуни. Товариш Третяк саме розмовляв з агрономом.

— Товаришу голова!.. Андрію Васильовичу!..— швидко увійшов до нього піонерський ватажок.

— Ніколи саме, друже,— замахав Третяк руками.— Бачиш, нарада в мене...

— Справа є.

— У мене теж справа. Гусінь садок їсть. Треба обміркувати, як рятуватимемо. Зачекай трохи.

— Не можна чекати, Андрію Васильовичу. Негайна справа. Кукса Карпо тут!

— Що? — враз підвів Третяк голову.— Що ти мелеш, хлопче? Який Кукса?

— Карпо! Куркуль!

— Де ж ти його бачив? На Соловках?

— У тому ж і річ, що не на Соловках, а біля нашої комуни.

— Де?

— У пшениці нашій. Юлька з Наталкою тільки що бачили його...

Лесько ненароком глянув на агронома і замовк. Зблідлий Моркотун намагався видавити на своєму обличчі усмішку. Він кривив тонкі губи, ніяково кліпав віями, тоді, вихопивши з кишені хусточку, витер нею спітнілого лоба.

— Ма... мабуть, помилились дівчатка,—нарешті спромігся він вимовити.— Не може цього бути. Куксу вислали...

— Атож, вислали,— погодився голова комуни.— Але... така річ... Може, й справді тут щось негарзд.

— Товаришу Третяк,— рішуче сказав Стригун.— Тут справді негаразд. Піонерки не будуть брехати. Я не думаю, щоб Юлька помилилась. Треба негайно піти на розшуки й обложити пшеницю.

Моркотун ураз знітився, ніби побитий пес, і розгублено почав шукати свій білий картуз. Піонерський ватажок ще раз пильно глянув на нього і яскраво пригадав те підозріння, про яке казав йому вчитель.

Було негайно мобілізовано всіх піонерів і всіх вільних робітників. Загін чоловіка в двадцять вирушив у поле. Піонерка Юлька вказувала дорогу. Тепер вона з хоробрим і гордим виглядом несла свою голову. Але розшуки скінчились невдало. Замість куркуля Кукси знайшли в пшениці тільки те місце, де він лежав і де його бачили Юлька з Наталкою. Проте в комунарів з'явилась чомусь упевненість, що то був таки справді Кукса.

— З Соловків утік, свинячий син,— зауважив Сидір Малий, горбоносий парубок, що недавно повернувся з міста з ветеринарних курсів.

— Атож,— відповів йому в тон Ворожка, що теж виявив охоту піти на розшук.— І від нас утік. Прудкий куркуль, як заець, бігає.

Останніми йшли троє: комсомолец Лесько Стригун, Кость та Ромко.

— Ви погляньте,— вказував рукою Кость,— хіба це пшениця? Це ж море-океан! Дивіться, аж за обрій хвиля хлюпає: хлюп, хлюп! Йй-право! Аж любо стане на серці, коли отак ідеш-ідеш, а пшениці тій немає кінця-краю. Чий океан? Комуни! Чия праця? Комуни! Ех, браточки!..

— Справді — океан. Це ти вірно, Костю,— вдивився в обрій Лесько.— Немає краю. А що там на дні робиться, не знаємо. Як в океані. Гади всякі живуть — миші, кукси... Не видно їх, а знаєш, що вони десь там плазують на дні під захистом повних колосків.

Загін зустрів Моркотун. Він потирав руки й усміхався.

— Не знайшли? — питався солоденьким голосом. — Шкода, шкода! Помілились дівчатка, помілились. Я ж казав.

— А я так думаю,— встряв дід Ворожка,— що дівчатка, може, й не помилились, та пшениця дуже густа й висока вироста — кожного сховає.

Агроном нічого не відповів і відійшов набік.

На піонерських зборах у комуні найчастіше ставились питання про те, як найкраще, найпрактичніше може допомогти піонерія старшим членам комуні в їхній боротьбі за новий шлях, яким вони йшли. Піонери не відставали від дорослих, вони не раз подавали свої пропозиції по усуненню десятків хиб та неполадок, що траплялись у комуні. Слова «раціоналізація сільського господарства» — не порожній звук для комунівської піонерії. Ще нещодавно піонери висунули думку про використання в комуні кісток. Тепер кістки, що лишаються від комунарівського обіду, виварюються в казані, жир збирається, і з нього виготовляють мило. Під час робіт по господарству піонери своїми силами також допомагали старшим.

На сьогоднішніх зборах затверджували план участі піонерії в наступі на гусінь, що жерла садок. Юлька попросила слова. Хоч ніякого Кукси в пшениці не знайшли, проте вона й досі почувала себе героєм дня і трималась занадто вільно й задиркувати.

— Товарищочки, — почала вона, — от я слухала-слухала, що ви тут говорили, а ніхто з вас не сказав того, що треба було сказати з самого початку.

— Послухаємо, може ти це скажеш, — іронічно зауважив Ромко.

— Вона нам про Куксу щось розповість, — підхопив піонер, що мав прізвище Бурячок. Округлий, червонощокий, він і справді нагадував бурячок. Через те його завжди і кликали лише на прізвище.

— Ні, не про Куксу, Бурячок любий, — не здавалась Юлька, — а про пташок. Так, про пташок. Про шпаків, скажімо. От ми збираємося допомагати обприскувати дерева отруйним розчином, а де раніше були ваші піонерські голови?

— Там, де й твоя голова була, — знову гукнув Бурячок.

— Тихше, дайте їй висловитись, — кричав Кость, що головував.

— Правильно, — продовжувала Юлька, — моя голова теж своєчасно не подумала про це. Я кажу про шпаківні. Весною ми не розгорнули як слід будівництва шпаківень, ми повісили їх тільки — сором сказати — три штуки, і от тепер гусінь напала на комунівський садок. Чия вина? Наша вина! Треба виправити її. Моя пропозиція: всім,

як один, взяти участь у знищенні гусені — раз! Друге — ще з наступної зими почати заготовівлю шпаківень, щоб весною можна було поставити їх не три, а триста!

— Правильно! Триста! Чотириста! — загукала дівтора.

— Тихше! До порядку! — намагався перекричати всіх Кость. — Серйозніше до діла. Обговорюймо Юльчину пропозицію.

— Голосуй! — гукав Ромко. — Голосуй, ніхто проти цього не буде.

Пропозицію ухвалили одногolosно. Але збори на цьому не скінчились. Несподівано стукнули двері, і до кімнати зайшов Купріян Олександрович. Вихором знялися веселі вигуки й жарти.

— Заходьте, товаришу піонер!

— Найстарішому піонерві України — слава!

Учитель посміхнувся і зняв догори руки.

— Шановні збори, дозвольте слово мовити, — гукнув він до дівтора.

— Просимо, просимо!..

— Тут, мої друзі, хтось виголосив мені славу, як найстарішому піонерві. Це невірно, голуб'ята. Найстаріший піонер іде сюди зараз за мною. Я чую, як він сходить уже на ганок.

З цими словами Купріян Олександрович відчинив двері до сіней.

— Заходьте, діду, — лагідно вимовив він.

Через поріг переступив дід Ворожка.

— Оце, мої друзі, і є найстаріший піонер, — відрекомендував діда вчитель.

Що тут скоїлось! Шибки забряжчали від голосних вигуків, від криків «слава!». Дід Ворожка і то не витримав, затуливши собі вуха.

— За віщо це ви такий гармидер на мою голову, га? Чим я завинив вам? Пожалійте старого!..

Але ще нескоро стих веселий гамір. А коли стих, Кость відразу ж зрозумів, що не так собі прийшли на збори вчитель і дід. Стара стодола зринула в його думках. Він почував, що розмова буде про неї. Глянув Кость на Ромка, а той споважнів якось, очі його поглибшали й від того здавались темнішими.

— Можна слово? — попросив він.

— Говори, — відповів Кость ніби чужим голосом. «Зараз, зараз довідаюсь про... про того величезного голуба»,

майнуло в Костевій голові. Він і сам не розумів, чого його так хвилює та стара стодола й Ромкова робота в ній. Невже тільки через те, що все це запнуто якоюсь таємністю.

— Піонери! — почав Ромко серйозним, але тихим голосом. — Піонери, ви, звісно, знаєте про ту величезну роль авіації, яку вона має відіграти і вже відіграє в СРСР. Хто найкраще налагодить зв'язок з найдальшими, з найглухішими закутками величезного Радянського Союзу? Хто переможе бездоріжжя, тисячі кілометрів тундри або непрохідної тайги? Літак, піонери! А візьмімо сільське господарство... А пригадаймо роль авіації в майбутній війні...

Збори завмерли. З кожним словом Ромків голос міцнів, підносився вгору, дзвенів високими нотами. Дід Ворожка, примостившись збоку, тихо кивав сивою головою.

— Ми, піонери, — продовжував Ромко, — коли виростемо, теж допомагатимемо розвиткові радянської авіації. Мені здається, що й зараз серед вас є майбутні авіаконструктори. Але для того, щоб збудувати аероплан чи керувати ним, треба дуже багато вчитись. Піонери, я оголошую запис до гуртка винахідників-моделістів. Треба починати з малого. Спочатку ми робитимемо літаючі моделі аеропланів, а потім... потім ми спробуємо взятись за справжній планер. Ні, не зразу. Може, це буде через кілька років. Але тепер, працюючи в модельнім авіаційнім гуртку, ми ознайомимося з частинами літака, ми вивчимо його.

«Ага, так ось про якого голуба казав дід! — догадався Кость. — Модель аероплана!..»

— Піонери, — говорив Ромко, — я мушу признатись вам: роботу над моделями ми почали вже місяць тому. Працювали ми втроєх: я, Купріян Олександрович і найстаріший піонер — дід Ворожка.

— Чому тільки втроєх? — гукнув чийсь голос.

— Скажу одверто. Боялись ми: що, як піде робота нанівець? Що, як не вийде в нас нічого? Розхолодило б це наших хлопців, одбило б охоту. От і вирішили поки що попрацювати втроєх. А тепер ми маємо вже досягнення: дві моделі. Я пропоную, між іншим, збудувати модель дирижабля.

— Назвемо її «Піонер України!» — гукнула з місця Наталя.

— Про назву ще рано думати. Хай тоді, як збудуємо. Купріян Олександрович і дід нам так само допомагали у роботі. Вказівки діставатимемо з Ради Тсоавіахіму.

До гуртка записалося вісім чоловік — половина всього загону.

— Ну, зникла тепер твоя цікавість?— звернувся ввечері до Костя Ромко.— І в мене тепер голуби літатимуть. Ого, Костю, ще й як літатимуть!..

ГУСІНЬ І КІТ

Уже аж перед заходом сонця скінчився бій з гусінню. Всі дуже потимились. Оббризкали отрутою кожне дерево, кожний кущик. Усю роботу в садку рада комуни доручила сьогодні піонерському загоні. Керував наступом на шкідників садівник Лука Гнатович.

— Їстимемо яблущка, їстимемо,— приказував він, стежачи за дружною, організованою працею.— Оце роботка! Їстимемо яблущка, їстимемо...

— Авжеж,— зауважив Лесько Стригун,— Куксі та гусені не лишимо!

Після невдалих розшуків Кукси про нього тепер стали в комуні досить часто згадувати. Річ у тому, що хутір, де тепер змагалась комуна «Вільна праця», належав колись багатієві Карпові Куксі. Революція відняла в нього і хутір, і землю.

Хоча його й було наділено трудовою пайкою поза хутором, усе ж розкуркулений «хазяїн» злостиво агітував проти радянської влади й бідноти. Біднота на це відповіла тим, що ухвалила зовсім вислати його з України. Потім стало відомо, що Куксу відправили аж на Соловецькі острови.

— Хай лишень і він там поробить так, як я колись на нього робив! — казав дід Ворожка.

Несподівана зустріч піонерок з глитаєм на полі декого трохи стривожила. Може, й справді втік Кукса з заслання. Чи не наробить він якого лиха комуні, чи не помститься? Літо видалось сухе, гаряче. Тільки чиркнув сірником— піде все враз полум'ям.

Але більшість членів комуни не вірила в те, що Юлька

справді бачила Куксу. Може, й бачила кого, але не Куксу. Мабуть, здалося так дівчині.

Незважаючи на втому, Кость нашвидку помив руки й побіг до голубника. Адже він сьогодні не був там майже цілісінький день.

Ще здалека хлопець почув, що з птахами робиться щось незвичайне. Сполохано літали вони навколо голубника, з шумом б'ючи крилами.

Кров хлюпнула Костеві в голову.

— Злодій, убивця! — майнула думка. — Зараз там убивця!..

Схопивши по дорозі велику ломаку, голубовод хутко поліз драбиною. Він уже давно здогадався, хто давив його голубів, але ні разу не заставав убивцю на місці злочину.

Обережно відчинив хлопець дверцята й мимохіть відступив набік. Мимо нього шмигнув великий сірий кіт. Але в останню мить Костева рука з ломакою встигла-таки вдарити розбійщика. Перевернувшись у повітрі, він гепнувся просто в бур'ян і звідти, задерши хвоста, на смерть переляканий, майнув до садка.

— Ну, тепер уже не прийдеш! — мовив молодий голубовод. — Будеш три дні переляканий блукати!

І справді, з того часу хижацькі наскоки на комунівський голубник припинились.

НІЧНИЙ ГІСТЬ

Комунівський садок межував з полем. Пшениця густими хвилями підбігала до старого похилого тину і тут розбивала свій мелодійний розгін. Опівночі, коли стихав вітрець, вона стояла мовчазна, заворожена ніччю й місяцем.

Запізніла перепілка довго й призивно підпадьомкала під самим тином. Зморена комуна спала. Тоді з поля, крадучись, приходила до тину постать. Вона довго стояла нерухома й сувора, пильно прислухаючись до околишніх звуків. Ледь чутно тріщав похилий тин, змовкала раптом злякана перепілка. Невідома постать тихо йшла садом, прямуючи до невеличкого флігеля, де жив агроном. Тихий стукіт у вікно. Двері нечутно прочинялись, і назустріч нісся заспокійливий агрономів шепіт:

— Ідїть, Карпе Порфировичу, я вас уже давно чекаю... Невідомий входив у маленьку кімнатку. Цокав дверний гак.

— Сідайте, Карпе Порфировичу,— запрошував агроном.

Невідомий сідав, стягав з голови картуз. Маленький каганчик тьмяно блимав, але й при цьому мізерному світлі можна було впізнати в нічному гостеві Карпа Куксу, колишнього власника хутора. Агроном присувався ближче, але Кукса підозріло косив запалі очі на вікно.

— Ніхто не підслухає?

— Що ви, Карпе Порфировичу, чи це вперше, чи що? Запнуто ж вікно кожухом.

Починалась тиха розмова. Говорили пошепки, але квапливо, перебиваючи один одного. Час побачення короткий, а як багато треба встигнути сказати.

— Ну як? — повертаючи каганчик боком, питав Кукса.

Підсліпуватий вогник вихоплював із сутінок половину його волосатого обличчя і скуйовджену бороду. Друга половина була затінена й від того здавалася ще жорстокішою, зловіщо невмолимою. На ліву вилицю лягала жовта плямка від світла, і вилиця від цього гостріла, наче в мерця.

Моркотун щось тихо відповів. Кукса хрипло засміявся.

— Хе-хе! воно так краще... Треба обережно... А палити не треба. Самому ще ж колись хазяйнувати доведеться. Я вірю. А то так: «Де хлібець?» — «Миші поїли». — «Де трактори?» — «Попсувались». — «Де рибка?» — «Потруїлась». Хе-хе-хе!.. Старайтеся, Гавриле Гавриловичу. Буде й у нас колись соціалізм. Наш, хутірський, хе-хе-хе!..

Два приятелі нахилиються один до одного напруженими обличчями. Їхня розмова точиться пошепки, і, як неспокійні бризки, перериває її раптом то кахикання агронома, то хрипкий сміх Кукси.

Десь застукало калатало. Нічний гість встав.

— Треба йти. Дід Ворожка вартує?

— Він. Глядіть, Карпе Порфировичу, щоб не стрілися.

— А що, хіба й він за комунію?

— Ого, заядлий дід.

— Ач старе опудало! У мене попахачем був, а тепер так повернуло, що хазяїн боїться зустрітися зі своїм наймитом. Ех-хе-хе, діла!

— Діла, Карпе Порфировичу. У них свої діла, у нас свої. Ми своє діло зробимо.

Рипнули тихенько двері. Нічний відвідувач, озираючись, зникав у темряві. Агроном довго ще стояв на порозі, прислухаючись.

Кукса нечутною ходою йшов садком. Ледь-ледь сіріли обмазані валном стовбури яблунь.

«Місяць за хмари сховався, — поглянув мандрівник угору. — Добре, ні одна тварюка не побачить».

Зненацька збоку, зовсім близько, вдарило калатало.

— Чортів дід! — тихо вилаявся Кукса. — Ще й справді наткнувся ненароком на нього.

Він звернув від сторожа в інший бік і враз завмер: люто загавкали два пси, з хриплою злобою кинулися на свого колишнього власника.

— На, на, на! — тихо позвав Кукса. — Полкан, Кульгавий! Полкан! Не впізнали?

Полкан замовк і, махаючи хвостом, понюхав куркульські чоботи. Але Кульгавий не вгамувався.

— Кульгавий! — урезонував його Кукса. — Хазяїна не впізнав? На, на!.. І ти за комунію, дуріндо!..

На собаче гавкання обізвався дід Ворожка.

— Куси його, куси! — засвистав він.

Кукса кинувся бігти. Затріщав тин. Але в ту саму хвилину, коли втікач збирався перемахнути на той бік, у поле, Кульгавий стрибнув, і в його зубах лишився добрий клопоть Куксиної штанини.

ЗМАГАННЯ В ТАБОРІ

Зранку в комуні святковий настрій. Усі причепурилися, вдяглись у краще вбрання. Шеф комуні «Вільна праця» — червонокозачий окремих саперний ескадрон — запросив сьогодні своїх підшефників на свято десятиріччя ескадрону.

Опівдні близько двохсот комунарів вирушили пішки у військовий табір, що розташувався на відстані трьох кілометрів од комуні на березі невеличкої степової річки.

Йшли організовано, співаючи пісень. Над комунівськими шеренгами полоскався в блакитному повітрі червоний прапор. Далі, позаду, їхала гарба, а на ній сиділи Ромко,

Юлька й Кость. Ромко віз моделі літаючих апаратів, а Кость — дві клітки з військовопоштовими голубами — подарунок шефові.

Урочиста частина святкування ювілею скінчилася швидко. Комуна передала ескадронові прапор, на якому золотими літерами стояло: «Червонокозачому окремому саперному ескадронові в день десятиріччя його славного існування від підшефної комуни «Вільна праця».

Велике зворушення серед присутніх викликав виступ Костя.

— Товариші червоноармійці! — сказав він. — Ми, піонерський загін комуни «Вільна праця», прийшли сьогодні сюди в повному складі на ваш славний ювілей. Ми, піонери, знаємо про героїчні подвиги ескадрону під час громадянської війни і гордимся з того, що маємо такого шефа. Нам відомо, як окремих саперний ескадрон під градом куль і гармат наводив мости для переправи і ремонтував пошкодження. Відомо й те, як, сівши потім на коней і вихопивши шаблі, ваш ескадрон кидався через міст в атаку на золотопогонників...

Хвилюючись, Кость замовк. На кінчику його носа, вкритого ластовинням, виступило дві крапельки поту. Вони лоскотали шкіру, але хлопцеві було чогось ніяково стерти їх. Він озирнувся й кивнув убік, де стояв загін. Тієї ж хвилини чотири піонери винесли на сцену дві клітки з голубами.

— Товариші червоні сапери! — продовжував Кость. — У день вашого ювілею наш піонерський загін дарує вам п'ять пар витренуваних військовопоштових голубів з власного голубника.

Буря оплесків укрила Костеві слова. Командир ескадрону поцілувався з хлопцем і гукнув «слава!» піонерському загонові. Його вигук підхопили всі. Від гуку з недалеких верб знялася перелякана згряя гайвороння.

Після урочистої частини почалося військове змагання. Кіннотники брали бар'єр. Ситі грайливі коні, зробивши красиву дугу в повітрі, стрибали через дерев'яний парканчик. Потім верхівці змагалися між собою в рубці лози. Синьою смугою спалахувало лезо шаблі, і зрубане пруття цурками розліталося на всі боки.

Багато реготу викликало надування поплавців Полянського, з яких дуже швидко й легко можна зробити хисткий місток через річку. Десять саперів, упавши на

коліна, припали губами до трубочок, вдуваючи через них повітря до поплавців. Поплавці надималися, але з кожною секундою все більше червоніли з натуги обличчя в червоноармійців.

Першим скінчив надування молодий безвусий парубійко з білими бровами. Він встав з землі й довго витирав з червоного обличчя піт.

— Учися, малий,— посміхнувся він до Бурячка, що стояв тут же, роззявивши рота, уважно стежачи за змаганням.— У тебе щоби нічого собі, округлі, мов баклажани, тобі буде неважко надувати...

Навколо засміялись, і Бурячок, зняковівши, почервонів ще дужче.

Наприкінці виступив піонерський гурток винахідників-моделістів на чолі з Ромком. Ромко сказав спочатку коротеньку промову про значення авіації та моделестроїцтва, а тоді почалося змагання літаючих моделей.

Першим запустив свою модель моноплана Лесько Стригун. Задеренчав пропелер, і моноплан, знявшись вгору, зробив над юрбою красиву дугу.

Наталя з Юлькою теж змайстрували модель літаючого аероплана. Це був великий біплан. Юлька довго заводила гумомотор. Нарешті модель полетіла. Пропелер журчав і раптом почав по-чудернацькому шипіти. Вище й вище здіймається біплан. Натовп завмер, слідкуючи. Вистукує часто, тривожно серце в піонерів, хвилюються дівчатка-будівниці.

«Не осоромитися б, не осоромитися!» б'ється напружено Юльчина думка. Що це? Модель здригнулась у повітрі й клюнула. Серце мов обірвалось, застигла на мить кров у жилах. Невже впаде? Невже? Ні, здіймається вище й вище. Ось на дорозі висока верба. Зачепиться?..

Вигук зачудовання вихопився з юрби: модель перелетіла через верхівку дерева й поволі, плавно почала спускатися...

Вихор вигуків заповнив майдан. Молодих винахідниць вітали з успіхом. Командир ескадрону, стрункий і високий, з підстриженими рудуватими вусиками, підійшов до піонерок.

— Я не вірю своїм очам,— сказав він.— Я ніколи не бачив, щоб модель літала так довго й високо. Ви досягли великих успіхів!

— У нас був добрий інструктор з Ради Тсоавіахіму,— зачервонілась Юлька.— Він допомагав.

— Усього тричі був інструктор,— вставив слово Лесько Стригун.— Власною працею й завзяттям будували...

Наталя стояла поруч з Юлькою і стріпувала своїми сонячними кучериками, немов крильцями.

— Бач, я ж казала,— шепотіла вона своїй приятельці,— казала, що гарно літатиме, не осоромимо гуртка й товаришів.

Аж ось на стілець знову виліз Ромко. Він підняв руку вгору й попросив уваги. Всі голови повернулись до нього. Ромко бачить безліч, щіле море зацікавлених облич. І зненацька хлопцеві робиться легко й буйно на серці. Він, піонер Ромко, стоїть ось перед натовпом товаришів червоноармійців і старих комунарів, він промовляє до них, і всі вони, з такими смішними уважними лицами, слухають його, такого собі малого піонера, Ромка Полянченка. Вони ловлять кожне його слово, ледве тільки воно встигає злетіти з уст, вони зазирають у вічі і слухають, слухають...

Ромко бачить, як ззаду, з-за спин товаришів, визирає якийсь довгобразий червоноармієць. Він низенький, і через те щоб ліпше бачити, стає навшпиньки. В серці Ромко дуже жаліє того червоноармійця, але жалість не може заглушити радісного, хвилюючого почуття, що опановує всю його істоту.

— Товариші! — починає Ромко говорити і враз відчуває, що до буйної радості в серці тулиться ще якась хвиля тривоги й неспокою.— Товариші, а тепер дзвольте вам продемонструвати мою модель літаючого апарата, що зветься гелікоптер. Це такий аероплан, що може злітати з усякого місця й сідати теж на всяке місце. Апарат цей здійсмається стрімко вгору, йому не потрібно місця для розгону. Ці властивості роблять гелікоптер надзвичайно цінним аеропланом, особливо для військової авіації. Багато вчених і лабораторії всіх країн працюють зараз над новим удосконаленням цього апарата...

Сонячний настрій раптом зовсім зникає з Ромкових грудей. «А що, коли не полетить? — лізе в мозок настирлива думка.— Що, коли попусується мотор?» Але ж цього не може бути, все перевірено, модель літала раніше чудово.

Гелікоптер, чудернацький апарат зі сторчовими гвинтами, стоїть на рівному вичищеному майданчику. Тремтя-

чими пальцями заводить Ромко, молодий авіаконструктор, гумомотор. За кожним поворотом руки розтягається, скручуючись, резиновий шнур. Ось остання напруга. Ромко розтуляє пальці й відскакує вбік. Модель різко сіпнулась, наче від болю, й раптом з легеньким бджолиним гудінням пішла по сторчовій лінії вгору, плавно хитаючись від повітряних струмків. Кілька гвинтів швидко крутилось над нею, кожний у протилежний бік. Але незабаром цього вже розглядіти було не можна: модель піднялась високо вгору, на мить, здавалось, застигла там, над головами юрби, потім плавно спарашувувала на землю. Вигуки захоплення вдарили Ромкові у вуха гарячою хвилею. Він зрозумів, що перемога за його гелікоптером. Блідий хлопечко підбіг до своєї моделі й схопив її ніжно й любовно на руки, ніби це було живе створіння. В ніс ударило знайомими пахощами соснових дощечок, клею й резини. Очима, в яких стояли від хвилювання сльози, Ромко глянув перед собою й побачив Костя. Той трохи ніяково простяг йому руку.

— Вітаю тебе, Ромко, з перемогою,—мовив він тихо.— Твій голуб переміг!

Обидва піонери міцно стиснули один одному руки.

ДВА ДОГОВОРИ

Приблизно за місяць перед жнивими в комуну прийшла делегація сусіднього созу «Жовтень». Їх було всього п'ять чоловік — троє дорослих і двоє піонерів.

— Ми прийшли викликати вашу комуну на соцзмагання,— просто заявили вони.

Голова делегації — високий кремезний дід з ціпком, з круглими, як у сови, очима — виступив поперед обох піонерів.

— Ми укладаємо соціалістичний договір з комуну «Вільна праця», а піонери хай змагаються загін з загonom,— мовив він, поважно розчісуючи п'ятірнею довгу зеленувату бороду.

Комуна виклик прийняла. Уклали договір на соцзмагання, і головним пунктом його стояло: «Комуна «Вільна праця» і соз «Жовтень» зобов'язуються ударними темпами провести жнива й молотьбу, здавши лишки хліба

державі. Показником темпу роботи має бути червона валка з хлібом, яку раніше відправить до міста та із сторін, що ліпше організує роботу й перша скінчить мотльбу».

— О! — підвів на цьому пункті палець вгору Лесько Стригун, коли договір розглядали на піонерських зборах разом з представниками загону з созу «Жовтень». — О! Цей пункт і для нашого, піонерського соцзмагання мусить бути головним. Ми мусимо допомагати його здійсненню.

— Та будьте певні, — не втерпів Ромко, — наша комуна першою відправить червону валку.

— Побачимо, — похмуро вимовив вихрастий піонер із созу. — Наші не підкачають... І піонери в нас — дружні хлопці.

— У вас дружні, у нас завзяті, — не здавався Ромко.

— А у вас є гурток авіамоделістів? — чванливо кинула запитання Юлька.

— А голубник поштових голубів? — додав Кость.

— Цього ще немає, — відповів так само похмуро вихрастий піонер. — А червону валку ми перші відправимо, — повторив він твердо й рішуче.

— Подумаєш, пиха яка! Не бундючтеся, ще побачимо! — знову встряв Ромко.

— Побачимо, — відповів похмурий піонер з «Жовтня».

Таким чином, того ж дня два договори на соцзмагання було підписано. Коли созівська делегація пішла, Лесько Стригун, засміявшись очима, сказав:

— Ну, хлоп'ята, а тепер тримайтеся міцно! «Жовтнівці» — завзятий народ!

— Не підкачаємо! — запевнив червоний і округлий Бурячок.

ПРОРИВІ..

Повна вусата пшениця, стомлена власною снагою, напоена животворним молоком землі, тихо хилилася головою вниз. Пшеничний океан дихав і жив, переливався плідним соком чорнозему й сонця. Шамотливі, кострубаті брови пшеничних зітхань безсило здіймалися й падали. Полуднева спека палила стиглу ласкаву пшеницю, а вона

схиялялася колосом усе нижче й нижче, а вона, повнокровна, чекала жниварки й радості своєї смерті, що дає нове життя.

Та жниварок не було. Не готові до праці, попсовані, непідмазані, стояли вони довгою шеренгою біля комунівської ремонтної майстерні.

Алло, комуно «Вільна праця!» Чи чуеш, як гукає, підгоряючи, стигла пшениця? Алло, комунаре! Розпечена пшениця чекає твого поту й твоїх мозолястих рук!

Чує комуна той зойк. У комуні тривога. Комуна не готова до жнив. У комуні трапився прорив!

Тільки день неувважності, тільки на хвилину забули про організованість, тільки мить нехлюйства — і жниварки стоять неполагоджені, жниварки не готові до праці. А пшениця кричить, пшениця підгорає, пшениця висипається...

Прорив!

Ніколи не було такого засідання. Хтось начинив виробничу нараду динамітом.

— Чия вина?

— Всіх!..

Прорив!

Це слово стискує комунарам горло, б'є розпеченою довбнею в тім'я.

— Стривайте, собі беру слово! — кричить товариш Третяк. — Сьогодні в нас прорив. Прорив, бо гине пшениця, а ми й досі не готові до жнив! Ми й досі не скінчили ремонту жниварок. Прорив, бо Пилип Гачок не привіз своєчасно з міста запасних частин! Прорив, бо старший майстер-ремонтник Панько Лелека третій день пиячить!

— Геть Панька Лелеку!

— Прорив, — кричить далі товариш Третяк, — бо не має ким замінити Лелеку. Прорив, бо другий майстер, Савчук, теж пиячить. Прорив, бо не зуміли досі організувати роботу! Але, як голова комуни, я заявляю: за два дні прорив буде ліквідовано! Мусимо ліквідувати. Пшениця не жде. Пропоную — всі комунари оголошують себе ударниками. Всі на боротьбу за ліквідацію прориву!

У цю саму хвилину виступив і попросив слова Ромко:

— Товариші, від імені піонерського загону нашої комуни заявляю: весь загін оголошує себе ударним. Увесь

загін мобілізує себе на боротьбу з проривом! З сьогоднішнього дня ми, піонери, починаємо виробничий похід за виконання пунктів соцзмагання з союзом «Жовтень», за виконання промфінплану!..

Оплесками зустріли цю заяву старі комунари. Момент був тривожний і напружений. Від того, чи впорається вчасно комуна з жнивими, залежало все. Тут не тільки справа честі, не тільки бажання перемогти союз «Жовтень» і першим бути в соцзмаганні. Ні, коли комуна не збере вчасно врожай, вона тим самим підірве ідею колективізації. Що скажуть селяни навколишніх сіл? Чи не будуть сичати куркулі куркулевичі: «Дивіться, комуна «Вільна праця» занехаяла урожай! Чи не казали ми, що до комуни йдуть не хазяїни, а лише ледарі, які тільки й думають про те, щоб утекти від роботи?»

Довго ще обговорювали комунари на своїй виробничій нараді усі заходи до ліквідації прориву. Багато було подано пропозицій, багато точилося суперечок, багато голосувань. Розійшлися комунари вже пізно вночі, коли бойовий план боротьби був цілком готовий.

ПОХІД

Другого дня весь піонерський загін ще спозаранку був на ногах. Негайно обрали бойовий штаб виробничого походу. До штабу ввійшли троє: голова — Лесько Стригун, члени — Ромко та Юлька.

Усе закипіло, наче в казані. Здавалося, що от-от заgrimлять ворожі гармати. Здавалось, що ворог причаївся й чекає. І сміливо вирушив проти нього невеличкий піонерський загін.

Бойовий дух опанував усіх. За півгодини виробили план наступу. Кожний піонер одержав ударне завдання. Костя й Наталю посадили писати гасла й плакати. Піонер Андрій Гонтар, що добре вмів вигадувати карикатури, взявся намалювати члена комуни Пилипа Гачка, як він везе з міста запасні частини до жниварок. Бурячок з фотоапаратом пішов «рознюхувати» комунівських ледарів. Лесько Стригун узявся писати сатиричні вірші й частівки проти прогульників і п'яниць. Ромко з Юлькою склали дописи до світлової газети. Інші піонери майстрували

з ганчірок та соломи великі опудала тих, хто затримав ремонт жниварських машин.

За годину повернувся Бурячок. Йому пощастило сфотографувати майстра Савчука, оточеного цілою юрбою дівчат. Пластинку негайно проявили. Картка вийшла чудова. Савчук розмахує руками, щось весело розповідає, дівчата сміються.

На другому фотознімкові була стара попсована жниварка. Поставили під нею підпис: «Савчук десь розважається, а жниварка чекає».

Найцікавіша вийшла картка з сонним свинарем Данилом. Данило п'яний спить, а голодні свині стягли з нього картуз.

Лесько Стригун аж руки потер від задоволення.

— Молодець Бурячок, — сказав він. — Це ж чудовий матеріал для світлової газети!

О другій годині дня, коли вся комуна обідала, двері раптом з гуркотом відчинились і до їдальні ввалилися піонери. Попереду несли велике опудало з написом: «Майстер Панько Лелека — п'яниця й прогульник». Андрій Гонтар тримав фанерну дошку, а на ній було намальовано черепаху. На черепасі сидів — усі чудово його впізнали — Пилип Гачок і пихкав люлечкою. Під карикатурою стояв підпис: «Пилип Гачок везе з міста запасні частини до жниварок».

У їдальні знявся незвичайний гамір. Усі піонери, що несли гасла й плакати, разом проказали вірш, який написав Лесько Стригун:

— Нехай жниварка почекає,
Пилип Гачок не поспішає.
Щоб довго він не був у місті,
Не даь Пилипу їсти!

Що тут скоїлось! Наче грім вибухнув у їдальні. Регіт, крики, шум...

Загін добре вивчив читати цього вірша колективно, він влучив просто в ціль. Під глузливі вигуки з-за столу вихопився червоний, як рак, Пилип Гачок. Від сорому він не знав, де себе подіти. Тоді, вхопивши картуз, вискочив з їдальні. Довгі свистки полетіли йому вслід.

Загін перешикувався і знову голосно й чітко колективно прочитав:

— В комуні «Вільна праця»
Живе велика цяця.
Щоб не ходити нам далеко —
Це майстер наш Лелека.
Ремонту майстер не робив,
Бо все горілочку він пив!

Голосне кахикання почулося з краю довгого столу. Це поперхнувся борщем майстер Лелека. Схопивши замість хліба край рушника, він старанно почав жувати його зубами.

На стілець вискочив Кость.

— Товариші,— гукнув він,— увага! Дозвольте сказати слівце.

— Про-о-симо! — заревла їдальня.

— Товариші,— кричав Кость,— який там у вас про-рив? Якісь жниварки не полагоджені, якісь там десятки тонн пшениці гинуть. Та це ж дурниця! Що ви балакаєте про якісь жнива, коли Савчукові немає часу за гулянками ремонтувати жниварки!..

Град насмішок посипався на Савчука. Червоний, сидів він за столом, на всі боки кліпаючи від сорому маленькими свинячими очицями.

Готуйся до жнив,
Ліквідуй прорив! —

гукали піонери. Опудало Лелекове коливалось над загоном і клювало носом повітря.

Ураз з-за столу вискочив один з членів комуні.

— Товариші,— водив він навколо витрішкуватими очима,— що ж це справді таке? Невже через цих ледарів і п'яниць загине врожай? Узяти їх у залізні шори! За сорок вісім годин ліквідувати прорив! Усім стати до роботи, як один!

Вихор рук знявся вгору.

— Ліквідувати!.. Прори-и-в!.. Нега-айно!.. — можна було почути окремі слова з загального шуму й галасу. Товариш Третяк підійшов до Леська Стригуна.

— Спасибі, товаришочки,— подякував він,— спасибі, багато допомогли. Зрушили справу, по голові вдарили всіх, кого треба...

Увечері влаштували світлову газету. Знову було ретоту з Савчука, коли показали його сфотографованого в гурті дівчат. Але найбільше сміялися з Данила, в якого свині стягли з голови картуз, коли він спав.

НОВЕ ЛИХО

— Дивися,—протяг уперед руку Кость,—сушать наш пшеничний океан. Дно вже видно.

— Не журися за цим, Костю,—відповів Ромко.— Лихо було б, коли б його сонце висушило, а не ми.

Шість жниварок з сорочачим стрекотінням вимахували серед пшениці лапатими граблями. Скрізь білили сорочки робітників.

— Справді, ніби сороки стрекочуть,— зауважив Кость.— Машина, а наче жива людина промовляє.

— А подивися-но ліворуч, бачиш — наш Бурячок ко-ней поганяє?

— Він,— приклав Кость долоню до лоба.— Ач як вимахує батогом!

Підійшли ближче до робітників. Коні дружно ступали, обмахуючи хвостами настирливих мух і гедзів. З тихим шелестом лягала за косарками жовтогаряча смуга пшениці.

— А вам чого тут треба, ледарі? — перехилився з жниварки Бурячок.

— Прийшли подивитись, як ти зі «стільчика» впадеш! — відпариував Ромко.

До піонерів підійшов Купріян Олександрович.

— Ну, діворо, вилізла комуна з одного лиха, ліквідувала прорив, а друге лихо вже на порозі стоїть...

— У чому річ, Купріяне Олександровичу? — стурбувався Кость.

— Дивіться!

Учитель показав на землю. Піонери глянули вниз і побачили тепер те, чого раніше не помічали. Між стернею скрізь чорніли нори.

— Миші,— пояснив учитель,— норичі. Страшна сіра банда, польові шкідники, найнебезпечніший ворог хлібів. Дивіться, скільки їх тут є... Силу пшениці вони вже з'їли.

Піонери стояли принишклі й розгублено поглядали один на одного.

— А хіба не можна боротися, чи що? — нарешті протяг Ромко.— Винищимо їх.

— Одразу після возовиці й молотби починаємо нещадну боротьбу,— мовив Купріян Олександрович.— Інакше нашій комуні загрожує страшне стихійне лихо.

Агроном Моркотун був на полі цілий день, вивчаючи розміри пошкодження. Виявилось, що нориці встигли вже заподіяти хлібам чималу шкоду.

— Збитки, треба визнати, не малі,— сказав увечері Моркотун.

— От тобі й океан! — мовив Ромко.— Підводні гади намагаються залишити нас без хліба.

Увечері того ж дня дід Ворожка непомітно кивнув пучкою Купріянові Олександровичу. Коли вони лишилися удвох, дід звів кострубаті брови й уставився очима на вчителя.

— Щось негаразд, Купріяне Олександровичу.

— А що, діду?

— Оце минулої ночі хтось уже вдруге приходив до нашої комуни.

— Як?

— А так. Як ніч, так і йде. Хтозна, що воно за халепа така. Одного разу собаки нагнали його. Дивіться ось...

Ворожка витяг з-за пазухи клапоть брудної вибійчаної матерії. Учитель, не розуміючи, розглядав ганчірку.

— Оце, значить, собака вирвав у нього з одежі, — пояснив дід.— Біля тину я знайшов.

— А може, це там раніше лежало?

— Е, ні, свіжі краї. Недавно порвано. Я й знаю коли. Сам чув, як хтось біг садком. Утікав.

— Ну? — протяг Купріян Олександрович.

— Негаразд щось. Цієї ночі знов приходило.

— Хто?

— А я знаю хто? Обслідував я стежки в саду. Знайшов...

— Що знайшов?

— Слід від чобіт. Великі такі, прубі чоботи... Коли б і справді не Кукса.

— Кукса в Соловках.

— Гомонять люди, що втік.

— А хто знає про це? Так базікають.

— Та хтозна. Може, є такі, що й знають. Кажуть, немає диму без полум'я.

Учитель замислився.

— Може, й справді...— тихо промовив він.

Чогось вплив в уяві агроном Моркотун. Щось непевне почував у цій людині вчитель.

— То як же буде? — питав Ворожка.

— Треба стежити, — відповів Купріян Олександрович. — Беріть на ніч собі помічника, когось із парубків. Може, впіймає якогось лиходія...

МОЛОТЬБА

За сірою пеленою пилу рухалися постаті робітників. Ревів барабан у молотарці, торохкотів трактор. Окремі людські вигуки проривалися крізь пильну завісу й летіли туди, до плоту, де чуйно прислухалась до незвичайного галасу зграя червонодзьобих пусей.

Сьогодні в комуні перший день молотьби. Трохи припізились і тепер гарячою працею хочуть наздогнати втрачений час.

Подає снопи в барабан Купріян Олександрович. Закурений, в окулярах від пилу, він рвучко пхає в зуби ненажерливої машини шершаву колючу пшеницю. Після кожного нового снопа барабан ніби стихає на мить, а тоді знову скажено реве за новою жертвою.

— Давай, давай! — іноді кричить учитель. — Давай, машина не жде!

І тоді до нього навалюються нові купи снопів. Щось невимовне коле й лоскоче за комірцем.

— Остюки, бісові остюки понабивались! — лається Купріян Олександрович, але не можна їх вишкрябати звідти, немає часу зробити для цього зайвий рух. Сніп за снопом лізе до барабана, а звір-машина все ненаситно реве й клацає стальними зубами.

Лесько Стригун, тракторист, умліває біля трактора. Там підкрутить, там поцокає залізним гвинтом, там переверить ремінний пас. Він розуміє, що зараз від його спритності залежить усе.

«А що, коли попсується щось у тракторі?» Від цієї думки Леська кидає то в холод, то в жар. Знає тракторист, що зупиниться трактор — зупиниться молотьба. Адже ж трактор зараз — те серце, що дає рух молотарці.

Руки Леськові у шмаровидлі, від торохкотіння трактора таке почуття, ніби розпухла голова й задерев'яніли вуха. Крізь сивий мур куряви він поглядає ліворуч, де росте величезний стіг золотої соломи. Несподівана гордість за себе, що й він, комсомолец Лесько Стригун,—

член великої робітничої армії, зростає в серці. Гордість за себе й за комуну.

«Вийдемо з соцзмагання переможцями, — впливає думка.— Дружно взялися до праці. І прорив зуміли своєчасно ліквідувати».

Плинуть думки, вовтузяться в голові одна за одною. Пригадав свій загін.

— Молодці діти,— посміхнувся тихо.— Хороші піонери. Ударний загін,— прошепотів тихенько, ледь-ледь ворухнулись засмагли губи. «Незабаром звіт про мою роботу на партосередку. Підготуватись треба. А то так буває: і робота є, і керував гарно, а скласти звіту не зумієш, не скажеш усього...»

Бойовий марш молотьби гримів серед золотавого сяйва спокійного передосіннього дня. Звуки цього маршу долетіли й до саду, розбудивши діда Ворожку, що спав у курені після нічного сторожування.

Дід вийшов під яблуню й зупинився. Прислухався.

— Молотять, на здоров'ячко, — промовив уголос. — Гарна годинка для молотьби.

Сад принишк. Іноді зривалося з дерева стигле яблуко і глухо гупало на землю.

«Пора врожай збирати, — думає дід.— Антонівку краще раніше зняти, довше взимку лежатиме...»

І знову слухає він далекий гул молотьби. Підбіг Кульгавий і, лащачись, тер бік об дідові чоботи.

— Що, Кульгавий? Відмолотили ми вже своє. Хай тепер молодші молотять...

Стоїть дід Ворожка під яблунею і слухає далекий бойовий марш молотьби. Гупають у садку стиглі яблука, і джміль десь гуде вгорі золотою дротинкою.

— Відмолотили ми з тобою своє, Кульгавий,— шепочуть дідові губи.— Старі вже тепер стали... Старі, Кульгавий... Хай молоді молотять. Для себе, для всієї комуні...

Радісно стає дідові на серці. І він дожив, хоч на старість, до нових, світлих часів.

ШКІДНИЦТВО

Опівночі, коли місяць сховався за хмари, двері в агрономовому флігелі без рипу, тихенько відчинились. Темна постать, нагинаючись, пішла городами просто до кому-

нівської клуні. Тільки Кульгавий, що дрімав на купі сухого гною, почув ті вкрадливі таємні кроки. Але пес не загавкав. Він відразу впізнав «свого». Коли б це був хтось чужий,— о, тоді Кульгавий не дозволив би йому безкарно тинятися комунівським обійстям.

Але чому цей «свій» так боязко озиряється на всі боки, чому він на кожному кроці зупиняється, присідає? Кульгавий ніколи не бачив цього члена комуні таким чудернацьким. Пес підозріло потяг у себе повітря. Ні, він не помилився, це таки справді «свій». Одначе собака почув щось недобре. Він підняв угору морду і двічі гавкнув. Тоді пустив низьке жалібне виття... В ту ж мить темна людська постать тихенько позвала:

— Кульгавий, на, на!..

Пес перестав вити й підійшов, махаючи хвостом, до «свого». Той ще раз озирнувся — чи не почув хто, як він звав собаку? — і похашцем кинув Кульгавому шматочок м'яса. Кульгавий схопив подарунок і жадібно, в один момент проковтнув його.

Коли б у цю хвилину місяць вплив з-за хмари, на обличчі людини ми побачили б злу посмішку.

— Вгощайся,— прошепотіла злорадно постать.— Годі тобі гавкати ночами...

Пес бачив, як «свій» підійшов до клуні й відчинив двері. Цокнула залізна бочка з пальним для трактора. Далі Кульгавий нічого не міг уже спостерігати. Пекучий біль різонув йому живіт. Від цього болю собака тяжко захарчав. Біль дужчав, побіг гарячою стежкою до горла, заступив очі. Піна виступила з рота Кульгавого. Він покотився в корчах по землі.

Незабаром корчі припинились, і біль затих. Пес відчув палючу спрагу. Розбитий, знесилений, він поповз на животі до корита, де завжди, пам'ятав, була вода. Але по дорозі новий, ще дужчий приступ болю шпурнув Кульгавого на землю.

На ранок другого дня Лесько Стригун зчинив тривогу: уночі хтось випустив з бочки нафту, яку було приготовлено для трактора.

Усі комунари рушили до клуні, де була бочка. Справді, чіп витягнуто й відкинуто далеко набік, а нафти лишилось трохи-трохи, на самому дні.

— На дві години роботи, — сказав Лесько. — Після цього за браком пального трактор зупиниться...

— Значить, і всій молотьбі край,— похмуро констатував Третьак.— Треба негайно когось відрядити до міста. Хай за всяку ціну дістане нафти. Роботу ми розпочинаємо зараз. Будемо працювати доти, доки вистачить пального. А шкідника ми впіймаємо.

— Але кого послати? — запитав Купріян Олександрович.— Кожний робітник дорогий.

— Треба когось знайти. І негайно.

Крізь юрбу виліз наперед Ромко.

— Я поїду до міста,— заявив він твердо.

— Мало поїхати,— засміялись навколо,— треба нафти швиденько роздобути і привезти в комуна.

— Я й привезу! — впевнено твердив Ромко.

— Малий дуже.

— Як малий? Я піонер.

Купріян Олександрович зирнувся з Леськом.

— Хай їде,— кивнув головою Лесько.— Я за нього ручуся. Він не осоромить ні себе, ні свого піонерзагону.

— Ромко? — спитав товариш Третьак.— А що, коли він не виконає завдання? Тоді в нас новий прорив — своєчасно не змолотимо і з соцзмагання, ясно, ніколи переможцями не вийдемо.

— Кажу, що ручуся за нього,— повторив піонерський ватажок.— Це кращий піонер з нашого загону.

— У нас усі кращі,— запротестувала Юлька.— Немає в нас гірших. На те й ударний загін!

— Правильно, Юлько! — підтримали її інші піонери.— Кожний з нас поїде, тільки скажіть про це.

— Вірно, друзі,— попросив вибачення Лесько,— просто з губ так злетіло. Сам знаю, що в ударному загоні всі однакові, всі кращі.

— Ну що ж, хай їде,— махнув рукою Третьак.— Я вірю, що піонер не занапастить справи. Правда, Ромко?

РОМКО ІДЕ ПО НАФТУ

Запрягли Буланого, і Ромко виїхав. Віз весело затохкотів залізними шинами по в'їждженій дорозі.

За хутором Ромко зятаг пісню. Годі було добрати в ній слів. Може, він співав про безкраї пшеничні поля українських прерій, може, це була слава могутнім маши-

нам, які щороку скородять груди чорнозему гострими лемехами.

Навколо скрізь бовваніли копи — не весь ще хліб звезли з ланів.

«Поля одноосібників, — подумав Ромко. — А комуна наша вже все збрала, до останнього снопа».

Він знову почав якийсь невідомий безконечний, як степ, мотив. Буланий біг, помахуючи хвостом, колеса торохкотіли, гони за гонами лишалися за возом. Десь на обрії маячили де-не-де, ніби острівці серед моря, невеличкі хутірці в темних, здалека кучерявих вишниках. Ліниво мружився з горба ліворуч сонний вітряк.

Нарешті двадцять кілометрів лишилось позаду. Ось передмістя з брудними кривими вуличками і вбогими будиночками.

«Ох, та й погано ж, мабуть, їм тут живеться, — міркує Ромко, — йшли б до нас у комуну...»

Він споважнів, очі його зробилися глибокими й задумливими.

«А що, коли не дістану нафти? — заворушилась гадючкою колюча думка. — Ні, повинен дістати. Інакше — ганьба, ганьба перед усією комуною...»

Ромко рішуче стискує в кишені папірець, який дала рада комуни до міського відділу Нафтосиндикату.

— Дістану, — говорить він твердо.

У канцелярії, куди Ромко звернувся, службовець прочитав папірець, подивився щось у книгах і з вибачливою посмішкою сказав:

— Нафти немає.

— Як немає? — йкнуло в піонера серце.

— Так, для вашої комуни немає. «Вільна праця» вже забрала всю свою норму пального.

— Як же це так? — захвилювався Ромко. — У нас якийсь шкідник випустив усю нафту. Чим годуватимемо трактор? Молотьба ж припиниться! Хіба ми винні, що в нас трапилося шкідництво?

— А чим винні ми, хлопче? — спокійно відповів службовець. — Зараз молотьба, гарячий час. Палива не вистає. Коли в кожній комуні будуть отакі шкідництва і коли кожній комуні давати подвійний нафтовий пайок, то ми так п'ятирічки ніколи не скінчимо..

Піонер слухав ці слова, і йому здавалося, що справді службовець має рацію. Цілком ясно, що пального бракує,

що не можна брати подвійної кількості нафти. Отже, службовець діє за законом, за справжнім радянським законом. Дійсно, Нафтосиндикат не винен, що в якійсь там комуні трапилось шкідництво. Одначе вся істота піонера обурювалася проти такої відповіді. Піонер відчував, що тут щось не так, що службовець діє негарзд.

— Ви повинні допомогти нам скінчити своєчасно мольотбу! — гукнув Ромко. — Держава чекає хліба.

— Я й допоміг вам. Адже комуна одержала свою норму? Одержала. Так у чому ж річ?

До цієї розмови прислухались інші службовці в канцелярії. Дехто тихо сміявся і з цікавістю поглядав на хлопчика.

— Бойовий хлопчина! — почув Ромко за спиною чийсь сміхотливий голос.

— А де ваш завідуючий? — запитав він, пригнічений і розбитий.

— Немає його. У відрядженні.

«Що ж робити? Що робити? — билася в голові червоними крилами думка. — Невже кінець? Невже не привезу в комуну нафти? А там же чекають, виглядають з години на годину...»

Ніби з величезним тягарем на плечах вийшов Ромко на вулицю. Той тягар гнітив, нагинав до землі голову, стискував серце...

«Куди ж тепер? Куди?.. Назад у комуну? З порожніми руками? Нізащо!..»

Хлопець обіперся спиною об стіну якогось сірого будинку й замислився. Думки були гарячі, тривожні. Мимо човгали десятками підошов перехожі, але ніхто з них не звертав уваги на сільського хлопчика, що самотньо стояв край тротуару. У кожного з перехожих були свої справи, кожний з них кудись поспішав.

Нараз Ромко кліпнув повіками й підвів голову. Як же він раніше цього не придумав?

— Ре-дак-ці-я! — проказав він уголос.

Піонер пригадав, як сількори писали до редакції районної газети про всілякі неполадки й хиби в комуні. Пригадав, як вони просили в газети порад щодо правильного ведення господарства, найкращого угноєння, правильної годівлі худоби.

«Так, редакція допоможе, — вирішив Ромко. — Му-

силь допомогти. Адже в нас трапилося шкідництво. А хліба держава чекає. Треба своєчасно змолотити».

У редакції Ромка зустрів невеличкий в'юнкий чоловічок у круглих синіх окулярах.

— Що, хлопчино, скажеш? Щось цікавеньке розповіси? — привітався він до піонера.— Сідай тут. Та закурений який! Мабуть, з села, з дороги? А, з комуни. Он як! Цікаво, цікаво! Розповідай. Ага, так ти ще й піонер. Дуже приємно, дуже приємно...

Ромко з подробицями розповів про шкідництво, про те, що комуна вступила в соцзмагання з сусіднім союзом, розказав про відмову продати комуні нафти.

— Он воно що! — вигукнув чоловічок у синіх окулярах. (Як потім виявилось, це був сам редактор газети).— Он воно що! В комуні трапилося шкідництво, а йому допомагає бюрократ з канцелярії. Ні, хлопче, пальне для трактора ти мусиш одержати. Зачекай тут трохи.

Редактор підійшов до телефону й подзвонив.

— Дайте РСІ,— попросив він. Розповідь Ромка полетіла в телефонну трубку.

— Цей піонер тут, чекає в редакції, — говорив комусь по телефону редактор. — Ну, нафти тобі продадуть,— повернувся він до Ромка. — Все, що треба, зроблено.

БУЛАННИЙ УПАВ

Ромко поспішав, і раз у раз цьвохкаючи батогом, гнав Буланого. За спиною приємно гула бочка, і іноді можна було вловити, як переливається в ній з боку на бік рідина.

«Ура,— гукав у думках хлопець.— Є нафта! Є! Є!»

Він уявляє, як відчинять йому ворота, як поважно підійде товариш Третяк і запитає його:

— Ну що, привіз пальне, малий?

— Привіз, товаришу голово,— відповідь йому Ромко.

— Молодець, я так і думав, що привезеш. Ми знали, кому доручити цю відповідальну справу.

— А як тут у вас,— теж повагом запитає Ромко, злязачи з воза,— виявили, хто вчинив шкідництво?..

— Но-о! — гукає хлопець, — нафту веземо. Веземо, братіку, веземо...

Буланій теж ніби розуміє, що справа дійсно важлива. Наче прислухаючись до Ромкових слів, він нагострює вуха й наддає ходи.

Ондечки від отієї могили до комуні лишається десять кілометрів, не більше.

«А що, коли поїхати навпростець? — зринає в Ромка думка.— Взяти напрямом ген на той хутірець, що темніє на видноколі, й таким чином вигадати не менш як чотири кілометри. Хліб скошений, і стернею чудово можна проїхати. Це буде значно швидше. А в комуні ж чекають, мабуть, не дочекаються...»

Ромко рішуче смикає за віжку й повертає Буланого ліворуч. Ідуть стернею навпростець.

«А тут і ховрахи є», озирається хлопець.

Справді, де-не-де на полі можна було уздріти попельсторябих гризунів, що тікали до своїх нір, сполохані стукотом коліс. Деякі чудернацькими стовпчиками зводилися серед стерні й так стояли нерухомі, застигли.

Віз м'яко котився, легко здригаючись на обніжках і вибоїнах. І зненацька Буланій упав. Зляканий Ромко бачив, як він сіпнувся і зробив спробу підвестись, але знову завалився на бік. За мить хлопець був біля коня. Нога Буланого потрапила в ховрашкову нору.

«Невже переламав кістку?» з жахом подумав Ромко, натискуючи на ногу коневі. Буланій сіпався й шулив від болю вуха. За одну хвилину піонер випряг його і звів на ноги. Спробував провести — кінь дуже шкутильгав, присідаючи від болю на задні ноги. Про те, щоб запрягти його й продовжувати їхати, не можна було й мислити.

З відчаєм озирнувся Ромко навколо. Ніде нікого. Самотньо стоїть віз з бочкою на ньому, біля коліс валяється хомут і дуга...

Щось підкотилося хлопцеві до горла, вдарило в очі. Вмить перенісся він думкою до комуні. Зараз там чекають на нього, виглядають. Адже ж молотьба спинилася. Тільки нафта може розбудити крицеве серце трактора. Невже не комуна відправить до міста першу червону валку? А робітники там, на заводах, у шахтах, чекають же хліба, чекають... І це через нього, через Ромка. Він не виконав завдання, не виконав!

Ах, як боляче цьвохкає це гаряче слово — «не вико-

нав!» І ніхто не допоможе. Ніде нікого. А в комуні ж чекають нафти! В комуні спинилася молотьба!

Ще раз тоскними очима обводить навколо себе Ромко. Невже нікого близько немає? Невже ніхто не допоможе?

Ураз гаряча, зворушлива думка майнула, як іскра. А хутірець? Хутірець уже недалечко. Негайно туди. Випросити конячку!

Ромко біжить щосили, спотикаючись, падаючи. Ось і хутір. Собаки вибігають назустріч — злі хутірські собаки. Та хлопець не звертає на них уваги. Він вбігає до першого двору, біжить до хати.

— Чого треба, хлопче? — запитав спокійний дідів голос.

— Діду, коня... — задихається Ромко. — Нафту везу в комуну... Кінь, мабуть, зламав ногу...

— Яку нафту, сину? — мружить дід сиві задумливі очі.

— У комуну, для трактора... Молотьба в нас...

— Ага, ага! — киває дід білою головою.

— Коня дайте, діду. Ми вам заплатимо... В комуну одвезти... Там стоїть на полі віз.

— Ага, так, так! — слухає дід, мружачи очі. — А ти звідки сам? Комунівський?

— Коня, діду... Чекають... Молотьба стоїть...

— Ага, молотьба! Добре, добре, синку! А наш кінь теж молотить. Чуєш, як гуде кінна?.. Немає зараз коня. Зайнятий.

Тут тільки почув Ромко, як на сусідньому кутку гуде кінна молотарка. Немає коня. Що ж робити? Що робити? Вибіг хлопець з подвір'я, побіг вулицею.

— Тітко, в кого тут є вільний кінь? Нещастя скоїлося.

Молодиця показала рукою на крайню хату.

— Спитай, хлопче, отам. Як не дадуть — ніде не дістанеш.

З тремтінням переступив Ромко поріг. У хаті молодий чоловік з високою, жовтою на виду жінкою.

— Здрастуйте. Справа є до вас...

Розповів хлопець про свою пригоду.

— Коня? Що ж, можна дати коня, коли така халепа трапилась. А ти хто будеш, чий?

— Я піонер ударного загону комуні «Вільна праця»...

Тепер уже і для Купріяна Олександровича і для всіх комунарів було ясно, що в комуні діє шкідник. Труп отруєного Кульгавого знайшли того ж ранку, як виявили шкідництво з нафтою.

— От воно тепер і прояснилося трохи,— говорив дід Ворожка.— Собаку отруєно для того, щоб не заважав гавканням нафту випускати з бочки. Розкумекали тепер, у чім тут річ?

Знову поновилися чутки про Куксу.

— Не інакше, як він оце все шкодить нам, куркуль поганий! — казали комунари.

Але Купріян Олександрович був трохи іншої думки про це. Своїми підозріннями й гадками він поділився з Леськом Стригуном.

— Що ти думаєш, Лесько, про нашого агронома? — спитав він його одного разу.

Лесько розвів руками:

— Наче нічого такого не помічав за ним...

— Якась дуже темна людина цей Моркотун. Між іншим, нафту випустив тоді не Кукса, коли він навіть утік із заслання.

— А хто?

— Випустила своя людина, що постійно мешкає в нашій комуні. Тільки їй могло бути добре відомо, де в нас переховується бочка з паливом. А потім... дід Ворожка помітив би лиходія. Коли б навіть дід спав, то Кульгавий не пустив би. А то...

— Отруєно ж було Кульгавого.

— Ні, Кульгавий нічого не взяв би з рук чужої людини, я добре знав цього пса.

— Але ж Кульгавий належав колись Куксі? — заперечував Лесько.

Так обидва губились у догадках. Та не тільки вони. Всі комунари були певні, що серед них є шкідник, ворог. Але як його впіймати, як його виявити?

Проте молотьбу скінчили вчасно. Зерна, правда, одержали менше, ніж гадали, бо миші вже встигли таки добре погострити об нього зуби.

Комуна «Вільна праця» вийшла з соцзмагання переможцем. Негайно ж після закінчення молотьби організували червону валку з хлібом. Три трактори везли вози,

навантажені мішками з житом та пшеницею. Зверху сиділи комунари, всі в святковій одежі, в червоних стрічках. Трактори й вози теж були завітчані пізніми осінніми квітами, червоними прапорцями та гаслами.

Усю дорогу співали пісень. Аж ось і місто. Ромко здивований: ніхто не зустрічає їх. А говорили ж про урочисту зустріч, про вітання.

— Купріяне Олександровичу, — звертається хлопець до вчителя, — чому нас ніхто не зустрічає?

Піонер трохи розчарований і засмучений.

— Почекай, — відповідає вчитель. — Це все дивляться на нас просто цікаві, та ще міщани повискакували з своїх домівок. А от коли під'їдемо до робітничого кварталу, там зустрінуть нас представники партії та влади. Повинні зустріти.

І справді, незабаром ударив оркестр. У кінці вулиці замайоріли прапори. Ось невеличкий майдан перед виконкомом. Посередині майдану трибуна в червоних стрічках. Робітники вишикувалися з обох боків шеренгами.

Трактори чмихнули востаннє, засопли й зупинились. На трибуні голова виконкому. Він вимахує руками й щось промовляє, але до Ромка долітають тільки окремі слова:

— Першу червону... валку з хлібом... Пролетаріат... Вітаємо... Комуна...

Другим говорив Купріян Олександрович. За цей час Ромко встиг протиснутися до самої трибуни. Він жадібно ловив кожне вчителеве слово. А все, про що той розповідав, було таке знайоме, таке хвилююче.

Купріян Олександрович казав про роботу комуні, про її змагання за краще, нове життя, говорив про недоліки, про боротьбу з проривами, про комунівський ударний загін піонерів...

— Так, товариші, — промовляв учитель, — піонери нашої комуні — такі ж будівники соціалізму, як і ми, дорослі. Вони довели це на ділі. В боротьбі за реконструкцію сільського господарства наш піонер завжди допомагав нам. На трудовому фронті, допомагаючи комуні ліквідувати прорив, піонер часто робив геройські зусилля і вчинки, перемагаючи всі труднощі й перешкоди...

Хліб здали на зсипний пункт, і пізно, вже аж перед заходом сонця, повернулись комунари додому.

Комунівські дні плинули в роботі, в змаганні. Але вся комуна завжди пам'ятала про те, що на її полях оселилася сіра банда, тисячна армія лютих нориць. Мусить бути боротьба. Чекали на неї й готувались.

Нарешті цей день настав. Увечері скликали загальні збори комунарів. Про мишачу напасть зробив доповідь агроном Моркотун. З його слів виявилось, що в комуні замишено п'ятдесят гектарів поля.

Збори ойкнули. П'ятдесят гектарів! Ніхто не сподівався, що нориці встигли захопити такий великий шматок.

— Так, так, дорогі комунари,— говорив агроном.— П'ятдесят гектарів. А на кожному, мабуть, не менш як двісті нориць.

Ураз з місяця встав Купріян Олександрович. Пильно вдивляючись у Моркотунове обличчя, він тихо, повільно наближався до нього. І раптом, повернувшись до зборів, гукнув:

— Товариші, наш агроном каже неправду! Він для чогось приховує справжній стан з мишами!

У червоному кутку, де відбувалися збори, всі стихли.

— Як саме?.. Я нічого не приховую...— пробурмотів серед загальної тиші Моркотун.

— Ні, приховуєте, шановний агрономе! — підніс голос Купріян Олександрович.— Я вже цілий тиждень товчусь на полі, я детально вивчив і обчислив те лихо, що звалилося на нашу комуну. Не п'ятдесят, а сто гектарів поля замишено, товариші комунари. Сто гектарів! На кожному гектарі не менше трьохсот нориць! Разом тридцять тисяч нориць, товариші комунари!

Збори мовчки, затамувавши віддих, слухали страшну звістку. А вчитель, наче довбнею, бив їх далі громовими словами:

— Кожна нориця з'їдає за рік один кілограм зерна. Отже, тридцять тисяч нориць протягом року знищать тридцять тисяч кілограмів, або, як колись рахували, тисячу вісімсот сімдесят п'ять пудів хліба.

— Що ж робити? — крикнув у кімнаті чийсь приголомшений голос.

— Що робити? Боротися! Негайно всім до одного вийти на боротьбу. Негайно! Завтра ж розпочати труїння.

Нориці надзвичайно швидко розмножуються, через рік кількість їх дійде до мільйона...

— Я не знав, я не обчислював,— виправдувався агроном.

Його маленькі тхорячі очиці шукали, куди б сховатись, а в кутиках рота булькали дві цяточки слини. Він стояв спітнілий, червоний, раз у раз нервово проводячи долонею по рідкому волоссі. Крапля поту тремтіла на його верхній виголеній губі.

— Дивуюсь я агрономові, як це так можна помилитися! — продовжував Купріян Олександрович. — У нас справжнє стихійне лихо, тут помилятися не можна. Треба точно обчислити, скільки потрібно отрути для мишачого вгощення. Адже їх немало — тридцять тисяч!.. А приховуючи справжню кількість гризунів, тим самим можна зробити комуні велику шкоду. Гризун — страшний ворог сільського господарства. Підраховано, що збитки від гризунів у СРСР щороку сягають до 529 мільйонів карбованців. Півмільярда — це вам жарти, товариші?..

Збори притишено слухали страшні цифри. Наприкінці доручили Моркотунові привезти з міста потрібну кількість отрути й вирішили через день усією громадою вирушити на поле.

Піонерський загін теж зчинив тривогу. Страшно подумати — тридцятитисячна попелястосіра банда гуртує на полях комуні свої шеренги. Сто гектарів уже захопив ворог.

Піонери організували свій допоміжний загін на боротьбу з мишвою. Усі горіли бажанням негайно розпочати бій.

БІЙ

Звечора в комуні пекли хліб.

— Добре випікайте,— наказував товариш Третяк, — а то гості не схочуть їсти.

Жінки реготали й витирали фартухами піт з упрілих облич. У пекарні було гаряче, наче в лазні. Одну за одною виймали з печі на широких лопатах округлі пахучі хлібини. Піч жевріла червоним язиком, дихала палючою пащею.

— Де воно, лихо, взялося на нашу голову? — казала жартівниця Катря, кругловида, як місяць, дівка з пука-тими очима.— Що воно там за миші такі, що їм хліб треба пекти?..

— Та які ж? Хвостаті, сіренькі. Де пройдуть, там гладенько,— відповіла баба Мотря, що все любила казати до ладу.

Різати хліб на шматки взялися піонери. Нудна робота. Готували з хліба маленькі кульки завбільшки з лісовий горіх. Працювали ножами, але більше просто пучками.

— Е, Ромко! — скаржилась баба Мотря.— Ти, я бачу, сину мій, не скупий — великі шматки робиш, нівроку тобі. Та тільки так і хліба не вистачить. Хоч ти, мовляв, і півонер, а в пекарні я над тобою начальник. Так-то, сину. Менші шматочки роби.

— Піонери, з хлібини мусить вийти не менш як дві тисячі шматочків — це така норма,— казав Лесько Стригун.

Незабаром на столі було насипано величезну купу хлібних кульок.

Ранком другого дня всі вийшли на поле. Зібралася велика юрма людей. Кожний приніс з собою хто стару цеберку, хто череп'яний горщик, хто невеличке сито.

Агроном давно вже привіз з міста отруту, і тепер удвох з Купріяном Олександровичем розбовтували її в цеберці води. Розчин вилили в неширокий шаплик¹.

— Товариші, увага! — гукнув учитель.

Комунари стовпились навколо нього з поважними, серйозними лицами. Задні намагалися пробитися наперед, щоб почути, що їм будуть казати.

— Товариші, вислухайте мене уважно,— мовив Купріян Олександрович.— Бачите, в шаплик налито розчин арсенистого натрію. Це страшна, небезпечна отрута не тільки для норниць, але й для людей, для худоби і всього живого...

Яксь дивна, загадкова усмішка ковзнула непомітно при цих словах по обличчю агронома Моркотуна й так само непомітно зникла. Він зробив вигляд, що уважно слухає вчительську промову.

Купріян Олександрович, підносячи голос, щоб його всі ясніше чули, продовжував:

¹ Шаплик — невисока широка бочка без верхнього дна, чан.

— Так, велика, небезпечна отрута. Ми збираємося трюїти лориць, але треба бути надзвичайно обережними, щоб не отруїтись самому або не отруїти часом худобу. Майте це на увазі, щоб усі знали...

— А зараз ми сюди до отрути солоденького додамо,— сказав агроном і вилив до шаплика глечик малясу.— Хай і миші патоки покуштують!..

Учитель узяв з воза решето й наповнив його хлібними шматочками. Потім обережно опустив його на кілька хвилин у розчин.

— Готово тепер,— сказав він, підіймаючи решето й дивлячись, як стікає розчин у шаплик.— Підходьте сюди по черзі. Не товпіться...

Ополоником розкладав він принаду в череп'яні горшки й різний старий посуд, який підставляли йому комунари.

Піонерський загін вишикувався в окрему чергу.

— Більше кладіть, Купріяне Олександровичу,— просив Кость.— Чому Ромкові дали багато, а мені ось трошечки?

— Усім, усім буде,— посміхався вчитель.— Чи ба, які завзяті. Вистачить цього добра. Ще не раз спина заболить, нахилиючись над норами.

Щоб не витратити даремно принади, піонерський загін учора пройшов полем і забив землею кілька тисяч мишачих нір. Другого дня всі нори з мишами було відкрито, і тепер отруювачі клали шматочки отруєної принади в нори з певністю, що вона потрапить гризунові в зуби.

Довгою шеренгою йшли комунари, захопивши широку ділянку поля. Раз у раз нахилились голови,гнулися спина — в нору котилася отруєна кулька хліба.

— Натє вам, їжте! — глузували отруювачі.— Порозкошували на комунівській пшениці, тепер годі...

— Вчасно ми їх захопили,— казав Лесько Стригун.— Зійшла б зелена, то хліба не дуже б брали. А тепер покуштують нашого вгощення.

— Солоденьке воно,— зауважував хтось збоку.— Бачили, як наш агроном патоки влив до отрути?

Працювали цілий день. Перед заходом сонця не вистачило розчину.

— Хоч би лівцебра ще,— бідкався вчитель,— закінчили б сьогодні всю ділянку.

І враз Купріян Олександрович пригадав, що він ще

ранком лишив цебро з отруєним хлібом у коморі. Думалося сховати трохи принади і для пацюків.

— Костю,— звернувся вчитель до піонера.

— Слухаю,— відповів той.

— Ти піонер?

— Піонер.

— То пам'ятай же про це. Я тобі зараз дам одно завдання, і ти його мусиш виконати.

— Коли це потрібно для роботи...

— Так, потрібно. Збігай у комуну й принеси з комори номер вісім цеберку з отруєним хлібом. У нас невістачає отрути, а треба сьогодні затруїти все поле. Ось тобі ключі. Але будь обережний. Пам'ятай, що нестимеш отруту. Ну, та ти піонер, і мені немає потреби попереджати тебе: сам мусиш гаразд розуміти.

Кость, замкнувши комору номер вісім, поспішав з цеберкою комунівським подвір'ям.

— Костю! Костю!

Піонер озирнувся.

— Костю,— гукала старша доярка Оксеня,— а йди-но сюди, щось маю показати.

— Що? — запитав Кость.

— Та йди. Не будеш жалкувати. Корова Галка цієї ночі отелилась, іди на телятко подивись — біле все, наче хто молоком облив його...

— Та в мене ось,— показав Кость на цебро з отруєним хлібом,— на поле поспішаю.

— На хвилину ж. Тільки глянеш. Постав там відро. Телятко таке, що на всю комуну диво...

Кость не втримався. Поставивши цебро серед двору, він хутко подався до корівника.

Теляти такого справді рідко можна побачити. Біле, аж сліпуче, воно тихенько лежало в кутку приміщення і злегка ворушило гострими вухками.

— Справді диво! — зачудовано гукнув Кость. — Та його в музей можна віддати.

— Куди вже його віддати можна, я не знаю,— казала Оксеня,— а от скільки я біля корів пораюсь, а такого телятка ніколи не зустрічала. Чистий сніг!

— Чистий сніг! — повторив і піонер, милуючися біло-сніжним малим створінням. І враз, повернувшись, хутко

вибіг з корівника. Від того, що він побачив, у хлопця похололи ноги: над цебром посеред двору стояв золотогривий красунь кінь Вітер і смачно жував отруений хліб.

У СТАЙНІ

Подушка була гаряча, як полум'я, і немилосердно палила й без того вогненні Костеві щоки. Хлопець перевертався з боку на бік, даремно намагаючись заснути. Ні, думка про те, що він через свою неухажливість отруїв кращого в комуні коня, не давала спати.

«Що там робиться тепер у стайні? — думає хлопець. — Може, в цю хвилину красунь Вітер качається по землі в передсмертній агонії?» І в цьому винен він, Кость.

— Ні, так не можна далі.

Кость тихо підводиться й сідає на ліжку. Навколо, попід стінами, сплять товариші. Деяку мить хлопець прислухається до їхнього сонного дихання. За вікном, десь біля клунь, жаліється на самотність сторожове калатало. Цвіркун під ліжком виводить на своїй скрипці одноманітну втомливу мелодію.

Ще мить, і Кость починає квапливо вдягатись. Рипнуло ліжко, цокнув легенько в сінях дверний гак. Хлопець, скрадаючись, простує до стайні. Він малює собі страшну картину: золотогривий Вітер, випускаючи з рота білу піну, бореться зі смертю. Дригають у жахливих корчах колись дужі, прудкі ноги; могутні, широкі груди здіймаються важко, з мукою; кінь хрипить і востаннє мружить затуманене око на свого вбивцю...

Що ж робити? Може, признатися? Розбудити ветлікаря, вчителя, товариша Третяка? Може, ще можна якось урятувати нещасну тварину. Ні, вже, напевне, пізно. Ах, який він, Кость, негідник! Чому він зразу ж тоді не зчинив тривогу? Тоді ще, можливо, були надії на порятунок.

— Боягуз, проклятий боягуз! — шепоче Кость побілими губами. — Я не піонер, я негідник, убивця!..

Серце стукає буряно, рветься на кусочки. Ні, це зовсім не серце, це розпечена кулька калатає в грудях, пече, стискує горло...

Нараз хлопець пригадує, що в стайні ж є черговий. Він, напевне, не спить. Він, мабуть, відразу ж повідомив

ветлікаря, коли помітив, що з Вітром щось негаразд. Може... може, справді врятували коня?..

Маленький промінчик надії зажеврив у розпаленому мозку. От і стайня. Крізь дверні щілини помітно бліде світло. Ніби в тумані, з маревом в очах ступив Кость через болючий поріг...

Пахнуло теплим аміаком, кінським потом... Тихо... Довга шеренга коней спокійно хрумає сіно. Найближчі з них, коли ввійшов Кость, повернули голови й, нашорошивши вуха, подивилися на нього загадковим оком...

А де ж він? Де Вітер?

Хлопець чує легкий крок. У косих смугах блідого світла від ліхтаря до нього підходить сіра постать.

— Оверко? — впізнав Кость комунара-чергового. — Ти сьогодні чергуєш?

— Я, — відповідає захриплим голосом Оверко. — А ти тут чого серед ночі?

Оверкові очі широко відкриті. В зіницях його Кость бачить два маленькі золоті ліхтарики — відбиток того великого ліхтаря, що висить посеред стайні. Оверко здивовано розглядає піонера.

— Чого тобі тут треба, Костю?

Кость далі не може терпіти. Він хоче закричати, хоче підбігти і труснути цього вайлуватого Оверка, щоб розбуркати його й потягти до отруєного коня. Але дивно — натомість він каже спокійним, байдужим голосом:

— Я вийшов надвір, і мені здалося, що тут б'ються коні. Думаю, ти заснув, а вони й поодв'язувались. До речі, де стоїть Вітер?

«Що зі мною? — сам собі дивується Кость. — Як я можу зараз так спокійно говорити? Чи, може, справді коня врятували?..»

— Вітер? — перепитує Оверко. — А ондечки, п'ятий звідси. Поряд з білим... А що таке?

— Та нічого. То я так собі запитав...

Але ноги самі зірвалися з місця. Кілька кроків, і...

— Вітре! — гукає Кость у гарячковому хвилюванні. — Живий! Вітре!..

Тільки тепер проривається в Костевих грудях довго-стримувана хвиля — ціла гама розмаїтих почувань: і розпука, і біль, і надія, і радість...

— Так ось ти який, Вітре, так ти живий, ти здоровий!..

Хлопець голубить дужу бархатну шию, зазирає коневі

у вічі. А він у відповідь тихо ірже й тикається м'якими теплими губами в Костеві руки.

Поруч стоїть Оверко й дивиться, нічого не розуміючи, на цю сцену. Нічний вітрець квапливо влетів у відчинені двері стайні й колихнув ліхтар. Загойдались його жовті очі по стелі, шугнули по всіх кутках. І здавалося, що сонно зашелестіли гриви на ситих комунівських конях.

ДВІ ПОСТАТІ

Заспокоєний, щасливий повертається Кость зі стайні. Вітер живий! Вітер непошкоджений! Ураз зникла тривога, голова вже не палає, поранене сумління не гнітить серце.

Ніч темна й тиха. Звідкілясь легкою хвилею лине прохолода.

Чорним муром застиг ліворуч сад. Здається, нечутним кроком блукає там, між голих яблунь, смаглява циганка-осінь. По небу сунуть одна за одною хмари, спускаючись усе нижче й нижче. Завтра на ранок, мабуть, буде нудний одноманітний дощ. Наближається пора бур та снігової непогоди.

«Завтра треба тренувати голубів, — думає Кость. — Побачимо, як знайдуть вони дорогу, коли все покрие сіра дощова пелена... А треба, щоб вони летіли у всяку годину — і в бурю, і в дощ...»

Голубовод пригадує листа, якого недавно одержав від саперного ескадрону піонерський загін. Шеф пише, що військові голуби живі й здорові, що вони добре натреновані, і дякує піонерам за подарунок. У військовий час, мовляв, чималу послугу зроблять ці голуби червоноармійській частині.

Костеве серце поволі наповнюється гордощами. Адже він був ініціатором голубника, він зв'язався з Радою Тсоавіахіму, він з любов'ю тренував швидкокрилих вихованців. Лишилось їх у комуні ще два десятки, та незабаром і вони перейдуть до голубиної міської станції військово-поштових голубів. Нічого, Кость не жалкує. І він і весь піонерський загін прислужилися Червоній Армії, доклали рук до зміцнення оборони радянської Батьківщини.

Що це? Ліворуч, край саду, зненацька блиснув і погас вогник.

«В агрономовому флігелі», догадується Кость.

Він пригадає вчителеву розмову з піонерватажком, яку чув одного разу. Гаразд тоді Кость не добрав, про що йшла мова, але зрозумів, що вчитель у чомусь підозрює агронома, чогось йому не довіряє...

Мимоволі піонер звертає ліворуч. Ближче присувається сад. От і флігель агрономів. Хлопець, зігнувшись, крадеться до вікна. Цікавість і неясне передчуття чогось непевного штовхають його вперед.

«А чому ж не здох Вітер? — постає враз перед піонером запитання.— Адже кінь наївся отруєного хліба. Значить... значить, хліб був не отруєний? Ні, цього не може бути. Купріян Олександрович не міг помилитись. А може... може, він і сам не знав? Може, його було якось одурено?..»

Неясні думки блукають у Костевій голові. Він відчуває, як темна, незрозуміла тривога залазить йому в серце.

«Ні, тут щось є...»

Хлопець присідає за ближчим кушем і якусь мить вдивляється в темні, неясні обриси віконця. Тихо. Але ж хвилину тому у флігелі блиснуло якесь світло. Чи не блисне воно ще раз?..

Кость чуйно слухає, ловить кожний нічний звук навколо. Але до нашорошеного слуху долітає тільки шемрання опалого листя в садку та ледве чутний тріск сухої гіллячки.

Іноді хлопцеві здається, що там, у флігелі, за темним запнутим вікном, він чує таємну, притишену розмову. Одного разу здалося навіть, що там блиснула світляком крапка від цигарки. Але ні, то тільки так увижається, мабуть, напруженим очам.

І враз Кость завмер. Йокнуло серце й закалатало, забилося, як спіймана миша, в грудях: у флігелі цокнула клямка від дверей. Дві темні постаті вийшли на ганок. Одна, озираячись, хутко почала спускатися рипучими східцями.

— Бувайте здоровенькі, голубчику,— долетіли до Костя сказані голосним шепотом поспішні слова.— Кланяйтесь мишкам!

Темна постать зникла десь у садку, а друга стукнула дверима флігеля. Знову цокнула клямка і грюкнув дверний гак. Осіння ніч байдуже шамотіла десь за тином опалим листям.

МИШЕЙ НЕ ЗНИЩЕНО

— Півкілограма є,— задоволено сказав Купріян Олександрович, підважуючи на одній долоні живого, тріпотливого коропа, а другою притримуючи його зверху. — Слизький з біса!

Товариш Третяк швидко заморгав по звичці повіками й відповів:

— Значить, таки візьмете п'ятсот кіло?

— Обов'язково. Не менше. А то, може, й більше. Впущено було в ставок тисячу мальків. Коли взяти до уваги, що ціле літо ми їх добре підгодовували, то...

— Це, я вам скажу, великий успіх. Я не сподівався. Та й агроном увесь час був проти.

— Агроном? Так, так! — замислився вчитель. — Я хочу з вами поговорити про дещо... Про цього агронома...

У цю хвилину до кімнати зайшов Лесько Стригун.

— От і добре, що я вас знайшов,— сказав він, замикаючи двері.— Пильна справа.

— А що таке? — підвівся Купріян Олександрович.

— А таке, що на полі від учорашньої отрути ні одна миша не здохла. Тільки що ми перевіряли. І не здохне.

— Чому? — підвів здивовано брови голова комуни.

— Тому, що труїли гризунів не отрутою...

Лесько Стригун з подробицями розповів про випадок з Костем.

— Живісінький Вітер лишився. А миші теж — хлібець з'їли, а гинути не хочуть. От тепер і міркуйте! Одно ясно — трапилося фальшування: замість отрути агроном дав якийсь звичайний порошок — може, соди, наприклад...

— Ні, це не фальшування,— підніс голос вчитель. — Це шкідництво!..

— Стривайте,— продовжував Лесько Стригун.— Кость мені розповів ще одну цікаву історію. До агронома нашого цієї ночі хтось приходив. Я думаю, що це Кукса.

— Тсс! — підійшов Купріян Олександрович до дверей.— Докази, Лесько, маєш?

— Ось найліпший доказ.

Стригун витяг з кишені невеличкий заяложений папірець.

— Та-ак! — вимовив вчитель, прочитавши ту цидульку.— Тепер мені все ясно...

Це було повідомлення сільради про те, що куркуль Карпо Порфірович Кукса утік з Соловків. Сільрада пропонувала негайно затримати такого, в разі він з'явиться в околицях.

— Проте це ще не доказ, дорогий Лесько,— казав Купріян Олександрович.— Я певен тепер, що шкідник у комуні — це агроном з Куксою. Вони й нафту, очевидно, під час молотьби випустили... Але як це довести?.. Як упіймати?.. До речі, агрономові вже казали, що отрута нічого не вдіяла?

— Казали. Він тільки плечима знизує. Каже, що станція захисту рослин дала арсенистий натрій поганої якості. Одно слово, викручується...

— От гадина! — вимовив Третяк.— А я йому так довіряв. Хто ж його визнає — людина як людина!

Довго ще радилися вони втрьох і, нарешті, виробили план, як діяти.

ШКІДНИК

Дико, по-вовчому світить низький місяць над степом. Вітер осінній шушукає з сухим бур'яном і, раптом метнувши хвостом, летить кудись далі у зловісному місячному світлі. На темному небі ворущаються, мов живі, виснажені зеленаві зорі.

У кущах біля криниці сидять троє: товариш Третяк, Купріян Олександрович і Лесько. Напроти, край саду, припишклий агрономів флігель темніє двома квадратними віконцями.

— Ні чорта не буде й сьогодні,— шепоче Третяк. — Треба якось інакше.

— Почекаємо ще трохи, — заперечеує вчитель. — Мусить щось бути...

Уже другу ніч вартує ця «трійця» біля агрономового флігеля. Чекали до темних плям в очах, чекали вперто, напружено. І другої ночі дочекалися.

Далеко за північ з флігеля вийшла темна постать. Швидко забилися серця в комунарів. Боялись кахикнути, стримували подих.

— Агроном! — упізнав цю маленьку постать Купріян Олександрович.

Від куща до куща, від тину до тину всі троє йшли назирці.

— Куди це він городами? — шепоче Лесько.

Шамотіло висохле старе соняшничиння, яке ще не встигли звести комунари. Ноги часто плутались у сухому бадиллі.

Ось останній тин. Городи збігають униз, до балки. На підгір'ї темніє велетенською масою старий вітряк. Зараз же за ним починається стежечка, що веде до ставка.

— А він просто до ставка, товариші, — зашепотів учитель, коли всі троє впали на землю під вітряком. Звідси був чудесний пункт для дальшого стеження. Та незабаром і його довелося покинути, бо агроном тепер хутко пішов стежкою вниз.

— Справді, до ставка, голуб'ята мої, — мурмотів Третяк. — Що ж він там робитиме? Коропів вудити буде, чи що? Та в нього і в руках щось є. Наче кошик.

Незабаром усі троє знову лягли на опудиння. Бачили: агроном зупинився на березі й озирнувся. Тоді низько нахилився над якоюсь річчю, яку ніс сюди в руках.

І враз Купріян Олександрович, зірвавшись на ноги, кинувся вперед.

— За мною! — крикнув він.

Третяк і Лесько побігли за вчителем.

— Стій! Стій! — чути було, як двічі крикнув Купріян Олександрович.

На березі тремтить чогось з піднятими руками агроном Моркотун. Біля нього валяється перекинутий набік кошик. Учитель обома руками викидає з нього якісь пакунки. Та найбільше чогось запам'ятався Леськові в туміть сухотний місяць у темній ставковій воді. Він теж тремтів, як агроном, і розпливався блідими широкими колами.

Купріян Олександрович випростався.

— Хотіли в ставок укинути? — коротко спитав він агронома, показуючи на пакунки. — Та опустіть руки, гидко дивитись...

Моркотун мовчав.

— Оце в нього справжня отрута, — звернувся вчитель до товариша Третяка. — Замість нориць хотів рибу потруїти. А цими днями ми лагодились її виловити. Розумієте?..

Лесько Стригун і Третяк мовчки кивнули головами.

* *
*

Карпа Куксу впіймали другого дня в сусідньому хуторі. У шкідництві вони признались. Виявилось, що Моркотун — колишній петлюрівський сотник і давно вже мав близькі стосунки з Куксою.

Викрите шкідництво сколихнуло комуну. Комунари на власні очі побачили, що ворог не спить, що він лише при-
чаївся й намагається шкодити будівникам нового життя.

Давно вже не було в комуні таких зборів, як ті, де стояла інформація про шкідників. Творчим ентузіазмом відповіла комуна ворогові...

Як блищали очі в комунарів, яким натхненням горіли їхні обличчя, коли промовляв дід Ворожка!

— Товариші,— говорив він, світячи сивиною,— дорогі комунари, як нам помститься злочинцям? А ось як... Послухайте мене, старого, моєї поради. Вдаримо ми шкідників по голові новими тисячами чувалів золотої комунівської пшениці, збільшимо врожай наших комунівських ланів!..

Через день знову пішли комунари на бій з норицями. За всяку ціну треба було знищити тисячні банди сірих гризунів, що погрожували лихом майбутньому врожаєві.

Попереду всіх ішли піонери. Вони несли з собою червоний прапор, який подарувала їм комуна. На прапорі стояло: «Ударний загін імені Леніна».

Аул Іргізі

повість

БАЙ МУХАМЕДОВ

Баєві¹ Мухамедову приснився страшний сон. Наче довго вили вовки за рікою Уралом, і від того виття хропли й вухами перебирали стривожені коні. Аж ось уже люта зграя вовча й річку перепливла. Напала на кінські косяки, оточила отару овець, гризе шиї худобі...

Спітнілий прокинувся Мухамедов. Налякав його сон. Немає тепер Мухамедову спокою ні вдень, ні вночі. Вдень чутки тривожні про нові школи в аулах і колгоспи, розмови казахської бідноти про лікарів, що незайманими степами їздять, народ лікують, а вночі — сни, такі страшні сни!

О, бай Мухамедов чудово знає, що говорить йому віщий сон про вовків. Не треба навіть і до мулли за поясненням їхати. Вовча зграя — це казахи, бідняки й середняки, що вже перестали поважати своїх баїв. Це оруси², що допомагають казахському народові школи та колгоспи створювати.

Міцно вірить Мухамедов у сни та приміти, вірить він, що відкриває уві сні аллах свою волю людині. Тремтить бай за свою худобу, за отари овець, за кінські косяки. І не може він ніяк зрозуміти, чому це розгнівався аллах і погрожує баям карою. Хіба він, Мухамедов, не може вважати себе за аллахового приятеля? Хіба не мандрував

¹ Бай — багатій, куркуль.

² Оруси — росіяни, руські.

Мухамедов до Мекки, хіба не вклонявся він святому чорному каменю?

І що ж, його, бая, що заробив собі почесне ім'я «хаджі», казахи позбавили права голосу, не пускають його на свої збори! Але коні й худоба поки що цілі. Балачки балачками, а може ж, таки не посміють харпаки зачепити майно хаджі Мухамедова?

Таємна надія на те, що зрештою в його аулі бідняки-казахи не захочуть колгоспу й не займуть байської худоби, жевріє в Мухамедовому серці. Адже ще великий в аулі його, байський, вплив на казахів. Мухамедов це добре знає. Не вся казахська біднота йде проти нього. Багато ще казахів поважають і бояться бая. Багато з них залежать від хаджі, обплутані, як павутиною, боргами. Так велося споконвіку, що бай в аулі — голова, і всього десяток років минуло, як стала в аулі Іргіз рада й біднота обрала ще одного голову — Гаріфуліна.

О, цей Гаріфулін! Чи давно він наймитував у Мухамедова? Чи давно він пас байську худобу? І ось тепер цей самий Гаріфулін — голова аульної ради, і що ухвалить рада, то є закон для кожної коші¹. Уже нічого не важить байське слово. Почуває себе бай стрепетом — птахом степовим, в якого підрізано крила.

Думка за думкою вовтузяться в Мухамедовій голві. Налякав сон про вовків, холодний піт на лобі виступив.

Мухамедов ліг горілиць. Крізь дірку в наметі видно вгорі зорі. Ясні й наче аж волохаті зірки мерехтіли в темному казахському небі, збиралися в кола, розсипалися. Баєві здалося, що вони нишком глузують, насміхаються з нього. Він перевернувся на бік і заплющив очі. Але сон утік.

Десь недалеко хрипло загавкав спросоння собака.

«Курт, мабуть, Гаріфулінів, — упізнав Мухамедов собаку. — В його пса таке хрипле старече гавкання».

Гаріфулінів пес розбудив нові думки в голові. Бай пригадав, що Гаріфуліна зараз немає в аулі, він і ще двоє казахів учора поїхали в Кустанай на якийсь районний з'їзд.

Мухамедов понад усе боявся цих з'їздів. Адже на з'їздах казахська біднота навчилася не поважати баїв.

¹ К о ш а — казахське житло влітку, намет.

«Від зборів усяка халепа», так думав бай. У той же час він намагався своєчасно довідатися про все, що говорилося на кожному такому з'їзді. Але з кожним роком досягти цього робилося все важче. Біднота посиляла до міста таких своїх представників, що вміли, коли було треба, тримати язик за зубами.

Це дуже непокоїло Мухамедова. Можуть вирішити забрати в нього худобу, а його про це ніхто своєчасно й не попередить. Це найстрашніше. Коли знатиме він про заходи бідноти, то заздальгідь щось діятиме, якось рятуватиметься.

Найгірше — це з'їзди в Кустанаї. Кустанай — місто, і там повно більшовиків-комуністів. Це вони дають в усьому привід, вони організують казахську бідноту й середняків-казахів на боротьбу з байством. Це гаразд тямив Мухамедов. Кожного разу він намагався просунути в число обраних представників когось із своїх прихильників. Але це вдалося дедалі рідше.

Ні, ніяк не спиться Мухамедову. Перевертається він з боку на бік, чухмариться. Не йде з голови думка, що завтра повинні повернутися з Кустаная представники від аулу. Що то вони привезуть? Які постанови, яку нову халепу для байства?

Бай зітхає й одягається. Цю ніч він уже не спатиме. Повільно вийшов з коші. Казахстанська ніч дихала степом, гірким духом долиню й ще якимись незрозумілими, невловимими пахощами. Наче текла велично незрима духмяна ріка, всіяна зорями, нічна ріка азіатських степів.

До Мухамедового вуха звідкілясь здалека долітає тонке іржання лошати. Там серед тирси пасуться косяки байських коней під доглядом пастухів. На підмогу пастухам додано ще злючих кудлатих псів, лютих ворогів сірого грабіжника-вовка.

Мухамедов повільно йде понад невеличким степовим озеречком, густо зарослим осокою. За темним муром болотяної рослинності чути незрозуміле чавкання, й іноді тихо хлюпне вода. Спросоння крикнув якийсь водяний птах, і знову тиша.

Бай прямує до своїх табунів у степ. Власне кажучи, він зараз дуже хоче побачити свого пастуха Узенбаєва. Мухамедов вважає його за найбільш прихильну до себе людину. Є ще казахи, що поважають бая! Ще не всі відвернулись од нього, ні!

Перед поїздкою виборців у Кустанай, бай намовив Узенбаєва, щоб той якось домігся потрапити в число представників. Але біднота не обрала Узенбаєва. На всіх зборах казахів цей пастух завжди тримав руку бая, тож і не довіряли тепер іргізі-бідняки Узенбаєву. Отже, баєві не вдалося виконати свій хитрий задум: через прихильну до себе людину він завжди своєчасно одержував би всі відомості, що стосуються його, байської, особи.

Далеко ззаду лишився аул, а Мухамедов усе йде вперед, плутаючись ногами у високій тирсі. Ось і табун. Їх у Мухамедова кілька. Але цей пасеться під наглядом Узенбаєва і його сина Юлдаша. Назустріч, захлинаючись від лютої злости, біжать з гавканням здоровенні пси. Бай гукнув до них кілька слів, і вони прихильно завихляли хвостами, впізнавши хазяїна.

З темряви виступають дві постаті. Мухамедов упізнає в них Узенбаєва з сином.

— Вовків недавно відігнали собаки,— жаліється пастух.— Знову їх стало багато, набігли звідкілясь, біля табунів блукають...

Але баєві не до вовків. Його тривожить інше.

— Вовки? — відповідає він неухважно.— Так, так, вовки. Ти, Алі, не знаєш, про віщо в Кустанай нарада? Не чув, що казахи балакали?

Але Узенбаєв крутить головою.

— Не знаю, хаджі.

Мухамедов сердиться.

— «Не знаю, не знаю», ти завжди не знаєш. Може, більшовики вбити хочуть хаджі, а ти не знаєш...

— Не кажуть нічого казахи. Від мене подалі тримаються. «Ти, кажуть, байський пес».

— Так і кажуть? Пес?

— Пес, кажуть, байський.

Мухамедов кусає губи. В темряві цього не видно, але Узенбаєв і син його чують, як цмокає в хазяїновому роті язик. Довга мовчанка.

— От що, Юлдаше,— каже нарешті хазяїн.

— Слухаю, хаджі...

— От що. Ти завтра зранку приїзди до коші. Зрозумів?

— Зрозумів, хаджі. Приїду.

— Ти мені будеш потрібний. Твого батька вже цу-

раються казахи, отже, думаю, що ти замість нього станеш мені в пригоді.

— Не всі цураються, — чемно зауважив Узенбаєв. — Гаріфулін та ще чоловіка з десяток проти мене головували. А інші ні проти були, ні за мене. Як ховрахи сиділи.

— Як ховрахи? — перепитує бай. — Це теж кепсько. Треба бути лисом, а не ховрахом. Треба орлом степовим бути, щоб зверху над ховрахами літати. Вовком треба стати, бо від вовчої ходи ховрахи теж ховаються в свої нори.

Він порпається в кишені свого чапана¹, і Юлдаш з батьком чують, як господар висипав на долоню порцію тютюну, потім, за казахським звичаєм, спритно заклав його за губу.

Собаки, що весь час крутилися недалеко від людей, раптом пагостирили вуха й кинулися з лютим гавканням у темряву. Юлдаш, викрикуючи горлові слова погрози, побіг за ними.

— Знову вовки, — спокійно промовив Узенбаєв. — Треба всім аулом вийти в степ нищити розбишак. З кожним днем сміливішають звірі.

Незабаром гавкання стихло. Юлдаш повернувся, горлоно цьвохкаючи на ходу камчею².

— Що там? — питає Мухамедов.

— Темно, — хитає головою Юлдаш. — Легко звірю тікати. Пастухові важко, не видно нічого.

— Хаджі, — враз наближається до бая Узенбаєв. — Очі болять у мене.

— Як? І досі болять? — дивується Мухамедов. — Хіба я власноручно не мазав їх старим баранячим лоем?

Бай Мухамедов практикував в аулі за лікаря. До радянської влади, звісно, ніяких лікарів у казахських аулах не було. Царський уряд у цьому аж ніяк не був зацікавлений. Він заселяв казахські степи переселенцями, і коли б казахи вимирали, це було б для царату навіть краще. Принаймні безпечніше, немає, мовляв, під боком сусіди, що може повстати проти своїх гнобителів. Отже, лікарями за таких умов були в аулі мулли та баї. Мухамедов вважав за свій обов'язок лікарювати, бо це, по-перше,

¹ Чапан — халат.

² Камча — канчук, нагай.

підтримувало байську популярність серед темної казахської бідноти, по-друге, «лікар» завжди мав від хворого добрячу подяку, що часто дорівнювала ситому баранові.

В Узенбаєва була застаріла трахома. Його вивернуті червоні повіки надавали всьому обличчю неприємного, страшного вигляду. Підсліпувато моргали трахомні очі й завжди сльозоточили. Ця хвороба через бруд дуже швидко переходила серед казахів від одного до іншого. Але за браком лікарів лікувалися вони в бая, хоч жодної користі з того не було. Хвороба не зникала. Тільки за радянської влади, коли по багатьох аулах організовано медичні пункти, казахи пішли до радянських лікарів.

Узенбаєв чув про те, що в сусідньому аулі лікують приїжджі лікарі від усіх хвороб. Але він вважав за гріх піти до них. До того ж пастух боявся розгнівати бая, свого господаря. Три слова ще міцно володіли Узенбаєвим розумом. Ці слова були: хазяїн, бай, хаджі. Проти хаджі не йди. Хаджі поважай. Хаджі — мало не свята людина.

— Дивуюся я твоїй хворобі,— продовжував Мухамедов.— Мабуть, аллах не хоче, щоб твої очі були здорові, Узенбаєв.

— На все аллахова воля,— зітхнув пастух.— Але я не знаю, чим накликав на себе його гнів.

— Аллах знає, він усе бачить. Може, ти коли заснув у степу, і через те вовк загриз лоша з мого косяка, може не напоїв гаразд мої коні. Аллах і Магомет, пророк його, пильно стежать за кожним людським вчинком. Але ти, Алі, прийдеш, і я ще дам ліків на твої очі.

Узенбаєв уклінно подякував.

— Гляди ж, Юлдаше, — звернувся Мухамедов до Узенбайового сина, — завтра щоб був у мене в коші.

Тиша стояла над степом. У цій тиші виразно чути було, як хрумають коні траву. Темна маса кінського табуна ворушилася, мов якийсь волохате чудовисько. Навіть пронизливий крик нічного болотяного птаха з близького озерецька не розбудив степу, не сколихнув мовчання. Ні, не болотяним птахам прогнати степову тишу, прорізати казахстанську ніч — ні! Зауральські степи чекали нових звуків, нових часів. І вони дочекалися. Але про це далі.

Другого дня вранці представники бідноти аулу Іргіз повернулися з Кустаная. Ще здалека Мухамедов запитив у юрбі казахів Гаріфуліна. Голова ради щось палко доводив, вимахуючи обома руками і раз у раз щосили смикаючи себе за рукав брудного чапана.

Бай наблизився. Казахи сиділи тісним колом навкруги Гаріфуліна. Ураз розмови припинились, усі стихли. Ця раптова мовчанка при його наближенні вже тепер не дуже вражала й злостивила бая. Він устиг до цього звикнути. Навіть іноді така думка з'являлася в хаджі: «Ач замовкли, бояться ще мене, шкідливі, як пси, але нишком шкодять, язиком тріпають. Відверто ще нічого не кажуть».

Один Гаріфулін ніколи не втримувався, щоб не зачепити бая якимсь гострим словом. Так і тепер. Побачивши Мухамедова, він підвівся й, глузливо простягаючи вперед руку, сказав:

— А, наш бай, наш хаджі прийшов! Милості просимо до нашого гурту. Як худоба, як коні поживають?

Бай не відповідав.

— Що це наш любий хаджі такий смутний та невеселий? — продовжував Гаріфулін. — Наче кереге¹ забуте серед степу.

Мухамедов сів до гурту й заклав за губу тютюну, змішаного з попелом степових рослин. Розмова не клеїлась. Підходячи до казахів, бай почув таке чудне слово: «Магнітобуд». Уже не вперше чує його хаджі. І кожного разу слово це викликає в нього якість неприємне тремтіння. Знає Мухамедов, що воно означає.

— Ти, Гаріфулін, — почав бай, — зовсім забув про те, що колись наймитував у мене. Швидко забув ти, як треба поважати свого господаря...

Гаріфулін аж остовпів від цих байових слів. Потім, з силою шарпонувавши себе за рукав, гукнув:

— Ви чули? Чули, що сказав цей хитрий бай?

Кілька казахів кивнули головами:

— Чули.

Але багато мовчали. Вони не хотіли втручатись у суперечку. Багато з них відчували постійну залежність од

¹ Кереге — основа коші, кістяк намету з дерев'яного схрещеного паліччя.

бая. За позиченого барана під час голоду, коли взимку гинула худоба, багато з них мусили важко робити на Мухамедова. Не догляне пастух байського косяка, заріже вовк худобину, мусить наймит відробити за неї. А як ти вбережеш отару від лютої вовчої зграї? Не одна вівця гине від гострих хижацьких зубів. Але пастух відповідає за все. За все мусить відробити, потом-кривавицею віддати. І так не вилазить бідняк з боргів, з року в рік він був, наче невільник, у байському полоні. А бай мав великі косяки коней, худобу і був наче цар у своєму аулі.

Революція визволила бідноту й середняцтво від байської залежності, але велика ще темрява в глухому аулі Іргіз, багато хто ще бояться бая, не виступають проти нього відверто й рішуче, хоч і ненавидять у душі. Але це поки що. З кожним днем тана купка тих, що мовчать. Боротьба розгоряється. За біднотою йде середняцтво. Міцніє спілка бідняка-наймита з середняком. Один-бо в них спільний ворог — бай.

— Ти помиляєшся, Мухамедов, — говорив Гаріфулін, — я не забув, як наймитував у тебе. Ні, я цього не забув. І ніколи не забуду! Ти з мене багато сил витяг, багато свого здоров'я я віддав тобі й твоїм косякам коней.

Голова ради обвів усіх казахів схвильованими чорними очима. У багатьох очах він зустрів гарячі відвітні вогники, що запалилися від його слів у слухачів. На обличчях бідняків яскраво позначалося співчуття йому, Гаріфулінові.

— А про те, що я забув, як поважати свого господаря, обличмо й балачки, Мухамедов. Ти не господар в аулі. Ось хто тепер господар!

Гаріфулін указав пальцем на юрбу казахів.

— Ось хто! Казахська біднота! Твої колишні наймити.

Бай замовк. Йому дуже хотілося сказати про те, що все ж таки він, коли схоче, може купити за свою худобу весь аул з усім майном. Але Мухамедов стримав себе. Він боявся почути страшну відповідь — слова про конфіскацію його табунів. Навіщо розпалювати в казахів пристрасть, навіщо штовхати їх на небезпечні думки?

Щоб припинити суперечку й змінити розмову, хаджі запитав у свого сусіди:

— Які новини чути в Кустанаї, Меджінов? Адже ти теж, здається, їздив туди з Гаріфуліном?

Меджінов заклав за губу тютюну.

— Новин багато,— сказав він.

Від цих двох слів, які було сказано незвичайно і, як здалося баєві, навіть якимось урочисто, стало Мухамедову трохи моторошно.

— А які новини, Меджінов? — уже тихо спитав він.— Погані чи гарні?

Меджінов трохи подумав, тоді поважно відказав:

— Для казахів є гарні новини. Школу велику в Кустанаї відкрили. Казахською мовою вчитимуть. Завод у степу будують. Великий завод. Залізо робитимуть. Магнітобуд.

Хаджі сумно закивав головою.

— Це негарні новини, Меджінов,— похмуро сказав він.— Чуєте, казахи, це негарні дні наступають для нас.

— Чому негарні? — знову підніс свій голос Гаріфулін.— Для кого негарні? Для тебе, Мухамедов? Це вірно. Але для нас, для бідноти, це дуже, дуже гарно... Нові дні, щасливі дні. Немає бая, є школи, є лікарні, завод є...

Мухамедов підвівся.

— Негаразд говориш, Гаріфулін! Який завод? Які школи? Завод орусі для себе будують. Казаха душитимуть. Наші степи віднімають у нас...

Бай аж почервонів. Він тряс своєю рідкою борідкою, схожою на кущик тирси, голос у нього хрипкий, стривожений.

Гаріфулін тільки посміхнувся, наче знав, що це остання вигадка байова, наче знав, що після цих слів уже немає чого казати баєві.

— Даремно ти плетеш дурниці, Мухамедов,— гукнув він.— Більшовики не душать казахів. Комуністи все роблять для казахів, щоб учені були, щоб розумні були, щоб не хворіли, щоб віспи не було в казахів, щоб трахоми не було, щоб машини були в казахів. Своя в нас тепер республіка. Цар душив, купці душили. Орус-комуніст зла не хоче, добра нам хоче, бідноті казахській. Бая комуніст не любить. Мулли, хаджі не любить. Правду я кажу, казахи?..

— Своя республіка: Казахська республіка,— мовив Меджінов.— Бідняк у раді, наймит у раді. Бая до ради не можна. Хаджі не можна, мулли...

І на відповідь йому, погоджуючись, закивали головами казахи.

— Мій брат,— говорив Гаріфулін,— на заводі робить. Мій брат на Магнітобуді. Залізо нам буде. Машини будуть. Колгосп у нас буде.

Голова ради навіть спробував показати голосом, як гуркоче машина.

— Гррр!.. — загарчав він. — Машину давай, колгосп давай, бая геть, хаджі геть!..

Мухамедов знову підніс свою руку й, трясучи нею в повітрі, гукнув:

— Від колгоспу аллах відвернеться. Хто любить аллаха, той не піде в колгосп.

— Куди ж тоді йти? У Мекку? — перебив ці слова Гаріфулін.

Навколо зашелестіли казахи. Пішов той шелест від невисловлених думок, від невисказаних слів. Боролася одвічна темрява з ясным днем, що наступав переможно на аул, посилав сонячне проміння на незаймані казахські степи. Хвилювали нові думки, нові почуття. Ламалися старі погляди, руйнувалися прадідівські забобони. Нове слово прояснювало голови. Почували — того, що було, не повинно бути. Далі жити по-старому не можна.

Мухамедов відчував, як злоба заливає йому серце гарячим оловом. Він знав, що більшість присутніх проти нього, хоча відверто того й не виказують. Колишні наймити, бідняки вороже ставилися до нього, до хаджі, славний рід якого з давніх-давен тримав у своєму кулаці аули. Бай піднявся і червоний, люто блискаючи маленькими оченятами з-під рідких брів, пішов від людей. Услід йому неслися розмови й суперечки. Усіх перекривав високий голос Гаріфуліна.

Тим часом Юлдаш уже приїхав зі степу. Це був дванадцятилітній хлопець, невеличкий на зріст, з живими гарячими очима. Він давно вже чекав на бая. Але Мухамедова все не було.

Юлдаш гаразд уже встиг обдивитися вдесьте внутрішність хазяїнової коші, встиг намілуватися з багатого сирмака — мережаної кошми з м'якої повстки, куди саджають казахи гостя, — добре роздивився всі шкурки з тушканчиків і навіть з ховрахів, що висіли в коші. Було тут багато крил з великих птахів, гусячого пір'я, що прикрашали стіни байського житла. Попід стінами стояли пузаті скрині з хатнім майном та одягом.

Але найбільше в байовій коші приваблювали малого

Юлдаша дві речі: рушниця та ще смугаста шкіра джолбарса, могутнього тигра, яку одержав Мухамедов у подарунок звідкілясь здалека, з берегів річки Ілі. Безперечно, найцікавішою річчю була рушниця. Це Юлдашева мрія. О, хіба б він тоді не забив вовка? Хіба б він тоді не підстрелив орла?

В Юлдаша є невеличкий чокпар¹, але хіба можна порівняти його з рушницею? Колись, у давні часи, кажуть, полювали казахи з чокпаром, але тепер це тільки іграшка, та й годі. Правда, чокпар дичини не розгоне, тут немає такого пострілу, від якого тікає на всі боки малий і великий звір, але важко, ой як важко, влучити чокпаром, та й кидати його треба вміючи. Ні, чокпар — дурниця, та й годі. От рушниця — інша справа. Ось вона, висить на стінці, така жадана, така приваблива, тьмяно виблискуючи металевими частинами.

Жадібними очима дивиться Юлдаш на цю стареньку одноствольну рушничку. В голові одна за одною майорять думки. Ось хлопець обережно витягненим уперед пальцем торкнувся ствола. Холодна сталь викликала нове захоплення. Обережно погладив курок. Ой, яка ж вона, ця рушниця! Бах! Бах! Ой, як же вона стріляє, як вона влучає!

А що, коли зняти її з стінки? Що, коли трохи потримати в руках?

Юлдаш озирається. В коші тільки одна поважна байбіче², але вона ось зараз вийде надвір. Зняти рушницю легко. Треба тільки схопити її міцно обома руками, щоб не впустити бува, щоб не впала.

Байбіче вийшла. Юлдаш простяг тремтячу руку. Друга рука допомагає. Рушниця зсунулася з місця. Ще мить, і вже хлопець захоплено націлівся в протилежний куток коші. І в цю мить за спиною чийсь голос:

— А що це ти робиш, Юлдаше?..

Юлдаш скинувся, як ошпарений. За його спиною стояв бай Мухамедов, що нечутно увійшов до коші.

Бай повільно наблизився до хлопця. Ось зараз ударить, кине на землю страшним ударом ноги. Але ні. Хазяїнова рука тихо лягла на Юлдашеве плече. Він під-

¹ Чокпар — своєрідний казахський бумеранг-палиця. Тепер його майже не вживають.

² Байбіче — стара жінка.

вів очі. Хаджі ледь-ледь посміхався, і в той же час якийсь задум світився у нього в маленьких хитрих очичках.

— Злякався? — вимовив спокійно, знову всміхнувшись і нахилиючись до пастуха.— Думаєш — камчею спину розмалюю? Ой-ой, ремінна камча боляче б'ється, ой боляче, Юлдаше... Слід це зробити. Адже ти без мого дозволу зняв мою рушницю.

Юлдаш похнюпившись мовчав.

— Чого ж ти мовчиш? — спитав бай.— Хіба я не вірне слово кажу? Ти не смів брати рушниці без мене, не смів навіть доторкатись до неї. Я її господар, не ти. Розумієш?

Хлопець знову мовчки кивнув головою.

— Але я тобі все це вибачаю,— продовжував урочисто Мухамедов.— Прощаю.

Юлдаш зітхнув з полегкістю. Він на досвіді знав, яка то небезпечна зустріч з байовою камчею.

— Твій хазяїн, Юлдаше,— поважно мовив хаджі,— не тільки прощає тобі твою провину, але й дарує тобі цю рушницю.

Наймит-пастух підвів голову. Йому здавалося, що він гаразд не почув того, що каже хаджі. Але Мухамедов повторив:

— Так, цю рушницю я тобі дарую. Берч¹.

Юлдаш неймовірно подивився на господаря. Що це він каже? Жартує? Але ні, бай не жартує. Ось він протягає йому, Юлдашеві, рушницю.

— Берч!

Що це сталося з хаджі? Усе ще не вірячи своєму щастю, наймит схопив такий коштовний для нього подарунок.

— Це мені?.. Назовсім?..

— Назовсім,— відповів бай.— Твоя рушниця. Що хочеш, роби з нею. У мене є друга. А цю я дарую тобі.

Не знаючи, як і дякувати хаджі за таку несподівану його щедрість, Юлдаш переводив чорні блискучі очі то на нього, то на рушницю. Те, що хлопцеві тільки-но здавалося недосяжною мрією, перетворилося на дійсність. Юлдаш має рушницю. Він тепер справжній мисливець, він тепер доросла людина!..

Мухамедов лукаво мружить, як ситий кіт, очіци.

¹ Берч — візьми.

— Радий, Юлдаше, з мого подарунка? Але... ти мені теж мусиш щось подарувати. Так велить закон.

Наймит остовпів.

— Що ж я можу подарувати, хаджі? Немає в мене нічого.

— Подарунка немає — usługувати мені мусиш.

— Я завжди слугував, хаджі.

— Знаю. Для того й викликав тебе сьогодні. Я тобі рушницю, а ти мені...

Бай озирнувся, тоді, ближче нахилившись до Юлдашевого вуха, зашепотів:

— З сьогоднішнього дня ти повинен побільше вештатися серед казахів. Прислухайся до їхніх розмов. І все, що почуєш, ти мусиш переказувати мені. Розумієш? Кожне слово, щоб я знав. Хто скаже слово проти мене, хто захищатиме мене — все мені розповідай. А найбільше слухай про колгосп. Зрозумів ти мої слова?

— Зрозумів, хаджі.

— А тепер іди. Частіше бувай на зборах. Прислухайся, придивляйся. Рушницю ти взяв, тепер віддяч мені за неї.

ХВОРОБА

Сидить Гаріфулін перед кошею, хитає головою: вперед-назад, вперед-назад. Наче люто болить у нього голова, наче пече його щось усередині. Зібрались півколом біля голови аульної ради казахи. І собі похитують головами, співчують Гаріфулінові. А з коші несеться дитячий крик. Цілу ніч кричала дитина, місця собі не знаходила. На ранок зовсім уже охрипла від крику. Ці хриплі зойки печуть вогнем батькове серце. От чому хитає головою Гаріфулін; наче хоче притамувати власний біль. От чому зібрались казахи й співчутливо зітхають. Але хіба допоможеш зітханням дитині? Вона ще зовсім мала, не вміє сказати навіть, що болить у неї.

Старий Ходжієв перший подав думку:

— Шайтан, чорт?..

Як не погодитися з цим іншим казахам? Звідки їм знати про справжні причини хвороби? Все пояснюється дуже просто. Мовляв, чорт прокрався вночі нишком до

коші й увійшов у людину. Виженеш чорта — видужає й хворий. Чорт скрізь підстерігає людину — і в коші, і в степу. Хто, як не він, невидимо штовхає мисливцеві руку під час пострілу, й мисливець через це не влучає в звіра? Хто надсилає взимку лиху ожеледь, що покриває траву, й коні не мають змоги тоді діставати з-під криги корму?

— Чорт! — ще раз упевнено повторив старий Ходжієв і озирнувся навколо, наче мовчки питав, хто не погоджується з його думкою.

Казахи враз загомоніли, засперечались. Одні підтримували Ходжієва, інші говорили, що Гаріфулінова дитина захворіла від злого ока або лихого слова.

Ходжієв пропонував підпалити орляче крило й махати ним біля коші — це, мовляв, мусить вигнати хворобу. Але інші гадали, що негайно треба покликати хаджі Мухамедова, він вилікує хворість. Ця остання думка перемогла в натовпі.

— Хаджі,— чулося між казахів.— Він вилікує. Бай Мухамедов!

Тимчасом дитина в коші надривалася від крику. Вірніше, вона вже не кричала, лише хрипле схлипування неслося з її грудей. Дитинча зовсім знесило від зойку.

Кілька казахів схопилися з місць, щоб покликати хаджі. Але мовчазний досі Гаріфулін ураз підвів руку й гукнув:

— Стійте! Не треба!

Гамір піднявся ще більший. Можна було чути окремі вигуки:

— Він не хоче кликати бая!

— Він хоче, щоб дитина вмерла!

— Її задавить шайтан! Він не хоче хаджі, він хоче шайтана!

Тоді Гаріфулін підвівся.

— Не шайтан! Чуєте, не шайтан! У дитини болить живіт! Але бая не треба кликати. Бай Мухамедов не вилікує!

Гамір і суперечки між казахами збільшилися.

— Вилікує!

— Допоможе!

— Коли не хочеш бая, що ж робитимеш?

— Чекатимеш, доки вмере дитина?

Усі знали, як любив Гаріфулін свого маленького сина.

Тому багато хто тепер дивувались, що він не хоче кликати хаджі, який мусить вигнати з дитини хворість.

Крики збільшувалися. Незважаючи на Гаріфулінові протести, кілька казахів побігли по бая. Дехто казав, що хаджі не прийде, бо його дуже образив Гаріфулін своїми насмішками над байством і утисками. Справді, минула година — бая не було.

— Не прийде! — гукали казахи.

— Прийде! — не погоджувалися інші.

— Орлячим крилом треба махати біля коші, — пропонував свій засіб старий Ходжієв.

Але Мухамедов прийшов. Урочисто наблизився він до Гаріфуліна. Нерухомо чекали казахи.

— Я прийшов, Гаріфулін, — ще здалека почав хаджі. — Аллах не велить мені злоститись на тебе. Ми мусимо жити в мирі та злагоді. Так кажу я, хаджі Мухамедов.

Мовчки чекали казахи, що відповідь Гаріфулін на ці слова. Він ступив кілька кроків назустріч баєві. Протилежні почуття боролися в Гаріфуліновому серці. Мухамедов обіцяв вилікувати дитину! А що, коли він справді вилікує? Дитина, що вже захрипла від крику, житиме! Хаджі обіцяє. Обіцяє!

Ці слова засвітлюють радісну надію в очах. Але інші думки зринають і б'ються в голові, як підстрелені птахи.

«Не вилікує, не вилікує! — стукає в мозку. — Не вилікує, бреше бай! Не вміє він лікувати! Він обдурює казахів! Обдурює! Бай — ворог...» Хіба не закликав колись він сам, Гаріфулін, не вірити баєві, не довіряти його лікам? Хіба не закликав він, Гаріфулін, лікуватися в радянських лікарів, їздити на медичний пункт?

Так, медичний пункт. Медпункт. Ураз так яскраво повстало це слово перед потьмареними очима. А казахи мовчки стоять. Мовчки чекають, що відповідь баєві він, голова аульної бідняцької ради.

Тоді Гаріфулін ступив ще крок наперед. Наближаючись, дивився баєві просто в його маленькі швидкі очиці. І враз на мить згадалися довгі роки наймитування в Мухамедова, довгі роки безпросвітної роботи, що вимотувала жили й випивала кров з обличчя. О, які довгі роки тяжкої праці на цього бая! Не на себе — на бая!.. На цю людину, що зараз стоїть перед ним, Гаріфуліном, стоїть, солодко всміхаючись, і сподівається, що хвороба дитини голови ради спричиниться до миру між баєм і бідняками!

Раптом Гаріфулін спинився.

— Не діждеш! — гукнув він. — Миру між нами не буде! Вовк і вівця ніколи не можуть помиритися. Я не звав тебе! Кликали казахи, твої прихвосні!..

Бай з несподіванки відхитнувся назад. Одразу рушилися усі його надії. Ой, як солодко билосся серце в Мухамедова, коли він прямував сюди. Зовсім неждано-негадано вийшло так, що сам Гаріфулін покликав його, Мухамедова, до себе. Сам послав казахів, щоб покликали вони його, хаджі, до дитини. Ці обставини були дуже щасливі для бая. Він гадав, що таким чином помириться з Гаріфуліном, і не буде тоді той разом з біднотою боротися проти байства. Але ці надії раптом так несподівано розбилися біля самої Гаріфулінової коші.

— Ти це... мені? — враз потемнівши, мовив хаджі. — Вуха мої не хочуть чути цих слів, і язик мій не повертається відповісти тобі!..

— Геть! — гукав Гаріфулін. — Тобі це кажу, тобі, баю! Геть подалі від моєї коші!

Мухамедов хутко повернувся й подався назад. На ходу він кілька разів повертався в бік Гаріфуліна і з губів його зривалися чорні прокляття. Байове серце кипіло люттю й помстою.

БАЙ АГІТУЄ

Як тільки Мухамедов зник з очей, Гаріфулін швидко повернувся й подався в степ. Нічого не розуміючи, казахи загомоніли між собою, висловлюючи свої думки про дивну поведінку голови ради. Справді, чи не збожеволів він? У коші вмирає його син, а він проганяє хаджі, що обіцяв при казахах вилікувати дитину. Прогнавши хаджі, подався кудись у степ, не озираючись, ні з ким не розмовляючи.

Кожний висловлював свої здогадки. Ходжієв припускав навіть таку думку, що хаджі накликав на Гаріфуліна страшне прокляття, заворожив його.

— Покинув Гаріфулін аул, навіки покинув, — каркав Ходжієв. — Вовки з'їдять його тепер у степах, корсаки¹ кров вилижуть з кісток...

¹ Корсак — жовта степова лисиця.

Але в цю хвилину до коші верхи під'їхав той, кого вже вважали за божевільного. У степу Гаріфулін окульбачив¹ свого коня й хутко прискакав до аулу.

— До пункту, — пояснив він казахам. — У сусідній аул. Там лікар є. Ліки є...

За хвилину виніс Гаріфулін з коші загорнутого в кошму сина. Сів на коня. В руках дитина. Гукнув. Кінь одразу зірвався з місця й поскакав.

Довго дивилися вслід йому казахи. Уже тільки чорна крапка виднілася в степу. Аж ось зникла й вона.

— Поїхав, — сказав Ходжієв і зітхнув. — Не буде йому добра. Прогнав хаджі. Не послухав казахської ради...

— Поїхав, — відповіли похмуро казахи.

У багатьох з них ворушилися нові, незвичайні думки. Гаріфулін поїхав до лікаря. Гаріфулін не дав Мухамедову лікувати своєї дитини. І тут пригадалось, що дуже рідко хто зводився на ноги від байського лікування. Чи не краще справді зробив голова їхньої аульної ради?

Минуло два дні, а Гаріфуліна не було. Давно вже слід було йому повернутись. Одного дня досить, щоб справитись.

— А чого не повертається Гаріфулін? — питав Ходжієв. — Не знаєте? Я знаю. Дитину його задушили лікарі...

Дехто недовірливо хитав головою на те каркання.

— Не вірите? — ображався Ходжієв. — Не вірите? Віддав Гаріфулін сина злому шайтанові, сам у степах загинув, в озері втопився...

При цих словах у декого з'являлась думка: а може, й правда цьому? Адже й хаджі Мухамедов те ж саме каже...

Мухамедов справді не спав. Мабуть, ніхто так не чекав повернення Гаріфулінового, як він. Два дні ходив бай у напруженій тривозі. Ранками й увечері молився аллахові, щоб допоміг він йому, щоб не вилікували лікарі дитини ненависного голови ради.

Іноді радісною надією вигравало серце хаджі. Уявлялось йому, що приїхав Гаріфулін і привіз свого сина мертвим. Тоді вийде хаджі йому назустріч і гукне голосно, так голосно, щоб почули всі казахи:

— Від прокляття мого вмерла твоя дитина! Проти

¹ Окульбачити — осідлати.

мого прокляття ніхто нічого не вдіє. Горе тому, хто йде проти хаджі!.. Слухайте всі казахи, яке горе спіткало цю людину, що не поважала мене, хаджі Мухамедова!..

Тимчасом жодної години він не витрачав марно. Весь час був Мухамедов між казахів, увесь час вів з ними розмови.

— Нема Гаріфуліна. Казав я, що лихо йому буде, коли піде проти мене. Покликав би мене, я враз вилікував би. І безкоштовно б це зробив. Зовсім безкоштовно.

Бідняк Меджінов недовірливо хитав головою.

— Солодко кажеш, баю Мухамедов. Але діла твої гіркі, як полин. Слово в тебе добре, а діло зле...

Мухамедов люто зиркав на нього.

— Не слухай Гаріфуліна, Меджінов. У нього діло зле, а не в мене. Ніколи казахи не лікувалися в лікарів-орусів. Помре дитина. Оруси отруять навмисне. І всіх нас труїтимуть, щоб усю землю нашу забрати.

— Своя республіка в нас,— відповідав Меджінов.— Немає царя, купця... Оруси нам допомагають...

— Усіх нас винищать, Меджінов,— гукав Мухамедов.— Кому тоді буде республіка? Хто в ній житиме?..

— Ти, баю, негарне слово мовиш,— відповідав дехто з казахів.— Злостивий ти на нас, що проти тебе йдемо, не шануємо тебе... Годі тобі байствувати, пузо наживати...

Хаджі скрипів зубами.

— Почекайте, почекайте. Шайтан ухопить ваші душі. Хіба забули чорний рік?

Бай Мухамедов натякав на тисяча дев'ятсот шістнадцятий рік, кривавий час для Казахстану. Царський уряд провадив того року велику мобілізацію коней на потреби війни. Наїхали російські чиновники, скрізь замиготіли позолочені гудзики поліцейських службовців. Стражники забирали останніх коней. Казахів, що добровільно не віддавали, били нагайками. Покірливо скидали бідняки свої шапки, підбиті хутром, перед кожним, хто мав у руках нагай і револьвер на боці. Бідноті доводилось найтяжче. У неї забирали останніх коней. Баї вели свою політику, вони давали чиновникам великі хабарі і таким чином врятовували свої косяки. А біднота виносила все на своїх плечах.

Однак є всьому край. Коли царський уряд оголосив

мобілізацію казахів на тилі роботи, десятки аулів узялися за зброю. Міцно стискував у своїх руках гвинтівку поневолений казах. Початок повстання був дуже вдалий: казахам пощастило захопити цілий транспорт з гвинтівками й патронами. Почувши радісну звістку про те, що насильників «орусів» б'ють, до повсталих швидко приєднувались десятки нових аулів.

Незабаром царський уряд надіслав у казахські степи для придушення повстання найвірніше своє військо — козаків. Як вихор, як зграя лютих псів, налітали вони на казахські аули, вирізуючи все населення. Навіть дітей малих і жінок не щадили. Адже мали «усмирителі» губернаторський наказ: «Всех встречных киргизов¹ уничтожать, аулы сжигать». І справді, аули палили дощенту, тільки обгорілі трупи замучених казахів та вугілля й сірий попіл лишалися на тому місці, де недавно ще стояв аул, де чути було дитячі голоси, пісні, мекання овечої отари, іржання коней. Так у Російській імперії розправлялися з «інородцями» за те, що вони хотіли волі. Недаром колишню Росію звать «в'язницею народів».

Коли Мухамедов згадав шістнадцятий рік, навіть дехто з казахів, що досі мовчали, загомоніли:

— Негаразд кажеш, баю. Немає вже козака з довгою пікою, немає стражників, пристава... Революція прогнала їх. Більшовики прогнали.

— Ленін! — гукнув хтось у натовпі. І, наче вихор, підхопили казахи це заповітне, знайоме кожному слово.

— Ленін! Ленін!..

До Мухамедова підійшов Меджінов. Очі його світились.

— Ось ти сказав про чорний рік,— промовив він.— А пам'ятаєш ти революцію? Пам'ятаєш отамана Анненкова? Тоді вся біднота з червоними орусами була, отамана била. А ви, баі? Ви допомагали отаманові знову насадити в степах урядника й стражника з нагайкою. Правду я кажу, казахи?

Глухий співчутливий гул прокотився в юрбі. Дехто з казахів відійшов набік і незабаром зник. Це ті, що не хотіли образити бая, а відверто захищати його не відважувались. Були серед цих казахів здебільшого такі, що самі пнулися з усієї сили стати баями, забагатіти. Майже

¹ Царські чиновники всіх казахів називали «киргизами».

всі вони були байськими боржниками, залежали від нього, а бай хитро плів навколо них свою павутину.

Меджінов помітив цю втечу.

— Що, тікаєте? — гукнув він. — Тільки нишком, як корсак, слиною своєю плюється!

Мухамедов, бачачи, що проти нього більшість, тихенько виходив з юрби і йшов додому. Але через деякий час знову з'являвся до Гаріфулінової коші, що одночасно правила й за приміщення аульної ради. Тут майже завжди можна було знайти купку казахів, що смакували тютюн, заклавши його за нижню губу.

— Приїхав Гаріфулін? — питає хаджі.

— Немає.

— Загубив свою дитину, до оруса-лікаря поїхав, — починає Мухамедов.

Минуло вже три дні, а Гаріфуліна все не було.

— Загинув Гаріфулін, — казав Ходжієв. — Послухайте мого слова. Пішов казах проти хаджі, загинув казах. Чому не повертається? З горя, що син умер. У степах десь, як вовк, блукає... А може, тільки кістки його в тирсі білють...

Мовчки слухали казахи, сумно похитуючи головами.

— А що, коли правду каже старий Ходжієв?..

ГАРІФУЛІН НЕ ПОВЕРТАЄТЬСЯ

І вдень і вночі не розлучався з рушницею Юлдаш. Була вона старенька, іржава, давно вже не вживав її бай, без діла висіла вона в нього в коші. Але для Юлдаша це була надзвичайна річ, про яку не раз мріяв хлопчина.

Одержавши подарунок, Юлдаш того ж дня пішов на полювання. В степових озерах і озерецках водилося багато качок і куликів. Але ця дичина не цікавила хлопця. Його приваблювало інше. Жовтий корсак — степова лисиця — ось що було на думці в наймита-пастуха.

Блукаючи з табуном байських коней у степу, Юлдаш не раз знаходив і корсакові нори, не раз бачив і самого хитрого лиса, що хутко біг між кущиків тирси, витягнувши хвоста, наче припадаючи до землі. Тоді в Юлдаша не було рушниці. Але зараз, коли хлопець мав вигляд

справжнього мисливця, жодної звірини на очі не траплялося. Даремно гаяв він у степу час.

Зморений повертався Юлдаш з невідлого полювання. Ось уже й коші близько, димок струмочком синіє, і здається, що вже пахне у повітрі трохи терпким духом кислого овечого молока — айрану.

Враз хлопець зупинився. Щось жовтаве майнуло в тирсі. Ще раз і ще. Ось сховалося за горбком і раптом знову замиготіло.

— Корсак! — мало не скрикнув Юлдаш. — Корсак!..

Справді, звір вибіг на рівне й тепер був увесь як на долоні. В одну мить мисливець націлився й спустив курок. Розлігся постріл, рушниця, віддаючи, дуже штовхнула Юлдаша в плече.

Хлопець кинувся вперед. Він був певен, що зараз в руках у нього буде забитий лис з жовтим пухнастим хутром. Це хутро часто навіть снилось Юлдашеві. Було воно тьмяно-блискуче, м'яке, як масло.

Але що це? Ось той горбок, звідки винирнув корсак, ось те місце, де він біг... Де ж звір? Невже втік?

Юлдаш озирається, шукає лисицю. Немає її. Ніде немає. Тепер хлопцеві все зрозуміло: він не влучив, корсак зник. Отже, виходить, не сама рушниця забиває звіра, треба навчитися ще з неї стріляти, влучати.

Повільно прямує Юлдаш до аулу. Мов копиці сіна, які бачив хлопець колись у Кустанаї на базарі, стоять казахські округлі намети, криті повсткою. Ця повстка, кошма, — важка праця казахських жінок. Вони «валяють» повстку з овечої шерсті, роблять усе вручну. Звісно, ніяких машин тут немає. Важка це робота, багато здоров'я й сили забирає вона.

Біля Гаріфулінової коші, як і завжди, бачить Юлдаш купку казахів. Вони сидять, щипають себе за рідкі, наче кущики долину, борідки, розмовляють. Гаріфулінова коша — це збірне місце для казахів усього Іргіза. Недарма ж ця коша править за приміщення аульної ради. Тут розв'язують казахи всі свої справи, тут довідуються про новини.

«Чи приїхав Гаріфулін?» подумав Юлдаш. Хлопця цікавило, чи вилікують дитину орусі-лікарі, чи, може, правду кажуть Ходжієв і хаджі Мухамедов. Річ у тому, що Юлдашів батько, старий Узенбаєв, лікував у бая очі. Нічого з того не виходило. Повіки червоніли так само, як

і раніше, важко було дивитися, різало зіниці ясне світло.

Чув Юлдаш про те, що в сусідньому аулі Джакси-Куль поставили орусі-більшовики лікарську кошу й лікують казахів. А за ліки нічого не беруть, усе для казахів даром, не так, як бай. От і проснулася одного разу в хлопця думка: а чому б його батькові не поїхати до лікарів-орусів? Чому б не спробувати? Може, справді ті лікарі краще лікують?

Раз зринувши, думка ця вже не давала Юлдашеві спокою. Але знає він, що тут справу треба зробити тихцем, нишком. Розуміє Юлдаш, що, коли поїде його батько до більшовиків за ліками, розгнівається тоді бай. А бая гнівити не можна. Він — хаджі, він — багатій. У нього косяки коней, худоби. Як захоче бай, то може зовсім прогнати пастуха-наймита й не заплатити йому навіть зароблених грошей.

Так думав темний, несвідомий наймит, пастух Юлдаш — казахський хлопчик. Не знав він того, що в радянської влади завжди можна знайти захист від бая, від його визискування. Не знав того, що вже готували Комуністична партія й робітничо-селянський уряд радянських республік рішучий удар по байству, по куркульству. Не знав про те, що приступлено вже до масової колективізації й ліквідації на цій основі баїв і куркулів. Не знав, що масова, цілковита колективізація виривала з-під байських ніг землю, виривала в баїв коней і худобу, що нажита була хитрощами, здирством та визискуванням пастухів-наймитів.

Підійшовши до казахів, Юлдаш довідався, що Гаріфулін ще не повернувся.

— А нащо тобі Гаріфулін, Юлдаше? — запитав старий Ходжієв. — Гаріфуліна отруїли орусі-лікарі, отруїли вкупі з дитиною. Хіба не казав я, що не повернеться вже Гаріфулін? Ото треба слухати, казахи, хаджі Мухамедова...

— Отруїли? Орусі? — аж скрикнув Юлдаш. А він же тільки що думав про те, щоб якось порадити батькові поїхати до тих лікарів лікувати очі. Отруїли! Виходить, що хаджі Мухамедов правду казав, коли називав орусів-лікарів розбійниками?

Чиясь рука лягла на плече Юлдашеві. Підняв він очі — перед ним Меджінов, що їздив з Гаріфуліном до Кустаная на казахський з'їзд.

— Чого сумуєш, Юлдаше?

Меджінов уважно й зацікавлено розглядає рушницю. Мовчки дивився на нього Юлдаш.

— Чого засмутився, питаю,— знову заговорив Меджінов.— Полювання було невдале?

— Ні... Гаріфуліна отруїли лікарі...

Аж очима сердито блиснув Меджінов.

— Уже й тобі встиг Ходжієв у вуха натуркати?

— А що, хіба неправда цьому? — аж зрадів хлопець.

— Неправда,— твердо відповів Меджінов.— Ходжієв і Мухамедов-бай чутки такі пускають. Ти не вір їм, Юлдаше. Ходжієв сам хоче баєм зробитися, от він і вигадує на більшовиків-орусів...

— А чому ж немає Гаріфуліна?

— Затримався він, певно, чомусь. Може, хвороба тяжка, важко вигнати її відразу. А ти мені краще скажи, де ти взяв цю рушницю? Щось мені здається, що в бая нашого я бачив її.

— Так, хаджі Мухамедов мені її подарував.

Аж відступився здивований Меджінов.

— Хаджі? Подарував тобі рушницю? Що це з ним зробилося? Не може такого бути, щоб бай дарував своїм наймитам рушницю. Щось було, мабуть, у нього на думці. Що ти скажеш на це, Юлдаше? За віщо подарував тобі бай цю річ?

Юлдаш ураз почервонів, потім потемнів. Ніяково опустил він очі додолу. Ну, як він скаже Меджінову? За те, щоб підслухував розмови наймитські, щоб у вуха баєві їх доносив... Ні, цього не можна сказати...

Чує Юлдаш, як пронизують його наскрізь Меджінові очі. Чує хлопець, що ворухиться у нього в серці якийсь гарячий черв'ячок, пече всередині... Не може Юлдаш підвести зору, не може глянути в обличчя Меджінову.

— Ой, ой Юлдаше,— хитає Меджінов головою.— Бережися байських подарунків. Вони — як гадючі зуби, як гадюча отрута. І не помітиш, як отруять тебе...

Щось гаряче, задушливе підіймається в Юлдаша до горла, пекуча хвиля коливається в грудях, розливається по всьому тілі. Він хоче щось сказати, крикнути, але не може. Наче хто скував йому язик, поклав на губи важкої землі. А Меджінов уже гладить шершавою долонею хлопця по голові.

— Нічого, не журися. З тебе колись джакси анкші¹ буде... А Гаріфулін приїде. Скоро повернеться. Ти не слухай бая, не слухай Ходжієва. Сам побільше думай. Розумієш? Дивися на все навколо себе, дивися й спостерігай. А тоді думай, думай побільше. Джакси, думай, джакси...

ПОВОРОТ

Юлдаш увесь час вештається в аулі між казахів. Увесь час прислухається до їхніх розмов. Кілька разів бачив його Хаджі Мухамедов біля Гаріфулінової коші й думав:

«Юлдаш між ними. Юлдаш ловить кожне слово. Ой, як це добре, як добре...»

Але не знав бай того, що твориться в Юлдашевому серці. Ласкаві слова Меджінова дуже вплинули на хлопця. А те, що говорив Меджінов про бая, примусило наймита замислитися. Він і раніше чув, як казахи ляляли бая, але це якось проходило повз увагу. Хіба, мовляв, мало зобідив бай на своєму віку букари?² На те він, мовляв, бай.

Щодня чуючи розмови бідняків то про колгоспи, то про байське здирство, Юлдаш мимоволі замислювався.

Бай Мухамедов — хаджі, він до Мекки ходив, труні пророка вклонявся, біля чорного каменя молився Мухамедов, з самим пророком невидимо розмовляв. І от раптом виявляється, що хаджі — здирщик, лиходій. Виявляється, що не треба на нього працювати. Хай сам собі здобуває майно...

Та це не все. Виявилось, що в багатьох аулах давно вже букара зовсім прогнала з аулів байів і забрала всю їхню худобу. Перейшли всі байські косяки коней до колгоспу, стали власністю не однієї людини, а всього аулу...

Не раз пригадував Юлдаш Меджінова, його шершаву руку на своїй голові і якісь особливі, тверді й ласкаві слова, що в саме серце, здавалось, лягали:

«Не слухай бая, не слухай Ходжієва. Ходжієв сам себе хоче баєм зробити...»

І це каже Меджінов, який сам з малих років наймиту-

¹ Джакси анкші — гарний мисливець.

² Букара — біднота.

вав, доглядав байську худобу. Невже помиляється він? Може, покарає Меджінова аллах за ці слова? Але дні йдуть за днями, а кари немає. Ні, мабуть, не помиляється колишній байський наймит.

Вештався Юлдаш між казахів, прислухався до їхніх суперечок, жадібно слухав розмови Меджінова. І ні разу не подумав хлопець про те, що треба всі підслухані балачки доносити до байських вух. Зовсім забув він про Мухамедів наказ, забув, за віщо подарував йому хаджі рушницю. Кожне слово цікавило Юлдаша, розбуркувало його думки.

«І як це відразу вгадав Меджінов, що недарма зробив мені бай подарунок? — дивувався хлопець.— О, Меджінов усе бачить, наскрізь бачить...»

Сьогодні, як і щодня, зібралися казахи біля Гаріфулінової коші. Четвертий день пішов — нема Гаріфуліна, не повертається від лікарів з дитиною. Ведуть балачки казахи про своє життя-буття, про мисливство, про вовків, що лошат загризають щоночі, про худобу. Думають-гадають, чи не буде наступної зими страшного джута-ожеледі, коли сховається під кригою трава й станутьдохнути від голоду коні...

Але найбільше гомонять про Гаріфуліна. Що це його немає? Чи не отруїли його справді орусі-лікарі вкупі з дитиною? Адже Ходжієв і хаджі Мухамедов самого аллаха в свідки призивають, що немає вже на світі не тільки хворої дитини, але, мабуть, і Гаріфуліна.

Частіше й бай Мухамедов почав з'являтися між казахів. Прийде й довгі свої розмови веде. Адже Гаріфуліна немає, хто ж буде сперечатися з баєм? Правда, Меджінов увесь час перешкоджає хаджі. Перешкоджають і ще деякі казахи. Деякі мовчать, хоч і здогадується бай, що не дуже вони вірять його розмовам.

Прийшов бай до казахського гурту й сьогодні.

— Снівся мені сон,— розкаже.— Злетів з неба вогонь, попалив будівлі великі в степу, що орусі зробили. Згоріло каміння, дерево й залізо, нічого не лишив вогонь. Отак і місто загине в степу, що зараз будується...

Бай говорив про Магнітобуд. Чудово розумів він, що культура, індустріалізація степу несе загибель байським решткам. Чудово знав хаджі Мухамедов, що йде в казахські степи машина, з кожним днем наближається її залізний гуркіт.

Намагався бай заплямувати нове будівництво, брехнею затуманити бідноті очі. Користувався він для цього й аллахом — бог, мовляв, спалить невірних,— використував і національні моменти — мовляв, орусі хочуть відняти в казахів степи... Але бачив і почував Мухамедов, що біднота вже вийшла з-під його впливу. Почував, що незабаром кінець боротьбі — зникає байство навіки... Бачив це, але не здавався. З останніх сил боровся, всіх засобів добирав, щоб хоч трохи ще протриматися, хоч трохи побайствувати.

— Снилось мені також, що біг степом великий вовк,— продовжував Мухамедов,— і їхав степом Гаріфулін. Сприснув вовк на Гаріфулінового коня, загриз і тварину, і самого Гаріфуліна...

Казахи мовчки хитали головами. І вже не міг добрати хаджі — чи вірять йому, чи ні. Змінилася букара, ой як змінилася за останній час...

Раптом над юрбою пролунав крик. Усі впізнали цей голос. Кричав Меджінов.

— Брехливі сни став бачити наш бай! Зовсім брехуном зробився. Дивіться — хто то скаче сюди?..

Усі глянули туди, куди вказував Меджінов. Удалині, в степу, виднілася чорна цятка, що все збільшувалася.

Мовчки, напружено чекали.

— Кажу, що бай бреше й сни його брехливі,— продовжував Меджінов,— бо це їде Гаріфулін... Так я думаю, казахи?

Бай підвівся з свого місця. Очі його неспокійно забігали. Хоч як увагу присутніх забирав вершник, що все наближався, але всі помітили, як змінився хаджі. Він навіть зблід.

— Гаріфулін! Гаріфулін! — ураз загукало десяток голосів. — Гаріфулін повернувся!..

За дві хвилини вершник зупинив коня перед кошею. Це справді був голова аульної ради. На руках у нього сміялася зовсім здорова дитина...

— Аман-ба? ¹ — привітався до Гаріфуліна Меджінов, глядячи однією рукою спітнілого коня.— Чому так довго не було?..

— Аман! ² — відповів Гаріфулін.— Дитина моя зовсім

¹ Аман-ба — чи здоровий?

² Аман — здрастуй.

здорова. Лікар вилікував. Затримався я в колгоспі. Дивився, як там нова машина працює...

І тут усі побачили, як з натовпу хутенько виліз хаджі Мухамедов. Зігнувшись, щоб якнайменше уваги звернути на себе, він мовчки подався до своєї коші. Гаріфулін теж помітив бая.

— Дивіться, дивіться,— гукнув він.— Вовк від овець тікає! Женіть його, женіть!.. Чого ви й досі тримаєте його в своєму гурті? Проганяйте подалі вовка, подалі!

Мухамедов чув ці слова, що неслися йому вслід. Люта злоба кипіла в байському серці. Хижими іскорками горіли очіці. Коли б він мав змогу й силу, загриз би, здається, того ненависного голодранця.

Казахи колом обступили дитину, мацали її руки й ноги, тиснули живіт. Але Гаріфулінів синок тільки сміявся, коли лоскотали його зашкарублі брудні пальці.

— Джакси, — констатували одноголосно. — Вилікували орусі.

І багатьом пригадалося, як минулого року в аулі вмерло п'ятеро казахських дітей. Так само вони кричали день і ніч. Тоді лікував їх бай Мухамедов і нікого не вилікував. Проте вимагав з кожної хворої дитини півбарана. Така вже такса була в нього: з дорослого — баран, з малолітнього — півбарана.

Гаріфулін привіз багато новин. Він був у колгоспі, бачив сінокосарку. Бачив школу й кошу, де лікують лікарі. Один лікар-орус, другий — казах.

— Казах! — говорив Гаріфулін.— Велику школу скінчив. Багато-багато вчився. Казах -- лікар!..

Але найбільше всіх зацікавила розповідь про сінокосарку. Ця машина за літо встигає накосити цілі гори пахучого сіна. Сіно лишається на зиму. У кого є воно, той ніякого джута-ожеледі не боїться. У того худоба сита, не пнуться в неї ребра. У того молока багато, у того масло є. Розповідав Гаріфулін про сепаратор, який теж бачив у колгоспі. Говорячи про масло, тільки язиком прицмокував:

— Масло! Джакси!

З гарячими очима слухав Гаріфуліна Юлдаш. У колгоспі є сінокосарка. Велика машина, що дуже гурчить і пахає димом. Такою уявляв її хлопець. У колгоспі не бояться джута. У колгоспі і лікар є, і школа...

Юлдаш добре уявляв цю школу-кошу, де повно ка-

захських дітей. Значить, брехав бай, брехав Ходжієв. Так, брехав. Повернувся Гаріфулін з живою, здоровою дитиною. Значить, бай не завжди каже правду. Бай часто бреше.

Такий висновок твердо засів у Юлдашевій голові. Ще раз пригадав він слова Меджінова про бая й подумав: «Меджінов знає, Меджінов правду каже...»

Тимчасом Гаріфулін почав розмову про великий завод, що будується в степу.

— Ма-гні-то-буд,— вимовляв він, протягуючи склади невідомого ще недавно слова.— Буде залізо, багато заліза... З заліза зроблять машину, що сіно косить...

Розповідав Гаріфулін про гору, в якій повно чудесного каміння... З того каміння роблять залізо.

Юлдашеві очі розгорялися від цих незвичайних розповідей, від нечуваних досі слів. Хлопець зовсім виліз наперед і, боячись пропустити хоч одно Гаріфулінове слово, стежив за кожним його рухом. Зненацька очі голови аульної ради зупинились на хлопчикові-паслухові.

— О, навіть Юлдаш тут! Прийшов послухати, що кажуть старші? — спитав він.

Юлдаш ніяково мовчав. Тоді хтось з казахів гукнув:

— Він, мабуть, такий, як його батько Узенбаєв! За бая руку тягне!

І хтозна-чого Юлдаш раптом відчув, що ці слова шпигнули його в самісіньке серце, наче вдарив хто гострим ножем. Хлопець підвів голову, й блиснув вогник у його чорних зіницях. Але нічого не відповів, тільки пильно-пильно глянув на Гаріфуліна, ніби чекаючи від нього підтримки.

Голова ради наче зрозумів хлопця. Він похитав головою й докірливо глянув на того, хто гукнув.

— Узенбаєв старий,— мовив він,— а Юлдаш молодий ще. Старий за старе часто тягне, а син його піде з нами. Юлдаш не любитиме баїв. Юлдаш у колгосп піде. Підеш чи ні?

Хлопець спалахнув. Він не знав, що відповідати. Слухаючи Гаріфуліна, можна думати, що в колгоспі гарно. Адже там джута немає, там машина гуркоче, сіно косить. Але ж іти до колгоспу не можна, бо це дуже розгніває бая. Та й батька ще треба спитати...

Нарешті Юлдаш хоробро подивився на всіх і відмовив:

— Я пішов би, але ж бай Мухамедов прожене мене тоді...

Навколо дехто засміявся.

— Та навіщо тобі тоді бай потрібний, коли ти в колгоспі будеш? — реготав і Гаріфулін.

— А з чим у той колгосп іти? — запитав хтось збоку. — З голими руками?

Усі мовчки очікували на відповідь. Гаріфулін перестав сміятися і суворо повів навколо гарячими очима.

— Про це в нас були балачки, — вимовив він. — З голими руками кепська праця. Але... всю худобу ми заберемо в бая і створимо великий-великий колгосп...

БАЙ ЛІКУЄ УЗЕНБАЄВА

Старий Узенбаєв, батько Юлдаша, прийшов до хаджі Мухамедова лікувати очі. Бай саме їв. Перед ним стояла миска з вареною бараниною. Доївши м'ясо, Мухамедов витер масні пальці об поли свого чапана й звернувся до наймита.

— Ну, підійди сюди ближче, Узенбаєв.

Той ступив крок наперед, покірливо схиливши голову.

— Відкрий повіки. О, кепсько, зовсім кепсько. Ніхто вже не вилікує, Узенбаєв. Осліпнеш на старість. Так хоче аллах. Але я все ж таки з молитвою ще раз помажу тобі очі баранячим лоем.

Покірливо дозволив Узенбаєв заліпити собі зіниці брудним салом. Короткі й пухкенькі пальці розмазували лій. Але цього здалося баєві Мухамедову замало. Він плюнув собі в долоню й слиною ще зверху помазав ввернуті наймитові повіки.

— Тепер добре буде, — мовив з задоволенням хаджі, скінчивши цю операцію. — Хоч і осліпнеш ти, Узенбаєв, але кілька зайвих місяців ще будеш бачити. Мої ліки не гинуть марно.

Узенбаєв уклінно дякував.

— Мені такої подяки язиком не треба, — суворо мовив спритний «лікар», — ти мусиш на ділі віддячити, Алі.

— Усі сили свої покладу, хаджі, — відповів Узенбаєв.

— Гаразд, гаразд. Найбільша подяка мені буде, коли

жодного лошати не загризуть вовки у моєму табуні. Чуєш, Узенбаєв?

— Чую, хаджі. Жодного лошати не загризуть вовки...

Вийшовши з коші, Узенбаєв зустрів біля неї свого сина.

— Куди, Юлдаше?

— До хаджі. Ти, я бачу, знову лікував у нього очі?

Узенбаєв старанно витирав брудними пальцями лій з повік.

— Осліпну я, Юлдаше. Так сказав хаджі. Така аллахова воля.

Юлдаш стріпнувся, якась думка майнула в нього в голові. Хлопець нахилився до батька й зашепотів:

— Гаріфулін повернувся. Дитину привіз. Зовсім здорова! Вилікували лікарі. Оруси. Більшовики.

Розповідав Гаріфулін, що два лікарі лікували. Один — орус, другий — казах. Але й казах — більшовик. Гарно лікують. Ой-ой гарно...

Якусь мить дивилися один одному в вічі — батько й син. І здається, спільна думка з'явилася в кожного.

— Поїдьте до них,— ураз зашепотів Юлдаш.— Хаджі не вилікує, лікар вилікує...

Узенбаєв лякливо озирнувся.

— Тихше, почує бай... Ти забув, Юлдаше, про бая. Що, коли він довідається?

— Можна нишком поїхати, щоб ніхто не знав. Там твої очі вилікують...

Старий Узенбаєв тихо схилив голову й нічого не відповів синові. Багато думок розворушилося в старого. Були ті думки, як рій мух, що стовпом випрають на сонці перед кошами. Думки крутилися, зникали, наздоганяли одна одну. І ніяк не міг Узенбаєв спіймати якусь одну з них, найпотрібнішу, найважливішу.

Думав і Юлдаш. Але в нього інші думки були. Зараз треба йти до хаджі. Він кликав. О, хлопець знає, навіщо він потрібен баєві Мухамедову. Юлдаш не забував байської умови: за подарунок, за рушницю, мусить хаджі знати все, що хочуть робити казахи в аулі. Мусить знати про колгосп, про Магнітобуд, про лікарів... Кожне слово Гаріфуліна повинен він, Юлдаш, доносити баєві у вуха.

Пекучий сумнів заліз у серце Юлдашеві. Почував він, що тягне його до Меджінова, до Гаріфуліна. Стояли у вухах слова: «Не слухай бая, Юлдаше...» Хотілося самому

побачити ту велику гору в степу, з якої видобувають залізне каміння. Хотілося хоч одним оком позирнути на сінокосарку, на чудесну машину, про яку розповідав Гаріфулін.

Але на шляху до цього стоїть бай Мухамедов. Бай не любить Меджінова, не любить Гаріфуліна, не любить машини й заводи, які будують у степу більшовики.

З коші визирнув Мухамедов.

— Юлдаше,— гукнув він,— я давно тебе жду. Чому ти не йдеш?..

Так, бай гукає. Зараз Юлдаш мусить піти до нього й розповісти йому про все, що чув від бідняків-казахів. Значить, він, Юлдаш, теж проти них, теж за бая руку тягне?

БУРЕВІЙ

Злоба пекла байське серце. Бажання помсти клекотіло в грудях. О, коли б аллах ударив громом з неба на них усіх — на Гаріфуліна, на Меджінова, на всю букару-голоту! Проте аллах десь далеко на небі, не чує він скарг. Треба самому щось діяти.

Думає хаджі Мухамедов, міркує. Не тільки помста, не тільки злоба породжують його думки. Знає бай, що це боротьба. Знає, що біднота підвелася на ноги, хоче підрізати йому крила. Треба боротися. Люта думка гадюча звивається, плазує. О, Гаріфулін! Колишній його, байський, наймит, а нині головний бунтівник в аулі проти бая. Ну, чекай! Бай не здасться. Бай буде боротись. Як вовк, клацатиме зубами, гадюкою сичатиме!..

Довго думав-міркував хаджі Мухамедов. І нарешті вигадав. О, він люту помсту придумав Гаріфулінові! Треба знищити голову ради, а потім... потім бай вживе всіх заходів, щоб на нового голову обрали байського прихильника.

Так, план готовий. Але як його виконати? І хто виконуватиме гадючий задум хаджі?

Що, коли б доручити покінчити з Гаріфуліном старому Узенбаєву? Ні, не вийде справа. Лякливий дуже Узенбаєв, не піде на таке діло. До того ж треба все тишком-нишком, щоб ніхто нічого навіть не підозрював. Кров? О, ні, бай не хоче крові. Треба так усе зробити, щоб сам собою

помер Гаріфулін, щоб ніяких слідів насильства. Цього можна досягти. Хаджі Мухамедов уже вигадав засіб. Вірний, надійний засіб, але... хто ж виконає байський план?

Ураз нова думка шугає в голову. Бай Мухамедов важко дихає. Так, так, Юлдаш. Обіцяти йому гарну нагороду. Хлопець гарячий, погодиться на все... Давно вже йому подобається кінь Буревій. О, кінь цей справді летить, як буревій. Шкода й віддати такого скакуна, але що ж робити, коли того вимагають обставини...

А Юлдаш уже ввійшов до коші, Юлдаш уже стоїть біля порога, чекаючи першого байського слова.

Хаджі Мухамедов намагається бути якомога ласкавішим до хлопця. Він корчить на своєму обличчі привітну усмішку. Але усмішка ця виходить якась неприродна, губи кривляться в бая, визирають з рота жовті зуби.

— Підійди, Юлдаше, ближче підійди. Сідай тут, на кошмі,— запрошує хаджі.

Юлдаш мовчки сідає на вказане місце. Тоді бай нахиляє до нього свою голову.

— Ну, Юлдаше, розповідай. Усе, що чув, розкажуй. Про всі їхні слова й діла.

Їхні слова? Чиї? Ага, слова Гаріфуліна, Меджінова, букари... Так, Юлдаш зараз усе розповість. Але буде баєві холодно від цих розповідей — то мороз, то гаряче вугілля пробігатиме в бая від Юлдашевої розповіді. Навмисне лякатиме Юлдаш цього хитрого хаджі. Як стрибатиме зараз бай Мухамедов від ляку!..

— Ну, ну, розкажуй, хлопче. Пам'ятаєш умову? Адже в тебе рушниця?

Тоді Юлдаш встає.

— Хаджі Мухамедов,— урочисто каже він.— Вони вирішили привезти в аул машину!

— Машину? Яку? — дивується бай.

— Гурр!.. Пуф! Пуф!.. Сінокосарку, хаджі Мухамедов. Вони вирішили створити колгосп.

— Чекай, чекай,— стримуючи хвилювання, зупиняє хаджі.— Усі вирішили?

— Вирішили. Всю худобу заберуть, вівці заберуть, коні заберуть... Ма-гні-то-буд у степу є. Більшовики є... Гора кам'яна, залізна є!

Юлдаш чекав, що після цих слів бай-хазяїн обов'язково злякається на смерть, обов'язково сплотніє, може на-

віть зарепетує з переляку на весь аул. Але нічого цього не скоїлось. Бай не закричав з жаху. Тільки очі його звузилися, зробились якимись чудернацькими, та ріденька борідка наче витяглась уся, подовшала...

— Багато ти тут мені наказав,— мовив після мовчанки Мухамедов,— а толку мало з цього. Ти чув багато, та не вмієш мені всього розповісти до пуття. Балачки такі давно вже точаться між казахів, але не знаю я, чи скоро вони наміри свої здійснять?

Знову замовк бай і, про щось думаючи, втупив очі в мережану кошму на підлозі. І враз він підвів голову.
— Юлдаше...

Хлопець чогось здригнувся. Йому здалося, що хаджі скаже або зробить зараз щось страшне, моторошне. Зіниці бая світяться зеленавими вогниками. Колись бачив Юлдаш у степу дикого kota. У звірини були такі самі зелені очі.

— Ти гарний хлопець,— мовив Мухамедов.— Джакси хлопець. У Гаріфуліна в коші буваєш? Ні? Ну, то нічого. Ось така справа, Юлдаше...

Пронизливо, допитливо глянув хаджі на наймита. Сміливо витримав той погляд Юлдаш.

— Ось що, хлопче. Чи дав я тобі рушницю?

-- Так, хаджі.

— А чи подобається тобі Буревій? Я хочу його теж тобі подарувати, Юлдаше...

Що? Бай вирішив поглузувати? Буревій — один з кращих коней у табуні!

— Чому так вилупив очі, хлопче? Моє слово тверде. Буревій буде твій, розумієш, твій! З вухами, з головою, з ногами, з хвостом — увесь кінь твій! А ось це тобі ліки... чародійні ліки...

Бай розв'язав шкіряну торбиночку й показав Юлдашеві якийсь білий порошок.

— Ці ліки ти мусиш всипати Гаріфулінові в турсук¹ за Буревія. Але треба це зробити непомітно, щоб ніхто, ніхто не взнав цього. Інакше... горе велике буде тобі й мені. Сам ти не куштуй цих ліків навіть кінчиком язика, бо...

У голові Юлдаша клекотіли думки. Він, Юлдаш, матиме Буревія? Це дійсність чи, може, сон? Буревій, той

¹ Турсук — шкіряний мішок, в якому роблять кумис.

Буревій, якого не може обігнати навіть Шайтан старого Ходжієва? І для того, щоб одержати його, треба зробити дрібницю: всипати ліки до Гаріфулінового турсука.

А може, одурить бай-хазяїн? Що, коли не дасть коня? Ні, не може цього бути, він побоїться, що тоді Юлдаш усім розповість про байський порошок. Та й дав же перед цим хаджі рушницю, справжню рушницю, що стріляє шротом і грім з неї чути на весь степ...

— Насиплеш цих ліків у турсук Гаріфулінові, завтра ж кінь буде твій...

Юлдаш простяг руку. Шкіряна торбинка вже на Юлдашевій долоні. Мить, і хлопець притиснув її пальцями. Міцно притиснув, щоб не втекла, не загубилась. Адже чудового скакуна Буревія тримав він зараз у своїй жмені.

ОТРУТА

Сьогодні в аулі був незвичайний день. До Гаріфуліна приїхав його молодший брат. Приїхав він з чудового міста в степу, де в неймовірну спеку влітку і в люті морози взимку робітники будували великий завод, що вироблятиме з залізної руди чавун і сталь.

Гаріфулін був дуже радий гостеві, угощав його й казахів айраном, бараниною, кумисом. Хасен (так звали Гаріфулінового брата) був робітником на Магнітобуді. Він розповідав про завод, про машини, про високі труби, про гору, в якій захована залізна руда.

З цікавістю слухали, роззявивши від здивування роти, казахи. Але Хасенові розповіді були, мабуть, найбільш цікавими для Юлдаша. Слухаючи Хасена, хлопець уявляв собі могутні машини, що переносять з місця на місце величезні купи каміння. Уявляв машину, що з шипінням, пахкаючи парою, за один раз викопувала стільки землі, скільки не викопали б сто чоловік.

Але найбільше зацікавлення викликала в усіх присутніх маленька книжечка, яку витяг Хасен з кишені. У тій книжечці, як пояснив Гаріфулінів брат, було написано, що він, Хасен, член Ленінської Комуністичної Спілки Молоді.

— Ленін, Ленін, джакси,— закивали прихильно головами казахи.

— Я комсомолец, — розповідав Хасен. — Комсомолец. Щоб не було бідняків, щоб не було баїв. Усі рівні. Розумієте?

Пояснення його розуміли всі. Слова комсомольця знову розбуркали думки в казахських головах.

— Комсомол — джакси, Ленін — джакси, — говорили казахи.

Розповідав Хасен про школи, де вчать рідною мовою казахів, татар, башкирів...

— О, Магнітобуд — велика школа, ой велика, — казав він. — Школа велика, завод великий, гора залізна!..

Цікавість палила Юлдаша. От коли б побачити той завод у степу, високі будівлі, труби... Для хлопця розповіді Хасена були мов казка, яку наймит колись чув від зморшкуватих дідів.

Але Хасен розповідав не казку. Це була бувальщина, казкова бувальщина — завод і місто, що виростили серед голого, дикого степу. Часто тихенько, щоб ніхто не чув, Юлдаш шепотів це чарівне й таке не зовсім зрозуміле слово:

— Ма-гні-то-буд!

Комсомольський квиток Хасена викликав у всіх казахів повагу до робітника. Ще б пак! Адже Хасен знав усі слова, які казав Ленін, Хасен знав усе, що робив Ленін і що роблять тепер ленінці, щоб гарно жилося бідному наймитові і щоб скрізь, на всьому світі, прогнати баїв.

— У вас і досі немає колгоспу? — дивувався Хасен. — Ще й досі не прогнали Мухамедова-бая, й досі не забрали в нього худоби? Хіба не хитрощами й здирством придбав бай своє майно?

Думка про колгосп не кидала Гаріфуліна і найсвідоміших з казахів. Хасенові розмови викликали ще більший запал, дали певність, що біднота аулу таки створить колгосп і зовсім прожене бая.

— Щоб не дурив темні голови, — казав Гаріфулін. — Нам, бідноті, треба жити по-новому, так, як сказав Ленін. Бай нам заважає. Бай лякає аллахом. Треба нам колгосп і сінокосарку. Треба — геть бая!..

Але створенню колгоспу Хасен допомогти не міг. Відпустка в нього була коротка й мусив він поспішати повернутися до Магнітобуду на роботу.

Журливо дивився Юлдаш услід йому. Який щасливий

Хасен! Він щодня бачить дивні великі залізні машини, що гуркочуть і рухаються, мов живі, він бачить щодня високі-високі труби!..

Уночі Юлдаш вартував з батьком байський табун. Дуже хотілося хлопцеві розповісти про білий порошок, який дав хаджі Мухамедов. Але ж він заборонив казати про це всім, навіть батькові. І Юлдаш мовчить. Ні, він не скаже нікому. Адже за це чекає нагорода — Буревій!

Хлопець ходить між довгогривих киргизьких коней. Буревія знайти легко. Добре його знає Юлдаш. Ось він.

На мить гладить оксамитну шію коня, а він тикається м'якими губами хлопцеві в руку й тихенько ірже. Юлдашеві здається, що у великих кінських очах відбиваються яскраві степові зорі.

Наближаються чийсь тихі кроки.

— Юлдаше?

Хлопець упізнає батьків голос. Старий Узенбаєв підходить до сина. Крок у нього якийсь обережний, стриманий. Рухи незвичайні, насторожені.

Юлдаш ураз помічає цю зміну в батьковій поведінці.

— Я поїду зараз, Юлдаше,— каже старий.— Повернуся завтра вранці. Ти пильнуй табун. Але щоб ніхто не знав, що я поїхав. Чуєш?.. Хаджі — ні слова!..

— Куди ж це?..— здивовано запитує хлопець.

— Ти цього теж не повинен знати,— відповів сердито Узенбаєв синові.

Хутко окульбачив старий Буревія.

— Коник добрий. На ранок буду тут. Айда.

Ще хвилинка, й верхівець зник у темряві. Стихав удалинні кінський тупіт.

«Що сталося? — міркував Юлдаш. — Куди поїхав батько? Чому він вибрав для поїздки ніч, чому суворо заборонив кому-небудь казати про його нічну подорож?»

Але відповіді на ці питання не було. Юлдаша всю ніч мучила тривога. Здавалось йому, що з батьком скоїлось якесь лихо.

Сонце вже приснуло з-за обрію гарячими пелюстками степового казахського маку, а Узенбаєва все не було. Даремно чекав його син. Згадав Юлдаш, що сьогодні мусить виконати байське доручення — всипати порошок Гаріфулінові в турсук. І тут уперше зринула в хлопця думка:

«А для чого це потрібно баєві? Ну, ясно, він наміслив щось лихе для Гаріфуліна. Лихо принесуть голові

аульної ради ці байські ліки... Так, у цьому сумніву немає». Але він, Юлдаш, мусить послухатись бая. Коли не виконає байського доручення, не буде в нього й Буревія!..

Сонце здіймається все вище, починає тоненькими голочками, мов насіння тирси-ковилу, колоти тіло. Витягає Юлдаш з-за пазухи торбиночку з порошком, розкриває її. Насипав трохи байських ліків собі на долоню, пильно їх роздивляється. І враз страшна згадка блискає в голові: «Та це ж отрута!»

Так, Юлдаш добре пам'ятає, як труїли казахи минулої зими таким самим білим порошком вовків у степу. Пам'ятає гостроребрі трупи отруєних звірів — скляні очі, вискалені зуби, висолоплені язики...

— Отрута, — шепоче Юлдаш, — отрута!..

КУДИ ІЗДИВ БАТЬКО

Хасен, брат Гаріфуліна, побув в аулі всього один день. Але за той час він добре сколошків казахів своїми розповідями про Магнітобуд. Ці розповіді поклали край тим чудернацьким чуткам про будівництво Магнітогорського велетня, що блукали від аулу до аулу. Говорили, наприклад, що будуватимуть завод з допомогою казахів, силою зганяючи їх на роботу.

Цілком зрозуміло, що такі і подібні до цього чутки пускало байство, яке вже почувало свою близьку, остаточну загибель. Хоч ще на початку утворення радянської влади в Казахстані у баїв було віднято право голосу і вони, таким чином, не могли брати участі в роботі з'їздів казахської бідноти, все ж ці вороги — визискувачі — весь час діяли за спинами, пускаючи в хід різні брехні, наклепи на ненависну їм владу.

Але вірили цим вигадкам усе менше та менше. Справи байські гіршали щодня. Середняки пішли разом з біднотою й спільно давали одкоша байським зусиллям якось утриматися, віддалити свій остаточний розгром.

Приїзд Хасена, який сам працював на Магнітобуді, його розмови про це будівництво з казахами остаточно поклали край ворожим виступам бая Мухамедова. Про Магнітобуд він тепер уже не міг говорити — однаково не вірили б його брехливим, отруйним словам. Навіть Хо-

джієв, який у всьому підспівував баєві, змушений був замовкнути.

Юлдаш удень і вночі марив про небачене місто в степу, що росло з кожним днем, з кожним заступом викопаної землі, з кожною цеглиною, з кожним гвіздком, вбитим у дерево.

Ма-гні-то-буд!

Це слово було мов казка для казахського хлопчика. Уява, розпалена розповідями Хасена, малювала химерні потвори з заліза, що важко пересувалися з місця на місце. Це був цілком новий, загадковий світ для Юлдаша, який досі бачив тільки безмежний степ та лише кілька разів був у невеличкому місті Кустанаї.

Таємна думка, що зринула в хлопця, росла й міцніла. Він ховався з нею, нікому не виказав її навіть натяком. Задум свій Юлдаш вирішив виконати якомога швидше. Треба тільки зачекати батька.

Що ж це був за такий задум? Цього ніхто не знав.

Старий Узенбаєв не повертався. Уже високо піднялося сонце на небі, починалася спека. Коники, величезні коники з тріскучими крилами раз у раз зривалися з-під ніг, перелітаючи з місця на місце. Уже двічі ганяв Юлдаш табун до озерачка. Коні пили, зайшовши у воду аж по шиї. Пирхання неслося з усіх боків.

«Куди ж поїхав батько? — думав хлопець. — Чому його й досі немає?»

Вдивляється Юлдаш у далекий прозорожовтий обрій, чи не видно там чорної цятки, чи не наближається верхівець? Але на обрії лише кущики тирси, лише степ без кінця-краю...

Хлопець починає думати про білий порошок, який дав хаджі. Юлдаш уже знає, що це отрута, страшна отрута...

Суворої зими, коли вовчі зграї блукали навколо аулів, у задушливих зимівлях, часто виритих просто в землі¹, збиралися казахи на нараду. Дуже вже великої шкоди коням та худобі завдавали непрохані гості — голодні, сухоробрі звірі. Кожної ночі аул втрачав по кілька коней. Та не тільки вночі, зграї вовків нападали на табуни навіть удень, не боячись ні собак, ні людей. До міста їздили

¹ Узимку казахи живуть не в кошах, а в зимових приміщеннях, часто в землянках.

казахи не інакше, як гуртом: одному небезпечно в степу. Нападе така згряя, самі кістки лишаться.

Вивозили казахи здохлого коня на ніч далеко в степ. Був кінський труп добре нашпигований білим отруйним порошком. На ранок від кінського тулуба лишалися тільки кістки. А недалечко валялись і вовки, отруєні, погризені іншими вовками. Так рятувалися казахи від вовчого лиха.

Усе це пригадав Юлдаш. Йому раптом стало страшно. Він уявив собі Гаріфуліна і його сім'ю мертвими, з вискаленими зубами. І це міг погубити їх він, Юлдаш, коли б виконав байське доручення.

Хлопець викопав ямку й висипав у неї байову отруту. Боявся Юлдаш висипати просто на траву. А що, коли від цього трава отруєною стане, а коні її покуштують? Щільно засипав ямку землею, ще й міцно втоптав ногами.

Так ось який бай! А він, Юлдаш, досі ще не зовсім вірив словам Меджішова. Думав Юлдаш, що гріх не поважати Мухамедова, адже він хаджі, він майже святий, він у Мекку ходив молитися. Що ж вийшло на ділі? Виявляється, що цей хаджі — душоуб. Мало того, він хотів ще призвести до злочину і його, Юлдаша...

Почуває хлопець, як здійсмається в нього хвиля люті до Мухамедова.

— Не треба мені Буревія,— шепоче Юлдаш.— Я не буду труїти Гаріфуліна, не буду...

Враз нова думка блискавкою пронеслася в голову:

«А що, коли розповісти про порошок Гаріфулінові?»

Подумав так і сам злякався своєї думки. Згадав хаджі Мухамедова, згадав його люті в хвилину злоби очиці, що світять зеленими вогниками, як у вовка.

Не пожаліє бай Мухамедов, немає тоді рятунку — заб'є. Або сам власними руками задавить, або отруїть, або горло перереже...

В Юлдашеві уяві моторошні картини проходять одна за одною. Ось лізе до нього вночі бай з ножем у руці. Чує хлопець байське сопіння. Хоче втекти Юлдаш, але Мухамедов уже встиг сонному зв'язати ноги. Холодні кістляві руки вп'ялися в горло...

Юлдаш здригається. Ні, він нікому не скаже про порошок. Не врятує його від бая ні Гаріфулін, ні Меджінов, ніхто на світі...

В уяві казахського хлопця-наймита ще дуже великою

була сила хаджі. Не знав він, що байство доживало останні дні. Не знав, що з кожним днем зменшувався байський вплив на відсталу частину бідноти, не знав, що несила байству боротися з організованими в колгоспи казахськими бідняками та середняками.

За своїми думками не почув Юлдаш і кінського тупотіння. Озирнувся, а до нього під'їздить на Буревії батько.

— Все гаразд? — запитав старий.

З табуном нічого лихого за ніч не трапилось. Юлдаш, незважаючи на свої малі роки, був уже пастух з досвідом.

— Ніхто не знає, що я відлучався з пасовиська? — продовжував розпитувати Узенбаєв.

Юлдаш відповідав, а сам не спускав очей з батька. Кортіло хлопцеві взнати — куди ж він їздив уночі, де був... Може, хоч одним словом, хоч одним рухом викаже старий таємницю?

Але батько був мовчазний. Нічого не міг довідатися від нього Юлдаш. Розпитувати ж далі боявся, батько може розгніватися — сердитий старий Узенбаєв!

Проте помітив хлопець, що в усій батьковій постаті наче зміна якась скоїлась. Чи то помолодшав батько, чи то повеселішав. А й справді — повеселішав. Що за знак? Може, кумису багато випив, може до міста їздив горілку пити?

Але ні, немає хмелю в батьковій голові, тверезі ноги, тверезі слова...

Старий Узенбаєв навіть пісню почав. Була його пісня довга, одноманітна. Казах співає про все, що бачить. Про небо безхмарне, про гаряче степове сонце, про тирсу-ковиль, що безмежними гонами побігла аж до обрію...

Безперечно, якась зміна сталася з старим пастухом.

Сонце вже над самою головою. Час Юлдашеві виконати свій намір, який ховав від хаджі, від усіх казахів. Підійшов хлопець до батька. Вид пашить у малого, очі блищать.

— Я мушу їхати зараз.

— Чого? Куди? — перестав співати Узенбаєв.

— Треба. Бай наказав мені ще вчора, щоб приїхав до нього.

Вибрав Юлдаш собі гарного коня в табуні, окульбачив його. Коли б старий Узенбаєв стежив за сином, він помітив би, що той узяв собі запас їжі — овечого сиру

й трохи вареної баранини на дорогу. До бая в аул недалеко їхати, харчів з собою брати не потрібно.

Скочив хлопець на коня, поскакав у напрямку до аулу. Але від'їхавши кілометрів зо три, Юлдаш повернув коня зовсім у протилежний бік.

СЯЙВО В СТЕПУ

Юлдаш їхав і їхав гарячим степом. Напрямок він тримав на далекі блакитні сопки. Знав хлопець з розповідей, що за ними зараз же лежить велике озеро. Від того озера треба повернути ліворуч і їхати все прямо й прямо, нікуди не звертаючи, аж доки знову не з'являться на обрії далекі передгір'я. Там уже недалечко й мета, заповітна Юлдашева мрія.

Сонце почало котитися на захід. Сонце для казахсько-го хлопця — це годинник. Юлдаш безпомилково визначає за ним час, крім того, ще є багато приміт для нього.

Наприклад, у степу є така година дня, коли навіть жорсткокрилі коники перестають тріщати в траві й кожна комашка занурюється якнайдалі під спасенну тінь листочка будь-якої рослини. Це час, коли найдужче палить спека.

Усе це Юлдаш примічає, все знає він і гаразд пам'ятає. Адже степ для казаха — це його хата. Не знати свого степу — для казаха неможлива річ. Навіть узимку, коли все покриває біла безконечна ковдра снігу, казах легко орієнтується в степу й завжди швидко знаходить потрібний шлях.

Хутко їде Юлдаш, горловими звуками підбадьорює низькорослого довгохвостого коника. І кінь біжить і біжить без втоми. Казахські коні звикли до довгих переходів, адже казахський степ народив їх, а степові дороги такі безмежно довгі.

Швидко їде Юлдаш, але ще швидше котиться сонце на захід. На горбочки почали вилазити жовтокаштанові ящірки, що мають зелені тьмяні очиці. Юлдаш знає, що ці ящірки не переносять задухи й вилізають з нір тільки тоді, коли починає спадати спека. Зникли й настирливі зелені мушки, що щезають завжди перед вечором. Так, незабаром сонце сяде.

Юлдаш зліз з коня й пустив його попастися. Хай трохи

відпочине, поки хлопець поїсть сиру. Присів Юлдаш біля невеличкого горбка і враз, мов опечений, скочив.

На його обличчі виразно змалювався жах, він навіть зблід. Сіра стрічка хутко звивалася серед кущиків тирси, підводячи вгору трикутну голівку, що нагадувала нако-нечник від стріли. Сумніву не було, в двох кроках від хлопця плазувала страшна окаян, гадюка, укусу якої загрожує тяжкою смертю.

Юлдаш стрибнув убік від отруйної гадини, а тоді камчею розбив її огидливу голову.

І знову їхав хлопець безмежним степом. Незабаром він побачив удалині річку. На березі стояли намети, блукали коні й верблюди. Але через хвилину картина ця зникла. Це було звичайне степове марево, що часто в спечні дні обдурює мандрівників.

Через годину після цього спека зовсім спала. Повіяло навіть прохолодою від далекого озерецька. З нір почали вилазити ховрахи. Вони кумедними стовпчиками стояли на задніх лапках, прислухаючись, і з наближенням людини швидко ховалися.

Сонце сіло, й обрій зробився гарячочервоний, наче хтось розстелив у степовій далині коштовні оксамитні килими.

Щось біле винирнуло праворуч на невисокому горбі, ховаючись між кущиків тирси. У присмерках ця річ набирає химерних форм, скидаючись то на якусь тварину, то на купу піску.

Юлдаш пильно вдивлявся, але ніяк не міг здалека розпізнати — що за невідомий звір причаївся в тирсі. Тоді хлопець погнав до нього коня. Але звір не тікав. Він нерухомо сидів на горбочку. Під'їхавши ближче, Юлдаш побачив, що це був вибілений сонцем і обвіяний вітряними кінський кістяк. Мабуть, тут колись був вовчий бенкет. Звірі добре поласували твариною, накинувшись на здобич цілою зграєю.

Уже пізно ввечері під'їхав Юлдаш до степового озерецька. Сполохані тупотінням кінських копит, кілька диких качок знялися з прибережного очерету й, покружлявши, зникли. Цілі рої комарів і мошви окутали хлопця. Мошва настирливо лізла в очі, в ніс, набивалася за комір чапана, лізла до рота. Кінь, і той щохвилини чхав. Тут були міриади болотяної нечисті — гнусу, хмари невеличких комах, справжній комариний край.

Незабаром кінь виніс хлопця знову подалі від озера на невисоке узгір'я, де мошви не було. Поволі нічні звуки сповнювали степ. Звідусіль чулося то шелест, то ледве вловиме шемрання. Кінь пішов поволі, відпочиваючи, і Юлдаш слухав ніч. Він звик до цих звуків, до цього нічного життя тварин — дрібних призунів і комах. Земляні зайці — тушканчики стрілою перетинали шлях. Їх Юлдаш легко впізнавав навіть у присмерку по білій киці на хвості.

Зоряна ніч розкинулася над степом, коли хлопець побачив удалині відблиск великого саява. Світлі стовпи коливалися на обрії. Що це? Заграва від пожежі? Але Юлдаш знав, що то не пожежа. Знав, що то мета, до якої він поспішав.

НОВИЙ БАЙСЬКИЙ ЗАДУМ

Юлдаш сказав баєві, що кинути порошок у турсук Гаріфуліна ніяк неможливо. Адже хіба він сам, хаджі Мухамедов, не знає, скільки народу кожного дня товчеться в коші Гаріфуліна?

Бай Мухамедов скривився, але що робити? Справді, завжди повно казахів у наметі голови аулу. Отже, хитрий задум з отрутою провалився. Хаджі не знав, що Юлдаш і не намагався виконати цей байський задум.

Треба вигадати щось інше. Розмови про колгосп між бідняками не стихають. Об'єднується букара, організовується, шумує, мов вино. Це гаразд розуміє хаджі. Знає, до чого приведе це шумування. Хіба мало прикладів в інших аулах?

Мухамедов сидить на м'якій кошмі й думає. Думи ці чорні, неспокійні. Думи сумні, мов осінні хмари. Є чого сумувати баєві. З кожним днем, розуміє він, зменшується його вплив на бідноту. Джатак¹, обідраний і босий, уже не поважає бая. Натомість зростає вплив голови аульної ради — Гаріфуліна. Це від нього йде початок усіх розмов про колгосп. Це він веде в аулі агітацію проти нього, хаджі Мухамедова.

З Гаріфуліном поряд купка бідняків-джатаків — Ме-

¹ Д ж а т а к — батрак.

джінов та інші. Це найсвідоміші, через те найлютіші вороги. Бай це чудово розуміє. Головний ворог — це Гаріфулін.

Так думав Мухамедов. Він не знав, що головний ворог його не Гаріфулін, а вся влада бідноти, не знав бай, що, знищивши одного Гаріфуліна, він не допоможе нічим у своїй справі. Замість Гаріфуліна на чолі революційної буржуазії стане хтось інший — ні, не перемогти байству об'єднаного колективу казахських бідняків! Більшість бідноти вже знає, хто її найлютіший, непримиренний ворог.

До коші заходить старий Ходжієв. Він вітає бая й сідає на кошмі біля виходу.

— Чаю, — гукнув Мухамедов.

Байова дружина хутко подала зелений чай. Деякий час і гість, і господар мовчали.

— Що нового чути? — промовив, нарешті, Мухамедов. Ходжієв похитав головою.

— Колгосп у нас незабаром буде, — сказав він. — Заберуть у тебе, хаджі, і коней, і всю худобу.

Сказав так і ще раз сумовито похитав головою. Ходжієв співчував баєві. Не раз мріяв він і самому зробитись колись, хоч на старість, багатим. Адже бай обіцяв допомогти. Бай позичав Ходжієву гроші. Ходжієв — вічний боржник байський. Надіявся старий, що його два сини теж допоможуть, працюючи день і ніч. Але й на синів уже немає надії — вони теж тягнуть руку за Гаріфуліна, теж гомонять про колгосп.

— А може, тільки побалакають між собою, та й усе? — протяг Мухамедов, хоч і знав, що правдиві слова гостя, що лихо насувається на його байську голову.

— Ой, ні, — відповів Ходжієв. — Гаріфулін усім керує. Гаріфулін обмірковує справу з казахами. Про твою худобу гомонять.

Гаріфулін! Так, це від нього йде привід, він керівник. Невже ж немає вже рятунку? Треба змагатися, треба напружити розум, усі сили й боротися. Нова думка вистигає в байовій голові. Навіть повеселішав трохи Мухамедов. Те, що він намислив, мусить допомогти. О, хаджі ще не здасться! Він змагатиметься до останку. Новий задум міцно засів у голові. Проти нього тепер не встоїть Гаріфулін. Його буде переможено.

Коли гість пішов, Мухамедов довго обмірковував справу. Він задоволено потирав руки, навіть посміхався своїм

внутрішнім думкам. Нарешті хаджі вигадав такий засіб, проти якого тепер нічого не вдіє Гаріфулін. Аж ось коли байова перемога забезпечена. Цілою буде його худоба, коні, вівці. Не буде в аулі ненависного колгоспу.

«ГЕТЬ!..»

Гаріфулін був один у коші, коли раптом перед ним з'явився хаджі Мухамедов.

— Не злися, що я зайшов до тебе без дозволу,— почав він, коли побачив, що Гаріфулін хоче щось сказати...— Я зовсім не сваритися прийшов до тебе.

Голова ради іронічно посміхнувся.

— Не сваритися, кажеш, баю? А що ж, може, миритись?

— Я ніколи не був проти миру,— відповів хаджі.— Це ти мене скрізь цькуєш, висміюєш, ганьбиш перед біднотою.

— А що ж мені накажеш робити, баю? Вихваляти тебе за твої «гарні» діла? За твоє «добре» серце? За ту «милість», за «добро», що ти творив для наймитів, для джатаків?

— Я хочу жити з усіма в мирі й злагоді.

— Ха-ха,— засміявся Гаріфулін.— У мирі й злагоді? Ой, насмішив ти мене, баю! Хіба ж може жити вовк у злагоді з вівцею?

Злоба мутною хвилиною бурхала в голову Мухамедову. «Ти кличеш мене вовком, джатак Гаріфулін? Нехай я вовк. А ти вівця. Був вівцею і будеш нею. І я здеру з тебе шкуру, бо я сильніший, я вовк...»

Але бай тільки подумав про це. На ділі ж він усіма силами намагався надати своєму обличчю ласкавого, приятельського виразу. Ступивши ще крок до Гаріфуліна, він заговорив тоненьким голоском, наче комар заспівав свою пісеньку:

— Навіщо нам говорити про вовків і овець? Не для того я прийшов до тебе, Гаріфулін. Був час — джатаки поважали баїв, баї давали джатакам їсти й пити. І все було добре. Тепер джатаки не хочуть поважати бая, не хочуть шанувати хаджі.

— Та до чого це ти квакаєш тут, наче жаба? — гукнув

урав Гаріфулін.— Щоб я знову до тебе йшов батракувати, чи що?

Мухамедов застерезливо підвів руку вгору.

— Не кричи так. Я зараз тобі все розповім, і ти зрозумієш мене.

— Та я тебе й так гаразд розумію, баю.

— І я тебе розумію, Гаріфулін. Я тобі маю сказати одне дуже цікаве слівце. Послухай, ти тепер голова аульної ради. Тепер тебе слухають в аулі і поважають. Хіба я кажу неправду? Колись мене поважали, тепер — тебе. Ти виконуєш те, що тобі наказують з'їзди бідноти в Кустанаї. Ти перша людина тепер в аулі. Але скажи, чи зробився ти від цього баєм?

Гаріфулін аж очі вирячив від цих слів.

— Баєм? — вигукнув він.— Я ніколи не хотів і не хочу бути баєм. Це ти щось не туди крутиш, куди треба, Мухамедов. Я борюся з баями, а ти кажеш, що я сам начебто мусив стати баєм. Дурниці плетеш. Я не Ходжієв, що лиже тобі, мов пес, руки...

— Почекай, Гаріфулін. Ти мене не зрозумів. Адже ви, бідняки, хіба для того владу взяли, щоб лишатися бідняками? Ти подивись на себе. Обідраний, мов старець.

— Баєм не хочу бути й не буду, але й обідраним не ходитиму.

— Як це?

— Колгосп створимо.

— А що буде у вас у колгоспі? Блохи пастимете, ховрахів розплоджуватимете замість худоби?

— Коні в нас будуть, баю, не турбуйся. І худобка буде. І вівці, й верблюди. Хліб сіятимемо. Траву коситимемо... Сінокосарка...

— Стривай, стривай. Де це все ви візьмете? Хто вам дасть?

— У тебе заберемо, баю. І худобу всю, й коні. А потім наша влада нам допоможе. Машини дасть...

— І все це піде в колгосп?

— У колгосп.

Обидва якусь мить мовчали, наче намагаючись зрозуміти гаразд один одного. Два вороги стояли, зустрівшись віч-на-віч. Обидва розуміли, що незабаром ще тісніше доведеться їм зустрітись у нещадній боротьбі.

— Так ось послухай мене, Гаріфулін. Послухай, чого я прийшов до тебе. Я знаю, що ви пограбуєте мене.

— Не пограбуємо, а заберемо те, що ти награбував у нас за довгі роки твого панування.

— Нехай так. Уся моя худоба, коні, вівці, шкури, кошми, килими — все ви заберете в мене. Куди? У колгосп. Усе віддасте до колгоспу. Але чи станеш ти від того багатшим, Гаріфулін? Ні. Адже все буде не твоє, а всіх. У тебе нічого не буде, і будеш ти ще біднішим, ніж був. Стривай, це ще не все. Я чув, що дехто з казахів збирається поділити мою худобу. Нехай. Це кожному припаде на чоловіка по десятку голів. Це зовсім мало...

— Та до чого ти плетеш свої дурниці? — вже хвилюючись крикнув Гаріфулін.— Іди геть звідси!..

— А ось до чого. Чи не краще буде, коли ти, Гаріфулін, сам матимеш кілька десятків коней і худоби? Ти будеш господар, ти матимеш цілий табун. Стривай, стривай, я ще казатиму далі.

— Я матиму цілий табун, а інші бідняки нічого не матимуть? Ти так хочеш повернути справу?

— Яке тобі діло до інших? Ти матимеш, і квит.

— Де ж я їх візьму?

— Я дам тобі.

Гаріфулін звужив косі очі:

— Ти даси? Ото ти такий добрий до мене, баю Мухамедов? Я тобі худобу, коні, а ти не організуєш колгосп... Ха-ха-ха,— зареготав голова ради.— То зразу так би й сказав. А то крутить усе, ходить довкола, а середини й не показує. Ха-ха-ха...

— Ти не смійся. Річ у тому, що й бідняки всі в аулі матимуть коней.

— Їм теж даси? А що ж тобі тоді лишиться?

— Я дам кожному казахові, хто схоче, на деякий час зовсім безкоштовно коней і худобу. Хай користуються. Вони мусять сказати на з'їзді в Кустанаї, що то їхня худоба, їхня власна, що вже забрали її в мене... Ти підмовиш їх на це, Гаріфулін. Ти матимеш за це...

— Ха-ха-ха,— знову зареготав голова ради.— Хитру річ ти вигадав, баю. Думаєш, що спокусиш мене своїм табунем? Він однаково буде нашим, колгоспним. У колгоспі краще жити, ніж у твоїй павутині. Не змагайся, баю, з колгоспом, не подужаєш... А зараз геть від мене, хитрий пес! Геть!

МАГНІТОБУД

Відсвіт великих вогнів усе наближався. Ось вона, мета поїздки. Юлдаш знав, що то вогні нового міста в степу, великого заводу. Самого будівництва ще не було видно за горою.

З легеньким тремтінням попрямував хлопець на похилу гору, тримаючи коня за повід. Через деякий час він вийшов на вершину. Вийшов і завмер. Унизу було море вогнів. Ще ніколи в своєму житті не бачив Юлдаш такої казкової картини. Справді, все було мов у казці, яку він чув колись у дитинстві.

Безліч вогнів мінилося, коливалися, наче якісь чарівні ліхтарі справляли там свій химерний танець. Глухий шум і гамір ішов знизу, з улоговини. Юлдаш чув гудки паровозів, далеке вищання заліза, сичання пари. Хвилинами зачарованому хлопцеві ввижалося, що там унизу глухо й важко вовтузяться невидані, велетенські чудовиська.

— Ма-гні-то-буд,— прошепотів він.— Оце такий Магнітобуд! Тут працює десь Хасен, Гаріфулінів брат...

Справді, знизу сяяв вогнями нічний Магнітобуд. Удень і вночі безперервно йшла робота. Паровози з довгою валкою вагонів і платформ підвозили будівельні матеріали — пісок, цемент, цеглу, залізо. Клацали сухо ковшами важкотонні екскаватори, вгризаючись у землю. Подаючи стисле повітря, гуркотіли компресори. Парові й електричні зводи креслили в повітрі химерні лінії. П'ятдесят тисяч робітників змагалися за темпи, боролися за план і завдання.

Металургійного велетня треба було пустити в строк, який визначили уряд і партія. Країна чекала металу — чавуну, заліза, сталі. Країна чекала нових машин, що допоможуть швидше збудувати нове життя. Ось чому кожний день, кожна година на обліку. Ось чому треба поспішати. Удень і вночі змагаються сотні ударних бригад за Магнітобуд.

«Дамо два з половиною мільйони тонн чавуну на рік!..»

Зачарований стояв Юлдаш і навіть не помітив, що хтось збоку підійшов до нього і вже цілу хвилину пильно стежив за ним. Опам'ятався хлопець тільки тоді, коли незнайомий обізвався:

— Здрастуй, товаришочку. На будівництво задивився?

У першу хвилину в сполоханого цією несподіваною, раптовою зустріччю Юлдаша з'явилася думка про втечу.

— Здалека приїхав, хлопче? З степу? Чого ж ти злякався? Я нічого лихого не зроблю тобі. Як тебе звати?

— Юлдаш.

— Юлдаш? Чудово. Давай познайомимося. Мое прізвище Назаров. Я тут працюю, на́ Магнітці.

Незнайомий у кепці підійшов ближче й, упіймавши Юлдашеву руку, твердо потиснув її. Той стояв зніяковійлий, не знаючи, що робити.

— Приїхав подивитися на будівництво? — вів магнітобудівець. — З далекого аулу, правда?

— Атож, правда, — вимовив, нарешті, Юлдаш.

Відблиск сяйва вогнів вигравав у зінціях хлопця. Ось він, степовий байський джатак, дивиться на велетенське будівництво, що має змінити життя бідноти. Юлдаш наче стояв на кордоні двох світів. Позаду степ і напівкочівники-казахи, позаду баї, що де-не-де ще лишилися, хоч з підрізаними крилами, в аулах, а попереду країна металу, країна машин, та країна, де вперше на землі будують пролетарі соціалізм.

Звісно, такі думки ще не встигли оформитися в Юлдашевій голові, але він почував, що саме з цього місця почнеться те нове життя, про яке говорив Хасен, Гаріфулінів брат. Магнітобуд, фортеця нових віків, поведе звідси наступ на дикий степ, на некультурність, злидні, одвічну темряву.

— Далеко твій аул? — запитав Назаров.

Юлдаш махнув непевно позад себе рукою.

— Там аул, — відповів він. — День один їхати, вечір їхати...

— Цілісінький день їхати? Далеченько. А втім, ваші степи казахстанські такі великі, такі неосяжні, що це ще й нічого. У вас же аул від аулу часто на сотні кілометрів віддалений. Правда ж, хлопче?

Знову Юлдаш відповів:

— Атож, правда.

Тепер він уже зовсім оговтався. Навіть якесь прихильне почуття прокинулося в казахського хлопця до цієї людини в кепці, що називає себе Назаровим. Адже цей Назаров — робітник на будівництві, він живе в чарівному місті, що світиться вночі безліччю вогнів. Він такий ласкавий.

І враз чомусь спало на думку побачення з баєм, коли він дав йому, Юлдашеві, білий порошок. О, який він гидкий, той бай! Він хотів отруїти Гаріфуліна, як вовка. Еге ж, як звіра. А хіба Гаріфулін вовк? Навпаки. Меджінов часто казав, що найлихіший вовк в аулі — сам хаджі Мухамедов. Згадавши це, Юлдаш знайшов за потрібне повідомити Назарова.

— А в нас бай є, — просто сказав він.

Назаров похитав головою й серйозно мовив:

— Ця порода тварин ще збереглася, Юлдаше, мабуть, не тільки в твоєму аулі. Ці лиси дуже хитрі, вони вміють виходити завжди сухими з води. Але ось незабаром вони скрізь зникнуть. Прийде колективізація, капут байству..

Хлопець слухав, роззявивши рота. Йому було дивно, як це воно так виходить, що ця людина повторює те саме, що казав Хасен, коли приїздив до аулу. Однаковісінькі слова: «прийде колективізація, капут байству».

— Хасена знаєш? — запитав раптом Юлдаш.

— Якого Хасена? Ні, не знаю. А що таке?

— Ти його слова кажеш. Він на Магнітобуді робить.

— А які слова, Юлдаше?

— Про баїв.

Назаров усміхнувся.

— Хасен — робітник, не дивно, що в нього про баїв така сама думка, як і в мене.

— Ти орус? — запитав, нарешті, хлопець. — Хаджі Мухамедов казав, що орусі-більшовики хочуть прогнати казахів з степу.

— Ха-ха-ха, — засміявся Назаров. — От дурниці! Чи багато вірять у вас цьому? На магнітці в нас працюють росіяни, українці, татари, башкири, казахи... Всі ми будемо для себе, для пролетарської держави, Юлдаше. Радянська влада хоче, навпаки, хлопча, зробити з пустельного степу багату країну, індустріальну.

Тоді Юлдаш розповів новому знайомому про бая, про Меджінова й Гаріфуліна. Розповів про боротьбу, що точиться в аулі між біднотою, джатаками і баєм Мухамедовим з його прихвоснями.

Уважно слухав Назаров цю нескладну розповідь. Навколо них давно вже махала крилами пізня ніч. Але внизу, на будівництві, так само невидимі, глухо гуркотіли машини, вищало залізо й долітали короткі, уривчасті гудки паровозів. З забрудненої ріки Уралу потягло вогкістю.

Назаров підвівся.

— Ну, Юлдаше, пора нам іти спати. Ходімо. Переночуєш у мене, а завтра й поїдеш собі, коли ти поспішаєш.

Хлопець згодився й ночував у Назарова. Але сон тікав з Юлдашевих повік. У грудях у нього народжувалось якесь нове, невідоме почуття. Було воно хвилююче, як степовий вітер, радісне, як світанок.

Рано-вранці другого дня розбудив Назаров свого гостя.

— Вставай, братіку, на Магнітку підемо. Домни покажу тобі. Ти такого дива в себе в аулі не здибаєш.

Те, що побачив Юлдаш на будівництві, було далеко цікавіше й страшніше для хлопця, ніж усі його мрії й гаряча уява. Справді, страшніше, бо спочатку Юлдаш боявся гуркоту навіть звичайного стерлінга¹. Паровози здалися йому справжнім страхіттям, біля екскаватора він ледве стримався, щоб не втекти від нього.

Але незабаром хлопчина оговтався. Та й чого боятися, коли його новий приятель, більшовик Назаров, так привітно розмовляє, так уважно пояснює про кожну машину — що вона робить, від чого вона дихає парою й несамовито гуркоче.

— Що, Юлдаше, страшнувате тобі? — питає Назаров. — Нічого, це тільки спочатку. Звикнеш. Усі ці машини — наші друзі, цей екскаватор, на який ти так ляжливо дивишся, замінює собою роботу кількох сотень чоловік. Це страшна сила. Чи не правда? Дивися, як землю гризе, рівняє шлях. Тут прокладуть рейки, буде новий під'їзд до домни.

Юлдаш ніколи не забуде цього пам'ятного дня. Казахський хлопець бачив десятки механізмів. Могутні зводи, як невидані силачі-велетні, легко здіймали в повітря сотні тонн вантажу, залізних конструкцій, переносячи їх з місця на місце. Бачив хлопець домни, що виростали завдяки героїчній праці ударних робітничих бригад.

— Найбільші в світі, — говорив про них Назаров. — Тисячу тонн чавуну даватиме кожна з них на добу. Це, братіку, така кількість, що ой-ой... Таких домен у нас на Магнітці буде вісім. Розумієш, буде в нас багато заліза. З заліза машин наробимо, тракторів. У степи підуть.

Зачудовано, роззявивши рота, слухав Юлдаш. Звіду-

¹ Стерлінг — залізна тачка.

сюди неслася тріскотнява пневматичних молотів. Клепальники клепали кожух домни, обшивали її стальними багатотонними плитами.

Рейки, екскаватори, паровози... Гори зритої землі, каміння, цегли, заліза... Ось те місце, де десятки тисяч робітників змагаються за будівництво, за великий Магнітобуд, за нове життя.

Тепло, приязно попрощався Назаров з хлопцем.

— Ідь до себе та розкажи в аулі, що ти тут бачив, Юлдаше. А баєві не вір нічого. Одно пам'ятай: бай — ворог бідноти.

Ввечері того ж дня повернувся Юлдаш до Іргіза.

ЗБОРИ ПАРТОСЕРЕДКУ

Голова загальних зборів партійного осередку разом з робітничим активом доменного цеху, високий сухорлявий робітник, оголосив:

— На порядку денному в нас сьогодні одно питання: робота серед казахської бідноти. Доповідь зробить секретар партколективу товариш Ковальов.

Доповідач вийшов наперед і, знявши шкіряного картуза, обвів збори пильним поглядом.

— Товариші,— почав він,— питання, яке ми сьогодні мусимо обміркувати, дуже важливе. Мова йде про роботу в казахських аулах серед казахської бідноти. Не треба забувати, товариші, що казахи були одним з тих народів, що його всіма засобами гнітив царський уряд, тримав у темряві й убозтві. Російські колонізатори захоплювали в казахів найліпшу землю, витісняючи їх усе далі й далі в гори. Для того щоб пасти свою худобу, казахська біднота мусила була орендувати землю в своїх гнобителів. За короткий час казахи, або, як їх називав царський уряд — «киргизня», зовсім зубожіли. Страшні пощесті були частими гостями казахських аулів.

Ті повстання, що піднімали казахи, які не могли терпіти далі нелюдський гніт і насильство, придушувалися царатом з надзвичайною жорстокістю. Надіслані карні загони палили аули, поголовно винищуючи всіх казахів. Не було рятунку ні старому, ні молодому, всі гинули в полум'ї або на солдатських багнетах...

Революція, товариші, принесла казахам визволення. Утворився братній соціалістичний союз усіх народів, що населяли колишню Російську імперію — «тюрму народів». Царській Росії нема, є вільний Союз Радянських Соціалістичних Республік. «Киргизні» нема, є вільний народ — казахи, що живуть на території Казахської Радянської Республіки.

Радянський уряд дбає про те, щоб піднести культуру, поліпшити добробут казахської бідноти. В аулах відкриваються медичні пункти, школи, де вчать казахських дітей їхньою рідною мовою. Все ширше розгортається в Казахстані колективізація й ліквідація байства на цій основі. Баї, яких ще багато лишилося в аулах, чинять опір створенню колгоспів і радгоспів, але їх перемагає організована біднота.

Казахстан — багата країна. Вона має великі запаси чорного золота — вугілля, міді, нафти. У Казахстані, в його надрах, заховані такі скарби, про які з заздрістю думають капіталісти всіх країн. Ви чули про Караганду? Це вугільний басейн, що має стати третьою, після Донбасу й Кузбасу, вугільною базою, форпостом важкої промисловості. Караганда — це чорне серце Казахської республіки...

Уважно слухають збори доповідача. На грубих дерев'яних лавах, на обрубках дерева скупчилися робітники. Скільки тут облич засмалених, обвітраних! Башкири, росіяни, казахи, українці — всі вони наставляють долоні до вух, щоб краще чути, щоб жодного слова не пропустити з того, що каже доповідач. Адже його слова, такі прості й зворушливі, кожного хапають за серце, бо кожного з них торкається та справа, про яку йде мова.

Сюди, в просторе приміщення барака, глухо долітають звуки важкої праці. Гудки, пирхання й гуркіт машин, скрегіт залізних конструкцій, які вивантажують з платформ. За дерев'яними стінами барака вирує будівництво. П'ятдесят тисяч робітників змагаються за темпи, борються за свій великий Магнітогорськ, що зростає в голому степу, де ще недавно колихав вітер тирсу й свистіли вечорами ховрахи.

Тут, у бараці, зібрався на збори невеликий загін комуністів, члени бойової армії ВКП(б), що твердо керує будівництвом нового життя в першій у світі пролетарській державі. Кожний комуніст на будівництві відчував, яка

велика відповідальність лежить на ньому. Відчував, що він — застрільник ударних бригад, що він мусить бути першим з перших скрізь: у соцзмаганні, в ударництві, на ліквідації проривів, у тривожні штурмові ночі.

Може, від того таким зосередженим внутрішнім вогнем горіли очі в кожного учасника зборів. Кожний почував себе не тільки слухачем, кожний був борцем, керівником великої боротьби за темпи й плани.

— За дев'ятнадцять кілометрів від озера Балхаш, у Казахстані,— вів далі доповідач,— знаходиться величезне родовище міді — Коунрад. У Коунраді, за підрахунками вчених, зосереджено одну третину мідних запасів усього світу. В дикому степу, в сухій напівпустелі, де недавно ще блукали кочівники-казахи, виростає незабаром робітниче місто, збудуються заводи. Їхні гудки заглушать сумовитий свист пустельних вітрів. Пустеля незабаром перетвориться зусиллям армії трудівників на багатий індустріальний центр.

На заході Казахстану, серед степів і пісків, де протікає до Каспійського моря річка Емба, є родовища нафти. З нафти видобувають паливо для аеропланів та тракторів, крім масла, що йде на мастіння машин. Ембенська нафта дає багато бензину, вона не поступиться перед найкращою в світі венесуельською нафтою.

Тут, в Ембенському нафтоносному районі, точиться вперта боротьба за збільшення видобутку нафти. Працювати робітникам доводиться в надзвичайно важких умовах, часто без води, під палючим сонцем. Піски наступають на робітничі посьолки. Навколо напівпустеля. Але під керівництвом Комуністичної партії робітнича армія перемагає й тут, щомісяця збільшуючи видобуток нафти.

Я не буду говорити вже за те, що Казахстан — всесоюзна фабрика м'яса. Швидко зростають казахстанські м'ясорадгоспи. Це харчова база для робітників рудень і заводів.

Ми, товариші, взяли шефство над Кустанайським казахським районом. Робітники-магнітобудівці мусять допомагати казахській бідноті швидше колективізуватися й на цій основі ліквідувати рештки байства. Бюро партосередку вчора ухвалило послати в казахські аули на роботу по колективізації виконроба першої домни товариша Назарова.

Оплески пролунали після цих слів секретаря партколективу. Всі знали товариша Назарова, витриманого і впертого партійця, більшовика-комуніста.

ПЕРЕГОНИ

Товариш Назаров зібрався швидко й другого дня ввечері вже був у казахському аулі Джакси-куль. Аул справляв гарне враження. Тут був міцний колгосп, що мав кілька сільськогосподарських машин, школу й медичний пункт.

Казах-лікар сказав Назарову:

— Одверто кажучи, іншим аулам треба брати з нашого приклад. Це добре, що ви приїхали, кожний робітник тут у степу надзвичайно потрібний. Але вам не треба залишатись у Джакси-куль. Ідьте в глиб степу, туди, де в глухих аулах ще подибуються баї, що чинять опір колективізації.

Назаров бачив, що лікар має рацію. Треба дістатися до глухих віддалених кутків.

— До речі,— говорив далі лікар,— ось у сусідньому аулі, в Іргізі, до якого кілька десятків кілометрів, сидить ще бай і біднота там лише лагодиться заснувати колгосп, не знаючи, з чого почати.

Назаров вирішив другого ж дня виїхати до того аулу. Лікар дуже люб'язно запропонував магнітобудівцеві автомобіль, що привіз на той час з Кустаная медикаменти.

— Дороги в степу, правда, поганючі,— говорив лікар,— але автомобілем їхати все ж таки швидше, ніж цілісінький день труситись у візку під палючим сонцем.

Другого дня Назаров був уже в сусідньому аулі, в глухому кутку казахського степу. Це був той самий аул Іргіз, де жив хаджі Мухамедов.

Автомобіль зупинився перед кошею Гаріфуліна, й Назаров, приїхавши, негайно скликав засідання аульної ради.

Поки йшла в коші нарада, казахи оточили тісним колом авто. Ще більше було тут дітвори, що вперше бачила блискучу машину, яка сама біжить.

Але не тільки дітвори з острахом і цікавістю дивилась на авто. Більша половина дорослих казахів теж уперше

так близько розглядали чудесну машину. Старий Ходжієв, і той на своєму віку бачив автомобіль тільки двічі, та й то здалека.

Дехто з казахів зацікавлено тикав пальцем у блискучі частини нового форда і тієї ж хвилини з острахом відсмикував руку — не трапилось би, мовляв, якої халепи.

Ходжієв висунувся з гурту аж наперед, поближче до авто. Обмацуючи машину, він з презирством казав:

— Турсуку на колесах. Мого коня не дожене.

Шофер почув ці слова і, всміхаючись до старого, запитав:

— Що ти сказав, діду? Твого коня не дожене машина? Цікаво, діду, що ж там у тебе за кінь? Може, він теж має мотор?

— Мій кінь Шайтан. Найшвидший в аулі. Байських скакунів і то випереджав,— насовуючи на низький лоб хутрянний малахай, пояснив Ходжієв.

Шофер слухав, і весела посмішка розсовувала його губи аж до вух. Ходжієв помітив це.

— Чого смієшся? — ображено вимовив він.— Правду кажу. Мого Шайтана вітер не дожене.

— Моя машина бігає швидше від усіх шайтанів,— зовсім уже зареготав шофер. — Насмішив ти мене, діду. Коня, кажеш, авто не дожене...

Цей сміх урвав терпець старому Ходжієву.

— Давай наперегони! — гукнув він.— Казахи, слухайте сюди всі. Я вже хоч і старий, але ще міцно тримаюся на коні. Я хочу зробити перегони. Побачимо, чи дожене машина мого Шайтана. Ніколи цього не буде...

— Веди сюди свого Шайтана,— враз сказав шофер.— Я згодний.

Багато казахів заздалегідь сміялися з Ходжієва, який був певний, що його кінь переможе автомобіль. Але були й такі, що мали сумнів. Дуже швидкий Шайтан у старого казахів...

Кінь і автомобіль стали поряд. Але шофер, посміхаючись, наказав Ходжієву виїхати на кілометр уперед.

Той здивовано глянув на свого суперника.

— Нащо так далеко?

Ось, нарешті, старт дано... Попереду майорить на Шайтані Ходжієв, позаду шофер на автомобілі приготувався до перегонів.

Піднялася рука з хусточкою й опустилася — умовний

знак. Видно було, як закурила пилюга з-під копит Шайтана. Через мить і машина, пихкаючи, рвонула вперед. Натопи дівтори й казахів веселою юрбою, з галасом і вигуками побіг за автомобілем.

Ходжієв озирнувся.

«Дурень великий цей чоловік,— подумав він про шофера.— Наказав мені виїхати вперед на цілий кілометр. Ну, тепер не дожене він мене, хоч би й крила мав!»

Як тільки подали сигнал, Шайтан рушив. Він відразу ж перейшов на шалений галоп. Але Ходжієву, здавалось, було цього замало. Він не звертав уваги на те, що вітер свистів у вухах від несамовитого гону, не звернув уваги й на свій малахай, що, збитий з голови вітровим потоком, лишився десь позаду. Не озираючись, гнав і гнав Ходжієв коня.

Шайтан справді нісся, мов стріла, прищуливши вуха й витягнувши шию.

«От дурна людина,— мигтіли тимчасом уривки думок у Ходжієвої голові про шофера.— Хотів посміятися з Шайтана. Ха-ха, з нього ще ніколи ніхто не сміявся!..»

Старий уже уявляв, як візьмуть казахи на глум і шофера, й машину, що лишилась, напевно, десь далеко позаду. Зате йому, Ходжієву, буде шана, і ще більше піде слава по аулах про його Шайтана.

Але що це?

Серце в Ходжієва раптом стислося, а потім застукало часто й тривожно. Зовсім близько за собою він уловив пирхання автомобіля. Не може бути? Не треба цьому вірити!..

Старий озирнувся, й раптом руки його затремтіли: позаду, кроків за сорок, доганяла його блискуча машина. Ходжієв примітив навіть спокійне шоферове обличчя з застиглою на ньому впевненою посмішкою.

До умовленого місця, де перегони мали скінчитися, лишався ще добрий кілометр. Кінська шия від напруги вже спітніла, й біла піна клоччям зривалася на дорогу. Ходжієв хотів ще раз озирнутися, але в цю хвилину, легко обминаючи Шайтана, авто випередило його й плавно помчало вперед. Шофер обернувся й зробив вітальний знак рукою. Потім, круто повернувши, поїхав назустріч Ходжієву.

На повному галопі Ходжієв осадив Шайтана. Тремтячи зліз казах з коня. Намагаючись не дивитися на шоферове обличчя, він промимрив:

— Твій «Шайтан» однак швидше...

Шофер на цей раз не засміявся. Навпаки, він відповів стримано серйозно:

— Машина завжди у всьому випереджала і людську, і кінську силу. Чи переконався ти тепер, діду, в цьому?

Ходжієв не встиг відповісти, бо в цю хвилину з гамором і глузуванням, наче морський вал, набігли казахи й дівора.

— Го-го-го! — неслося з широко роззявлених горлянок. — Го-го-го!..

Однак шофер зупинив цей потік глузування з Ходжієва.

— Почекайте сміятися, — сказав він. — Шайтан у цього діда — справжній шайтан. Я ніколи не бачив такого швидкого скакуна. Але коли б кінь цей удесятеро швидше бігав, то й тоді б не перегнати йому автомобіля. Проти машини треба виставляти тільки машину. Подивіться на Шайтана. Він увесь мокрий, тремтить, важко дихає. А машині ніщо, хай хоч і ще сотню кілометрів пробіжить.

Цілою юрбою поверталися казахи до аулу. Назустріч вибігали зграї кудлатих собак, що теж, здавалось, були стривожені перегонами.

У коші Гаріфуліна тим часом ішла важлива нарада. Товариш Назаров знайомився з становищем в аулі. Гаріфулін інформував магнітобудівця про роботу, про бая, що агітував проти колективізації. З усього було видно, що в аулі ґрунт до створення колгоспу вже підготовлено. Байський вплив на відсталу частину бідноти зменшувався день крізь день. Серед джатаків більшість щодня тільки й гомоніли про те, що в Джакси-куль у колгоспі є машина, школа й лікарня. У Джакси-куль косять сіно, заготовлюють стоги на зиму. Значить, у колгоспників буде ціла худоба, їм не страшно ожеледь узимку.

З таких розмов казахи робили висновок: у колгоспі краще.

Гаріфулін пропонував скликати загальні збори бідноти, де б Назаров зробив доповідь про колективізацію.

Такі збори вирішили влаштувати, не гаючи даремно часу, завтра ж.

Хаджі Мухамедов, довідавшись про приїзд комуніста з Магнітобуду, стривожився. Він негайно звелів покликати до себе Юлдаша. Той приїхав просто з степу, де стеріг табуни. Бай наказав йому бігти до Гаріфулінової коші й довідатися про все з подробицями — чого приїхав більшовик і що він хоче робити в аулі.

Назустріч Юлдашеві сунув натовп казахів, а попереду повільно їхав автомобіль... Ні Гаріфуліна, ні Меджінова в юрбі не було.

Хвилювання стискувало в грудях віддих. Хлопець знову чув про Магнітобуд, про велике місто в степу, що даватиме дуже багато дзвінкого заліза.

Згадав Юлдаш про людину в кепці, що зустрілася йому на горі, коли він, зачарований, дивився вниз, на будівництво. Здається, ще стояли у вухах його привітні, ласкаві слова до нього, казахського хлопця в брудній подертій одежі. На мить захотілося побачити ту людину ще хоч раз, почути її розповідь про те нове, радісне життя, що незабаром має настати.

В юрбі Юлдаш довідався і про перегони між автомобілем та Шайтаном.

«Ага,— подумав хлопець,— оце тобі, старий граче Ходжієв, щоб ти не каркав на Гаріфуліна, щоб не глузував з машин!»

Юлдаш радів з перемоги автомобіля. Йому здавалося, що це перемога не машини, а того незнайомого магнітобудівця, що розповів йому стільки цікавого про завод і місто, яке виростало в степу. Згадавши байське доручення довідатися про все, що казатиме приїжджий комуніст, і розповісти йому, баєві, хлопець подумав:

«Чекай, чекай, я тобі розповім! Я тебе так налякаю, що ти три дні не встанеш з кошми!»

Ось і Гаріфулінова коша. Казахи сходилися до неї з усіх боків. Кожному було цікаво, з якими вістями і за яким ділом приїхав орус-більшовик з Магнітобуду. Але до коші не заходили. В коші йде дуже мудра розмова, заважати не можна. Півколом оточили вхід, посідавши накарячки. Дехто поклав за губу тютюн. Чекали.

Але чекати довелося недовго. На порозі раптом з'явилися Меджінов, Гаріфулін, а за ними...

Юлдаш, не вірячи своїм очам, дивився на приїжджого.

І враз з радісним горловим криком кинувся до магнітобудівця.

Назаров спинився. Черноокий казахський хлопчисько схватив його за поли піджака й щасливо сміявся.

— Це ти, Юлдаше? — здивовано вигукнув Назаров. — Здрастуй, любий хлопче, не сподівався я зустрітися...

Його рука ласкаво гладила хлопця по голові.

МЕГІЛЕ, КАЗАХСЬКА ЖІНКА

Зранку другого дня казахи півколом оточили кошу Гаріфуліна. Чекаючи початку зборів, ліниво позирали на сонце, вели розмови, сперечалися. Незабаром з'явилися й члени аульної ради. З ними, звичайно, був і Назаров.

Напочатку виступив Гаріфулін. Він пояснив казахам, з якою метою приїхав робітник з Магнітобуду.

— Товариші, — говорив Гаріфулін, — до нас приїхав йолдаш¹ Назаров. Приїхав він з Магнітобуду. Його прислав партійний комітет комуністів, щоб йолдаш Назаров допоміг нам швидше налагодити по-новому наше життя. Годі нам слухати бая та його прихильників. Треба бідності братися за розум. Уже минули ті часи, коли баї безкарно кривдили своїх джатаків. Тепер біднота взяла владу в свої руки й хоче загнuzдати бая, щоб він не визискував своїх наймитів-пастухів.

Казахи слухали, й час від часу схвальний шепіт проходив по юрбі. Йолдаш Гаріфулін висловлював їхні власні думки, вивертав усім на показ той біль, що давно вже просився вирватися з бідняцьких грудей.

— Бай має все, — спокійно, як уже всім давно відоме, говорив далі Гаріфулін. — У бая табуни коней, отари овець, у бая худоба. А що є в джатака?

Гаріфулін обвів усіх запитливим поглядом очей і повторив:

— Що є в джатака?

Захитали казахи головами.

— Що є в джатака?..

— Пара конят, та дві-три вівці, та худі руки...

¹ Й о л д а ш — товариш.

— Так, так, худі руки... Пара конят...— знову схвальним відгомінном пройшло в юрбі.

— Далі ми так не хочемо й не повинні жити,— говорив Гаріфулін.

Ураз гамір знявся серед казахів. Одні з криком указували на когось руками, інші, навпаки, робили вигляд, що це їх зовсім не торкається. Ззаду в юрбі примостився хтось у засмальцьованому чапані, сірий і непомітний. Людина ця намагалася бути непомітною, намагалася, здається, крізь землю провалитися, щоб її тільки не вгляділи в юрбі.

Гаріфулін глянув туди, куди вказували казахи, й одразу зрозумів причину галасу: в юрбі примостився бай Мухамедов.

— Невже хаджі Мухамедов не знає,— гукнув голова ради,— що біднота не пускає баїв на свої збори?

Зчервонілий бай, зиркаючи на всі боки гострими очима, пробурмотів:

— Я не знав, що це збори. Я прийшов подивитись на того, хто приїхав з нового міста в степу...

Кілька казахів засміялися з цієї прозорої брехні.

— Ха-ха, бай не знав, а, проте, надяг на себе найдрявіший чапан. Але цим нікого не обдуриш, знаємо, що в тебе є ще добрий десяток нових...

Бай хутко виліз з юрби й подався геть навпростець.

— Як заець.

— Як лис.

— Як вовк.

Навздогін Мухамедову неслись ущипливі, глузливі вигукки. Насилу втишилися казахи.

Коли стих гамір, з промовою виступив Назаров. Він говорив весело, жваво. Слухали його доповідь, як цікаве оповідання. Говорив доповідач про ту користь, яку дає колгосп.

— Годі вже казахській бідноті,— промовляв Назаров,— слухати бая, треба самим будувати нове життя. Давайте обмірковувати справу про створення в аулі колгоспу. Буде мати аул спільну худобу, спільні косяки коней.

— А що робити з баєм? — гукнув казах Садвокас Нусаров.

Був Нусаров середняком, жив трохи краще від іншої бідноти, але й йому колись добре дався взнаки Мухаме-

дов. Спочатку, коли революція поставила руба питання — або з біднотою, або проти, Садвокас вагався, але потім рішуче став на бік бідноти й наймитства. Він зрозумів, що в бідноти й середняцтва один спільний ворог — бай і боротися з ним треба спільно, разом.

— У бая треба забрати все його майно й віддати до колгоспу. Такий закон Радянського уряду. Така воля бідноти. Бай награвував коні, худобу. Хіба не силами наймитів придбав він своє майно? Хіба мало робила на бая біднота?

— А й справді,— почулося між казахами,— хіба не ми й не наші діди десятками років доглядали байські табуни? Бай сам нічого не робив, на нього робили батраки, джатаки...

— Коли організується казахська біднота й середняцтво в колгоспи,— говорив тимчасом Назаров,— придбає машини, тоді й настане нове життя. Казахи будуть тоді не напівкочівниками, а осідлими, почнуть сіяти хліб, садовити городину, почнуть робити на зиму запаси сіна. Не буде в суворі зими дохнути з голоду худоба, коли траву покриє ожеледь, крига.

Коли скінчив Назаров і наступила черга висловлюватися казахам, запанувала тиша. Але це було якусь хвилину. Враз наче гребля прорвалася, полетіли вигуки. В загальному гаморі годі було щось розібрати. З великими труднощами встановили чергу для тих, хто бажав висловитися.

Майже всі виступали за негайне створення тваринницького колгоспу. Наводили приклади колективної роботи в аулі Джакси-куль, згадували сінокосарку, що накошує за літо цілі гори сіна.

— О, немає бая, то й язики розв'язалися,— посміхався Гаріфулін.— А при хаджі не всі насмілюються так говорити.

Але виступали й проти колгоспу. Ходжієв увесь час лякав шайтаном, що покарає кожного, хто вступить до колгоспу. З нього сміялися, дехто згадував поразку його коня Шайтана в перегонах з автомобілем.

— Та що там казати,— виступив наперед Меджінов,— хіба ми не знаємо, як добре живуть у колгоспі колишні джатаки з аулу Джакси-куль? Чому ж ми слухатимемо Ходжієва? Ходжієв сам хоче баєм бути, за хаджі руку тягне. Треба нам зараз же обрати людей, які взяли б на

облік у нашому аулі коней і худобу бая Мухамедова. Хай ці люди поїдуть у степ і спишуть на папір кожного коня й кожну байську вівцю. Ми підпишемо всі таку нашу постанову й оголосимо про неї баєві.

Пропозицію про створення колгоспу проголосували. За створення була більшість, у тому числі й багато середняків. Відразу ж почали обирати комісію для обліку байської худоби.

Одно по одному полетіли прізвища:

— Гаріфулін!

— Меджінов!..

— Байзамил!

— Молдабай!

Гаріфулін і Меджінов одразу згодились, але Молдабай, підсліпуватий казах з обличчям, подзьобаним віспою, і Байзамил почали відмовляться. Ні, вони нізащо не підуть брати байську худобу на облік, вони неписьменні.

Гаріфулін узяв слово.

— Неправда, — гукнув він. — Байзамил і Молдабай відмовляються не через те, що вони неписьменні, а тому, що бояться ще й досі розгнівати бая. Вони бояться гніву хаджі Мухамедова. Не треба нам таких. Згодом вони самі прийдуть до нас, але зараз давайте оберемо інших. Почали вигукувати казахи імена кандидатів:

— Йолдаш Назаров!

— Лутфаров!

Але Лутфаров теж відмовився. Він, бачте, хворий зараз, і йому треба цілий день лежати на кошмі.

— Хай тебе найя¹ вкусить! — розсердився Гаріфулін. — Постанову ухвалили, а здійснити її бояться...

У цю мить якась жінка, що стояла позаду в юрбі й здалека прислухалася до того, що говорять на зборах, розштовхуючи казахів, вибігла наперед. У ній впізнали Мегіле, Молдабайову дружину.

— Лутфаров не хоче, — закричала вона, — Байзамил не хоче, Молдабай не хоче. Хто ж запише на папір байські коні, байську худобу, байські вівці і ягнята? Я піду з вами в степ, я піду замість Лутфарова, замість чоловіка мого Молдабая. Бай лікував мою дитину — дитина вмерла, син мій — джатак у бая, бай знущається з нього!..

¹ Н а й я — отруйна очкова гадюка.

Збори замовкли. Тільки чути було, як дзижчать у повітрі настирливі зелені мухи. Ще ніколи не траплялося в аулі такого випадку, щоб жінка вмішувалася в чоловічі справи. А тут Мегіле, дружина подзьобаного Молдабая, сама пропонує обрати її для обліку байської худоби. Справді, є від чого здивовано роззявити рота. Казахи дивилися на цю жінку, мов на хвору «лінивою смертю»¹.

І ось у ту мить, коли на голову Мегіле вже готові були рухнути слова образи й лайки, піднісся голос Гаріфуліна:

— Чекайте, казахи. Даремно я бачу в очах ваших подив і глум! У цієї жінки, мабуть, більше мозку в голові, ніж у її чоловіка Молдабая, ніж у Лутфарова, ніж у Байзамила. Мегіле доведе вам, що вона вміє не тільки робити кошму, а й будувати нове життя. Радянська влада сказала, що жінка тепер скрізь рівна з чоловіком. Давайте оберемо Мегіле. Вона має на це право.

Казахи, вичікуючи, дивилися на Назарова. Він зрозумів, що збори хочуть ще чути і його думку. Виступивши, магнітобудівець сказав:

— Йолдаш Гаріфулін сказав справедливі слова. Привіт Мегіле, казахській жінці! Вона не боїться бая так, як її чоловік Молдабай.

Знявся неймовірний гамір. Ледь-ледь можна було впіймати в цьому загальному шумі окремі вигуки:

— Обрати Мегіле!

— Не треба нам жінок!

— Жіноче діло — дойти вівці!

— Робити кошму!

Але, перекриваючи галас, усе твердіше, усе настирливіше неслося з усіх кінців:

— Мегіле!

— Обрати Мегіле!

— Мегіле!..— гукав Садвокас Нусаров.— Обрати Мегіле! Геть Мухамедова!

Комісію для обліку байського майна обрали, нарешті, з п'ятьох осіб: Гаріфуліна, Меджінова, Назарова, Мегіле. А п'ятий був Молдабай, що, за прикладом дружини, сам погодився піти в комісію.

Не встигли закритися збори, як на спітнілому коні в аул прискакав Юлдаш. Був він увесь запилений і білий.

¹ «Лінивою смертю» казахи називають хворобу проказу.

— Вовки! — гукнув він.— Цієї ночі вовча згря звалила троє лошат, п'ятеро овець...

Казахи посхоплювалися зі своїх місць. Напади голодних звірів на отари траплялися часто, від них терпіла худоба всього аулу, але за останній тиждень напади ці стали ще частіші, стало більше й жертв. Вовки за одну ніч забивали по кілька тварин. Треба було негайно вживати рішучих заходів.

ПОЛЮВАННЯ

Про те, що говорилося на зборах аульної бідноти, бай Мухамедов довідався дуже швидко. Старий Ходжієв відразу ж після зборів попрямував просто до хаджі. Він і розповів баєві тривожні для нього вісті про те, що справу створення колгоспу в аулі поставлено на твердий ґрунт.

То біліючи, то червоніючи, слухав Мухамедов розповідь Ходжієва про постанову зборів конфіскувати байське майно й про обрання з цією метою комісії.

Прийшов рішучий удар. Наче молот звалився він на байські плечі. Давно чекав цього хаджі, але була десь у найдальшому куточку мозку така думка, що, може, якось таки мине це лихо. Тепер разом загинули всі надії.

У Мухамедовій голові роєм вовтузилися думки. Погляд зробився холодний, моторошний. Ходжієв щось каже — чи втішає, чи співчуває байському горю — не чує хаджі. Він думає зараз про те, як би врятувати хоч частину кінського косяка, хоч частину худоби. Є один засіб. Можна непомітно просто з степу погнати худобу невеликими гуртами до Кустаная. Там є вірні баєві люди, що куплять і воли, і вівці. Можна також і на базар частину...

Але що це каже Ходжієв? Що йому треба? Чого він сіпає хаджі за рукав чапана?

І враз чує бай кілька слів:

— Худоба... Базар... Я пожену...

— Що ти кажеш, Ходжієв?

— Треба думати, — шепоче старий, — думати довго, пильно... Не можна, щоб забрали всі коні, всю худобу. Треба щось надумати, треба рятувати...

Нахилившись до самого Мухамедового вуха, ще тихше зашепотів Ходжієв:

— Треба продати в місті кращих коней, найситіших баранів. Я пожену. Вночі. Ніхто не знатиме, ніхто не побачить... Але за це я маю одержати частину грошей...

— Тихше! — озирнувся Мухамедов. — У коші немає нікого, але буває так, що й стіни мають вуха. Ти одержиш, Ходжієв, скільки захочеш. Я вже боюся вірити своїм пастихам. Ти один тільки ще поважаєш мене. Тобі я вірю. Я згоджуюсь...

* *
*

Другого дня кілька казахів, найкращих вершників-мисливців лагодилися виїздити в степ. У кожного з них були найкращі скакуни з-поміж аульних коней. У кожного в руці була міцно затиснена камча-нагай з зашитою на кінці кулею. Держальце камчі обшито шкірою з антилопи-сайги — не випорсне з рук пекучий нагай.

На сьогодні призначено в аулі полювання на вовків. Але полювання це своєрідне, особливе. Це швидше мисливський спорт, жорстокий і небезпечний. На степового вовка виїздить казах-верхівець з самою лише камчею в руці та з гострим ножем за поясом на той випадок, коли звір плигне на коня й камча нічого не допоможе.

Юлдаш теж на коні. Він не братиме участі в полюванні, він ще малий для цього, але хлопцеві дуже цікаво подивитися на боротьбу хижого звіра й людини.

Назаров теж попросив собі коня. Він теж хоче виїхати в степ з казахами. І йому цікаво подивитися на полювання. Але треба мати доброго коня, щоб бачити гонитву за вовком. Не один десяток кілометрів треба відміряти в степу, щоб не відстати од мисливців.

Погомоніли між собою казахи, хочеться їм дати йолдашеві Назарову справді баского скакуна. І вирішили взяти в бая Мухамедова Буревія.

Послали до бая посланця. Незабаром він повернувся й поряд його коня стрибав у поводу Буревій — уже окульбачений, тільки сядь і скачи, мов вітер степовий.

Назаров твердою рукою поплескав коня по оксамитній шиї, легенько натиснув на кульбаку¹. І враз відскочив. Кінь рвонув і раптом став дибки. Казахи, що бачили це,

¹ К у л ь б а к а — сідло.

тільки похитали головами. Кілька чоловік підбігло до Буревія. Чомусь підозріло чутлива до натиску кінська кульбака. Чи немає тут якоїсь прихованої халепи?

Ці думки враз майнули в голові. Хутко скинули кульбаку. Юлдаш намагався допомогти, розпускаючи тороки. І зненацька всі опустили руки. В кульбаку було вбито два гвіздки. Натисни на кульбаку, сядь на коня, і гвіздки вгрузнуть у кінську спину. Кінь оскаженіє, понесе, не розбираючи шляху. Бережися тоді, вершнику!

Тут діяла чиясь лиха рука. Всі подумали, що без байової участі тут не обійшлося. Його справа, не інакше. Але як хитро зроблено! Наче самі собою виткнулися гвіздки з старої кульбаки, ніхто тут, мовляв, не винен.

Винна одна кульбака — вона стара, гвіздки з неї вже вилазять...

Якийсь казах посварився в бік Мухамедової коші:

— Гадюка часто кусає людину, — сказав він, — але людина нищить гадюк. Бай же наш подібний разом і до гадюки й до потайного пса.

Найбільше вразив цей випадок Юлдаша. Він яскраво намалював собі таку картину. Йолдаш Назаров сідає на Буревія. Але під його вагою гвіздки з кульбаки раптом стромляються коневі в спину й кінь летить, звивається на дибки, намагаючись скинути вершника, позбутись пекучого болю. І ось йолдаш Назаров упав. У нього зламано ногу.

— Це байова справа, — шепоче Юлдаш. — Хаджі хотів, щоб йолдаш Назаров забився на смерть!

Дістали нову кульбаку, і Юлдаш разом з Назаровим поїхали за казахами-мисливцями в степ. Юлдаш гордо позирав навколо себе. Він їде поряд йолдаша Назарова, що приїхав з великого міста в степу. О, йолдаш Назаров не звичайна людина, у нього багато-багато розуму, у нього дуже мудра голова, бо слухають йолдаша Назарова великі залізні машини, що пахкають паром й гуркочуть страшно, грізно...

Здавалось хлопцеві, що й інші казахи, навіть старі поважні мисливці, теж із заздощами позирають на нього. Позирають і, мабуть, думають: «Ось який наш Юлдаш! Його вподобав навіть мудрий йолдаш Назаров з Магнітобуду!»

Мисливці розсипалися в степу. Опівдні помітили двох вовків. Негайно пустили учвал коней напереріз звірам.

Одначе один з вовків встиг утекти. Другого ж швидко наздогнали.

Юлдаш і Назаров, поспішаючи за казахами, бачили, як Гаріфулін перший обскакав вовка з лівого боку. Майнула в повітрі камча з зашитою кулею, й перший жорстокий удар розсік вовчу шкіру. Звір аж присів від несподіваного болю й раптом ще швидше, напружуючи останні сили, кинувся широким скоком уперед.

Гаріфулін не відставав. Раз у раз здійсманася й опускалася рука з камчею, смугуючи звіра. Настав час жорстокої розплати за незліченну шкоду, за загризених овець і лошат.

Мисливці змінляли один одного. Вовк кидався з боку на бік, шукаючи захисту від метких неблаганних ударів. Але захисту не було. Єдиний рятунок — зробити відчайдушний стрибок на коня, на людину з камчею. Але мисливець давно вже стереже цього руху загнаного, посіченого звіра. Останній меткий удар по лобі, між очі, і вовк здригаючись падає. Степового хижака забито.

Після першої перемоги з'їхалися казахи докупи поділитися враженнями, трохи перепочити. Під'їхав до гурту й Назаров. Він побачив упрілі, розчервонілі обличчя, побачив коней, з яких падала біла піна. Назаров думав: «Мине небагато часу, й назавжди зникне це жорстоке полювання-спорт. Зникне через те, що й самих степових хижаків буде винищено, ніщо не загрожуватиме тоді колгоспним і радгоспним отарам і табунам. На місці кочових аулів виростуть будинки, трактор розоре безмежні степові гони. Індустріальний подих Караганди, Коунрада, Емби, Магнітобуду змінить обличчя цілого краю. Вкриється Казахстан школами, лікарнями. Зникнуть трахома, віспа, сухоти. Виростуть у степах санаторії, нові міста, заблищать на сонці окулярами вікна у високих кам'яних будинках. Залізні рейки перетнуть у всіх напрямках безконечну степову далечінь...»

Аж дух забило від цих думок-мрій у Назарова. Весело заблищали очі. Бо ж і не мрії це, а жива дійсність уже зробила перший крок у казахські степи, й оживає степ, щодня змінюється. Інакшими стають і степи, і люди.

Радісно було думати, що справа будівництва нового життя в міцних, надійних руках. Комуністична партія — надійний керманіч.

Ще зранку старий Ходжієв виїхав у степ до байських табунів. Хаджі Мухамедов доручив йому вибрати найкращих коней в окремий табунець. Уночі Ходжієв мусив погнати цих коней до міста й продати. Бай користувався з того, що комісія не взяла ще на облік його майна.

Юлдаш пильно стежив за тим, як обдивлявся Ходжієв кожного коня, мацав кінські груди, зазірав у зуби скакунам. Навіть хвостів не минали вузлуваті пальці Ходжієва. Старий сіпав за хвіст, за гриву, вискубував волос.

Коли з відібраних найкращих коней утворився цілий табунець і Ходжієв переказав Юлдашеві байський наказ про те, що цих коней забирає він, Ходжієв, під свій догляд, хлопець зрозумів, що намислив бай. Думки вихором заметушилися в голові. Хаджі Мухамедов хоче продати найкращих своїх скакунів, щоб не потрапили вони до рук бідноти. Справа ясна. Ой же хитрий бай Мухамедов! Але не можна цього дозволити. Треба негайно сповістити Гаріфуліна, йолдаша Назарова.

Батька немає. Батько знову зник кудись цієї ночі й не повернувся ще. Юлдаш звертається до третього пастиха, що недавно почав пасти в бая:

— Алагаю, чи вправишся ти без мене доглянути табун? Я мушу хутко-хутко їхати зараз в аул. Є пильна справа.

Алагай, одноліток з Юлдашем, кивнув, погоджуючись, головою.

— Їдь, я сам догляну коні,— сказав він.

Коли Юлдаш приїхав в аул, він не знайшов там ні Назарова, ні Гаріфуліна. Кинувся хлопець до Меджінова, але й того не було.

Незабаром Юлдаш дізнався, що Гаріфулін з Назаровим і Меджіновим поїхали в Джакси-куль радитися про відкриття школи й лікпункту.

Що робити?

Рішення хутко з'явилося в Юлдашевій голові. Треба негайно мчати туди, негайно знайти Гаріфуліна й Назарова, сповістити їх про байський намір.

Юлдаш погнав коня степовою дорогою. Курява закрутилася брудним стовпом позаду. Жене хлопець коня учвал, а в голові ще швидше стрибають думки. Доскакати б вчасно, попередити. Виразовує верхівець, скільки

часу йому треба їхати. Сюди ще треба додати час на поворотну дорогу Гаріфулінові. Чи встигне він повернутися додому до вечора?

Сонце вже над самою головою. Воно, як розпечений казан, виливає на стомлене тіло цілі потоки пекучого проміння. Руки робляться важкі, голова хилиться... Зупинитися б, відпочити. Але ні, цього не можна робити, бо буде пізно.

Чує Юлдаш, як важко, з натугою дихає кінь. Його боки круто здіймаються, він вибивається з останніх сил. Уже не дихання, а якась хрипіння виривається з грудей скакуна.

— Скоро вже, скоро, — словами підбадьорює його Юлдаш. — Потерпи, скоро вже, доведи...

На деякий час верхівець стишує біг свого коня, щоб він трохи перепочив, та й знову жене й жене.

Раптом з жахом помітив хлопець, що кінь зашкунтильгав. До аулу лишилося небагато, але сонце швидко покотилося на захід. Знає Юлдаш, що мине ще година-дві, і на пагорки вилізуть степові тварини, що люблять передвечірню прохолоду.

Двічі кінь спіткнувся. Це небезпечна ознака. Ще хвилина — й тварина впала. Юлдаш перелетів через кінську голову. Прикрий біль шпигонував у ногу. З зусиллям хлопець підвівся. Біль у нозі не вщухав.

«Кінь уже не встане, — майнула тривожна думка. — Треба бігти самому». Аул близько, він уже видніється.

Юлдаш побіг шкандибаючи. Нога пече, з кожним кроком зникають останні сили.

— Добігти б! Не власти!..

Ось і коші. Все ближче, ближче...

Перший біля дороги великий полотняний намет. Прaporeць з червоним хрестом повис над входом. Що це? Біля намету прив'язаний кінь з байського табуна, на якому поїхав батько.

«Значить, батько тут?» майнула думка в знесиленого хлопця. Він зазирнув у намет. Батько сидів на стільці, а людина в білому халаті, вивернувши батькові повіки, водила по них якимсь синім камінчиком.

«Лікар! — здогадався Юлдаш. — Так ось куди їздить батько!»

Але в наметі не було ні Гаріфуліна, ні Назарова. Хлопець пошкандибав далі, він потім побалакає з батьком. Зараз ніколи.

Ось другий намет. Простора коша. Легенький шум, наче тихе гудіння від багатьох голосів, долетіло до Юлдашевого слуху. Хлопець вбіг у намет. Тут було повно дітвори. Вони сиділи, схилившись над книжками. А ось і ти, кого шукав, кого так жадав побачити...

— Йолдашу Назаров! Йолдашу Гаріфулін!

Обидва враз обернулися на цей вигук. Вони побачили блідого й виснаженого, запарошеного курявою Юлдаша.

— Юлдаше? Ти?

Назаров підійшов до хлопця й схилив до нього тривожне обличчя. З-за його спини визирали Гаріфулін і Меджінов.

— Юлдаше, де ти взявся? Що скоїлось?..

Зібравши останні сили, хлопець устиг вимовити:

— Бай кращі коні сьогодні вночі пожене на продаж... Я біг... Нога... Поспішайте...

Юлдаш захитався й упав на руки Назарову.

ЮЛДАШЕВА ВІДПОВІДЬ

Дзвінка, весела пісня розбудила Юлдаша. Він прокинувся й здивовано оглядав навколо незнайому обстановку. Він у полотняному наметі, в чистому ліжку. Ой, яка ж м'яка ця постіль, яке все навколо чисте, біле!

Повернув голову й побачив жінку в білому халаті. Вона підійшла до нього.

— Де я? — промовив Юлдаш.

— У лікарні. Тобі лікували ногу.

Враз яскраво пригадав хлопець недавні події, пригадав Назарова, Гаріфуліна. А пісня надворі дзвенить і дзвенить, дитячі голоси бадьоро, весело співають.

— Хто це співає? — запитав Юлдаш.

— Наші піонери з аулу, — відповіла жінка в білому халаті. — У колгоспі є піонерський загін з казахських дітей.

На порозі з'явилась якась тінь. Озирнувся Юлдаш і побачив батька.

— Я за тобою приїхав, Юлдаше, — сказав він. — Ідьмо додому...

Другого дня хлопець з батьком повернулися в свій аул. Радо зустрів Юлдаша Назаров.

— Молодець ти, Юлдаше, — вигукнув він. — Багато ти допоміг нам...

Хлопець уже знав, що баєві не пощастило продати коней. Бая арештовано й вислано, байські косяки коней стали колгоспівськими.

— Ще багато труднощів перед новим колгоспом,— казав Назаров,— але біднота, джатаки переможуть їх. Аул на певному шляху!

Привітно усміхаючись до хлопця, Назаров запитав:

— Правду я кажу, Юлдаше? Переборє колгосп труднощі?..

Юлдаш ніяково посміхнувся й кивнув, погоджуючись, головою.

— Мій батько казав, що він теж у колгоспі,— відповів хлопець.

— Знаю, знаю, Узєнбаєв тепер колгоспник. Раніше він доглядав байські коні, а нині свої, колгоспні... А ось, Юлдаше, ще одна новина. Ти, мабуть, не знаєш про неї. Гаріфулін, Меджінов і ще двоє бідняків-казахів висловили бажання вступити до партії.

Гаріфуліна обрано головою колгоспу...

Почуває Юлдаш, як буйна хвиля великої радості шириться в його прудях. «Немає бая, колгосп. Будуть у колгоспі машини, буде школа!..» Всією істотою відчуває казахський хлопець, колишній джатак байський, те нове, що на його очах виростає в аулі. Пригадав він медичний пункт, де лікували йому ногу, пригадав школу й веселу піонерську пісню. І враз на одну мить засмутилося обличчя хлопця.

Наче вгадуючи таємну Юлдашеву думку, Назаров звернувся до нього:

— Ти бачив школу, Юлдаше? Мабуть, і ти хочеш учитися? Хочеш бути освіченою людиною?

Юлдаш ніяково мовчав, а Назаров говорив:

— Незабаром я повертаюсь на Магнітобуд. Може, хочеш і ти поїхати туди зі мною? Будеш там учитися в школі й працюватимеш учнем у механічній майстерні. Згода, Юлдаше?..

Хлопець схвильований підняв щасливе обличчя. В його чорних казахських очах спалахнули два радісні, гарячі вогники. У них Назаров прочитав без слів Юлдашеву відповідь.

ЗОРЯНА ФОРТЕЦЯ

роман

Немає таких фортець,
яких більшовики не могли б здобути.

Вам,

кращим з кращих, героям-ударникам найбільшого в світі будівництва, присвячено цю книгу.

Тобі, завжди рішучий, енергійний Сагадеев, що поставив світовий рекорд бетонування.

Тобі, виконробе товариш Заслав, що дні й ночі проводив на будівництві дорученої тобі комсомольської домни.

Тобі, завжди простодушний, з веселою усмішкою, відвертий Улогов, привідцю землекопів, своїх славних «дер-ріків», як ти їх звав жартома.

Тобі, любий товаришу, юний кочегаре Карім Маматов... Чи пам'ятаєш ти, як я стрів тебе, радісного, щасливого тим, що вдалося швидко дістати вугілля й ліквідувати простій твого екскаватора?

Одне по одному проходять переді мною ваші незабутні, натхнені борнею обличчя.

Здається, я знову чую кулеметну тріскотнюву пневматичних молотків, гуркіт компресорів, скрегіт заліза... Здається, знову я бачу вашу щоденну вперту боротьбу за темпи, за план — на Коксохімі, на «горі», на домнах...

Домни... Чи давно лише клепали доменний кожух,

а вчора вже радісне радіо звідти, з-за сивого Уралу, принесло хвилюючу звістку про пуск першої печі. Магнітогорський металургійний завод імені Сталіна вступив до шеренг інших велетнів нашої індустрії. Це перемога тисяч Сагадєєвих, Улогових, Заславів. Це перемога всього пролетаріату СРСР.

Вам, найкращі бійці за зоряну фортецю соціалізму на Сході.

Вам, Сагадєєви, Улогови, Заслави, Маматови,—
вам, ентузіасти Магнітобуду,
присвячую цю книжку.

Автор.

Розділ перший

1

Було вже за північ, коли інженєрові Матусевичу вчулося далеке вовче виття. Крізь пориви весняного степового вітру долинала сумовита скарга голодного звіра. Вітер шарпав високий протяжний плач, відносив кудись убік, до заводської дільниці, рвав його на шматки, мов туго напнуте полотно, і шпурляв на дах барака.

Матусевич встав з ліжка і підійшов до чорного вікна. Він любив ці нічні звуки, вони завжди вселяли йому в груди якусь незрозумілу солодку тривогу,— може, тому, що й гулящий шалений вітер і далеке вовче виття завжди нагадували про дикі степові простори навколо, про глухе бездоріжжя й самотні казахські коші — про все те, що стояло в уяві Матусевича на грані великого будівництва, не сміючи посунути чорним муром уперед, на зор'яні шанці електричних люксів.

З відчиненої квартирки просто в інженерове обличчя плюхнулось кілька весняних краплин, і теплий вітер занурився в його чуб. Матусевич відступив крок назад. Він не любив, коли вітер ворухив волосся.

Ця чуднота в інженеровій натурі з'явилася давно. Ще хлопчиком Матусевич бачив одного разу вбитого. Було це дев'яцот п'ятого року. Робітник у засмальцьованому одязі, з обличчям, моторошно розмальованим кров'ю і сажею, лежав посередині вулиці. Вантажні коні, скошуючи очі й хропучи, обережно об'їздили труп. Найстрашнішим

було в нього, мертвяка, волосся, що химерно, тихо ворухилось од вітру. Здавалося, хтось чужий і незрозумілий перебирає його незрими́ми пальцями.

Дитина була приголомшена, змучена тим, що побачила. З того часу минуло багато років, а неприємне почуття лишилося їй досі, не розмелене жорнами розмаїтого життя, проціджене крізь сито нових почувань, вражень і турбот.

Кілька хвилин вслухався Матусевич у темряву. Вітер раптово стих, і чути було тільки одностайний глухий шум рясного дощу. Вдень безрезневе сонце завзято розтоплювало сліпучий сніг, якого цієї зими навалило незвичайні кучугури. Увечері весняні струмки сковував мороз. Так тяглося вже цілу декаду. І тільки цієї ночі прийшов справжній березень з теплим, рвучким вітром, з сильним степовим дощем.

Дощ нагадав інженерові рівчаки, повні жовтобурої води, слизькі чотирикутники цегли й каміння, чавкання багна під ногами. Було приємно згадати про наступне відрядження до столиці, де рівні асфальтовані тротуари й кам'яний брук. Але він почував, що одна половина його, начальника першої дільниці робіт, лишиться тут. Почував, що не зможе надовго покинути будівництво, вже не уявляв свого існування без велетенської гомінкої машини, гвинтики якої складалися з армій землекопів, бетонярів, клепальників, арматурників, техніків, десятників і виконробів. Не без гордощів констатував, що він у тій машині не останній важіль.

І тут же знову спала на думку турбота про свого замісника. Кого лишити на дільниці на час свого відрядження? У кожного й без того тисяча обов'язків, тисяча дрібних і великих справ, провал хоча б однієї з цих справ часто тягне за собою прорив на будівництві цілого агрегату.

Заводоуправління наполягало на тому, щоб замісником лишився інженер Хазаров, начальник робіт на Қоксохімі, але Матусевич подав доповідну записку, пропонуючи на свого замісника начальника Землебуду інженера Незнамова.

«Невже не розуміють,— думав Матусевич,— що дати Хазарову ще одно навантаження — значить відчинити двері для неполадок, знизити темпи, підготувати шлях до прориву. Одна людина не в силі охопити всі складні де-

талі такої багатогранної праці. Вони вислизатимуть у неї крізь пальці».

Це нерувало. Довелося особисто двічі їздити до управління, сперечатися, доводити. Але й досі питання з замісником лишилося відкрите. Це відтягало поїздки до міста. А їхати треба було негайно, інакше завод не надішле своєчасно кауперів для домен. Уже й тепер є три-вожні показники. Два помічники, відряджені до столиці півтора місяця тому, досі нічого не зробили в цій справі. Заводоуправління наполягає на тому, щоб поїхав сам Матусевич.

Комір інженерової сорочки зробився вогкий. Теплий вітер знову налетів звідкілясь з-за Уралу. Він вривався в кімнату й нишпорив у темряві. Зашелестіли газети на письмовому столі, колихнулася завіска. Дощ перестав. За вікном на всі лади дзюрчали струмки води.

Матусевич ліг і по самі вуха натяг на себе ковдру. Сон прилетів швидкий і здоровий. Та в цю саму хвилину різко, уривчасто задзвенчав телефон.

Коли б біля самого вуха інженера грянув грім або вибухнув снаряд, він міг би не проснутися. Але нічний телефонний дзвоник для інженера подібний до крику «Тривога!», який піднімає враз сонного, змученого солдата. Тоді треба негайно схопитись і, забувши втому, рани, бігти на тривожний клич і відбивати ворога.

Телефон дзвонив, лящав, захльобувався. Інженер схопився і ще з липкими, як від меду, повіками, притулив до вуха трубку.

— Алло!

У трубці, квапливо ковтаючи слова, хрипів переляканий голос. Інженер рвучко, поспішаючи, схопив чоботи.

Секретар партколективу першої ділянки товариш Гайдай і Степан Вітерчук, секретар комсомолу, допізна засиділися цього вечора в Хазарова. Просто з партбюро зайшли вони до нього на півгодини про дещо умовитися і дещо «пов'язати». Але сіпнувши за нитку розмовний клубочок, побачили, що нитка висмикнулася до біса довга. Почавши говорити про одну справу, не можна було

обминути другу. А друга вже неминуче чіплялася за третю — клубочок покотився.

Хазаров, начальник робіт на Коксохімі, худий, з непомірно великим адамовим яблуком, уважно дивився крізь круглі рогові окуляри на відвідувачів. Вітерчук, сидячи збоку, виразно бачив, як швидко билася маленька сина жилка на скроні інженера.

Товариш Гайдай (усі називали його на ім'я — Маркел Маркелович,— і це якось так прилипло до товариша Гайдая, що здавалося, наче й прізвища він свого не має), товариш Гайдай, маленький, чорнений, метушливий, говорив, як завжди, поспішаючи, вимахуючи перед собою долонею з розчепіреними пальцями, ніби ось-ось він почне на цих пальцях вести якийсь рахунок, загинаючи їх один по одному до долоні. Але почувалося, що рахунок цей має бути твердим і невмолимим. За цими зовні метушливими, дрібними рухами почувалася залізна воля людини, що не звикла зупинятися напівдорозі перед перешкодами.

— Ну, от, ми не приготувалися. От! Це дуже важливе питання. Вся територія печей завантажена цеглою. Всі прибудови повнісінькі. Приміщень немає. Куди складати? От! Будь ласка! Я сьогодні в старшого виконроба взяв зведення. Гляньте!

Товариш Гайдай простяг Хазарову біленький клаптик паперу. Той узяв його двома пучками й обережно, наче метелика, з якого боявся стерти пилок, підніс до своїх окулярів.

— Знаю,— мовив він густо, басовито, ніби з бочки.— Знаю, Маркеле Маркеловичу. Вчора прибуло сто десять вагонів, сьогодні теж сто. Знаю,— повторив він ще раз, зручніше вмошуючи за вухом дужку окулярів.— Але ж ви не тільки секретар партколективу, ви також помначальника дільниці виробничих нарад. Ви теж мусили були своєчасно, заздалегідь поставити питання про будівництво нових приміщень для вогнетривкої цегли, про організацію фронту розвантаження.

— Вагони простоюють з вантажем по кілька днів,— вставив Вітерчук, перекладаючи шкіряний картуз з одного коліна на друге.

— От, от,— загарячився Гайдай.— Цегла розкидана по всій території печей! Скрізь!

Він, підкреслюючи, зі смаком вимовляв це слово «те-

риторія». Воно чомусь нагадувало секретареві партколективу Симона Петлюру,— може, тому, що є пісня така:

У вагоні директорія,
Під вагоном територія...

(А директорію цю саму здорово колись бив з партизанами товариш Гайдай!)

— От! По всій території. А що я помнач дільниці виробничих парад, завжди пам'ятаю, будьте певні. Тому оце й прийшов. От! Але навантаження в мене воляче. Не припустиме.

— А в мене, Маркеле Маркеловичу, — загув Хазаров, — домни, Коксохім. Не жарти. Адже ви п'ятирічку накресливали. Так от і тримайте при собі скарги, — по-сміхнувся він.

Коли Хазаров говорив, його непомірно велике адамове яблуко починало перекочуватися згори вниз, знизу вгору, це було подібне до того, ніби хто зашив йому там під шкіру більярдну кулю.

— Ну от! — знову заговорив товариш Гайдай. — От! І виходить, що до програми кладки коксових печей на травень ми не приготувались. А потім ще таке — у нас на партбюро сьогодні стояло: хто стежить за тим, щоб цеглу точно розвантажували за сортами? Потрібну марку не завжди швидко знайдеш. Що буде, коли почнемо класти печі?

— Так, так, — шугнула вниз більярдна куля на горлі, — п'ятсот шістдесят марок диасової цегли!

— От! От! Скільки часу витрачатимуть подавальники на те, щоб відшукати потрібну марку!

— Робітники-вантажники, — знову вставив своє слово Вітерчук, — і досі не знають оплати за розвантаження вагона цегли. Десятники визначають розцінку по-своєму.

— По-російськи це називається «на глазок», — підхопив Гайдай. — Визначать «на глазок», і йди одержуй.

Хазаров раптовим рухом скинув окуляри й почав протирати їх хусточкою. Тепер очі його зробилися вузьенькі, мов дві щілинки. Він жмурився, і від цього кістляве обличчя інженера робилося безпомічно-дитячим, хатнім, — не часто побачиш його таким на будівництві. Але загув голос і враз розбив це враження. Забігало адамове яблуко під шкірою (чи, може, шкіра ковзалася на ньому), і знову злізли окуляри на своє призначене місце.

— Маркеле Маркеловичу і е-е... товаришу Вітерчук, про все, що ви тут говорили, мені відомо. Виконроби вже мають інструкції. Жодна цеглина не повинна пропасти, вона нам у копійчку влітає, це ж дорогий імпортований товар. Я притягатиму до суворої відповідальності за кожний відбитий кусок. Але є інші труднощі, далеко серйозніші за ті, що ви тут говорили.

Товариш Гайдай одразу весь затих. Затих бистрий голосок, принішкла долоня з розчепіреними пальцями. Труднощі не лякали Маркела Маркеловича. Вони тільки якось стискували всю його невеличку постать, ніби він приготувався стрибнути вперед і пальцями схопити за горло того, хто винен у всіх неполадках і перешкодах. Гайдай як партієць, як організатор відчував, яка відповідальність лежить на його плечах.

— Ці труднощі, товариші,— тривожний стан з пічниками. Зараз нам потрібно п'ятсот пічників, а їх усього двісті. Те ж саме й з допоміжною робсилою. Самих подавальників треба близько трьохсот. Де їх завербувати? Союзкокс мовчить, на мої наряди нічого не відповідає. Завтра я роблю доповідь про стан справи Борисові Олексійовичу. Гадаю, що й ви з свого боку...

Товариш Гайдай заговорив знову. В його живих, рухливих очах можна було, здається, помітити, як стрибають думки.

— От! — крикнув він.— Коли йти на полювання, ми собак годуємо. Ох, робсила, робсила! Триста пічників! Завтра я сам говоритиму з начальником дільниці. Вся надія на Матусевича.

— А я думаю — треба самим, у начальника й без того багато турбот,— знову зауважив Вітерчук і переклав шкіряний картуз з одного коліна на друге.

Хазаров стомлено придушив позіхання.

— Труднощів багато,— сказав він,— але й позитивні факти маємо. Екскаватор номер десять машиніста Шалигіна рекорди дає. Ваша комсомольська бригада,— кинув у бік Вітерчука.

— А бригада Буховцева? — відповів той.— Хлопці Буховцева наближаються до світового рекорду.

— Та-ак, тринадцять кубометрів на чоловіка! Грунт легенький трапився, ну й інструменти прекрасні, організація праці.

— От, от,— усміхнувся Гайдай.— Ми за це й боре-

мося. Цього треба у всіх бригадах досягти, у всіх. І незважаючи, товаришу Хазаров, незважаючи на grunt...

З сусідньої кімнати визирнула дружина інженера.

— Олексю, тобі завтра вставати рано.

Гайдай і Вітерчук підвелися.

— Вибачте. Засиділися ми. От. Бувайте.

Надворі пройшов великий дощ. Мимо порога будинку інженера з шумом неслися потоки води.

— А що на дільниці робиться! — загуп Хазаров, випроваджаючи гостей.— Що за grunt! Каша! Хай би в таку погоду Буховцев попрацював!

— Незважаючи на grunt, товаришу Хазаров,— почулася з темряви відповідь Гайдая, гублячись у соковитому чавканні багна під чобітьми.

— Олексю, це неможливо! — ще з порога напосілася на чоловіка Лідія Павлівна.

— Ділові розмови, Лідю, — відмахнувся Хазаров. — Дуже вже ти неделікатно натякнула їм, щоб ішли. Так не можна...

— Ах, облиш, будь ласка! Коли вони самі не розуміють. Ділові розмови і вдень і вночі... Доки це буде?

— Але ж...

Проте в душі Хазаров дякував дружині, що вона своїм натяком втрутилася до розмови. Його вже давно хилив сон.

А Вітерчук з Гайдаєм тим часом чалапали по калюжах, провалювалися в ями з водою, обсипаючи лайкою і дощ, і твань, і темну ніч. Унизу привабливо блимали ліхтарі, і мандрівники мимоволі прискорювали свою ходу в напрямі до райдужного електричного сяння, що коливалося над дільницею Коксохіму.

— От дияволи, шкодують провести сюди електрику,— чортихався Вітерчук, обома руками витягаючи за вушка застряглий у багні чобіт.

— Треба економити, Степане. Закінчимо ЦЕС — тоді всі шляхи освітимо. А тепер енергії ледь-ледь вистачає на будівництво. Де вже тут думати про шляхи? Хоча б на дільниці світла було досить, а тут, біля бараків, можна почекати ще. Стривай! Ти чуєш?

— Що? — зупинився Вітерчук. Та в ту ж мить і він яскраво почув вовче виття, що долинало чи то з-за річки Уралу, з степу, чи то з Соснової гори.

— Вовки! — сказав Гайдай.— От, Степане, хіба це не

протириччя? Хіба не боротьба? Будуємо металургійний велетень, другий у світі велетень, а навколо дикий степ, і новки почали виють. От!

— Це вже я вдруге чую,— задумливо мовив Вітерчук.— Раз узимку чув, коли на греблі йшла робота. Багато їх було, ціла зграя. Пам'ятаю, довго вили тоді.

І знову багно чавкало під ногами, як розчавлена жаба. Ліворуч раптом спалахнуло блакитне, з розмаїтими зеленими відтінками полум'я. Сліпучим фонтаном било воно вверх, мерехтливим віялом розвівало, гнало на всі боки густо, аж липку темряву.

— Автоген,— констатував Гайдай,— на ЦЕСі.

Полум'я так само швидко погасло, як і з'явилося. Тепер темрява ще тісніше навалилася з усіх боків. Вітерчук відчував її майже фізично. Здавалося, що темрява, як сажа, лишає на пальцях, на щоках, на лобі чорні, брудні плями.

Ось земляний насип. Він захищає заводську дільницю від води, що збігає з гірських схилів. Тут чотири дні змагалася з липкою землею бригада землекопів Улогова, чмихав «маріон», приїздили на труських візках інженери і виконробі.

Вітерчук зупиняється.

— Маркеле Маркеловичу, тривожно кидає він у темряву до свого супутника.

Той порпається десь близьенько, поряд, у чіпких обіймах грязюки. Вітерчук мацає навколо себе простягненими руками й натикається на щось м'яке, мокре.

— Маркеле Маркеловичу, це ти?

Тримаючи один одного за лікті, вони стоять поруч і з тривогою, з острахом напружено вдивляються в щось біле, грайливе, що клекоче в десяти кроках од них. Глухий грізний шум долинає звідти.

Перший схаменувся Гайдай.

— Вода! Повідь! — гукає він.— Піну несе через насип.

І, наче у відповідь на його слова, вода страшно вирує, реве, хлище могутнім водоспадом на заводську дільницю.

Товариш Гайдай одразу збагнув усю ситуацію: весняна вода бурхливим потоком помчала з гір і всією своєю масою ринула в атаку на земляну загорожу. Перші скажені вали повіді вже перекочувалися через насип. Можливо, що й самий насип розмито. Коли ця навала прорветься на дільницю, вона вкінць розміє ґрунт і надовго

затримає земляні роботи на мартенах, на домнах, на Коксохімі. Все це в одну мить промайнуло в мозку Гайдая. Але Вітерчук уже з силою шарпонував його за рукав.

— У контору! — крикнув він. — Бігцем! Хутко!

Він подався навпростець до контори доменного цеху. Біг і чув за своєю спиною швидке сопіння секретаря партколективу — коротконогий Гайдай не відставав. Обое мчали стрімголов, натикаючись раз у раз на каміння, перестрибуючи рівчаки, спотикаючись, падаючи.

Зненацька Вітерчук почув за собою болісний зойк Гайдая. Але не обернувся, не зупинився — розумів, що кожна хвилина, кожна згаяна секунда несла незліченні втрати будівництву.

Липке багно сковувало ноги, дихання з хрипом вилітало з грудей. Але ось уже ліхтарі, світлі плями ковзають по калюжах.

«Ой, добігти б, добігти, не впасти!..»

У вікнах контори світиться. З розгону штовхнув двері. Назустріч Вітерчукові схопилася з лави довга розкудлана постать сторожа.

— Діду, де черговий? Невже немає нікого?

— Нема, пішов на годинку додому.

Гаяти часу на розшуки не можна. Підскочив до телефону і схопив трубку. Просто перед собою побачив розгублені, сполохані дідові очі. Крикнув у трубку й не впізнав свого голосу: він був хрипкий, страшний, як клекіт.

3

Квиток комсомолец Андрон Губодур придбав ще вчора. Поїзд з Магнітогорська відходив о сьомій вечора. Але в цей час уся бригада землекопів буває вже звичайно в бараці. Отже, товариші могли поставити Андронові кілька неприємних запитань, може виникли б навіть якісь непередбачені перешкоди до від'їзду, як, наприклад, не повернена бібліотекареві книжка або як... Та хіба вгадаєш, що може раптом зірвати сьогоднішній від'їзд?

Андрон Губодур усе обміркував заздалегідь. Зранку, симулюючи хворого, на роботу він не вийшов. Скринька з речами стояла вже приготовлена до далекої подорожі. На вокзал пішов Андрон о першій годині дня, коли в бараці був лише татарин Карім Маматов. Ну, а Карім —

приятель, Карім нічого не скаже Андронові. Адже Андрон завжди чесно ділився з Карімом своєю порцією махорки і ніколи не висловлював сумніву з приводу хвороби Каріма, коли татарин, удаючи смертельно хворого, стогнав на койці. Навіщо? Комсомолец Андрон Губодур знає, як важко працювати, коли надворі непрохідне холодне багно, коли від ранкового морозу зашпори заходять у руки і навіть заступи дзвенять жалібно, ніби риють могилу для нього самого.

— Ну, прощай, Каріме, бувай здоровий!

— Айда?

— Айда, Каріме, додому.

— Ідь щасливо. А в мене немає свій дім. І я з тобою поїхав би.

На вокзалі Губодур чекав аж до вечора, коли подали поїзд. Власне, вокзалу не було. Було широке мереживо рейок, паровозів, безліч вагонів з залізом, цементом, дошками... Як по артеріях пульсує кров, так бігли по рейках незлічені платформи з матеріалом для велетенського будівництва. Країна Рад готувала на Сході металевий форпост соціалізму, зоряну фортецю нової ери. Волею партії й робітничо-селянського уряду серед дикого, голого степу, за пасмом Уральських гір, за сивим «Кам'яним поясом», день за днем виростав металургійний гігант — комбінат.

На всі лади захльобувалися сюрчки, чмихали паровози, гриміли зчіпними гаками вагони, з ляцанням грюкали залізні тарілки буферів. Не одну тисячу вагонів пропускала на добу вокзальна дільниця — будівництво ненаситно ковтало ешелони дерева, залізних конструкцій, цегли, машин.

На довгих платформах стояли, чекаючи вантажників, укриті брезентом частини екскаваторів; багатосильні «клетраки» на своїх повзучих колесах суворо вишикувалися сірою лавою, нагадуючи танки; жовті компресори, яскравочервоні «армстронги», безліч залізних частин, машин, конструкцій... Це майбутній кістяк і тіло велетня.

Березневий вітер шугав між вагонами, оскаженіло метляв полотняні плакати з написами: «Терміново. Не затримуй! Вантаж Магнітобуду!», вивертав поли теплої спецівки у зчіплювача вагонів. У повітрі несло димом, гаром, гарячим диханням паровозів. Але часом, коли ві-

тер шматував димові пасма й завзято розганяв їх на всі боки, зненацька залітали на дільницю вогкі дражливі безрезневі пахощі.

Це були пахощі зеленого рясту незайманого степу, що тільки-но скинув своє снігове покривало, тонкі, невловимі запахи з пір — так можуть пахнути вологі валуни, вкриті ніжним кучерявим мохом, а може, то був хвилюючий запах гірської річки, що тільки-но звільнилася з крижаних обіймів. Вільний духмяний вітер приносив з собою, здавалося, якийсь незрозумілий неясний гул. Може, гула під навалою весняного вітру глуха тайга на далеких схилах південного Уралу, і цей гул, підхоплений тривожним вітром, пролетівши над степом, долинув до вокзальної дільниці, до того башкира-стрілочника, що стоїть ген біля місця, де схрестилося, сплелося сіре мереживо рейок.

Той весняний гул ніби тривожив башкира. Час від часу, прислухаючись, він неспокійно щипав свою рідку борідку, схожу на кущик степової тирси-ковили. Стрілочник був у міському засмальцьованому піджаці і ватяних штаних «Москвошвею», але й досі, як, мабуть, і два роки тому (коли жив він ще, можливо, в найглухішому Там'яно-Катайському кантоні), здається, з губ його сочився гіркий запах долину, а маленькі вуха були просвистані степовим вітруганом.

Проходячи мимо нього, Андрон Губодур не втерпів, щоб не сказати йому «прощай». Адже через п'ять діб для Андрона не буде вже ні цього башкира, ні вагонів з залізними конструкціями, ні набридлого холодного баракка — не буде Магнітобуду, і він, комсомолец Андрон Губодур, не буде вже землекопом бригади Улогова — землекопом, з заступом за плечима, в подертих чоботях, у брудній одежині. Натомість Андрона чекають осередок, теплий і затишний комсомольський клуб, культпоходи до опери, кіно, товариші, дівчата в хулавих черевичках. Чекає Саша — сіроока, любя, ласкава Саша.

— Прощай, братіку, — гукає Андрон до башкира-стрілочника. — Прощай! Додому, брате, їду. Айда!

Башкир засміявся самими зубами й махнув рукою: — Зачем айда? Не нада айда.

Приплив на будівництво більший за відплив. У вагоні було майже порожньо. Андрон Губодур зайняв верхню полицю, поставив біля себе скриньку з речами й глибоко, з полегшенням зітхнув. Вагон плавко загойдався, і мимо

вікон востаннє для нього, як думав Губодур, пропливли в березневому присмерку віддалені обриси невисоких гір — відрогів Уралу.

Першим помітив утечу Андрона бригадир Андрій Улогов. Він покинув умиватись і з краплями води на худорлявому, шершавому обличчі спитав:

— Хлопці, а де ж Губодур?

Усі мовчали.

— Каріме, ти не знаєш? — допитувався Улогов. — Ти ж сьогодні був у бараці.

— Немає Андрона, — відповів той. — Скажи Андрон «хуш»¹, іпташу² Улогов.

— Куди ж він подався? Еге, хлопці, та він і скриньку свою забрав. Ну, Каріме, тепер уже справді треба йому сказати «хуш» — змився Губодур.

— Змився, айда! — чомусь зрадівши, засміявся Карім.

На кінчику червоного носа Улогова повисла велика краплина води. Такі ж краплі тремтіли в нього на бровах, на рідких віях. Забувши втертися, Улогов сів на свою койку. Мокрий чуб прилип до його чотирикутного лоба.

— Розбігається моя бригада, — сказав він, обводячи олов'яними очима своїх бригадників. — А хто ж тоді, хлопці, Магнітогорськ будуватиме? Один утік, Маматов симулює, інші теж трапляється...

— Допоміг комсомол, — засміявся бригадник Курочка. — Всі вони такі, міські...

— Не квокчи, Курочка, — зупинив його Улогов. — Хіба тільки одного Губодура мобілізував сюди комсомол, на будівництво? Багато їх, комсомольців, приїхали і працюють. Та ще й як! Бачив же ти роботу десятого екскаватора? Ого-го, дайош! А там же комсомольська бригада — і всі плани перевиконують. Звичайно, є й дезертири, та їх небагато, це барахло в комсомолі...

— Екскаватор? Дай сюди екскаватор, — підійшов ближче Карім Маматов, — я машиніст буду. Пуф-пуф — греби землю, карашо кусай землю!..

¹ Хуш — прощай,

² Іпташ — товариш.

Навколо зареготали.

— Та ти ще навчися спочатку вимовляти це слово,— зауважив спокійно Улогов.— Щоб працювати на екскаваторі, вчитися треба.

— Я буду вчитися,— вперто заявив Карім.— Я буду машиніст — пуф-пуф! Айда!

— Не машиніст ти,— показав пнилі зуби Курочка,— а симулянт останній.

Карім ураз почервонів. Очі з-під брів блиснули недобрими вогниками. Та Улогов своєчасно втрутився:

— А я скажу тобі, Курочка, що Маматов не останній у нашій бригаді. От побачиш. І всі ви, хлопці, побачите. Трапляється іноді, що він вигадує собі хвороби, але чому це? Скажи, Каріме, чому?

Карім мовчав.

— Не знаєш? — продовжував Улогов.— Ну то я сам тобі скажу. Ти з малих років наймитував. Тяжке життя ти бачив. А потім тобі сказали товариші, що в степу будують великий завод і місто. І в тому місті житимуть люди по-новому, не так, як бабаї¹ жили колись. Ти приїхав сюди. Поступив до мене в бригаду і побачив, що й тут треба робити, що й тут уперта, важка праця. Правильно, Каріме, я кажу?

Карім кивнув головою:

— Правильно, іпташу Улогов.

— Отож-то. Тепер далі. Ти думав знайти нове життя, а знайшов важку земляну роботу, драні личаки. Але чи слід тобі симулювати? От коли ти подумаєш, Каріме, ти відповіси мені: «Ні, не слід». Не слід через те, що своєю важкою працею ми будуємо великий завод, нове місто, а разом з ним і нове життя. Для себе. Розумієш, Каріме? Адже відразу не настане нове життя. Треба його збудувати. А хто ж його будуватиме? Багатіі? Баї? Ні, ми — наймити, бідняки. Такі от, як ти, я, Курочка. Так, усі ми — біднота, пролетарська братва. Мій батько, приміром, стрілочник, я був червоним партизаном, Денікіна бив...

— Я думаю,— обізвався Курочка,— що багато з нас не за новим життям приїхали сюди, а за «довгим» карбованцем — і крапка.

— Правильно, Курочка,— аж схопився з місця Уло-

¹ Б а б а ї — куркуль.

гов.— За «довгим» карбованцем! Заробити приїхали. Але на цьому ще не крапка. Це невірно. Думає тільки про гроші той, хто ще не зрозумів, що буде завод для себе, що він хазяїн Магнітобуду. А зрозуміє — голову віддасть за загальну справу. Так-то, хлопці, приглядатися треба до всього, вчитися. Я от сам учора на курси мотористів записався. Золота штука — мотор. Айда зо мною, Каріме.

— Ні, я на екскаватор хочу.

— Ну, гаразд, Каріме. Поговорю про тебе.

Довго сидів того вечора Маматов на порозі барака, заглибившись у свої думки. Про що думав темний колишній наймит-татарин? Чи думав він про залізне чудовисько-екскаватор, що за годину підіймає стільки землі, скільки не може подужати вся бригада, озброєна заступами, чи над словами іпташа Улогова про нове життя? Чи, може, думав про свої драні личаки, про мозолі й виразки на долонях, натертих держакком заступа?

* *

*

Уночі в бараці зчинилася тривога. Бригадники Улогова схоплювалися з койок, хутко натягали одяг. Важко гупали чоботи, по стінах метлялися довгі кудлаті тіні.

— Що таке? Куди? — гукав хтось розгублено.

— Виходь, хлопці,— почув Карім бригадирів голос.— За дві хвилини щоб усі були напоготові.

— Куди женуть? — крикнув татарин, намагаючись продерти сонні очі. Улогов підбіг до його койки.

— Маматов, одягайся. На роботу!

— На роботу? Яка робота? Моя робота вдень...

Улогов квапливо давав розпорядження. Мимо койки Каріма пробіг Курочка. На ходу він крикнув:

— Швидше, Маматов! Вода прорвалася на дільницю!

Вода! Вдень робота, а вночі — вода. Личаки й так зовсім мокрі. Коли ж вони просохнуть? А на цю ніч Карім так зручно розвішав їх біля самісінької грубки. Ні, Карім не піде вночі у воду. Хай ідуть ті, в кого є чоботи. Ніхто не може примусити його, Каріма, працювати і вдень і вночі. О, Карім Маматов це розуміє. Адже сам іпташ Улогов говорив, що тепер нове життя. Карім уже не наймит, ні...

Незабаром у бараці все стихло. Бригада пішла. Ма-

матов зітхнув і перевернувся на бік. Було незручно лежати. Ліг на спину — знову щось мулить. «Сучок у соломі», подумав. Підвівся на лікті й довго мацав під собою рукою, рівняючи матрац. Тоді натяг на голову ковдру й заплющив очі. І тут відчув, що не може вже спати. Сон утік.

Одразу скинув ковдру й сів. Уважно обвів очима койки — скрізь порожньо, всі пішли. Навколо койки, койки, довгі ряди койок, і на кожній — поміята подушка, зібгана ковдра. Скрізь ковдри. Ген одна звісилася до підлоги, наче збирається плазувати. А отам, у кутку, ніби ведмежа сидить, ось зараз поворухнеться, встане на лапи. Аж моторошно — самі ковдри, і нікого з людей. Тільки він один — Карім.

Під стелею електрична лампочка — маленька, ніяк не освітить яскраво всього барака. Йй добре там висіти, вона високо. В теплі, в сухому.

Маматов кинувся: а де ж його личаки? Ага, висять біля грубки, ніхто їх не займав. Одні висять. Одні-одні-сінькі. Ні чобіт біля них немає, ні черевиків, ні онуч — просторо їм...

І раптом чує Карім Маматов: дзюр, дзюр... Вода! Дзюрчить у ринві струмок — тоненько так, жалібно виводить: дзюр, дзюр... Вода! Значить, дощ був надворі. Қалужі — брр!.. Багно. Личаки зовсім розкиснуть. І в Курочки теж личаки. І в Зігманшина личаки. І в Кушакова личаки. А вони всі пішли.

Карім для чогось звісив з койки босі ноги. Дзюр, дзюр...

Ураз нова думка обпекла його: чому вони не ляяли його? Адже вони пішли всі. Пішли у воду, а Маматов лишився один. Лишився спати. Чому ж вони не ляяли Каріма Маматова? «Карім не останній у бригаді...» Це сказав іпташ Улогов. Іпташ Улогов теж пішов...

Босі ноги заляпали по підлозі. Ой, як же добре гріє грубка! Личаки вже майже сухі. Ось тільки цей вогкий і досі...

Маматов швидко вдягається. За порогом мокра ніч. Карім поспішає й місить личаками грязь. Багно заляпує йому обличчя. Темрява стрибає у вічі — темрява й туман. Під ногами каміння. В руках мокрий, слизький заступ. Він раз у раз намагається вислизнути з пальців.

Карім зупиняється. Куди ж бігти? Куди пішла брига-

да, де вона? Татарин пригадує слова Курочки: «На дільницю прорвалася вода». Ага, значить, треба поспішати туди, на дільницю. Туди, де бригада недавно будувала насип.

Він знову кидається вперед. Але ноги сковзнули кудись униз, підігнулися. Заступ вислизнув з рук. Маматов упав. «Рівчак», думає він, намагаючись підвестися, місячи колінами багно. Швидко намацав біля себе заступ. Спираючись на нього, підвівся на ноги. В ту ж мить серце завмерло від несподіваного ляку: за кілька кроків щось темне, волохате лізло до Маматова. Чути було, як, перемішуючи стогін з сопінням, хтось боровся з чіпкими обіймами баюри.

— Хто тут? — закричав у темряву Карім.

Невідомий обізвався не зразу.

— Гайдай,— почув Карім через хвилину.

Гайдай підліз ближче.

— З ногою в мене щось. Мабуть, звихнув. Кістка, здається, ціла. А ти куди? Що тут... робиш?

— Я біжу до своєї бригади... Вода...

— Знаю, знаю... Біжи. Ліворуч забирай.

Маматов стояв.

— Чого ж ти стоїш? — простогнав Маркел Маркелович.

— А ти як будеш? — спитав Карім.— Дай допоможу.

— Не треба. Біжи. Там кожна людина дорогá. Вода з гір...

— А ти як? — знову спитав Маматов.

— А, чорт! Біжи! Я наказую тобі. От! Біжи...

Карім рушив.

— Я пришлю по тебе, іпташу! — пукнув він з темряви.— Мало-мало почекай, я пришлю!..

* *

*

До небезпечного місця було кілометрів два. З дивною швидкістю в густій темряві, перемагаючи багністі баюри, пройшла цю путь бригада Улогова. Біля насипу вже метушилися десятники і уривчасто давали розпорядження. Чи то в тумані, чи від шуму води їхні короткі накази здавалися глухими.

Землекопи мовчки зайняли свої місця. То глухо, то

чавкаючи, гупала скинута з заступів земля. Улогов працював на лівому фланзі. Безупинно, методично згиналася його спина, а нога раз у раз натискувала на гостре лезо заступа. Іноді він кидав копати і біг до товаришів — для кожного з них знаходилося в нього якесь своє, особливе словце.

Улогов знав кожного свого бригадника, добре знав, хто чим дихає. Одного підбадьорить, з другим пожартує, третьому порадить. Був у бригаді різний народ, — треба було швидко й добре розпізнати кожного і до кожного підійти по-особливому. Без цього важко згуртувати одну дружну сім'ю, спрямувати до однієї мети.

Працює Улогов, своєю невтомністю подає приклад товаришам. Працює, а вухо чуйно прислухається до бригадників. Ось незвичайно якимось засопів і зачмихав носом Курочка. Улогов знає, що означає це сопіння. Курочці до смерті захотілося палити. Вже дві години без перепочинку працює бригада. Кожна хвилина затримки завдає шкоди будівництву. Вода напірає з усіх боків. Запалити — це згаяти щонайменше чотири-п'ять хвилин. І Улогов кричить Курочці:

— Ох, брате, і палити ж охота! Аж язика не поверну. Але протримаюсь три години — раніше не можна. Вже дві години працюємо, за годину — перепочинок.

І Курочка не палить. Тільки ще з більшою старанністю нагинається й розгинається його спина в чорному морозі. З кожним ударом заступа ростуть угору земляні укріплення і дедалі глибшим робиться рівчак — надійна вуздечка на буйний пінявий потік.

Ліворуч, на вершині насипу, ніби на бруствері окопів, виринула темна постать.

— Що, товариші, дуже втомилися? — пролунав звідти м'який, стриманий баритон.

Слѡво «товариші» було вимовлено так, що кожний відчув — говорить людина, яка по-справжньому вважає їх, брудних, забрьоханих людей, своїми товаришами. Від цього голосу всім стало якимось одразу спокійно й затишно, ніби розтала зненацька десь під серцем холодна крижана кулька.

— Втомилися, безперечно, але за те, товариші, земляна загорожа перетворилася на справжню греблю.

М'який баритон і звертання «товариші» впізнали всі. На будівництві добре знали цю людину. Недарма робіт-

ники називали Матусевича «наш інженер». Хтозна, чи користувався хто більшою товариською повагою й популярністю серед робітників, ніж начальник першої дільниці.

Розбуджений телефонним дзвінком, Матусевич одним з перших прибув на місце, де розбуркана повідь намагалася прорватися на заводський майдан. Він особисто з'явився керувати роботою. Але і десятники, і землекопи знали, що начальник дільниці міг любісінько спати. Під його керівництвом два десятки інженерів, і кожного з них він міг послати на небезпечне місце замість себе — досить тільки подзвонити по телефону. А наступного ранку він міг би вислухати тільки короткий рапорт про нічну боротьбу з стихією.

Жовті ліхтарі масними плямами розпливалися в чорному мороці. Вони пересувалися п'яними цятками по всій лінії робіт. У руках начальника дільниці теж мружив око ліхтар. І коли говорив він, ліхтар робив мертві петлі — здійсмався вгору, стрибав униз і, здавалося, перевертався в повітрі млинком.

— Рятуйте дільницю, рятуйте, — низько плив м'який баритон Матусевича. — Треба скерувати повідь у річище. Хай біжить собі рівчаком у степ. Що, важко, товариші?

І в цю мить у відповідь на слова начальника пролунав голос, знайомий бригадирові Улогову і його бригадникам:

— Чого питаєш язиком, іпташу начальник? Бери заступ, сам спробуй, чи важко!

Злісна роздратованість вчувалася в цих словах. Голос належав Карімові Маматову. Спізнившись на годину, він усе ж таки прийшов на роботу й відшукав свою бригаду.

Ліхтар Матусевича стрибнув угору. Тримаючи його збоку, нарівні з своїм обличчям, начальник дільниці наблизився до Каріма.

— Ну, товаришу, бери мій ліхтар, давай мені твій заступ.

Маматов стояв, ніби не розумів.

— Я сам, іпташу начальник, — забелькотів він. — Я сам...

— Е, ні, товаришу, ти запропонував мені взяти заступ. Будь ласка, не огинайся тепер.

Якось сам собою ліхтар опинився в Каріма, який ніяк не сподівався на таку розв'язку, а його заступ уже замиготів у руках інженера.

Матусевич працював спритно. Раз у раз методично чавкала земля, влучно падаючи на уступ насипу. Але Улогов, як досвідчений землекоп, відразу помітив хиби інженерової роботи. Скидаючи землю з заступа, Матусевич занадто різко викидав уперед руку. Так довго працювати не можна, швидко втомишся. Ставлячи ногу на заступ, він сильно, з розгону натискував на нього, тому в роботі не було ділової плавності, продуктивної витрати сил.

По рядах бригадників пішов шелест — начальник дільниці з заступом... копає рівчак.

Карім стояв збентежений, ніяково тримаючи в руках ліхтар.

— Дай я, іпташу начальник, — говорив він, переступаючи з ноги на ногу. Але Матусевич працював далі.

Усю цю сцену бачив Хазаров, який майже останнім прибув на місце нічної роботи. В душі він обурювався з такого вчинку начальника.

«До чого таке панібратство? — думав він. — Це ж підбив дисципліни. Замість пояснити робітникові його помилку, замість переконати його в тому, що праця інженера, безперечно, важча, відповідальніша за працю чорнороба, він стає сам до роботи».

Нарешті Матусевич випростав спину.

— Ну, бачив, товаришу? — спитав Каріма, віддаючи йому заступ. — Але не думай, прошу тебе, голубе, що я справді хотів дізнатися, чи важка ваша земляна робота. Я це давно знаю, друже милий. Я лише хотів показати тобі, що інженер не повинен боятися ніякої роботи. І запам'ятай, що розумова робота не легша за твою. Твою роботу я виконаю, але спробуй ти зробити мою. Багато треба, товаришу, вчитися для цього. Хочеш учитися? Хочеш бути інженером?

— Хочу, іпташу начальник, — відповів Карім.

Шість годин змагалися бригадники з повіддю, але все-таки захистили дільницю від бурхливого натиску гульливого потоку. Ніщо не зупинило героїчного пориву землекопів бригади Улогова — ні пізня ніч, ні темрява, ні багно. Зморені денною роботою, всі, як один, з'явилися вони вночі на небезпечне місце. На ранок укріплений насип здавався справжньою греблею і присмирнілий потік котився виритим для нього водостоком.

Ще пізніше ніхто не впізнав би теперішніх улоговців. Це було двадцять темних, затурканих селян з над-

волзьких сіл і хуторів. Вони вміли рибалити, орати землю й тримати в руках ціп. І нічого більше не бачили й не знали, крім свого хутора й землі. Приїхали на будівництво, щоб підробити й повернутися мерщій додому. Але вперше зіткнулися тут з машинами. Стальні чудовиська-екскаватори, гуркітливі компресори, ненаситні бетономішалки перевернули душу, перемололи за півроку селянську свідомість. Цілими годинами стежили бригадники, як велетень — підйомний кран — легко, наче пір'їнку, підносив угору величезний вантаж арматури й цегли. Стежили за роботою машин і дивувались: як могли люди створити такі чудовиська і примусити їх працювати на себе?

Часті збори, колективне читання газет, вплив старих робітників, пильна увага всієї країни до будівництва — все це відбилося на свіжій селянській натурі, почало, спочатку підсвідомо, зачіпати пролетарську честь, будити почуття відповідальності за доручену роботу, за загальну справу. Бузотери відступали перед тверезими, глумливими словами свідоміших. Бригада міцніла, зростала в єдину дружну сім'ю.

Бригадир Улогов, колишній червоний партизан, а потім червоноармієць, пройшов добру життєву школу. Це була свідома, рішуча й тактовна людина з чуйним товариським підходом до кожного. У нього в бригаді було ще багато неполадок, траплялися й прогули, але вперто, день за днем, провадилася боротьба за витриманих, стійких бригадників. Нічне змагання з повіддю було наче іспитом для Улогова і його товаришів. Цей іспит улоговці склали блискуче.

* *

*

Прийшов пасажирський поїзд. Робітники з кошиками, скриньками, технічний персонал з чемоданами висипали на рейки.

З дверей м'якого вагона вийшли двоє з портфелями. Вони нерішуче посунули до візків і підійшли до крайнього підводчика.

Цієї хвилини до приїжджих підбігла жінка з червоною пов'язкою на руці.

— Вам куди, товариші? — привітно запитала вона не-

відомих, захоплено дивлячись на одного з приїжджих, молодого красуня з синіми очима.

— Нам треба на першу дільницю,— відповів другий, з негритянськими губами.

— Будь ласка, покажіть мені ваші командировки.

Невідомі зирнулися між собою.

— Командировок ми не маємо,— відповів красунь.— От посвідчення.

— Посвідчення для мене мало, без командировок я не маю права дати вам підводи.

— А хіба найняти не можна?

— Усі підводи заводууправління, приватних немає.

Жінка трохи здивовано і з цікавістю дивилася на цих двох людей у фетрових капелюхах, з товстими портфелями, які, ідучи на будівництво, не мають командировок.

Невідомі, певно, помітили здивування в погляді жінки, бо відразу ж, чемно вклонившись, поспішили вбік. Одійшовши до вагонів, вони почали радитися; побачивши вдалині один візок, що стояв самотньо, попрямували до нього. Башкир-візник допитливо позирав на незнайомих людей маленькими очима, захованими в численних зморшках його обличчя.

— Далеко до першої дільниці? — запитав присадкуватий товстогубий.

— Першої дільниці? Ой-ой, далеко. Вези-вези — все далеко дільниця.

— Відвези нас туди. Ми заплатимо тобі.

— Я на службі, завод платить.

— А ти тихенько, хутенько, ніхто й не знає нічого.

Товстогубий витяг папірець і показав його башкирові.

— Десять карбованців одержиш. Бачиш?

Візник був уражений.

— Раз одвези — десять? — не вірив він.

— Та бери гроші, диваче!

Башкир озирнувся, тоді, взявши папірець, хутко сховав його в кишеню свого брудного довгополого азяма¹. Тугіше натяг на довгасту голову круглу тубетейку з чорної повсті і скочив у візок.

— Сядь скоро-скоро.

Невідомі сіли у великий плетений кіш, поставлений на

¹ Азяма — халат.

колеса, й пострибали на вибоїнах. Башкир раз у раз періщив ломачкою свою конячку.

— Не здогадалися ми, Савичу, командировочки написати, — ворухив присадкуватий негритянськими губами.

— Конспірація, Захаре Захаровичу, — відповів синьоокий.

— Конспірація? Хе, нічого ви не розумієте, Савичу, в конспірації.

*

*

Здалека гора Атач здається оперезаною частими лініями жовтих окопів. Раз у раз окопи вкриваються пустими стовпами диму й чути далекі вибухи. Ліворуч, на схилі, з'являється чорна крапка, що попихкує димком, наче хто намагається там розпалити люльку. Це — паровоз. Мереживо рейок уже обплело гору, й довга низка вагонів видряпується на самісіньку верховину.

Квітневе сонце стріляє гострим промінням у вічі. Скло окулярів Хазарова блищить і міниться зайчиками. Матусевич часто зупиняється й, скинувши білого картуза, витирає хусточкою лоб.

— Пече, Олексо Миколайовичу, — каже він. — А що ж буде в липні, в серпні?

Два інженери поволі прямують довгим схилом угору. Власне кажучи, Матусевича спокусив на цю прогулянку Хазаров.

— Не можна, Борисе Олексійовичу, сидіти на своїй першій дільниці й не бачити, що робиться на сусідній площі, — говорив він. — Подивимося, що в них гарного; переймемо досвід.

— То невідомо ще, хто в кого перейматиме досвід.

— Хе, хе, болючу струнку зачепив? Адже рудодослідну пустили.

— Пропустивши п'ять строків. Давно б пора. Подивимося, що за рудодослідна. Одна з найбільших станцій у світі і в СРСР.

Тут, біля підніжжя гори, ще незайманий п'яний чебрець, полин, кущики молодої тирси. З сухим тріском зриваються з-під ніг жорсткокрилі коники, схожі на пропелери з шерсті. Трохи вище, на схилі гори, розсипалися шурфи з горбатими коловоротами, схожими на верблюдів,

з купами сірої і жовтуватої породи. Тут беруть зразки руди для дослідів. Там, за горою, на рудодослідній станції, в хімічній лабораторії, де злегка потріскують електричні плитки, киплять з таємничим шипінням розтерті, розмелені камінці руди, акуратно розсипані по скляночках і колбах, змішані з кислотами, з реактивами, занумеровані людьми в шкіряних фартуках. З шурфів, з земляної ями, йде руда до уважних, упертих лікарів, що звично роблять аналіз і ставлять діагноз.

Матусевич, нахилившись, пальцями перебирає брунатні камінці, створені дивною фантазією природи, подібні до грубих дитячих цяцьок.

— Олексю Миколайовичу, гляньте: раритет, гра підземних сил природи.

На долоні в інженера лежав довгастих камінець — груба подібність гірської ящірки. Трохи загнутий у бік хвостик, спинка з іржавими плямами, маленька загострена голівка.

— Це ж справжня мімікрія, Олексю Миколайовичу. Мімікрія навиворіт — камінь під ящірку. Даю слово честі, ця штучка гідна уваги великого Бетса.

Хазаров перебив:

— Я вчора читав, що комсомольська бригада рудокопів на Узянці дала за зміну по дев'ять кубометрів породи на чоловіка.

— А так, так, читав і я.— В сталевих зінцях інженера спалахнули дві зірки.— Читав. Це на руднику імені Кабакова. Справді, по дев'ять кубометрів. А норма виробітку — три кубометри. Ну що ж, дивного тут немає нічого. Адже ж це наслідки соцзмагання й ударництва.

— Плюс робітничий ентузіазм? — іронічно посміхнувся Хазаров.— Кажіть, колего, все до кінця.

Начальник дільниці вдав, що не помітив іронії.

— Це само собою. Ентузіасти витягли паровоз на гірську верховину. Ентузіазм — це запорука перемоги. Сьогодні дев'ять кубометрів дала комсомольська бригада, а завтра уже вся Узянка з Атачем поставить новий рекорд. Ентузіазм заразливий, Олексю Миколайовичу.

Хазаров на хвилину зупинився і підніс угору руку з витягнутим вказівним пальцем. У такій позі в своїх рогових окулярах він був дуже схожий на вчителя. Цей рух руки завжди був певною ознакою того, що інженер розпочне довгу й цікаву суперечку.

— Хвилиночку, колего. Чи не є ваш ентузіазм стадним почуттям? Тобто чи не проповідуете ви, комуністи, диктатури підсвідомого, коли людські вчинки звільняються від контролю законів розуму? Чи не культивуєте ви серед робітничої маси почуття, що не підлягає законам дійсності? Ви думали над цим?

— Невже ви, Олексю Миколайовичу, можете серйозно думати, що ентузіазм, поєднаний з найновішими досягненнями техніки, ентузіазм, спрямований на виконання реальної мети,— почуття підсвідоме?

— Але, колего, і інстинкт, тобто прояв підсвідомого, ну, скажімо, жах, голод, почуття небезпеки, теж мають цілком реальний ґрунт. Проте це не що інше, як тваринні почування.

Рука Хазарова переможно опустилася на своє місце. Але Матусевич знову відпаривував:

— Бачите, голубчику, тут маленька різниця: наш робітник жодного ентузіазму під час жаху або голоду не відчуває. А от будувати соціалізм він може з ентузіазмом навіть у побутових труднощах!

Кістяве обличчя Хазарова набрало архісерйозного, глибокодумного виразу. Адамове яблуко покотилося під шкірою вниз, тоді стрибнуло вгору. Рука з витягнутим пальцем знову піднялася над плечем.

— Борисе Олексійовичу,— м'яко, урочисто заговорив Хазаров, — соцзмагання, ударництво, робітничий ентузіазм — це слова, слова, слова, а словами не збудувати Магнітогорський комбінат. Навіть перших двох домен не пустити в строк. Будівництво росте завдяки велетенській сумі знань в інженерському колективі, завдяки техніці, і, як додаток до цього, робітнича сила — без ентузіазму й соцзмагання, але обов'язково з жилавими руками й чутлива до наказів начальства. Крапка.

— Ну, та я так і знав, що ви це скажете. Ви фетишизуєте машину, техніку й не добачаєте робітника-ударника, що керує цією машиною. Це механістичний погляд. Ви, дорогий мій, прогавили головне: переможний хід машини є, насамперед, робітнича перемога. Не можна, Олексю Миколайовичу, розглядати процес механізації ізольовано від робітників. І тепер, і в прийдешні віки, коли кожний людський крок буде замінити машина, все ж керуватиме нею людина-робітник, як поганяє зараз башкир свою шкапину. Не машини пробуджують творчий енту-

зізм, а ентузіазм творить машини. Вас захоплює сама техніка, а не те, що вона творить. Машина для вас — складний комплекс важелів, коліс, пасів, поршнів... У ваших машинах немає ідеї робітничої весни, ваші машини працюють самі по собі, крутячи свої численні вали. Без машини, з одним ентузіазмом, не збудуєш індустріального велетня, це вірно. Але без ентузіазму мертвим буде тіло машини. Треба його зогріти творчою робітничою волею. І от вам живий приклад щодо ентузіазму: дев'ять кубометрів породи замість норми в три кубометри.

— Триста процентів плану. Дійсно. Але це майже неймовірно. Ви мімікрію камінця назвали раритетом, а ці дев'ять кубометрів — безперечно справжній раритет. І от саме тому, що це раритет, він більше не повториться. Дев'ять кубометрів — вище цього не стрибнеш. Це той максимум, що при пекельній напрузі може дати людський організм і найповніше використання механізмів.

— Я вам говорив, що ентузіазм заразливий... Поміркуйте, що примушує робітника оголошувати себе ударником, самозакріплятися на будівництві, викликати на соцзмагання? Що примушує його працювати, «пекельно напружуючи свій організм» (ваш же вислів)?

Ліворуч, за огорожею з колючого дроту, під дерев'яним дахом на чотирьох стовпах, на різні голоси гуркотіли шість компресорів — жовтих драконів з безконечними гумовими кишками, що тяглися кудись на Атач, на Узянку, на Ай-Дарли.

— Що, свій повітродув годуєш, товаришу? — підійшов Матусевич.

Молодий хлопець з засмаглим пітним обличчям підлив у машину мастила й кинувся до манометрів. Особливо непокоїла хлопця стрілка лівого манометра, що показував атмосферний тиск. Машини подавали нагору стиснене повітря довгими кишками. Десь у рудниках, у кам'яних кар'єрах, вдень і вночі працюють десятки свердел-перфораторів, вгризаючись у породу.

— На скільки сил? — запитав Хазаров.

— Шістдесят чотири, — махнув хлопець рукою: «ідіть, мовляв, собі, мені ніколи!» й знову кинувся до тремтливо го більма манометра.

Навколо гори — сталі мереживо рейок. Дзвонять мотовози. Працюють два екскаватори й ціла армія землекопів. Вони прокладають нові під'їзні колії, підсипають

старі. Трапляється іноді, що паровоз сходить з рейок, бо шпали не закріплені ще як слід, ще мало насипано землі. Скрізь копають, возять, скидають землю. Трохи далі два «армстронги» механічно б'ють шурфи. Все це навіть звиклому до таких картин Хазарову здалося схожим на розворушений мурашник. Проте можна було помітити, що під зовнішньою метушнею й плутаниною тут у всьому панував суворий, чіткий лад.

— Еге, — засміявся Матусевич, — я бачу, що казан клекотить не тільки на моїй першій дільниці! І тут люди будують. Я дуже вам вдячний, Олексю Миколайовичу, що ви витягли мене з моїх володінь. Тепер мій кругозір значно розширився.

— Не іронізуйте, колего. Ще ось побачите рудодослідну.

— Збудовану на основі соцзмагання й трудового ентузіазму?

— Ні, на основі чудодійної людської техніки.

— Ви, я бачу, знову своєї. Невже вас нічого не навчила гребля, нічого не вчать щоденні приклади справді героїчної боротьби за пуск у строк перших двох домен? Гребля, руда, Коксохім — усе це заради чавуну, заради домен. У мене холодком серце обвіває.

— Я свою справу знаю добре, Борисе Олексійовичу.

— Розумію. Це, вибачте, діляцький підхід у вас.

З вершини Атач усе будівництво мов на долоні. Величезний загачений Урал блищить сизостальною смугою. За Уралом — голий, безконечний степ з кущами ковилю. Такий степ рік тому був і тут, на місці будівництва. За степом на обрії блакитна завеса гір. Матусевичу чомусь завжди хотілося взнати, скільки до тих гір їхати: день, чи тиждень, чи годину.

Прямо, ближче до Уралу, картаті кістяки двох домен і височезний кран-вежа. Ліворуч довжелезний тепляк коксових печей, а ще далі, притулившись до тьмяної сизостальної смуги води, будується ЦЕС. У двох велетенських улоговинах люди й машини змагаються за темпи, за план.

Хазаров глянув скося на Матусевича й здивувався. Він ніколи не бачив його таким. Очі Матусевича зробилися ще гостріші і якимось скам'яніли. В своєму білому картузі він здавався капітаном корабля, що готується зустріти небезпечну бурю.

— Домни, Олексю Миколайовичу, домни. Правду кажу. Холод обвіває серце. Адже Європа, вся капіталістична могутня Європа не знає таких домен, такого розмаху темпів! Подумайте — тисячу тонн чавуну на добу дасть кожна домна. За рік вісім домен витоплять два з половиною мільйони тонн!

— Два з половиною мільйони тонн, — спокійно погодився Хазаров.

Рудодослідна станція сховалася за Ай-Дарли. Віллі Штокман, німецький фахівець, такий же високий, як і Хазаров, давав пояснення гостям чистою російською мовою.

— Прошу вас далі. З «грохота» руда потрапляє просто на другий поверх, на сепарацію. Прошу. З п'яти сепараторних машин працюють поки що три, на всіх невістачає води. Тут відокремлюється важка магнітна руда від простої породи. Всі сепаратори різних систем. Ми досліджуємо не тільки руду, а й механізми. На нижньому поверсі осадні машини й концентраційні столи. Вам буде цікаво познайомитися з хімічною лабораторією. Там роблять точний аналіз руди, це свого роду операційний стіл...

Німець сипав назвами частин механізмів, указував точно, на якому заводі виготовлено ту або іншу частину, і все виходило в нього так, ніби він говорив про звичайні сепаратори, що знімають вершки з удою вюртемберзьких корів.

— На Узянці були? — запитав фахівець, міцно стискаючи на прощання Матусевичу руку. — Не були? О, шкода, шкода! Там бригада гірняків дала рекорд: сімнадцять кубометрів породи на чоловіка. Це може бути тільки в Радянському Союзі!..

Незабаром довідалися про подробиці. Приклад комсомольців на руднику імені Кабакова підніс бойовий дух рудокопів. Вступивши в соцзмагання, бригада Єлева досягла рекордної цифри: два ударники з бригади дали по сімнадцять кубометрів породи на кожного, а три інші — по дванадцять з половиною. Бригада оголосила себе комуністичною.

Спантеличено слухав це повідомлення Хазаров. Даремно він намагався видушити на своїх губах посмішку. За круглими стеклами окулярів розгублено бігали очі. Кістляве обличчя витяглося в довгий знак запитання.

— Чи вони всі змовилися, чи... сказилися? — нарешті

спромігся він вимовити. Матусевич у відповідь мовчки подивився на інженера таким поглядом, що той прикусив язика й одійшов набік.

Коли Карім мружиться проти сонця, зовсім зникають його чорні блискучі оченята, й замість них видно тільки дві довгі вузькі щілинки. Даремно він блукав попід вікнами Хазарова — Дунька ні разу не вийшла на ганок. Двічі він запримітив у кухонному вікні її в'юнку постать: дівчина поралася, може варила обід, може прала.

Каріма мучила нетерплячка. Він не може чекати до вечора, він повинен зараз же розповісти Дуньці про останні новини. Незабаром він переходить працювати на екскаватор. Він, Карім Маматов, колишній наймит і землекоп, уже відвідує технічний гурток і кінчає лікнеп. Він не буде більше орудувати заступом, а ходитиме біля потужної машини, що, ой, яка сильна, ой, яка залізна!

Учителька сказала вчора, що з Маматова таки буде машиніст. От тільки йому не треба забувати щодня прочитувати дві сторінки з синьої книжки в оправі.

Цих двох сторінок Карім уже не боїться. Спочатку його цікавили тільки літери: таємничі жучки з ніжками, з хвостиками й закарлючками. Далі Каріма зацікавив самий процес читання, але хлопець довго не міг схопити зміст прочитаного. Іноді він уловлював рідні татарські слова, але вони якось губилися в навалі інших, що все йшли та йшли, і тоді літери здавалися Карімові живими: вони ворушились і розбігалися на всі боки, швидко пересуваючи своїми тоненькими лапками.

Та одного разу він натрапив на таке знайоме й близьке йому слово «ат»¹. Тоді почав відшукувати зміст і в інших сполученнях літер. Знайшов дуже легко «іпташ», «кент»² і зрозумів: головне — не поспішати і, запам'ятавши одно слово, читати друге. І вже з радістю зустрічав учительку, весело відповідаючи на її привітне «ісенмесис»³.

¹ Ат — кінь.

² Кент — день.

³ Ісенмесис — здрастуй.

У вікні кухні Карім помітив Дуньчину хазяйку й тоді пішов геть. Байбіке¹ він не любив, бо вона примушувала Дуньку робити до пізньої ночі. Через ту лиху господарку дуже рідко бачиться Карім з милою дівчиною.

На рейках Маматов ледве не потрапив під «кукушку». Машиніст вилаяв роззяву. З його крученої лайки хлопечь не все зрозумів і доброзичливо оскалив у відповідь зуби. Бригада Улогова сьогодні вихідна. Карім може бродити цілий день по будівництву. Можна, наприклад, піти до бетономішалок і стежити, як розмірено опускається й піднімається головатий ківш, хапаючи порції піску з цементом; можна не відриваючись годинами дивитися на безперервну земляну смугу транспортера або задерти голову, глядячи на американський кран-вежу. Але найцікавіше, безперечно, екскаватори.

Пізно вночі над забутим татарським селом пролітав аероплан. Пролітав він і над полем, де Карім Маматов з підлітками-товаришами пас хазяйську худобу. Хлопчики сиділи навколо багаття, сиділи в темряві під байдужими блідими зірками. І хтось побачив на небі три світлі цяточки, що рухалися: білу, зелену й червону. Невідомі зірки пливли, ворушилися, зникали й знову з'являлися.

При світлі багаття піднеслися з землі чотири темні постаті й задерли догори голови. А другого дня Карім розповів хазяїнові, Садику Галієву, про аероплан. І не зрозумів тоді Карім, чому бай Садик Галієв розсердився на його слова.

Часто пригадував Маматов нічну машину, і йому довго вчувалося гудіння мотора. Думав Карім про того пілота, що линув на трьох зірках над нічними татарськими полями. Міцно запам'яталось, як сердито гудів мотор. Чому всі наші машини такі сердиті? І автомобіль, що привіз у їхнє село іпташа начальника з міста, теж був сердитий і сварився хрипкою сиреною. Може, тому й сердився Садик Галієв, що не любив він злої машини на своєму полі?

Тоді були збори, і на них довго промовляв іпташ начальник. А потім забрали селяни в Садика Галієва всю худобу й вислали бабая-хазяїна кудись далеко-далеко. Знав Садик, за що він не любить машин. Стало поле Садика, над яким уночі пролетів аероплан, тозівським по-

¹ Байбіке — пані.

лем. Послав і тоз на будівництво робітників, у їхнє число потрапив і Карім Маматов.

«Маріон» люто пирхав і щось торохкотів своєю екскаваторною мовою. Трохи по-ведмежому повертаючи довгу шию, він раз у раз вгризався в землю жадібними зубами. Голодний, він сухо клацав одвислою нижньою щелепою й знову, злісно пирхнувши, припадав до землі.

Карімові пригадується страшний Галієв кочек¹. Він лютував на людей за те, що його посадили на ланцюг, і в шаленій злобі скаженів і вив ночами. І цей екскаватор здається Карімові могутнім псом, шайтаном, охриплим від злости, лютим у своєму безсиллі, змушеним коритися таким дрібним, дрібненьким людям-карликам. Здається, лише пусти цю звірину на волю, й вона пройде дільницею, руйнуючи кам'яні стіни.

Маматов сидить на купі погнутого заліза й показує сонцеві дві щілинки очей. Не віриться хлопцеві, що незабаром він теж триматиме за ланцюг цього ненажерливого пса, який гарчить, пирхає, давиться землею. Карім почуває, що він дужий і молодий, і день котиться з-за Уралу, ясний, золотавий, як бурштинове яблучко.

Горлові звуки злітають з губ Маматова. Мугиче Маматов свою пісеньку, стародавню пісеньку, яку співали ще бабаї, як були молодими. Пісеньку про степового орла, що літав тихими ночами до красуні-татарочки, юної Хайят, і як, підслухавши їхню любовну розмову, старий чоловік красуні, зеленобородий бабай Усман, устроїв орлові в груди гострий кинджал.

Добре співати таку пісню, коли чахкає перед очима «маріон» і збоку десь люто сичить і злітає вгору білими аеростатами пара. Тоді пісенька Карімова — як сама подолана старовина.

Улогов непомітно підійшов ззаду. Хвилину мовчки постояв за спиною Маматова, і легка усмішка сховалася в кутиках губ. Усмішка кумедно ворушила маленькі вусики.

— Що, Каріме, співаєш?

Пісенька стихла, і хлопець хутко обернувся.

— Співаю, іпташу Улогов.

— Дивишся? До машини звикаєш? Твій екскаватор один справиться за добрий десяток бригад Улогова. Ма-

¹ Кочек — пес.

шини скрізь полегшують працю нашого брата-робітника. Майстер Гребенюк — чув може? — винайшов механічний заступ для вигрібання землі, а сьогодні ось у газеті новий винахід.

Улогов витяг з кишені пожмаканий газетний аркуш.

— Ось слухай, Каріме. Слухай і міркуй над кожним словом.

Бригадир почав зі смаком читати, трохи розтягуючи слова і зупиняючись після крапок:

«НАКАЗ № 382

по управлінню будівництва

23 квітня 1931 р.

Магнітогорськ

Монтер Стальсантехбуду Ніцц винайшов транспортер для за-
сипання рівчаків і окопів, що дає значну економію. Машина замінює
мінімум 100 землекопів.

Конструкція схвалена бюро робітничого винахідництва Сталь-
сантехбуду, кількома інженерами сантехніки і головним механіком.

Наказую: під особисту відповідальність інженера т. Шнітмана
в триденний строк підібрати згідно з планом авторського проекту
частини, що є на складі.

Головному механікові т. Мамонтову виділити на відрядну ро-
боту конструкторів-механіків для опрацювання до 27 квітня ро-
бочих креслень.

До 15 травня головному механікові виготувати в ЦММ потрібні
деталі.

Загальне керівництво по запровадженню в життя проекту дору-
чаю інженерові т. Лейтману.

За начальника будівництва *Валеріус*.
Керсправами *Козлов*.

— Ну, зрозумів? Нову машину людина винайшла. Вчилася вона і багато думала, ночей, може, не досипала. А машин нам давай більше. На всі роботи вистачить. Та й то сказати, Каріме: «дубінушка» — хай вона зго-
рить — не годиться для нашої соціалістичної праці.

— Я машиністом буду.

— Будеш, Каріме. Почекай трохи. Вивчишся. Спочатку попрацюєш робітником на екскаваторі, потім ко-
чегаром. А далі вже й на машиніста вискочиш.

Мимо проходили троє. Одного з них Улогов знав добре. Це був Незнамов, начальник робіт Землебуду. Він щось спокійно, впевнено доводив присадкуватому, товстогубому чолов'язі з пузатим портфелем. Другий —

молодий, синьоокий — уважно прислухався до розмови. Незнамов говорив:

— Це звучить дуже дидактично. Ви великий резонер, Захаре Захаровичу, і видно, що вважаєте себе ортодоксом. А самому глянути в корінь справи, вглиб не хочете. А може, не вмієте.

Половини слів з цієї розмови Улогов не добрав. Незнамов відчував на своїй спині пильний погляд. Він хутко обернувся й на мить стрівся з очима бригадира землекопів.

За хвилину Улогов зовсім змінився. Він сів поруч Каріма й корявими пальцями крутив цигарку. В олов'яних очах світилася тривога. Щось непокоїло бригадира. Не скрутивши цигарки, він кинув її додолу.

— Чорт знає що! — вимовив голосно й сплюнув.

Карім дивився на Улогова, нічого не розуміючи. Чого так насупився іпташ Улогов? Може, він, Карім, розсердив його якимсь словом?

Бригадир стиснув руками, мов лещатами, важку голову й захитав нею вправо-вліво... Маматов мовчки чекав, чи не скаже чого Улогов. Але той не обзивався. Тоді Карім тихо торкнув його плече.

— Зуби болять?

Бригадир підняв обличчя.

— Ні. Розумієш, Каріме, я... Очі в цього інженера... Ну, так, болять зуби.

5

Друкарниця Іда Абрамівна вистукує одноманітну гаму на старому «адлері». Підкладаючи копірку під папір, вона не забуває за одним заходом підсмикнути й без того коротеньку спідничку, щоб завжди, як принаду на гачку, тримати на виставці свої виточені ноги в рожевих панчішках.

За дверима — кімната, де працює начальник дільниці. Перед Матусевичем лежать дві великі купи папірців. Він бере з однієї купки шамотливий аркушик, уважно читає його й кладе до іншої. Іноді з'являється товста записна книжка. Інженер швидко робить у ній якусь помітку, і знову безперервним потоком пливають заяви, зведення, рапортички.

Досвідчені старі машиністи завжди вміють по звуку безпомилково відгадувати хворобу свого паровоза. Глухий звук, як удари схованого за стінкою серця, — значить низько сидять буксові клинки, треба підтягти. Ось чуєне вухо упіймало підозрілий цокіт. Безперечно, цокають вибоїни в колесі — «лисини». Такий машиніст ясно розрізняє навіть звук послабленого підшипника і розпізнає кінець кінцем, який саме підшипник «підкачав»: поршневий, центральний чи зчпний.

Як машиніст зі стукоту, так зі зведень і рапортичок начальник дільниці визначає весь хід будівництва, всі його хиби й неполадки. Яскраво постають перед ним небезпечні місця, послаблення темпів, зародки майбутнього прориву — місця, куди негайно треба подати допомогу.

Питання про відрядження Матусевича нарешті розв'язано. Вже одержано наказ з головного управління, що замісником на час відрядження згідно з рапортом начальника першої дільниці призначено інженера Незнамова. Особисто йому, Матусевичу, доручено з'ясувати в центрі всі невідкладні питання будівництва.

На дільниці розгортається вперта боротьба за темпи, за своєчасний пуск двох перших домен. «Гора» викликає на змагання доменну площадку. Магнітна вже чує урочисту музику кам'яних вибухів. «Гора» вже почала розробляти двісті сімдесят п'ять мільйонів тонн магнітного залізняку, схованого в темних надрах, і тільки чекає того часу, коли задимлять у Магнітогорській улоговині всі вісім домен, щоб гатити в їхню ненаситну пельку шороку п'ять мільйонів тонн найдорожчої в світі руди.

Над улоговиною стоять, ніби сестри, притулившись одна до одної, Атач і Ай-Дарли. Оплетена Магнітна лініями жовтих окопів, мереживом сталевих рейок. Вона дочекалася своїх справжніх хазяїв і тепер готова віддати їм свою залізну кров. Отже, черга за домнами. От чому треба поспішати, суворо виконувати у визначений строк будівничі плани. От чому хвилює Матусевича білий пучок папірців. Зі зведень видно, що механізми ще не повністю навантажуються, що число годин корисної роботи екскаваторів за останні дні катастрофічно впало. Сто п'ятдесят чотири години прогаяно за один лише день на чекання води й вугілля. З десяти екскаваторів працювало тільки

сім. Два в ремонті. Де був і що робив третій — невідомо.

Матусевич сам переглядає рапортчики про роботу. Особливо перед від'їздом треба бути в курсі всіх неполадок, щоб звернути на них увагу свого замісника. Правда, на Незнамова можна звіритися. Він енергійний і невтомний. Але йому треба дати помічника. Землебуд на грані прориву.

Начальник дільниці хвилюється. Але обличчя його зовні спокійне. Тільки зірки в зіницях хоробливо блищать і розгортаються. Здається, відсвіт їхній м'яко лягає на інженерові вилиці. Може, це слід безсонних ночей, щоденної напруженої праці, тисячі тривоги за кожний крок великого будівництва.

Стукіт у двері. Матусевичу знайомий цей потрійний, наполегливий стукіт. Увіходить Незнамов. Обличчя в нього — молочноматове, карі очі з жовтими ободами.

— Я на вас чекаю, Ігорє Костянтиновичу. Сідайте, будь ласка.

— Щось важливе?

— Так. Треба поговорити. Вам уже відомо, що ви призначені моїм заступником на час мого відрядження?

— Чув. Не знаю, чим викликано таке розпорядження. Але, знаючи напружений стан будівництва й обмаль потрібних людей, я не заперечую.

— Так, так, не будемо про це говорити, — усміхнувся Матусевич, — наказ видано — значить, крапка. Землебуд...

— Я перепрошую. Землебуд має тисячу дрібних неполадок, хиб, неув'язок, які буде ліквідовано протягом наступної декади.

— Я не маю в цьому жодного сумніву. Я тільки хочу звернути вашу увагу на те, що потрібно ліквідувати в першу чергу. Екскаваційні роботи в районі доменного цеху, за загальними зведеннями, мають бути закінчені щонайбільше за три дні. Однак до цього часу немає генерального плану земляних робіт. Чи відомо вам, за якою чергою піде та або інша операція надалі?

— Траса західної магістралі...

— Вибачте, конкретних розпоряджень про напрям подальших робіт і на насипу, і на виїмці досі немає. Загальні вказівки про роботи на виїмці траси західної залізничної магістралі нікого не можуть задовольнити.

Вам, Ігорє Костянтиновичу, безперечно відомо значення своєчасного прокладення залізниць — шляхів до заводу. Без цього ми першого жовтня не пустимо домен.

— Затримка, Борисє Олексійовичу, фактично трапилася лише на західній магістралі, що має на своєму шляху лікарню й бараки четвертої дільниці, які підлягають негайному знесенню.

— А відсипка?

— З місцем відсипки питання буде розв'язано завтра ж.

— Щодо Коксохіму, негайно ж погодьте з Хазаровим. Необхідно всіма засобами форсувати кладку печей, — продовжував Матусєвич. — З машинним відділом справа зовсім кепська. Землекопи затримують бетонярів.

— Конче треба уточнити облік роботи. Тоді зразу стане ясною вся картина.

— Так, облік, але треба пов'язати його з системою щоденного контролю використання механізмів, установити графік для кожної машини. Таким графіком машина мусить заговорити з кожною бригадою, з мотористом, з робітником.

— Ви наслідуете систему інженера Серебряного з ЦЕСу? — тьмяно блиснув у роті Незнамова золотий зуб. — Що ж, дуже можливо, що й на будівництво можна перенести заводські методи обліку й планування. Але для цього треба встановити графіки буквально на кожному кроці будівництва. Я уявляю собі: графік руху робітничої сили, графік прогулів і звільнень, графік укладення бетону по об'єктах, графік використання мотовозів і автотранспорту.

— Ну що ж, це буде добре, коли поряд з цим буде запроваджено в життя систему завдань на кожну зміну, починаючи від групи й бригади і кінчаючи окремим робітником. Це й буде практичне здійснення директиви Центрального Комітету партії про встановлення на будівництві суворої планової дисципліни.

— Хоч я й позапартійний, але мені, як радянському інженерові, ухвала вищих партійних органів щодо будівництва відома, — трохи схилиючи голову, відповів Незнамов. — Наприкінці аудієнції, — сказав він з удавано насмішкуватими нотками в голосі, — я прошу вас, Борисє Олексійовичу, підписати цей папірець.

— Що це?

— Паказ про вихід усіх наявних екскаваторів на трасу східної магістралі.

— Навіщо мій підпис? Досить вашого розпорядження.

— Ні, Борисе Олексійовичу, я дуже прошу вас. Це для мене буде великою моральною підтримкою, коли я знатиму, що мої плани схвалено начальником будівництва.

— Я з охотою, але в мене немає зараз під рукою карти. Я гаразд не уявляю собі напрямку магістралі.

— О, це дрібниці. Траса відома. Рівна путь і надійний ґрунт.

— Давайте.

Матусевич чітко поставив своє прізвище на папері.

Другим відвідувачем цього ранку був поважний голений чоловік.

— Моє прізвище Гребенюк, — просто сказав він. — Я майстер механічної майстерні Трансбуду.

— А, — дружньо простяг руку Матусевич. — Я чув про ваш цікавий винахід. Як механічний заступ? Працює?

Гребенюк сів і повагом почав говорити. Промовляв він голосно й так, ніби мав перед своїми очима цілу аудиторію.

— З приводу цієї злощасної лопати я й прийшов до вас, товаришу Матусевич.

— Злощасної?

— Атож. Попсувався мій заступ. Відчищаючи глину з путі на земляній звалці, натрапив з розгону на каменюку. Так ось уся справа в цьому. Заступові потрібний незначний ремонт. Треба нарізати на токарному верстаті два болти.

— Так у чому ж річ?

— Та ось Землебуд не звертає на це ніякої уваги. Ходив до товариша Незнамова, він дав комусь розпорядження, й на тому заглохло все. Валяється лопата біля майстерень Трансбуду. А очистка землі на звалках тимчасом іде вручну. Звертався й до бюро робітничих винаходів.

— Ну?

— Дали розпорядження відремонтувати заступ протягом трьох днів, а завідуючий плановим відділом тільки руками розводить. «Завантажені, — каже, — майстерні на сто п'ятдесят процентів, а з твоєю лопатою, — каже, — навантаження до ста сімдесяти підвищиться». Явне нехту-

вання робітничого винаходу. Коли б це для мене особисто, то я плюнув би й ногою розтер, а то ж для будівництва. За нього серце болить. Я думаю, що кожний механізм нам дозарізу потрібний. Ми не багаті, щоб машину закидати без ремонту...

Гребенюк замовк і з рішучим виглядом подивився на Матусевича.

— От що, товаришу Гребенюк. Я нікому не дозволю затиснути робітничу ініціативу в лещата. Через три дні заступ буде відремонтовано.

Начальник дільниці вийняв записну книжку й черкнув у ній кілька слів.

Гребенюк підвівся. В його світлих очах блиснула радісна надія. Потім він повагом простяг руку.

Начальник дільниці похапцем складав до портфеля численні папірці. Виконроб комсомольської домні № 2 інженер Заслав повідомляє, що kleпання кожуха печі затримується через брак стиснутого повітря — компресори малопотужні, а до того ж один з них зараз перебуває в ремонті. На домні № 1 два kleпальники впали з риштовань. Очевидно, доменні риштовання не відповідають технічним вимогам. Все це треба оглянути особисто, все з'ясувати й налагодити на місці. Конче треба заскочити й на повітродувку — перевірити, як іде бетонування фундаментів під машинний зал.

Матусевич швидко вийшов з кабінету. Іда Абрамівна провела його томним поглядом і з запалом застукала на своєму «адлері».

По дорозі в доменний цех Матусевич заскочив до авторемонтної майстерні. Там працював старшим майстром німець Ганс Фарн, великий приятель Матусевича. Хотілося перед від'їздом побачити його та, до речі, довідатися про його винахід — Фарн удосконалював машину АМО.

Ганс стояв серед подвір'я, заводячи мотор. Від зусиль майстра автомобіль двигтів, гойдався, але мотор не хотів працювати.

— Руки не подаю,— сказав Фарн, показуючи Матусевичу свої брудні долоні.

Розмовляли двома мовами: російською й німецькою. Обидва жажливо калічили чужі слова, але розуміли один одного добре.

Матусевичу подобався цей веселий німець, що подав недавно заяву про вступ до партії. Подобалася його про-

сто звіряча наполегливість, упертість в роботі і та особлива бадьорість, що легко передається іншим.

— Як винахід, товаришу Гансе?

Широке обличчя Фарна проясніло, губи розсунулися до самісіньких вух у посмішці.

— Працюю,— сказав він.— Хочу пускати машину без підогріву. Мотор має заводитися автоматично. А скільки це заощадить нам бензину й мастила! І часу, часу!

— О, час — гроші, знаю,— усміхнувся начальник дільниці.— Ну що ж, працюй! Винахідництво зміцнює нашу державу.

Фарн весело закивав головою на знак згоди і знову підійшов до машини. Після великих зусиль мотор на решті глухо, стримано застрекотів.

Розділ другий

1

У вечірньому присмерку засяяв на горі вогнями знайомий стрункий будинок державної промисловості, здає лека схожий на могутній крейсер. Мимо вагонного вікна попливли низкою присадкуваті фасади будиночків залізничників. Чітко, старанно стукали колеса на численних стрілках. Сумовиту мелодію тягли ріжки, подаючи сигнали маневровим паровозам.

Вокзал, рідне місто. Всього два місяці не бачив його Андрон Губодур, а уже все навколо здається йому незвичайним, новим... Мов каруселі, проходять яскраво освітлені, переповнені публікою трамваї, і горять мінливими райдужними вогнями реклами кіно.

Незабаром центр лишився далеко позаду, і вже повзуть назустріч будиночки робітничого селища.

Бурхлива радість шумує в Андроновому серці. Зараз він побачить батьків, своє чисте ліжко, стіл з білою скатертиною, все те, згадки про що солодко лоскотали в грудях там, на далекому будівництві,— за чужим «Кам'яним поясом».

Ах, знову заворушився, проклятий! Такий маленький черв'ячок — десь на самому споді серця. Немає його, немає, та й ворухнеться, кольне, мов хоче прокусити незриму

дірочку. І стихає тоді на мить радість Андрона, і робиться йому трохи ніяково. Крутиться тоді на язичі липуче слово «дезертир».

Андрон з притиском ставить скриньку з речами на дерев'яний тротуар. «Ну, й дезертир, і нехай! Їм добре тут говорити так, сидячи в теплій кімнаті на засіданнях бюро! Хай би спробували посидіти в холодних бараках, рити окопи, коли шкіра примерзає до заліза. Два місяці промучився — досить...»

Зараз же за рогом вулиці — старий сквер з високими тополями. Андрон чує, як вовтузяться на верхівках дерев граки біля гнізд і сонно й томно кричать у весняному теплому присмерку. І враз згадалася Саша — весела й суковита, ласкава й сувора...

Андрон енергійно хапає речі. Вже недалеко, один квартал. Хлопечі прискорює ходу. Назустріч веселий, сміхотливий гурт.

Швидко-швидко закалатало серце — вчувся високий Сашин голос. Андрон притулився спиною до парканчика. Боляче хотілося, щоб це була вона, і в той же час боявся чомусь цієї зустрічі. Чому? Ах, усе той же неспокійний черв'ячок!

Компанія наблизилася. Обнявшись пройшли дівчата і хлопці. З-за парканів, звідти, де починається степовий простір та яруги з берізками, стоусто дихала весна. Сміялися дівчата, і цей призивний сміх довго бринів тьмяною вечірньою луною над селищем.

Ні, це не Саша. Вона зараз, мабуть, у клубі, на репетиції, а може, на фабриці, на нічній зміні... Яка то буде зустріч з нею? Чи зрадіє, чи хоч посміхнеться, чи промайне в сірих зіницях знайомий золотий вогник?

І не віриться Андронові, що ось зараз, за кілька хвилин, він обійме батька й матір.

«А ті, — кусає гидкий черв'ячок, — мобілізовані разом з тобою на будівництво? Ті лишилися там? Ті б'ються за план, за завдання, за темпи. А ти втік!» Знову мимохить ворухиться на губах це слизьке слово «дезертир».

Налетів вітер, і глухо зашуміли старі тополі. З грачиного гнізда випало голопузе грачєня й шльопнуло з височини на дерев'яну лавочку. Цей звук ніби розбудив Губодура.

— Що це я? — промовив уголос. — Ото ще розрюм-

сався! Приїхав — і квіт. Не можна було більше терпіти, і все.

Низький, збуджуючий рев народився над селищем. Тріпотливою луною відповів березневий вечір. Андрон уважно слухав знайомий звук, наче привіт давнього друга.

«Ага, бавовняна обізвалася! — Він був радий, що фабрика непохитно стоїть на старому місці.— Закінчилася зміна. Цікаво, в якій бригаді тепер Саша?»

Знайомі залізні прати паркана. Ось і двоповерховий будинок мружить освітлені вікна на вулицю. Перше вікно, друге... На ганку нижнього поверху відчинилися двері, і з кімнати вирвалася мідножовта смуга електричного сьйва. Темна постать у хустці стоїть на порозі і вдивляється в сутінь. Що треба їй, жінці з густими зморшками, кого виглядає вона, втомлена денною працею?

— Мати! — впізнає Андрон цю рідну постать. — Мамо!

Трохи соромлячись своєї ласки, він обіймає й цілує матір. А за спиною в них уже бубонить пустий бас:

— Федотівно, хто там?

Самовар, як ситий кіт, муркоче свою вічну, якусь дуже мудру казку. Хоч і вичищений він, хоч і блищить, як новенький мідяк, але вже убогий такий самовар, і коли б він був людиною, то, мабуть, був би сивим.

В Андрона після вмивання мокрий чуб на лобі, і пахне від нього чи то свіжістю, чи то дешевим милом. Мати як мати, не знаходить собі місця: то клопочеться по кімнаті, пересуває без потреби склянки на столі, то сяде біля сина, щоб іще раз почути його голос і зблизька зазирнути в обличчя. Батько, довговусий, з голеним підборіддям,— той спокійніший, поважніший. Він не може зрозуміти, його дивує, що Андрон працював на будівництві звичайним чорноробом-землекопом.

— А чи казав же ти їм, що в тебе спеціальність є?

— А хіба мовчав?

— А вони що?

— У нас, кажуть, не бавовняна фабрика, а металургійний комбінат.

Батько задумливо кусає кінчик вуса.

— І, значить, знявся?

— Знявся.

Тоді батько незвичайно грюкнув стільцем і встав. Він ходить по кімнаті й намагається не зачепити самовара.

Син мовчки стежить за його рухами. Враз батько зупиняється й стає перед Андроном.

— У нас, на паровозобудівному, таких називають літунами, еге ж, — каже він, — дезертирами з трудового фронту.

Андрон відсуває з дзенькотом склянку.

— Але ж, тату, це невірна лінія. Я...

— Знаю, що ти. Тебе послала організація. На підкріплення. Метал — це... наша перша дільниця. Значить, треба було землю перевертати. А ти, виходить... Що я тепер казатиму, як спитають про тебе? Син приїхав, скажу. Від штурму втік... Вірно я говорю, мати?

Він уже склав свою думку про Андронів приїзд. Він уже не дивується, що сина його направили до бригади землекопів. Він обміркував і зважив усі обставини. І знає тепер, що син його — дезертир. Але мати серцем почула недобре. Мати на боці сина. Вона знає тільки, що її Андронові було важко там, куди його послали, і він повернувся додому.

— Корнію, риба шукає де глибше, а людина — де ліпше.

— Діляцькі слова, Федотівно. Всім одразу не можна надати найкращих умов праці. Треба комусь і по дрова сходити, й біля грубки поморочитись. Які розмови? Я Андрона знаю. Він і на бавовняній часто ледаря корчив. Не можна потачки давати.

— Схаменися, Корнію. Хлопець тільки-но з дороги важкої, а ти з докорами.

— Мені ще важче буде людям у вічі дивитись. Син з будівництва втік. Мо-бі-лі-зу-ва-ли!.. Як солдата на фронт, боротися послали, а він назад приїхав, додому, на піч. І не солдат він, а дезертир!..

Похнюпившись, мовчить Андрон. Самовар доказав свою казку — погасли іскри в піддувалі. З ліжка стрибнув кіт і, вигинаючи спину, підійшов до людей.

— Годі вже, — мовить мати. — Своя дитина, не чужа.

— Чужі лишилися на будівництві. Чужі діли фронту не кинули. Зрозумій це, Федотівно. Знай, якого сина маємо. Ех, Андроне, ганьбиш ти нас...

Гірка образа й біль тремтіли на Корнійових губах. Син помітив сухі батькові очі й ці тремтячі губи. Жаль підступив колючим джгутиком Андронові до горла.

— Низько буде,— сказав майстер, намагаючись дістати електричний провід.— Над самою головою звисає, шельма.

— Не дуже ти високий виріс,— відповів монтер.— Своїм рудим чубом не зачепиш.

— А зачепиш — волосся від того в тебе не обсмалиться,— хрипло кинув з-за крайньої машини Хома Пипко, інвалід імперіалістичної війни, таранкуватий дядя з штучною ногою.

Майстер скося глянув на нього єдиним оком, друге було скляне, і забурмотів тонкими губами:

— Дивись отам, Пипко, щоб самому не обсмалитись...

— А вчора він, їй-право, ледь-ледь у приводний ремінь не потрапив,— устряв комсомолец Лукаш Гордовенко, насмішкуватий, але роботящий хлопець.

Працювала остання нічна зміна. Вісім чесальних машин стояли в ряд, напружуючи скажений біг своїх численних валків. Між машинами вузькими проходами метушився цеховий майстер Семипуд.

Праворуч, біля дверей, стояла щипальна машина, на якій працював Лукаш. Поставили її сюди тимчасово за браком місця в щипальному цеху, але чесальні машини довелося присунути ще ближче одну до одної.

Семипуд довго сперечався з техкерівником: як можна створювати таку тісноту в цеху? Пройти ж не можна між машинами, щоб не зачепитись за що-небудь. Довго тут потрапити в коліщата або під ремені?

— Міркували вже. Думали,— відповів техкерівник.— Це тимчасово, потерпіть. Адже виконуємо термінове замовлення для Магнітобуду.

— Еге ж, коли б це не для Магнітки, то я б...— закрутив головою майстер, ніби він справді не на життя, а на смерть повів би тоді боротьбу проти розпорядження техкерівника.

Чесальний цех належав бавовняній фабриці кооперативного інвалідного об'єднання, й працювали тут переважно інваліди.

Працювати в останній нічній зміні найгірше. Хилить сон, від електричного світла жовті плями в очах. Проте мовчки, вперто працюють люди у косих смугах бавовняного пилу.

Недалеко від Хоми Пипка робила ударниця-комсомолка Саша. Їхні машини стояли поряд. Шипляча пісня ремінних пасів, гуркіт трансмісії, нестримне обертання шківів і валків створювали часом у Сашиній голові якийсь хаос. Ось міради жовтих, синіх, чорних смуг скажено крутяться в один бік. Саша знає, що, тільки-но вона поверне голову ліворуч, цей хаос знову почне свій біг назад. Від цього кружляння здається іноді, що розпухають очі.

Саші сьогодні не щастить. Раз у раз у неї рветься безконечна смуга бавовняного полотна. В чім річ? Вона укріплює валки, підкручує гвинт. Ні, полотно рішуче не хоче її слухатись. Ударниця вже відчуває збоку глузливий погляд Пипка. З прикрістю й рвучко повертається вона до нього.

— Ну, чого зуби вишкірив?

Ніколи б так не сказала, але зараз бере досада й прикрість: що за халепа з полотном? Та й набрид цей уїдливий, настирливий хлопець.

— Ударниця,— хрипить він,— а машину в несправності держиш, полотно рве.

— Мовчи там! Справна машина. Сама не знаю, що тут таке.

— Бо при машині — баба!

Сашу злостить це огидне слово. Гнів закипає в її грудях.

— А що, хіба я працюю гірше за тебе?

— Ну, ясно! Платня однакова, а важчу роботу виконують усе ж таки чоловіки. Хто тюки вносить? Ви?

— Неправда, жінка працює нарівні з чоловіками. Як узяти декого з вашого брата, то ми, дівчата, працюємо навіть краще. Угар¹ ми виносило на плечах? Виносило. У нас машини чисті, витерті. Ми ніколи не лінуємось мастити підшипники.

— І-і, лихо! — хрипло сміється Хома.— Ти їй слово, а вона тобі двадцять. Мовляв, ударниця. Ха-ха-ха! А полотно все ж таки рветься?

— Рветься? — питає майстер.— От чорт!

Він щось довго морочиться біля машини.

— Нічого не буде,— каже він, нарешті.— Це сорту-

¹ Угар — відходи, що лишаються від бавовни під час переробки її на чесальних машинах.

вальник вищий, погано складає сировину. Зв'язку в ній нема.

— А чому ж на інших машинах є зв'язок? — питає Саша.— Чому в них не рветься?

— У них сорт ліпший. А в тебе — лінтер¹. Треба додати чегбуту². Завтра піде прима, тоді буде краще.

Щипальна машина Лукаша раптом глухо завилала.

— Знову свою щипалку перевантажив? — хутко повернувся до нього майстер.— Машина скаржиться, а йому нічого... Запас хочеться нагнати?

— А тоді холодочком до кінця зміни? Так? — Не втерпів і собі обізвався Пипко.

У нього злипаються вії. Пипку нудно. Ось він на хвилинку заплющив очі, і йому здається, що весь цех з пуркотом мчить кудись у темну, невідому прірву.

— Сашко! — говорить він.

— Ну?

— Не нукай. Скажи, на біса кому потрібно твоє ударництво? Щоб більше заробити?

Саша намагається бути спокійною.

— Чи знаєш ти, яке велетенське соціалістичне будівництво ми розгорнули? — тихо питає вона, щоб не виказати тремтіння в голосі.— Знаєш, що ми тепер працюємо на уральський велетень? Ти чув про завдання робітничого класу, про соціалістичні темпи?

— Чи чув, питаєш? Чув.

— Так от. У нашому будівництві рушійна сила — ударництво й соцзмагання. Кожне коліщатко повинно крутитися швидше в десять разів! Кожна шпулька мусить розвинути революційні темпи! А ви в інтернаті звикли байдикувати.

— Ти ж сама в інтернаті була.

— Була, але я на курсах училася.

— А-а, вчена!

— Вчена.

Раптом Саша нагинається. Чорні короткі кучері падають їй на очі.

— Товаришу Семипуд,— гукає вона.

Майстер біжить до неї на маленьких ніжках.

¹ Лінтер — відходи од чистої бавовни.

² Чегбут — сировина з старих ватяних ковдр (утиль). Додається часто до інших сортів сировини для зв'язку.

— Рветься?

— Дивіться сюди,— вказує Саша.— Я оце тільки що придумала. Треба зменшити хід циліндра, що накатує полотно.

Вони вдвох вовтузяться біля чесалки. Викидають з передньої частини машини два парних валки — бігунець і робочий. Машина гуркоче, полотно лине доріжкою, але розривів немає.

— Тепер і при низьких сортах бавовни волокно не розбивається. Розумієте? — радіє Саша.— Значить, і полотно не буде рватися.

Вона бачить, як ніяковіє майстер.

— Т-так,— повторює він.— Т-така штука! Треба було, значить, викинути два валки...

У цей час відчинилися навстіж двері і ввійшов підмайстер з великим тюком бавовни на плечах. Цієї самої миті скоїлося щось страшне й незрозуміле. Погасло світло. Зойкнуло кілька переляканих голосів, і все стихло.

Серед мертвої тиші шипіли паси й несамовито гула трансмісія, обертаючи шківни.

У серця людей льодовим струмочком потік жах. Усі розуміли: в темряві біля машини чекає смерть. У тісноті не можна зійти з місця, не зробивши необережного руху. Крок — і приводний ремінь потягне жертву.

Майстер відчув, як у нього на голові заворушилося волосся. «Я ж казав, що низько провід. Тюком порвали з'єднання», майнула в нього думка.

— Лишайтеся всі на місцях! Не рухайтесь! — крикнув він, зібравши всю свою волю.

У темряві люди були нерухомі. Боялися зробити найменший рух. Машини працювали самі.

І раптом у цеху впевнено прозвучав спокійний жіночий голос:

— У кого є сірники?

— У мене в піджаку ліхтарик. Не знаю, де піджак,— впізнали понурий, тоскний голос Пипка.

— Тоді чекайте. Ні з місця! Треба спинити мотор.

Щось стукнуло, і всі ясно вловили серед гуркоту трансмісії чіткий крок людини.

«Спинити мотор! Спинити мотор!»

Ці слова билися в мозку вогневими стрічками, холодили в жилах кров. «Спинити мотор!» Це ж божевілля! В темряві треба пройти між працюючими на повзому

ходу машинами. І коли тут машини випустять свою жертву, то там, у тісній кімнатці, де мотор, сміливому — смерть від струму. В темряві він не зможе знайти навіть вимикач і потрапить рукою просто в гніздо фази!

Ось стукнули дверцята, і відразу ясніше стало чути гудіння мотора.

Усі завмерли. І раптом здригнулися, опустили руки. Щось здавило горло. Машини стихили хід. Машини зупиняються.

Хтось не витримав і крикнув уривчастим голосом:
— Мотори виключено!

Усі кинулись туди, до кімнатки, де встановлено мотор. Назустріч у дверях спинилася Саша. Світлі кола від Пипчиного ліхтарика блукали в неї на грудях, на обличчі. Вона була трохи бліда, але спокійна.

— То це ти така?..— промовив Пипко, скеровуючи світло на Сашині обличчя. Не знаючи, що сказати, він подумав, глибоко зітхнув і додав: — То це така Сашка-ударниця!..

— Така, Пипко,— просто відповіла вона й усміхнулася стомленою усмішкою.

3

З Сашею Андрон стрівся увечері в комсомольському клубі. Її оксамитні сірі очі випромінювали золоті іскорки. Саша усміхнулася ласкаво, суворо і трохи лукаво.

— Андрон? От несподівано! Приїхав? Коли?

— Зразу тобі й відчит. Спершу давай поцілуємося після розлуки.

— Це негігієнічне вітання,— пожартувала вона, ухляючись.— Давай сядемо тут. Розкажуй. Як там будівництво? Ото, мабуть, цікаво! А наша бавовняна недавно одержала велике замовлення для Магнітки. Женемо всю. Змагаємося на всі сто. Наш чесальний цех висунув зустрічний план.

— Виконуєте?

— Атож. Хоч і важко. Знаєш, які в нас ще є — Пипко там і інші... Ну, а ти ж як? Надовго приїхав?

Тихенько йокнуло серце Андрона, знову заворушився гідчий черв'ячок. Ніяковіючи відповів:

— Як це «надовго»? Приїхав назовсім... Додому.

Чорні кучері, здавалося, задзвеніли своїми кільцями. Очі розгорілися блискучими цятками.

— Андроне, я не розумію. Адже тебе послано на півроку.

Тоді Андронові губи кривляться в робленій усмішці:

— А може, ти поїхала б на моє місце? Там потрібні ентузіасти.

Ніяковість і стримане роздратування чуються в його голосі. Саша глянула на обличчя Губодура, наче вперше побачила його, і не впізнала.

— Андроне, та що ж це? Ти... обдунив?

— Нікого не обдурював.

— Ні, ти обдунив усіх нас, увесь осередок. І себе обдунив. Пам'ятаєш, як ти давав обіцянку працювати до кінця?

— Я не напрошувався. Мене мобілізували.

— Оце так? То ти покинув фронт? Андроне, дивись мені у вічі.

— Сашо, ти спершу вислухай і... і звідки це в тебе такий прокурорський тон? Ти не знаєш, в яких умовах мені довелося жити. В бараках собачий холод. А працювати доводилося часто по коліна у воді. Чоботи каші просять. Нових не дають. Рукавиці й то... Годують солониною.

Саша... ні, не засміялась, а заскреготіла зубами.

— Слимак!

— Сашо...

— Не називай мене так, товаришу Губодур.

* *

*

...Андрон гороїжився і йшов на збори з незалежним, зневажливим виглядом. Але що ближче було до клубу, то неспокійніше робилося на серці в Губодура.

Він знав, що говоритимуть про його втечу з будівництва, знав, що збори будуть схожі на суд, але даремно намагався піднести свій настрій.

Першим стояло питання про Губодура. Бюро надавало його вчинкові серйозного значення, і Андрон зовсім розгубився, коли почув, що другим питанням були поточні справи. Виходить, що його дезертирству збори мають присвятити мало не весь вечір.

Доповідав секретар осередку — хлопчина з відкритим обличчям. Говорив він нерівно — то зовсім тихо, то раптом вигукував на весь зал.

— Так от, член нашого осередку товариш Губодур, якого ми два місяці тому послали на Магнітобуд, де відчувалася велика нестача робочої сили, зараз повернувся звідти. Його послали на півроку, але Губодур повернувся на чотири місяці раніше. Губодур по-простому втік з будівництва.

— А яка постанова бюро? — запитав чийсь голос.

— Бюро ухвалило виключити Губодура з комсомолу як дезертира, — секретар підніс голос до крику, — на півроку умовно.

У перших рядах піднявся комсомолец Лукаш Гордовенко.

— Товариші, на бюро нас було мало, і не всі могли чути пояснення товариша Губодура. Хай він тепер розповість нам, що примусило його дезертирувати.

Губодурові дали слово. Він вийшов наперед і почав витирати хусточкою лоб. Тоді враз, наче злякавшись цього руху, хутко засунув хусточку назад у кишеню.

— Пояснення я можу дати. Ясно, що в мене були такі причини, що я кинув будівництво.

— За папою й мамою скучив? — голосно пролунав серед загальної тиші чийсь насмішкуватий голос.

Андрон здригнувся. І тоді, як людина, яка зважилася на все і якій уже нічого втрачати, тріпнувши головою, повернувся в той бік, звідки долинула репліка.

— Не за мамою скучив, а жахливі умови праці примусили мене повернутись. Перш за все мені дали заступ у руки й послали в бригаду чорноробів-землекопів. А вам відомо, що в мене є кваліфікація, я...

Андрон зупинився і, вже не криючись, поліз за носовою хусточкою. Витерши піт на лобі, він продовжував серед могильної тиші:

— Образливо, товариші, навіть боляче мені...

І знову на мить зупинився. Багатьом здалося, що Губодур ковтнув сльози. Але насправді він спіткнувся об слово «товариші». Воно якось злетіло з Андронових губ, і він подумав, що слово це тепер в його устах звучить недоречно. Адже вже є постанова бюро про виключення, і він тепер уже не «товариш», а «громадянин».

— Образливо, просто в землекопи мене, комсомольця

з п'ятирічним стажем і з кваліфікацією. І хтозна, де я більше користі принесу — чи на будівництві простим чорноробом, чи в себе на фабриці, де я маю фах. А про інші умови й говорити нічого. Неможливо в морози працювати у драних чоботях. Я обмотував ноги газетами, але це не допомагало...

— А газети де брав? У червоному кутку? — знову вискочив з тиші той самий голос.

Голова зборів — високий вихриятий Козолуп, моторист, — застукав по столу кулаком.

— Не перебивайте Губодура, дайте кінчити.

— Газет ми там не читали, — все більше сміливішав Андрон. — Після виснажливої роботи чорнороби падали як забиті. Я скажу: добре бюро ухвалювати тут, у теплій кімнаті, а спробувало б воно на моєму місці, на морозі, босоніж і з заступом! Чобіт не давали, рукавиць теж...

— І краваток не давали? — утрете обізвався голос, але Губодур уже сів.

Вихор рук знявся вгору.

— Слово! Слово!

Першою взяла слово білява Сорокіна, сортувальниця. Вона озирнулась навколо, наче шукаючи підтримки, і швидко заговорила:

— А як же, товариші, працювали всі інші робітники? Я чула, їх там працює понад сорок тисяч. Виходить так, що Губодурові було найгірше. І знову ж мороз, виходить, пік тільки самого Губодура, а інші сорок тисяч робітників сиділи біля теплих грубок. Невірно це. Всім важко працювати на морозі, але дезертирують лише одиниці. Хто вони, оці втікачі? Хай збори поміркують над цим. Наша країна зараз бідна, ми власними силами розпочали велике будівництво, тож не дивно, що невістачає чобіт. Але хіба соціалізм можна збудувати без перешкод, без боротьби? На мою думку, бюро правильно ухвалило виключити Губодура з комсомолу.

Знову виступив Лукаш Гордовенко.

— Товариші, може й вірно, що казав тут товариш Андрон, — почав він. — Я маю на увазі його кваліфікацію. Від чесалки, товариші, він потрапив у чорнороби. Не треба забувати, що наша фабрика виконує замовлення для Магнітобуду, товариші. Отже, це однаково, де працюватиме товариш Губодур — чи на самому будівництві, чи тут. Однаково на Магнітобуд працюватиме. Отже, я

думаю, товариші, що треба винести Андронові лише догану за те, що він не попередив своєчасно осерддок про свій від'їзд з будівництва.

Тут виступив Лука Захарчук, комсомолець з щипального цеху. Всі впізнали його голос — це він подавав злі репліки під час пояснень Андрона.

— Дурницю молотв Гордовенко. Однаково, каже він, де працювати — отут чи на будівництві металургійного велетня за Уралом. Ні, неоднаково. Ми послали Губодура не тільки як робітника фізичної праці, а й як комсомольця, щоб він своїм прикладом вів за собою масу несвідомих сезонників. А що зробив Губодур? Який він подав приклад? Він ганебно дезертирував, він скомпрометував звання комсомольця і нашу мобілізацію. Я вважаю, що бюро занадто м'яко поставилося до товариша Губодура, і пропоную виключити його з комсомолу не умовно, а зовсім!

Хтось заплескав у долоні. Ці оплески були для Андрона ударом ножа. Ніби поранений, схопився він з місця і, нічого не сказавши, знову сів. Він бачив, що плескала й Саша. Ось вона просить слова й виходить наперед. Знітившись, чекав її слів Андрон.

— Цілком підтримую слова товариша Захарчука. — Зламані брови її здригнулися. — Таким, як Андрон, не місце серед нас. Ми послали його на прорив, а він кинув свою зброю. А що, питаю я, заспівав би Андрон, коли б його поставили під буржуйські кулі, під гази? Чи не сказав би він і тоді: «Мені важко, мене можуть убити, втечу я краще на піч»? Ні, для таких, як Губодур, не повинно бути ніякої поблажливості. І ще таке. Коли я запитала його, чого він утік, товариш Андрон відповів мені: «Ідь на моє місце, визнаеш». Я не збираюсь доводити Губодурові його помилку. Але замість одного втраченого солдата на бойовий фронт посилають іншого. От я й хочу бути цим іншим. Я проситиму бюро й загальні збори послати мене замість Андрона на будівництво.

Серед напруженої тиші зірвався раптом голос секретаря:

— Тебе не пошлемо. Ти, Васнецова, наша краща ударниця.

— Як ти сказав, товаришу Борисчук? Кращих не посилаєш? А кого ж тоді? Гірших? Це діляцький підхід у тебе, товаришу секретар. Не знаю, краща я чи гірша,

і не в цьому справа. Індустріальний велетень на Сході чекає комсомольців.

Голова застукав кулаком по столу.

— Кінчила, Васнецова? На бюро говоритимеш про свою поїздку.

У залі всі зашепотіли й заговорили одночасно. Виступ Сашин порвав тупу нитку тиші, й кожний побачив свого сусіда біля себе, кожний побачив Андрона Губодура, що втік з далекого Зауралля, й Васнецову, що їде туди замість Губодура. Стало все просто й близько. І коли Борисчук поставив рішення бюро на голосування, хтось голосно сказав:

— За постанову бюро більшість!

Розділ третій

1

Дме вітерище з-за Уралу, кошатить озеро свої зелені брови, на багато кілометрів розбіглося воно від одного берега до другого. З одного боку тиснуть його степи, а з другого залізобетонна гребля закрила вихід. Співає вітерище у високих дротах, прорвався на заводську дільницю, і завихрила їдкими хмарами жовта пилюга. Тоді землекопи, бетонярі, арматурники надівають металеві окуляри на очі і робляться схожими на якихось невідомих істот з іншої планети.

Пил окутав усе будівництво. Жовтим привидом стоїть він у повітрі, але, не кидаючи роботи, сопуть і клацають щелепами екскаватори.

Улогов страждає від заздрощів до їхньої потужної роботи, він вираховує кожний кубометр вийнятої землі, він хотів би кожного землекопа своєї бригади бачити механічним «дерріком». Люди змагаються за темпи й машини, люди напружують сили, ковтають пилюгу, захлинуються вітрюганом.

Вітер помчав так само хутко, як і налетів. Потроху курява влягалася, звиваючи брудного хвоста. Улогов озирнувся на свою бригаду. Рівно простягся довгий насип канави, оперезаний шнуром. Її струнка лінія ніби стримувала розмах залізних заступів. Методично згиналися й розгиналися спина з темними плямами поту на

закурених сорочках. Старанно підчищає стінку канави Курочка. Він працює й, мабуть, милується з своєї роботи — кострубатий схил робиться шліфованим, як люстро.

Учора ввечері Улогов перевірів рапортчики. Уважно переглянув ранкове завдання й відмітки про виконання, задоволено зітхнув: хлопці перевищували план. В бригаді піднісся бойовий дух — тепер з улоговцями не кожний наважиться змагатися!

Уже тиждень Улогов ходить на курси мотористів. Курси короткотермінові, за місяць — випуск. Але не хочеться кидати бригаду. Скажуть хлопці: «Вивчився наш бригадир і покинув нас». Шкода бригадників: адже разом жили, змагалися, боролися з труднощами й раділи з перемог. Зжилися, наче одна сім'я стали.

Але є в моторі якась чудодійна сила — невідступно тягне він до себе Улогова.

Великий бій іде, не стихає. Хай дме вітерище, хай жовтий привид пилу заступає денне світло, хай скаженіє велике озеро і б'є в береги, — уже розступаються надра земні.

До бригадників підходить виконроб земляних робіт і перериває думки Улогова. В руках виконроба газета. Обличчя його розплилося в широку усмішку, світиться, як місяць.

— Читали, хлопці? На Коксохімі бригада Буховцева трохи не світовий рекорд поставила.

— Як, товаришу виконроб? — питає Улогов, почувачи незрозумілу ніяковість за себе й за свою бригаду.

— А так! По чотирнадцять кубометрів на людину виклали. А чи не можна б нам догнати?

— По чотирнадцять кубометрів? Багато зробили. Треба б подивитись, що за ґрунт, яка робота.

— А що, Улогов, бере за живе? — обзивається Курочка. Він майстерно цвіркає крізь гнилі зуби. — Поговорити б і нам, бригадою винести рішення. Так, мовляв, і так, зобов'язуємося догнати Буховцева.

— Але, хлопці, щоб не скінчилося все це тільки розмовами. — сяє обличчям виконроб. — Буховцева важко догнати. Для цього треба зуміти на сто процентів організувати порядок, роботу.

Улогов хмурить свій квадратний лоб, і глибока зморшка лягає у нього між бровами.

— Треба тільки захотіти, — каже він замислено.

— А ти, брате, сходи подивись,— радить Курочка,— обстеж їхню роботу. Може, в них не грунт, а пух гусячий трапився. Оце після роботи й айда. І я з тобою піду.

Бригаду Буховцева знайшли швидко.

— Що, братва, справді виконали? — ніби знехотя закинув Улогов.

— Виконали.

— А грунт який?

— Не камінь.

— Знаю, що не камінь. А де б вашого робіткома знайти?

Саме на цю розмову натрапив товариш Гайдай. Після свого невдалого падіння під час весняної поводи, він ще й досі трохи шкутильгав на одну ногу.

— Що тут у вас, товариші?

— Та ось прив'язались якісь гедзі,— поскаржився робітник з бригади Буховцева.— Не вірять, що ми по чотирнадцять кубометрів на брата взяли.

Улогов пояснив, у чому справа.

— Хочемо грунт подивитись, перейняти, так би мовити, досвід.

Маркел Маркелович заметушився на своїх коротких ніжках. Чорне волосся його аж вилискувало на сонці, наче густо помащене оливою.

— Це діло. Оце красаота! Я сам поведу вас. Ході́мте.

Він побіг уперед, вимахуючи кепкою й трохи вивертаючи криву ногу. Улогов і Курочка ледве встигали за ним.

За п'ять хвилин були на місці робіт. Відшукали викроба. Улогов з діловим виглядом проглянув рапортичку завдання й виконання. Довго лазив з Курочкою, обнюхував і мацав грунт. Обидва були схожі на мисливців, що натрапили на слід.

— Ну, товариші, що скажете? — допитувався Маркел Маркелович.— Виконали? Га?

— Справді, виконали хлопці.

— Оце робота! Молодці! А ви — з доменної площадки? Землекопи? Ну що ж, викликайте Буховцева на змагання.

— А що ж, викличемо,— обізвався Курочка.— Треба поговорити на нараді з бригадою.

— От! Чудесно! Говоріть, говоріть швидше. Будівництво чекає темпів. Приходьте завтра в контору просто до

менс. І договір підпишемо. А я з Буховцевим побалакаю. Так і так, мовляв, твої досягнення збирається перекрити бригада з домен.

Увечері зібралася вся улоговська бригада. Глибоко затягувалися цигарками. Улогова слухали уважно.

— Був я, хлопці, з Курочкою на Коксохімі. Грунт обстежив. Легкий, але все ж багато зробили люди. По чотирнадцять кубометрів на брата. До світового рекорду тягнуться. Чи не можна б нам ще вище? Спробуймо, га?

Тоді заговорив Курочка:

— Можна б і вище, та треба, скажу я вам, повчитися в бригади Буховцева. Багато ще у нас неполадок. От, візьмімо, заробіток. Працюємо по-ударному, а скільки заробили за зміну, не знаємо. І тільки недавно навчилися ми в рапортчики зазирати. Знову ж з розцінками. Зверху розцінки дорожчі, а на глибині, де грунт важчий,— дешевші. Уночі котлован погано освітлюється. І ще раз скажу: кожний робітник повинен заздалегідь знати свою норму виробітку. А бригаду Буховцева треба викликати на змагання.

Коли Курочка заговорив про соціалістичне змагання, бригадники одразу заворушились. Вони скаржилися, що працюють ударно вже цілий місяць, перевищують завдання, а книжок ударників багато з них не мають і досі. Просили Улогова поговорити про це в конторі.

Улогів слухав, і радість ширилася в його грудях. Він почував, що перемога буховців сколихнула і його бригаду. Недарма так поважно й по-діловому говорить кожний робітник про неполадки. Недарма вносяться конкретні пропозиції, як ці неполадки усунути. І міцніше впевненість за свою бригаду, що не підкачає вона, не відступить од намічених темпів.

У відчинені вікна барака струмує свіже вечірне повітря, нічні травневі метелики з лопотінням кружляють навколо лампочки під стелею.

Улогів весело шулиться на світло й каже:

— Ну, хлопці, значить, вирішено. Оголошуємо себе ударною бригадою й завтра ж підписуємо договір на змагання. Ідьот?

— Ідьот,— сміється Курочка,— а візьмемося за заступи, може й побіжить. Треба прудко бігти, коли збираємось доганяти бригаду Буховцева.

— А я так думаю, що й випередити треба,— зауважив

Улогов. Зелений вогник спалахнув в його очах.— Хіба не випередимо, хлопці?

І здається, що той зелений вогник у бригадирових очах і його широка усмішка були током для інших. Запалилися в зіницях зустрічні вогники, зацвіли усмішки. А в грудях прокинулося бажання зробити їй собі так, як у Буховцева, догнати, випередити, працювати так, щоб швидше на весь степ, аж до далеких гір, засяяли сліпучим світлом вогні світового велетня.

* *
*

На письмовому столі Незнамова велике фото робітника. Широке обличчя з випнутими вилицями, з ледь-ледь косими монгольськими очима застигло в кам'яній усмішці. Ліве око трохи примружене, а права брова стрибнула дужкою вгору.

Портупейко довго ворухить товсті негритянські губи й усміхається.

— А це що, Ігоре Костянтиновичу, теж конспірація?

Він бере портрет кінчиками двох чіпких пальців і обережно підносить до очей. Незнамов мовчки стежить за його рухами.

— А чому ні? — питає Савич, п'ятірнею розчісуючи назад свої чорні кучері.— Кожний відразу бачить, що Ігор Костянтинович — друг робітників.

— Ну, голубе, на такий гачок можна впіймати тільки дурня,— сопе Портупейко.— Питання в тому, як ми зуміємо внутрішньо обґрунтувати наші дії. Замилювати очі цим азіатам не так-то легко.

Савич виймає цигарку.

— Ви говорите, що згадані органи не хворіють на короткозорість?

— Я говорю про внутрішню мотивацію. Кожному дурневі ясно, що полтаво-бредінське вугілля — скарб для Магнітобуду. Тут розрахунок простий: до Кузбасу дві тисячі кілометрів, до Бред — двісті. Вугілля не гірше від донбасівського антрациту, і його в Бредах до біса.

— Зрештою, ми й самі не знаємо кількості,— втрутився Незнамов.

— Ну, Ігоре Костянтиновичу, те, що ми вираховували, вже говорить за неабиякі напластування. Хто може

ручитися, що Бреди в майбутньому — не другий Кузбас? Але справа не в цьому. Ну, як ви поясните їм, чому розвідка провадиться лише в самій Полтавці? Адже ВРНГ має точні відомості, що в Бредах більше вугілля. А роботи в самій Полтавці? «Уралвугілля» веде їх уже чотири роки. А що зроблено? Пшик. Чому? — запитають.

— Ви ж казали — немає обсадних труб, ніяк провадити буріння, — попихкує цигаркою Савич.

— А відкачування води з закинутих шахт?

— Немає силової установки. Був локомотив, та поспувався. Ремонтувати ніде.

Портупейко хрипло сміється.

— Ви що дитина, Савичу! За чотири роки не можна було відремонтувати? Не можна було на всю широчінь розгорнути проходку, буріння? Хто цьому повірить? За цей час можна вийняти вже не одну сотню тисяч тонн антрациту, закласти десятки нових шахт.

Незнамов метнув прозорими очима:

— Щодо нового шахтобудівництва, всю провину дуже легко звалити на Вольський завод: він не давав потрібної кількості цементу.

— Ігорє Костянтиновичу, а хто ж давав сміховинно мізерні наряди на будівельний матеріал? Чи не ми?

— Ну, це просто недостатньо чітко поставлений облік.

— А що ви відповідатимете на запитання про вагонетки, що не входять у кліті шахт? Розмір давав наш трест. Ну? То-то ж! Чим обпрунговувати? Як надати всьому зовнішньої, так би мовити, законності, як пояснити розпорядження?

З-під зеленого абажура ллється мертвотне світло. Воно таке блукливе, рідке, ніби проціджене крізь серпанок. Матове обличчя Незнамова біліє прозоро, розпливчасто, наче вкрите тонкою завісою. Всі речі й обличчя здаються ніби схованими за блідозеленою ширмою з найтоншого в світі скла, і вся кімната подібна до велетенського таємничого акваріума з блідами тіннями невиданих істот і рослин.

Десь далеко, біля робітничих бараків, весело грає гармошка. Якусь мить троє наче прислухаються до її нескладного мотиву. Незнамов голосно зітхає й каже:

— Полтавка й Бреди — безперечно, прекрасна база енергетичного палива для Магнітобуду. Не сьогодні-завтра центр натисне на «Уралвугілля». Перевірять, як вико-

нується постанова ЦК партії. І ось тут внутрішня мотивація, як ви кажете, Захаре Захаровичу, нам дуже згодиться. Ви повинні за всяку ціну втриматися в тресті. Зрештою, коли неможливо буде поламати колеса, то завжди можна стромляти палиці в спиці. Щождо диверсії на будівництві — і на шахті, і на Магнітці — я свою думку вже давно висловив: там, де справа йде про прискорення інтервенції, я прихильник усіх засобів без винятку.

Іржа в прозорих очах начальника Землебуду злилася з зеленим мертвотним промінням електрики. Десь глибоко, в центрі зіниць, спалахнув від цього сполучення дивоглядний мінливий смарагд.

Незнамов висунув шухляду письмового столу й поклав на зелене сукно білий нерівний квадрат папірця.

— Прошу, друзі мої. Читайте.

Савич відсунув ліктем набік бронзову статуетку голої дівчини і схилився над папірцем. Збоку, просто у вуха, засопів Портупейко.

— Що це, Ігоре Костянтиновичу?

Зелене світло м'яко випромінювалося, розповзаючись шовковою завіскою. Велетенський акваріум ледь-ледь коливався прозорим водяним серпанком. Троє облич, схилених над столом, здавалися зовсім зеленими, неживими.

— Це наказ Матусевича, — пояснив Незнамов. — Наказ про вихід екскаваторів на трасу східної магістралі.

— Бачу, що підписав Матусевич, але в чому річ? — не розумів Портупейко.

— Подивіться на цю карту, — коротко кинув Незнамов. — Уважно розгляньте першу дільницю. Ось, стежте за моїм пальцем.

Зненацька Портупейко хутко підвівся й хрипло, голосно зареготав.

— Ви — геній, Ігоре Костянтиновичу, — ледве зміг вимовити він крізь задушливі спазми роготу.

Ще в коридорі Улогов почув марш, який відстукувала на машинці Іда Абрамівна. Відчинив двері й увійшов. Маркел Маркелович уже сидів за столом, а позаду нього схилився на віконну лутку Степан Вітерчук у своєму шкіряному кашкеті. Трохи віддалік сиділи двоє: голова

цехкому Коксохіму товариш Куховар і якийсь незнайомий Улогову робітник, густо зарослий щетиною.

— Знайомтеся,— звернувся Маркел Маркелович до неголеного чоловіка, коли увійшов Улогов.— Товариш Улогов, товариш Буховцев.

Обидва бригадири потиснули один одному руки.

«Так ось ти який, товаришу Буховцев! — подумав Улогов.— Хлопець — ведмідь, такого не відразу зловиш. Тугий ти й шершавий, як дріт, а щетину твою, мабуть, і бритва не бере, хіба що вогнем її випалиш. Але ми з тобою поборемося, хлопче, і ще невідомо, чия візьме!»

«Так це ти мій противник! — подумав Буховцев.— З моєю бригадою хочеш змагатися? Ні, брате, не скоро доженеш моїх «дерріків», досвіду ж у тебе, мабуть, кіт наплакав. Мабуть, думаєш нутром узяти, м'язами, а про зразкову організацію праці нічого не кумекаєш».

Улогов скосив нишком око на округлі коліна Іди Абрамівни й енергійно, з гуркотом підсунув стілець до столу.

— Ну що, укладемо соцдоговір? Моя бригада вже обміркувала умови.

Товариш Гайдай відкрив шухляду і висипав на стіл цілу купу папірців.

— Аякже? Обов'язково. От! Прекрасно! — говорив він.— Тепер тобі, товаришу Буховцев, доведеться стрибнути вгору ще кубометрів на два. Доженуть тебе.

— І випередять,— додав Улогов.

Буховцев поскріб щетину на щоці.

— Досі ніхто не випереджав, а нахвалялось багато,— хрипло сказав він і прокашлявся.

— Вітерчук, читай,— сунув товариш Гайдай папірець.— Ти комсомольський організатор дільниці, ти помічник нам, партійцям, читай.

Вітерчук усміхнувся й узяв бланк.

— «Соцдоговір. Магнітогорськ,— почав він читати, скидаючи для чогось картуз.— З метою а) виконання заповіту Леніна і рішень шістнадцятого партз'їзду про необхідність «догнати й випередити» технічно й економічно передові капіталістичні країни, б) створення нової могутньої вугільно-металургійної бази — Урало-Кузбаського комбінату, в) виконання господарсько-політичного договору Магнітобуду з Кузнецькбудом і забезпечення пуску магнітогорського металургійного велетня в строк

ми, бригади... беремо на себе такі зобов'язання...» Далі окремі пункти.

— Гаразд, давай їх усі сюди, всі пункти,— простяг руку до бланка Буховцев.— Розберемо по кісточках і поставимо все, що треба.— Він почав повільно читати, обмірковуючи кожне слово.

— А як з оцим пунктом? — ткнув Улогов пальцем у папірець. «Кожний робітник бригади зобов'язується шляхом листування з місцем його постійного мешкання завербувати на будівництво не менш як одну людину». А якщо в моїй бригаді більше половини малописьменних, а троє зовсім ні «а», ні «бе» не знають?

— Це дуже важливий пункт,— втрутився Маркел Маркелович.— Будівництву невістачає робітної сили. Неписьменні повинні ліквідувати свою неписьменність, а поки що, товаришу Улогов, ви писатимете за них листи. Фахівців ми не вимагаємо, завербуєте чорноробів — і то добре.

— Я цього пункту не боюся,— буркнув Буховцев,— але не знаю, як от з самозакріпленням у моїй бригаді. Скільки ти виставляєш процентів, товаришу Улогов?

— П'ятдесят.

Весела усмішка несподівано впливла на обличчя Буховцева.

— А, тоді я сімдесят п'ять! — радо сказав він.

«Прогодав», подумав Улогов і з зовнішнім спокоєм вимовив:

— Що ж, хай буде сімдесят п'ять, я згодний.

— От! От! Чудово! — знову заметушився Маркел Маркелович.— Надзвичайно важливий пункт. Самозакріпленням до кінця будівництва ми б'ємо літунів. Так, так, літунів. От!

Улогов не був певний, що в його бригаді самозакріпляться сімдесят п'ять процентів. Проте після слів Гайдая твердо вирішив досягти цієї цифри.

Про норми виробітку домовилися швидше. Бригада Улогова взяла зобов'язання догнати Буховцева. Далі йшли пункти про готування партторгом кращих ударників до вступу в партію і комсомол, пункт про ліквідацію неписьменності, про кількість раціоналізаторських пропозицій, про боротьбу за культурний барак, за оволодіння технічними знаннями.

Обидва бригадири урочисто поставили свої підписи:

Буховцев — короткий, шершавий, наче відрубаний корінь, і Улогов — «У» з закарлючкою, з довгим хвостом спіраллю.

Гайдай дмухнув на печатку й притиснув її обома руками.

— Есть, товариші,— сказав він.— Ну, тепер тримайся! Пером написано, печаткою притиснено.

Буховцев самовпевнено посміхнувся:

— Весь час по дванадцять і тринадцять кубометрів виймали, а тепер, коли до чотирнадцяти дійшли, стрибнемо вище.

— От! Правильно. Люблю! — заметушився товариш Гайдай.— Бувайте!

Бригадири пішли, й Маркел Маркелович напосівся на Куховара:

— Що ж це, товаришу Куховар? Я не чекав цього від тебе. Ні, не чекав. От!

Куховар смішно зморщив своє рябувате обличчя, і від цього ніби ще більше витягся його вежоподібний череп.

— Що таке, Маркеле Маркеловичу? — не розуміючи глянув він на секретаря партколективу.

— Ти ще питаєш! От! Оце людина! Він ще питає! Ти профцехком? Га? Профцехком?

— Ну, цехком.

Товариш Гайдай підкинув угору руку й заворушив розчепіреними пальцями.

— Що твої профорганізатори роблять? У тебе вісім бригад вогнетривальників, але в жодній роботі — самі нулі. Чи дає цехком конкретні завдання? А інструктаж? Ніякого інструктажу! От! Як у тебе з позикою «вирішального»? А бригадновиробничі наряди? Працюють без плану, без керівництва. Залучення до спілки — нуль без палички!

— Маркеле Маркеловичу, ти...

— Знаю, що я Маркел Маркелович. Але становище від цього не змінюється, бо голова цехкому не я, а ти, товаришу Куховар. Не виправдуйся, будь ласка.

— З інструктажем профорганізаторів на Коксохімі справді слабо,— зауважив Вітерчук.— Треба негайно кинути на цю роботу якнайбільше комсомольців.

Товариш Гайдай сердито зупинив його.

— Ти почекай, Вітерчук, з тобою теж буде розмова. У тебе на домнах ніхто не думає про підготовку до всту-

пу в партію кращих ударників-комсомольців. От! У тебе там є Митрохін, секретар осередку. Цей хлопчина зовсім не мобілізує робітничу молодь і комсомольців на виконання травневого плану. Що це? Опортунізм, безперечно!..

Іда Абрамівна щохвилини поглядає на годинник. Ой же, негідна стрілка, як вона повільно повзе! Мабуть, цей клятий годинник зовсім не має на думці оголосити себе ударником. Ще чотири довгі години до кінця роботи — ціла вічність!

* *
*

Зійшли на лису гору двоє друзів, два башкири. Стали на кам'яній кручі, червоній від спеки, обмитій негодами, обвіяній степовими вітруганами. Стали — й обидва розвели чорними руками: перерізано горло Уралу, розплескала ріка, розлила свою воду навкруги. Внизу ворущаються люди, і чудовиська гризуть і гризуть віками незаїману землю, а з їхніх піздрів пара парує.

Не впізнали двоє друзів, два башкири, голого степу навколо. Вже не ковиль-трава мітелками на вітру гоїдається, а високі димарі ростуть з землі. Сплеснули чорними долонями два вірних друзі, сплелися тугими руками та й лишилися так на місці. Вгрузли ногами в глину, в каміння, взялися лепом брунатним, шершавим, як кора, заросли колючою, мов глиця соснова, щетиною, і вже не розбереш здалека — чи то дві сосни стоять, сплелися, чи справді два башкири, два вірних друзі.

Назвали люди ту гору Сосноюю, бо побачити в цьому степу живе дерево — диво-дивовижне, а тут аж дві сосни на кам'яній лисій горі стоять.

На ці сосни й показав бригадир Улогов бригадирові Буховцеву.

— Поглянь, дорогий товаришу, які вони коряві. А чому? Тому що на такому зловредному ґрунті зросли: глина й каміння.

— Атож, ґрунт невідхожий, — погодився Буховцев. — Але я тебе, товаришу Улогов, зрозумів. Ти це для прикладу говориш.

— Для прикладу. Як рослині, так і кожній справі свій ґрунт потрібний.

— І для змагання. Вірно?

Ясно. Не для того ж ми змагаємося, щоб один одного загнати, втоптати в багно. Я так розумію змагання, що це допомога один одному. Слабший хоче сильнішим бути, щоб обом воювати за темпи, за пуск заводу. Ну, ясно, й гордість тут у кожного прокидається — «не підкачати б»! А з'явиться гордість, тоді перемога близько: і працю свою організуєш як слід, і до сусіда підеш повчитися досвіду.

— А я, товаришу Улогов,— м'яко сказав Буховцев,— признаюся тобі, спочатку подумав, що ти на змагання пішов просто так, «із кондачка», як кажуть. Аби раз перемогти, а далі бери його нечиста сила — переміг, мовляв, одного разу, своє довів, і амба! А того, щоб правильно налагодити роботу, щоб увесь час не знижувати темпів, того не шукай. Та бачу, що помилився. Ти не з таких. Ну, на все добре, мені сюди. Значить, змагаємось? А приклад з сосною ти підхожий павів.

3

У п'ятьох екскаваторників, схожих на негрів, лискучі, чорні, замашені обличчя і дивовижно білі зуби. Негри крутять білками очей і безупинно рухаються. Рухаються руки, ноги, голова, все тіло. Тільки один машиніст Шалигін спокійний. Поверне важіль — і знову застиг, мов придивляється до результатів своєї роботи.

З усієї бригади Шалигін найменш схожий на негра. Він швидше звичайний мулат. І найбільше йому заздрить кочегар Карім Маматов, що кожної хвилини приймає чергову порцію колючого вугільного пилу.

Шалигін пильно стежить за роботою нового кочегара. Йому подобається моторний, працюючий татарин. Правда, він ще невковирно працює, незграбні рухи забирають багато зайвих зусиль, але все це кінець кінцем справа часу й досвіду.

— Каріме, ти знову грудьми береш,— кричить Шалигін.— Так швидко захекаєшся зовсім. Давай лопаті рівний розгін, не рви її.

І не витримує машиніст. Передає важіль своєму помічнику, а сам бере лопату.

— Раз! Раз! На льоту!

І справді, вугільна купка, не розбиваючись, летить упе-

ред, а заступ лише злегка підтримує її в повітрі. За першою — друга. Вугілля лине безперервною смугою.

— У мене, Каріме, заступ, як клей, не дає розсипатися купці...

Екскаватор пирхав і задихався. П'ятеро чорношкірих ретельно працювали.

— Вугілля! Вугілля!

Вугілля не було.

— Стоп!

Шалигін нервується.

— Ну його к бісу, з такою роботою! Знову десь застряли. Смішно сказати — Землебуд не має на широкій колії своїх паровозів. Паровоз належить не нам, бригада на ньому працює не наша. Ну й зрозуміло — стоїмо.

Паровоза, що мав підвозити вугілля, не було.

— Води немає — вугілля є, вугілля немає — води повно, — каже помічник машиніста комсомолец Гаврик. — Оці дрібні неполадки — наше найбільше лихо.

Він підходить до Каріма.

— Де раніше працював?

— Землекопом.

— Ти — комсомолец?

— Ні.

— А що ти робив удома?

— Ялче¹ я, у бая худобу пас.

— Чому ж не вступаєш до комсомолу? Наш екскаватор увесь комсомольський. І Шалигін — комсомолец, і я, і всі.

— Не знаю.

— Комсомол допомагає партії будувати соціалізм. Нове життя, без багатіїв і без наймитів.

Карім мовчки кивнув головою. Правду кажучи, він не зовсім ясно думав собі, куди ж подінуться батраки при соціалізмі. Ну, багатіїв проженуть. А що ж батраки тоді робитимуть? Ураз пригадав слова Улогова, що батраки самі стануть господарями. Пригадав і усміхнувся, втяг свої оченята у вузькі щілини. Улогов казав, що бідняки повинні навчитися загнздувати машину, як звичайного коня. Тоді вони й будуть господарями.

Маматов дивиться на складну систему трубок, гвинтів, важелів і тяжко зітхає. Як важко зрозуміти цю машину!

¹ Я л ч е — батрак.

Рука Шалигіна м'яко лягла на Карімове плече.

— Слухай, Каріме. Є одна справа. Ти знаєш, для чого ми виймаємо по цій лінії землю? Тут незабаром повинні лягти рейки. Цими рейками підвозитимуть залізні конструкції для домен.

— Машини?

— Так, і машини. Це треба для того, щоб швидше пустити завод. Нам треба багато чавуну, сталі. Треба швидко працювати, щоб виконати завдання в строк. А ми, ось бачиш, стоїмо, не підвозять нам вугілля, забарився чомусь паровоз з платформною.

— Цей паровоз — прогульник, іпташу Шалигін.

— Ось і треба взнати, Каріме, що трапилось з ним. Біжи зараз цією колією в депо, довідайся, в чому справа. Скажи, що через них стоїть екскаватор. Іди, Каріме, і приїзди з вугіллям. Ми всі на тебе чекаємо.

Маматов насупив брови на перенісся.

— Я біжу, іпташу Шалигін.

— Айда! — крикнув услід кочегарові Гаврик.

Карім біг уздовж рейок, і якесь нове, незрозуміле йому почуття ворушилося в грудях. Його, Каріма, чекає вся бригада — двоє робітників, помічник машиніста і сам машиніст чекають. Без нього, без Каріма, екскаватор стоїть мертвий. І тільки йому, Маматову, доручив іпташ Шалигін таку важливу справу. Чому не Гаврика послано? Ні, тільки він, Маматов, біжить довгими рейками. Значить, Карімові довіряють, значить, Карім зуміє дістати вугілля!

Ось те місце, той горбок, де сидів колись Карім з Улоговим, стежачи за роботою екскаватора. Лише купу заліза забрали вже кудись, і рівна, як лінійка, лягла тут залізнична колія. Маматов пригадує, як проходило тоді трое начальників з портфелями, а один з них озирнувся й подивився на Улогова. Тоді іпташ Улогов обхопив руками свою голову й довго качався отак узад і вперед. Що поробилося іпташеві Улогову? Чому в нього раптом так заболіли зуби? Може, недобрі очі були в того начальника? Мабуть, такі, як у бабая Усмана, про якого співається в пісні.

Ось і депо. Тут усе чорне, паровози крешуть гарячі іскри, і чорний дим тягнеться за ними такий патлатий і смердючий. Тут усе прокурено димом, і земля вкрита калюжками, що поблискують мазутом.

Маматов знайшов начальника депо. Маленький і в'юнкий, як ящірка, він ніяк не був схожий на начальника, і Карім навіть подумав спочатку, що помилився. Начальник першої хвилини тільки заклопотано відмахнувся од Маматова.

— Який паровоз? Ніколи зараз, почекай.

Він вихопив на ходу якийсь папірець з кишені й побіг. Але тієї ж хвилини здивовано зупинився. Карім догнав його й схопив за руку.

— Іпташу начальник, не можна мені «почекай»! — задихавшись, гукав він.— Ексватор стоїть, іпташ Шалигін стоїть, бригада стоїть, паровоза твого нема...

Маматов уже навчився правильно вимовляти слово «екскаватор», але в хвилини найбільших душевних хвилювань він забув його і за старою звичкою говорив «ексватор».

Начальник депо ледве зрозумів, у чому справа. Виявилося, що паровоз несподівано попсувався й пішов у ремонт.

Маматов так переконливо доводив негайну потребу в паровозі, що начдепо мимоволі яскраво уявив собі затихлу чорну машину з порожнім ковшем, уявив, як стоїть невідомий товариш Шалигін з бригадою й чекає вугілля. Начальник подумав і віддав розпорядження вийти на роботу новому паровозу, що тільки-но прибув у депо.

— Айда на вугільну базу, — засміявся начдепо, — й скажи своєму іпташеві Шалигіну, щоб не стояв, а брався до роботи.

Без міри гордий з того, що виконав доручення, Карім урочисто сидів на платформі з вугіллям. Рейки бігли назад, паровоз щохвилини давав гудки. Карім мугикав якусь пісню. Слів у ній не добрати, але вже не про старого Усмана співав Маматов-кочегар. Умер зеленородий Усман, бо народжувалася серед дикого степу нова пісня, росло нове буття. Було воно манливе й могутнє, найдивніше з усіх легенд.

Дунька Пастухова, наймичка Хазарова, поспішає. Вже останнє проміння призахідного сонця спалахнуло в розбитому люстерку на стіні, а в неї ще й досі не поміто

посуд від обіду, нічого не приготовлено до вечірнього чаю. Примус шипить синім струмком, і від цього в'їдливого шипіння розбухає в Дуньки голова, наливається важким оловом. Олово пливе у вуха, заступає очі двома кульками. Дунька вдивляється — ні, це не олово, це чорні Карімові очі, такі чудні, блискучі, і дужки брів смішно ворушаться над ними.

Швидко стрибає в дівочих руках тарілка, й рушник метляється, як біле крило. Останній промінчик жевріє в люстерку — мить, і сірий попіл присмерку наповнює кухню. За дверима сухо клацнув вимикач, і в щілину приснуло електричне світло. Посунувся стілець, зарипіла дошка від важкої ходи, і знову все стихло. Це Хазаров, господар, сів до письмового столу.

Лідії Павлівни немає вдома. Дунька поспішає впоратися з роботою до її приходу. Це конче потрібно, бо невідомо, чи не вигдає хазяйка якоїсь нової роботи, чи не посадить вона її, Дуньку, латати білизну хазяїнові або штопати панчохи.

Але ось стукнула остання тарілка, востаннє майнув рушник. Дівчина навшпиньках іде мимо дверей хазяїнової кімнати до порога. Як голосно риплять клятї дошки на підлозі!

Над заводською улоговиною тріпотлива музика вогнів. Дунька ніколи не бачила їх такими тремтливими. Руки й ноги теж чомусь тремтять у наймички. І все тіло тремтить. Дунька примружує очі, й білі вогні потужних прожекторів ураз кидають на неї снопи проміння.

Перебігти насип з павутинням рейок — хвилина. На рейках теж тьмяно відбиваються вогні. Вони скрізь: на дільниці, на рейках, у Дуньчиних зінцях.

Зразу ж за бараками — річка. На березі шугають угору, в темряву, вогнища. Темні постаті вовтузяться біля них — волохаті й довгі; не розбереш — люди це чи тіні, чи, може, потвори лагодяться грати в цїці-баби. Вогні коливаються в чорній воді, пронизують її глибину золотими списками, але не дістати їм дна, ламаються вони на багато тріпотливих скалок.

До стовпа прив'язано два човни заводууправління. На дерев'яній спині одного з них сидить Карім і торгає ногою мокрий ланцюг.

Незабаром прийшла Дунька. Карім шулиться від сміху й ведмедикувато тягне дівчину до себе.

— Я ждав тебе, Дунько, ждав. Думав, не прийдеш, Дунько. Попливемо,— вказує він на човна.

Дунька — сирота, приймачка камського діда-бакенщика. Дівчина скучає за рідною рікою. Часто згадує вона високий берег Ками, пісні рибальської артілі й вечірній, залитий вогнями пароплав. З берега на ньому видно рухливі постаті людей, скрізь — на палубі і у вікнах кают... І всі вони кудись їдуть, їдуть до великих міст, про які їй розповідав дід. Вони побачать великі дива, вони веселі, на губах їхніх, мабуть, усмішки. Ось вони дивляться з відчинених вікон яскраво освітлених кают на далекий камський берег, на невеличке мерехтливе полум'я вогнища і, мабуть, дивуються: хто це самотньо живе на цьому дикому, безлюдному березі? Вони ж не знають про старого діда-бакенщика, який мірєє щовечора на невеличкому хисткому човнику свою дільницю, не думають про того, хто запалює на їхній путі білі й червоні ліхтарики.

Повільно проходять могутньою рікою неповороткі нафтянки, які дівчина називала черепахами, важкі товарні пароплави. Всі вони прямують до шумної пристані з сотнями вантажників, з гамором і криком. Дунька ніколи не була на тій пристані, вона лише уявляє її собі з дідових оповідань. І в серці Дуньчиному ворухиться бажання — покинути берег, попливти на яскравому, сліпучому пароплаві в той інший, незнайомий світ.

Одного разу дід привіз на своєму човнику невідомого, мабуть, мисливця, бо в нього була рушниця і весь він був обвішаний дичиною. Дід смажив рибу, а мисливець розповідав. Розповіді його ще більше розпалили Дуньчині мрії. Слова мисливця наче з іншого боку показали дівчині знайому картину. Її рідна Кама, виявилось,— не тільки люба для ока водна широчінь, але й могутній шлях, що несе на собі мільйони тонн товарів, потрібних для робітничої республіки. Всі оті нафтянки — не черепахи, вони везуть дорогоцінну кров для Країни Рад.

Невідомий мисливець говорив про незліченні рибні багатства Ками та Волги, розповідав про бурхливе будівництво в радянській державі. Дунька старалась уявити собі те будівництво, але бачила лише високі-високі труби, білі й чорні, такі, які щодня вона спостерігала на пароплавах.

Другого ранку мисливець пішов, може й зовсім не підозрюючи, який слід лишив він своїми розповідями

в дівочому серці. А в Дуньки визрівало тверде рішення покинути камський берег і сісти на великий пароплав. Далі перспективи плуталися, їх заволокіало туманом. Знала тільки Дунька, що допливе вона до великого міста, де багато високих-високих чорних і білих труб. Коли б намалювати ці уявлювані Дунькою труби, то вони, напевне, вийшли б такими ж, як малюють їх шестилітні діти — нерівними, з величезними хмарами чорного диму.

Велике місто зустріло молоду дівчину непривітно. На пристані в неї вкрали ті гроші, які вона наскладала на дорогу. Дунька лишилася на вулиці без копійки. Куди йти? До кого звернутись?

Ніч гуляла по місту з ліхтарями й їздила на візниках. Дунька блукала по пристані пригнічена, самотня, в розпачі...

Мимо цокотів по бруку візник.

— Дядьку,— кинулась до нього дівчина,— чи не знаєте, де мені можна тут переночувати? Грошей у мене немає, я приїжджа, я...

— У ночліжному спитайся,— показав візник на ріг вулиці. Але коли Дунька відійшла, він покликав її:

— Роботи, дівко, шукаєш? З села приїхала?

Візник докладно розпитав, хто вона й звідки.

— У мене є робота... По хазяйству допомагатимеш. Жалування поки що звиняй, а харчі даватиму. А там далі побачимо. Згодна?

За півгодини Дунька була вже у візниковому будиночку на околиці міста. Другого дня, ледь-ледь засіріло, розбудила її дружина візника.

— Я йду на базар, а ти лишайся на хазяйстві. Нагодуєш дітей, кабанові винесеш висівок, поприбираєш. А зараз біжи допоможи хазяїнові розпрягти коня, приїхав уже...

Неприємна була візничиха — з тоненьким, як у комара, голосочком і з товстими, червоними губами. За роботою в неї Дунька не бачила високих труб.

Одначе визволення з чіпких рук хазяйки прийшло скоро. Дуньку взяли на облік як неписьменну. В лікнепі вона вперше почула про Магнітобуд, і це слово, як справжній магніт, притягало до себе дівчину. Визріло рішення їхати працювати на будівництво, і, коли трапилися супутники, вона рушила в дорогу.

У Магнітогорську Дунька побачила труби, але тільки

здалека, бо знову скоїлося так, що вона пішла не в робітничу бригаду, а потрапила в наймицькі до інженера Хазарова. Знову потяглися для Дуньки нудні, одноманітні дні: не любила-бо дівчина своєї роботи. І тільки зустріч з Карімом Маматовим та вечірні побачення з ним біля річки трохи прикрашали життя Дуньки.

— Човен є, Дунько, весла є, Дунько,— говорив Карім, вовтузячись біля ланцюга. — Попливемо, Дунько, хутко-хутко, твоя хазяйка не попливе хутко-хутко.

— Я не її, я своя,— ображається Дунька.

— Мало-мало своя,— заперечує Карім.— У бригаді кожний — сам хазяїн, кожний знає норму свою і працює на завод. А ти на хазяїна робиш та на хазяйку, в тебе немає своєї бригади і норми немає.

— Як мені піти від неї, Каріме? — питає Дунька. — Хазяйка каже, що не віддасть мені грошей, коли я її покину. Каже, що мене не приймуть на будівництво.

— Хазяїн не прийме, хазяйка не прийме, іпташ Улогов прийме. Я іпташеві Шалигину скажу. Іпташ Шалигін прийме. Іпташ Шалигін — машиніст. У нас великий екскаватор — гру-у!..

Дунька усміхається. Вона бачила екскаватор. Йї і боязко, і радісно. Що, коли її справді візьмуть та й приставлять до великої залізної машини, і працюватиме вона тоді поруч з Карімом?!

— Скажи, Карімоцько, скажи. Попроси за мене.

Вона сідає в човен. Карім легко відштовхується од берега й сам стрибає в нього. Хлюпнула вода, зарипіли кочети. Далі й далі відсувається берег з багаттями, з вогнями ліхтарів. Праворуч, на Сосновій горі, застряв десь між двома соснами великий розпечений місяць.

Швидко переїхали на той бік. Тут пустельно, безлюдно. Нерухомо, заморожено стоїть тирса. Майнула від берега темна тїнь з невловимою білою плямою — земляний заєць.

— Ах-хо-хо! — несподівано кричить Карім, наслідуючи совиний крик.

Луна покотилася далеко річкою, відгукнулася у степу. І, наче у відповідь, на протилежному боці, на будівництві, шугнуло високо вгору блакитне сяйво автогена.

Ця місцевість за рікою яскраво нагадує Карімові його недавнє минуле, коли він пас у степу коні бая Садика Галієва. Заплющить хлопець очі, вдихне свіжий терпкий запах нічного степу, і ввижається йому, що десь недалечко

хрустить на зубах у коней трава, чується тупіт копит і запах диму від вогнища.

Десь далеко, в степовому озеречку, затишному місці жаб'ячих оргій, крикнула чапля. Маматов стрепенувся.

— Співаєш? — посварився він кулаком у бік птаха.— Співай, співай наостанку! Скоро знайдуть твоє кубло, і тут засвітиться вели-икий вогонь... Пуф, пуф!

— Тут буде радгосп,— сказала Дунька.— Я чула, як хазяїн говорив. Розорють землю й посадять картоплю для робітників.

— Картоплю. Добре, сита земля, сита картопля...

Карім раптом обняв дівчину за стан і посадив поруч себе на траву.

— Дунько-о, Дунько-о!.. — тягся до неї губами і блискучими щілинками очей.— Дунько-о...

Дунька вирвалася.

— Навіжений!

А Карім сміявся. Сміявся він завжди якимсь внутрішнім чудернацьким сміхом, що виходив у нього з грудей, наче булькання.

— Дунько, я чо-орний-чо-орний, іпташ Шалигін чорний, усі чорні. Екскаватор теж чо-орний... Я машиністом буду, Дунько. Пуф, пуф!

— Покатаєш мене на машині?

— Моя машина не бігає. Моя машина землю рие.

Карім збуджено сміється. Він показує Дуньці, як він годує вугіллям екскаватор. Витягнені руки напнулись, тублуб перегнувся наперед.

— Раз, раз! На льоту! На льоту! — кричить він, наслідуючи Шалигіна.— Раз, раз! Ось який кочегар Карім Маматов!

За їхньою спиною спав незайманий степ. А на будівництві за рікою вирував глухий шум: гуділи паровози, шипіла пара, м'яко долітало здалека лящання заліза. Там, на заводських дільницях, і вночі шуміла робота.

Улоговці енергійно готувалися до наступу. Після того як вони викликали на соціалістичне змагання бригаду Буховцева, Улогов не впізнавав своїх бригадників. Бадьорі, енергійні, вони збиралися на виробничі наради після

роботи, наче й не відчували втоми від важкої праці. Частіше лунали жарти й сміх.

Але за цим підвищеним настроєм відчувалося тверде рішення, непохитна воля. Наче мацали один одного, впізнавали — чи витримає.

Переміну в своїй бригаді, це притамоване хвилювання відчував і розумів Улогов. Він рішуче виступив на бій з залишками нехлюйства й ледарства в своїй бригаді. В першу чергу встановив постійне чітке ознайомлення бригадників з виробничим завданням на кожну зміну, в бригади Буховцева запозичив метод запасних лопат і тачок. Тепер в улоговців ніколи не траплялося, щоб вони стояли з причини поламаною інструмента. Самі бригадники картали прогульників — своїх товаришів.

— Ми не дамо лежебокам псувати нашу роботу, — говорив довгоносий Шушера. — Ми ледареві таку догану впечемо, що почухає він там, де й не свербить.

Невдовзі після укладення соцдоговору на місце робіт бригадників Буховцева з'явилася вся бригада Улогова. Улоговці хотіли на власні очі пересвідчитись, що за ґрунт і котловани в Буховцева і що за робота. Уважно мацали гладенькі земляні схили, колупали заступами землю.

— Що ж, ґрунт легкий, — констатував похмурий Шушера. — Але й у нас не важчий.

— Зроблено на красоту! — підтвердила вся бригада. — Треба й нам отак.

Старанням бригадира реорганізовано й увесь «трикутник» бригади, що складався, до речі, всього з двох осіб: бригадира Улогова, він же й бригадний парторг, і профуповноваженого. Старого профорганізатора за бездіяльність зняли й на його місце висунули Матвія Шушеру.

Наслідки такої перебудови бригади на бойовий лад швидко виявилися. Улоговці почали брати «гору». Непомітно для них самих вони виймали дванадцять з половиною кубометрів на кожного. Це вже була неабияка перемога. До рекорду Буховцева лишалося небагато. Тепер уже не було сумніву, що улоговська бригада незабаром перескочить ті півтора кубічних метра, яких не вистачало, щоб догнати буховців.

І незабаром увесь Радянський Союз облетіла звістка, що землекопи бригади Буховцева на Коксохімі поставили світовий рекорд. Вони дали по п'ятнадцять з чвертю кубометрів на бригадника.

Цього ранку якась урочиста поважність охопила улоговців. Розмовляли між собою мало, здебільшого перекидалися уривчастими короткими словами. Сміху й жартів не чути. Всі наче приготувалися до якоїсь важливої події.

Ще вчора з вечора кожний землекоп одержав своє завдання. Вчора ж виміряли площу, щоб уранці стати до роботи.

Повагом, наче зовсім не кваплячись, кожний робітник став на своє місце. Але за цим зовнішнім спокоєм і байдужістю ховався живий запал змагання. І не можна було цього приховати ні удаваною поважністю, ні навмисне повільними рухами. Занадто вже підкресленою була байдужість у рухах.

На котлован уся бригада з'явилася за чверть години до строку, щоб зразу, без жодних затримок, узятись до роботи. Улогов розставив своїх землекопів просторо.

Спечне степове сонце Азії плило над степом. Останні краплини соку випаровувалися з землі. Кров у жилах людей робилася густою, тягучою. Здавалося неймовірним, що при такій спеці можна рухатись і говорити.

Але люди працювали. Як на фронті, вони не кидали своїх постів. Ніщо не могло примусити їх відступити. Лінією окопів, придивляючись, ходив Улогов.

Несподівано з'явився Хазаров. На час від'їзду Матусевича його призначили помічником інженера Незнамова. Хазаров протирає хусточкою свої величезні рогові окуляри, короткозоро оглядає місце земляних робіт. Інженер підійшов до одного з кращих робітників улоговської бригади — до Пахомцева. Ззаду Хазарову було видно чорну спітнілу шию Пахомцева з міцними м'язами і грудочками землі, акуратну рудувату гривку, що спускалася аж до комірця. На тому місці, де виступали кістки лопаток, сорочка була мокра, брунатна і висіла двома клуночками.

Інженерові здалося, що робітник не зовсім чисто підчищає боки котлована.

— Товаришу! — покликав він.

Пахомцев хутко обернувся.

Він був увесь якийсь непомітний, сіренький. Але очі ховали в собі страшну непоборну силу. Зазирнеш у ці

яснохолодні, розумні очі — й диво-дивнее — мов виросла з-під землі нова людина. Де поділася сіренька непомітність, вайлуватість? Зіниці випромінюють сніп зеленкувато-мінливих крапок. Здається, що людині з такими очима все можна довірити. Ця людина всього досягне й усе переборе.

— Товаришу, — повторив Хазаров. — Ви погано підчищаєте земляні стінки. Кожний робітник повинен знати, що працює він не для бригадира чи інженера, а тільки для себе. В цьому запсрука успішного закінчення будівництва.

— Я, товаришу виконроб, — перебив Пахомцев цю тираду, — підчищаю стінки ретельно. Але роблю це, закінчуючи копання. А зараз мені працювати ще не менше трьох годин. На кінець зміни боки котлована блищатимуть у мене, як люстро.

— Не люблю я цього зануду, — висловив свою думку про Хазарова Матвій Шушера. — Мов і діловий інженер, скрізь ходить, на все вирячує свої окуляри, а от не люблю — та й годі. Як почне розказувати, так і почуваеш нутром, що він робітника нижчим за себе вважає. По драбинці до нас згори спускається. А того й не розуміє, що ми, робітники, — зверху. І хто отак по драбинці, той не до нас, а вниз, у яму, лізе...

Недалеко пулко татакав мотор. З пагорка Улогова видно, як купка робітників обступила якусь машину.

— А, це транспортер Ніцца, — вголос думає бригадир.

Справді, недалечко працювала машина, яку недавно винайшов монтер Ніцц. Проводили шосе до комсомольської домни, і транспортер Ніцца енергійно працював, засипаючи на дорозі ями й рівчаки.

Улогов повільно перевів погляд на своїх бригадників. Вони працювали швидко. Напруження почувалося в кожній часточці тіла робітників. Піт струмував по обличчях і змішувався з землею. Але від цього не зменшувались темпи, хоч і помітно було, як важко доводилося землекопам. З останніх сил працював Курочка. Викидаючи нагору землю, він за кожним змахом заступа хрипло кашляв і ловив ротом повітря.

Якась ніяковість була на відвертому обличчі Улогова. «Машина, — думав він, — ось хто справді принесе полегкість робітникам. Транспортер Ніцца замінює працю сотні бригадників, він замінює робочу силу, якої гостро не вистачає на будівництві».

Улогову соромно, що його хлопці й досі повинні напружувати свої м'язи до сьомого поту. Наче він, бригадир, винний у тому, що бригадники працюють заступами, а не керують великою й складною машиною.

Вчора Улогов бачив роботу механічної лопати Гребенюка. У нього так само боліло серце, коли він пригадував згорблені спини й одноманітні змахи тьмяних заступів. Одна винайдена лопата працювала за десятьох землекопів, одна лопата заміняла десять спітнілих спин.

Видно, що сьогодні улоговці заповзялися не на жарт. Добра організація праці давала свої наслідки. Бригада працювала без затримок. Тричі підходив виконроб і тільки здивовано розводив руками.

— Як «маріони» працюють, слово честі, — говорив він. — Це ж заради трудової дисципліни й завзяття.

За півтори години до кінця роботи серед землекопів сталося невеличке замішання. Вони покидали заступи й збіглися юрбою до того місця, де копав Курочка. Зараз Курочка вже не працював. Він лежав горілиць, жовтий, восковий, нерухомий. Хтось нахилився й відсунув набік його заступ.

— Лікаря! — пролунав голос Пахомцева.

Але Курочка раптом розплющив очі. Шушера приніс води і оббризкав обличчя зомлілого.

— Не треба, — затулився той рукавом.

— Курочка, що з тобою, голубе? — нахилився Улов. — Може, лікаря покликати?

Землекоп спробував витиснути на лиці посмішку.

— Дурниці. Просто від сонця... голова трохи закрутилась.

І несподівано для всіх Курочка підвівся на ноги, опираючись руками.

— Де мій заступ? — спитав він.

— Ти з глузду з'їхав? — блиснув на нього олов'яними очима бригадир. — Тобі зараз не заступ треба, а койку.

— Я не кину роботи, — скривився землекоп від досади, що бригадир не розуміє такої простої, звичайної речі.

Потім усі побачили, як Курочка, відпочивши хвилини десять, став знову на своє місце.

Уже за годину до кінця зміни можна було бачити, що денне завдання перевищено улововцями, може вдвоє, може втриє.

За двадцять хвилин до закінчення роботи між уло-

говцями пройшла чутка, що вони догнали сьогодні світовий рекорд Буховцева. Здається, цю чутку пустив Шушера.

Останні двадцять хвилин були справжньою атакою. Незважаючи на загальну перевтому, бригадники напружили всі сили. Ще ніколи не бачив Улогов такого піднесення в своїй бригаді. Навіть Курочка, що почував себе, очевидно, не дуже добре, намагався не відставати од товаришів.

З останнім ударом заступа, з останнім кубометром вийнятої землі глибоку виїмку для під'їзної колії до естакади закінчено. Цього дня улоговці, випередивши буховців, поставили новий світовий рекорд. Троє бригадників — Пахомцев і обидва Лигарьови — дали по дев'ятнадцять кубічних метрів на людину, перевиконавши своє виробниче завдання на сто вісімдесят п'ять процентів. Матвій Шушера дав вісімнадцять кубометрів, решта п'ятнадцять чоловік з бригади вийняли всі разом двісті п'ятдесят кубометрів, виконавши завдання на сто шістдесят процентів.

За півгодини чутка про такі темпи улоговців облетіла всю першу дільницю. Через дві години цю звістку було передано в Москву, і другого дня весь Радянський Союз довідався про нову трудову перемогу ентузіастів-землекопів велетенського зауральського будівництва.

Ледве встигли улоговці закінчити свою роботу, як до земляної виїмки почали збиратися цікаві.

— Щоб землекоп та дав дев'ятнадцять кубометрів? — гукав, розмахуючи руками, білявий безбровий робітник. — Не повірю цьому зроду-віку!

Але очевидний факт швидко переконав усіх маловірів. До пізнього вечора Улогов чув привітання, бачив то здивовані, то захоплені обличчя робітників. Але це захоплення успіхом, ці привітання не лоскотали серця приемним почуттям задоволеного самолюбства. Бачив і відчував бригадир, що нелегко дісталась перемога. Десь у куточку серця прокидалося щось схоже на заздрощі до «маріона», який легко давав за зміну п'ятсот кубометрів. Ніколи жодній бригаді землекопів не досягти такого виробітку, бо не має людина сил змагатися з могутньою сталюною машиною.

Того вечора Улогов бачив і керівника Землебуду, інженера Незнамова, який тимчасово заступав начальника першої дільниці. Коли Пахомцев повідомив його, що

вийнято майже триста кубометрів, інженер кивнув головою, ніби згоджуючись, і, проходячи далі, процідив:

— Темпи високі, але й платня робітникамів висока.

Улогов чув ці слова і обурився:

«Виходить, що наші темпи і вся перемога — гонитва за «довгим» карбованцем? Помиляєтесь, начальнику! А може, ви власну пристрасть до грошей приписуєте іншим?»

І знову колишнє неспокійне, важке почуття охопило Андрія Улогова. Згадав він Незнамова, риси його випеченого матового обличчя, й знову бригадирові спало на думку, що він давно вже колись зустрічався з цією людиною. Але де? За яких обставин?..

6

У Хазарова безліч роботи. Коксохім спішно будується. У величезному, завдовжки з кілометр, тепляку безупинно, вдень і вночі, йде кладка коксових печей. У машинному відділенні, на турмі, на естакаді, проводяться арматурна та бетонувальна роботи. Прибули перщі скрубери¹. З них шість уже поставлено.

Перспективи будівництва захоплюють Хазарова. Адже Коксохім — це не лише вісім могутніх батарей на шістдесят дев'ять коксових печей кожна. Це цілий велетенський коксохімічний комбінат з кількома заводами, що під час коксування ловитимуть і перероблятимуть різні відходи на бензол, нашатирний спирт, на пальне для моторів. На стіні в кабінеті Хазарова висить таблиця продуктів коксування, які повинен одержувати комбінат, переробляючи три мільйони п'ятсот тисяч тонн кам'яного вугілля на рік:

Металургійного коксу	2 300 000 тонн
Смоли	58 650 000 літрів
Пального для моторів	32 175 000 „
Коксику	96 400 тонн
Коксового відсіву	128 000 „

Але Хазарова захоплюють лише риштування, лише грандіозний розмах будівництва — від самих цифр видо-

¹ С к р у б е р уловлює газу, що виділяються під час коксування, для переробки їх у різні хімічні речовини.

бутку чавуну й заліза легко крутиться голова. Хазаров знає, що змагатися з Магнітобудом на потужність може лише американський завод Гері. Начальник Коксохіму вражений розмахом будівництва, зачарований семизначними цифрами. Але він не думає про те, кому служитиме металургійний велетень. Він не розуміє, що це будівництво — перемога соціалізму, великий акт боротьби двох світів на старенькій планеті Землі. Металургійне місто Гері на Мічигані і Магнітобуд у зауральських степах для Хазарова відрізняються один від одного лише цифрами тонн видобутку чавуну й сталі. Здається, для нього немає різниці й у тому, що господар Магнітобуду — робітничий клас СРСР, а володар американського заводу — сталений трест, створений Джонатаном Морганом, трест, на чолі якого стоїть капіталіст Гері, той Гері, від якого в Сполучених Штатах народився вираз «герізм», що означає нелюдське визискування робітників.

Але Хазаров щиро відданий будівництву. Всі неполадки, хиби, прориви на ділянці хвилюють його. Хазарова захоплює боротьба, самий процес будування. Начальник Коксохіму фетишизує машину, що радує його вдосконаленістю своїх частин. Він не може спокійно дивитися на невміле використання механізмів, коли багатосильні екскаватори працюють лише на півсили, на чверть сили, і через те один кубометр землі, вийнятий землекопом, коштує будівництву іноді в чотири рази дешевше, ніж кубометр, над яким працювала машина. Але, фетишизуючи техніку, Хазаров не бачить ентузіаста-ударника. Про це правильно зауважив колись своєю колезі Матусевич.

Начальник Коксохіму цілі дні проводить на будівництві. В усіх кутках ділянки можна зустріти його великі рогові окуляри. Останні дні принесли багато недоліків у кладці коксових печей. Через те що не було підвезено в достатній кількості цегли, піску та вапна, чотири бригади трубоккладів простояли без роботи всю зміну.

Хазаров зустрів Маркела Маркеловича.

— Товаришу Гайдай,— закричав він,— у мене лихо з трубами.

— А що? — заметушився Маркел Маркелович.

— Не виконаємо плану. Простої. Трубоккладів перекидають на підноску цегли, бо підручних робітників немає, а головна робота стоїть.

— Товаришу Хазаров,— рвонувся всім тілом Маркел

Маркелович,— тут є ще одна справа. Серйозніша. От! Ви нічого не знаєте про склепіння лежача на трубі сьомої батареї?

— Ні, нічого.

— Не знаєте? От! Слухайте. Двадцять другого травня його кінчили, а двадцять третього почали розбирати.

— Але чим це викликано?

— Це викликано нехлюйством. Так, так, нехлюйством! А може, й шкідництвом. От! Усе можливо. Рахуйте тепер збитки — шість тисяч цеглин, вапно і п'ятнадцять робочих днів. Усе це витрачено даремно, на вітер викинуто.

Хазаров тільки схопився за голову. Він викликав виконроба, який керував кладкою труб і з вини якого загинуло марно стільки матеріалу й робочих днів. Це був техник Салатов, людина з цілим асортиментом родимок і вугрів на щоках, на лобі, на підборідді, наче природа забула відшліфувати це обличчя терпугом. Він наблизився й виструнчився перед інженером, як солдат.

— Це ви наказали розібрати склепіння лежача? — почав Хазаров.— Чим викликано ваше розпорядження?

Скло окулярів у начальника Коксохіму блищало неволимо суворо.

— Цегла, як виявилось, дуже слабка,— просто відповів Салатов.

Тут блискавично втрутився Маркел Маркелович:

— Цегла, кажете, слабка? Слабка? А ви не спробували її? Вісім днів цегла лежала в штабелях.

— Ніхто не міг передбачити, що вона негодна,— знову так само спокійно відповів Салатов.

— А чи знаєте ви, скільки через вашу недбайливість загинуло марно матеріалу? — підвищив голос Хазаров.— Знаєте?

— Знаю. Але що ж я міг зробити? Краще відразу виправити помилку, бо далі було б пізно.

— Досить. За нехлюйство я притягну вас до відповідальності. Ваш вчинок — псування казенного майна.

* * *

*

З бетонуванням вугільних ям і турми справа посувалася вперед дуже мляво. Коли був пісок і щебінь, не було струму й води. Є вода й струм — немає гравію, немає буту, немає щебеню.

Очевидно, потребувалося втручання начальника дільниці, який вплинув би на водокачку та електричну станцію заводської площадки і урегулював би питання з піском. Хазаров і зайшов до Незнамова поговорити про це. Зайшов до нього ввечері просто на квартиру.

Незнамов чомусь незвичайно зрадів гостеві. Швидко з'явилася кава, в очах інженера виблискували веселі іскорки. Привітно запросив Хазарова до столу.

— Я сам хотів завітати до вас, Олексю Миколайовичу. Живемо ми, інженери, якимось відлюдно, наче цураємось один одного. В нашій інженерській сім'ї це не діло, особливо в такий час, як тепер. Може, ця наша розпорошеність і призводить до того, що над нами поверзують усі, кому не ліньки. Боляче іноді робиться за нашу інженерську громадськість, Олексю Миколайовичу.

Тимчасом Хазаров почав викладати справу, з приводу якої прийшов. Незнамов скривився:

— Е, охота вам про це, їй-право! — зневажливо вимовив крізь зуби. — Всіх неполадок не знищити. Та й хтосна, Олексю Миколайовичу, кого ми б'ємо, змагаючись так завзято з хибами: чи хиби, чи, може, себе.

Хазаров не зрозумів.

— Чому ж себе? Безперечно, хиби. Ви натякаєте, мабуть, на здоров'я, на нерви, що псуються при такій щоденній роботі? Це правда, але, що ж, я вже якимось звик не звертати на себе уваги.

Незнамов чомусь почав втрачати спокій і нервово крики вив губи.

— Це дуже погано, — сказав він. — Дуже погано, коли інженери, так би мовити, сіль землі, і раптом починають думати про когось і про щось, забуваючи себе. Чи не симптом це певного переродження інженерського класу в певних умовах і обставинах? Може, саме ці обставини і мають здібність викликати атавістичні ознаки?

— Власне кажучи, на який атавізм ви натякаєте, Ігоре Костянтиновичу? — зацікавився раптом Хазаров.

Він зрозумів слова Незнамова як якийсь натяк, що торкається його, інженера Хазарова.

— Я говорю не про атавізм, як такий, а про деякі риси, що нагадують мені деградацію інженерської громадськості. Можливо, що це пояснюється новими елементами, які штучно вклинилися зовні до нашої сім'ї, сім'ї вищої технічної інтелігенції. Щождо неполадок з електро-

станцією, я вживу відповідних заходів. Бачу, що ви, Олексю Миколайовичу, не зовсім зрозуміли мене.

Почувши про нехлюйство виконроба Салатова, Незнамов знову чомусь дуже занепокоївся.

— Ви кажете, що віддали Салатова під суд? — запитав він.— Я гадаю, що ви зробили помилку, шановний колего. Я знаю Салатова як гарного фахівця своєї справи. Недогляд в умовах квапливого і навіть, я сказав би, непродуманого до кінця в точних своїх планах будівництва, не виключає можливості навіть серйозніших хиб і хаосу. Суворим адмініструванням тут багато не зарадиш справи.

Хазаров здивовано позирнув на співрозмовника і навіть зняв для чогось свої окуляри.

— Я не зовсім згодний з вами,— сказав він.— Адже в даному разі ми маємо явне головоотяпство, обурливе нехлюйство, що межує навіть з шкідництвом.

— Шановний Олексю Миколайовичу, це найлегше — пояснювати всі хиби будівництва шкідництвом.

— Я не кажу, що це шкідництво, але...

— Знаєте, що я вам пораджу: справу про Салатова я сам розгляну. Будьте певні, що як замісник начальника дільниці я зумію вжити відповідних заходів. Одним словом, я все з'ясую, будьте певні.

Після цієї розмови з Незнамовим у Хазарова лишилось якесь неприємне почуття. За звичкою інженер почав аналізувати свій душевний стан. Але думки плуталися, розбігалися.

— Біс його знає, що таке! — з досадою подумав угос Хазаров. З'явилось чомусь бажання міцно вилаятись.

Розділ четвертий

1

— Дивіться, гадюка! — крикнули разом голоси, і пасажери зацікавлено перегнулися через поручні. Справді, у воді швидко й граційно звивалася темна стрічка, високо піднявши вгору чорну лакову голівку з двома жовтими цятками. «Гадюка» пливла швидко, намагаючись дістатися до берега.

— Ач на низину перебирається, на луки,— зауважив

хтось і дзвінко загейкав, ніби підбадьорюючи спритну тварину.

Навколо засміялися.

Невеличкий пароплав «Зюйд» йшов угору по Білій. Більшість пасажирів твердих місць і палуби були робітники-сезонники, переважно башкири й татари, що їхали до Уфи. Верхня палуба горбатилась від їхніх клунків і чувалів. Усюди лунала швидка татарська мова.

Сонце, неймовірне, криваве сонце, тільки що пірнуло у фіолетову млу далеких борів. Нестерпна спека бурштинового червневого дня спадала. Від води йшла тонка прохолода. Перехилившись через поручні, Саша разом з іншими пасажирами уважно стежила за відважною твариною, що перепливала дужу широку річку.

— Це не гадюка,— раптом почула вона за своєю спиною приймний баритон.— Бачите, в неї дві жовті цяточки біля вух. Таку відзнаку має тільки вужак. Їх тут багато на березі.

Дівчина впізнала голос. Це був її супутник по каюті.

Сьогодні зранку Саша сіла на переповнений пароплав. Твердих уже не було, і вона припустилася недозволеної для своєї кишені розкоші — взяла м'яке місце.

У каюті для трьох з нею їхало ще двоє: надзвичайно бадьорий і життєрадісний дідусь, який без кінця розповідав про свої мандрівки, і ставний молодий чоловік з твердими, навіть різкими рисами обличчя й співучим м'яким баритоном. Приємно було дивитись в його очі. Супутник відрекомендувався Саші інженером Матусевичем.

Пароплав посувався швидко, вужака відносила течія, і незабаром він зник з очей.

— Допливе? — запитала Саша.

— Допливе,— впевнено відповів інженер.— Ці створіння чудово плавають.

Після ясного пекучого дня приємно лоскотав відкриту шию вітерець з берега. Крижані, фіолетовосині й рожевопухкі навали передвечірніх хмар розкривали казкові прирви, купчилися невиданими сніговими вершинами. Здавалось, що перед очима розкинулась неймовірна, фантастична Арктика, освітлена останнім холодним промінням полярного сонця.

— Товаришко, ходітьте чай пити,— запропонував Матусевич.— Я замовив його в «салоні»,— трохи іронічно вимовив він останнє слово.

«Салон» справді був затишний. М'які меблі, в кутку блискуче лаковане піаніно, окремі круглі столики з свіжими газетами. На стінах портрети революційних вождів. Але найприємніше — це вікна, величезні вікна, з яких видно обидва береги і долину, живе срібло ріки, трохи золотаве від заходу.

Швидко темнішало, і в залі враз спалахнула люстра.

Жартівливий, безтурботний настрій оволодів Сашею.

— Ну, товаришу, давайте чай пити,— весело сіла вона за столик і чомусь дзвінко без причини засміялася. Це тверде, навмисно підкреслене «товариш» веселило, породжувало невиразну солодку тривогу, викликало передчуття чогось бадьорого, радісного.

— А знаєте,— сказав Матусевич, розмішуючи ложечкою в склянці,— мені самому зараз хочеться реготати без причини, хоча причина, безперечно, в тому, що ми цілий день відпочиваємо й п'ємо безподібне, розкішне повітря. Але мені не можна так собі реготати, я звук стримувати себе. «Здурів наш інженер», сказали б робітники.

Саша посварилася пальцем.

— Глядіть, шановний товаришу, без натяків.

— А ні, що ви? — схаменувся Матусевич.— Ви, певно, жартуете? Смійтеся, будь ласка, вдосталь. Одного разу я все ж таки не втримався. Це було в степу, навколо — нікого. Степ п'яний, зачаровував своєю первісною красою, хвилював тирсою. І от після нервової впертої роботи на Магнітобуді...

— Стривайте,— мало не підскочила Саша,— ви тільки що сказали «Магнітобуд». Ви були там, працювали?

— І тепер працюю. Оце їду саме туди. А ви? Може, й ви...

— Як приємно, товаришу Матусевич! — вперше назвала свого співрозмовника на прізвище,— мати супутника до самісінького будівництва.

— Ще більш приємна несподіванка для мене,— щиро зрадів Матусевич.— Трапилося так якось дивно, що за цілий день нашого знайомства ніхто з нас не промовив жодного слова про місце своєї поїздки. Ви, власне, чого туди їдете? Певно, на роботу?

— Осередок послав. Комсомол. Ну й їду.

— Ви комсомолка?

— Атож.

— Мені так увесь час і здавалося.

Саша знову дзвінко засміялась, і в її очах заблмали десятки мікроскопічних золотистих, сяючих зайчиків.

До залу швидко ввійшов дідусь — другий супутник Саші по каюті.

— Чайок п'єте? Чайок? — загомонів він. — Ну й мене до своєї компанії приймайте. А я на палубі був увесь час. Ніч яка, погляньте. Місяць сходить. Тут особливий місяць на Білій, тутешньої породи. Знаменитий місяць. Хто не плавав на Білій, той не зрозуміє її чарів.

— Невже й на вас впливає блідолиций? — насмішкувато здивувався Матусевич.

Дідусь зовсім розворушився.

— А то ні? — присунув він до себе склянку. — Ви не дивіться, що я дід. Я — бадьорий. Ого! Я, голуб'ята, весь Сибір об'їздив, Алтай, Урал. Як тільки травень розквітне, зразу беру відпуск на два місяці — і айда.

— А ви хіба де служите? — поцікавилася Саша.

— Аякже, горличко, я в «Уралвугіллі» працюю. Канцелярська в мене робота. Але як тільки надворі травень, я мов сам не свій роблюся. Тягне мене й тягне. Неспокійна я людина. Це в мене в крові — весь рід мій такий. Минулого літа я був на Абокани. Не чули? Або — ведмідь, кан — кров. Це «річка ведмежої крові». Їжджу я, їжджу, а тоді доповідну записочку в центр: отак-то, мовляв, такі й такі незаймані скарби, висилайте розвідку.

— Ну, а кістки ваші не болять? — перебив Матусевич.

Дідусь поважно відпив два ковтки чаю, наче набираючись сили для дальшої розповіді. З його носа зацікавлено визирали кущики волосся, а вуха, коли жував, ворушились, мов живі черепашки.

— Кістки нічого. Я на курорті був. Там же, на Абокани.

— У тайзі?! Курорт? — здивувалася Саша.

— Там є теплі джерела. Туди приїзять лікуватися з Ойротії, з Хакасії, навіть з Танна-Туви. Вода тхне сірководнем. Вона легка, хоч відро випий її, живота не дме, все потом виходить. Дерев'яна лазня є, ванна теж.

Спочатку слухати цього завзятого туриста було цікаво, але дідусь мав неприємну пристрасть розповідати про свої мандрювання цілісінький день при всякій нагоді. Незабаром і Саша, і Матусевич почали уникати його розповідей, вигадуючи для цього різні приводи й тікаючи від

дідуся то на палубу, то на бак. Саша почувала, що це спільне «лихо», як казав Матусевич, ця дрібниця дуже зближала їх.

Дідусь розбалакався не на жарт. Саша поспішила закінчити своє чаювання.

— Голова чогось болить, — поскаржилася вона. — Піду на свіже повітря.

На палубі панувала та особлива притамована тиша, що буває лише на відкритих палубах річкових пароплавів теплої місячної ночі.

Саша з Матусевичем пройшли на ніс. Тут було чути, як унизу киль, бурмочучи, розсікає сонну воду; часом бризки її потрапляли на Сашине обличчя. Вздовж річки миготіли привітні ліхтарики бакенів, наче якийсь казковий бакенщик розкинув на воді сітку з зелених і червоних світляків. Світляки губилися далеко попереду, ховалися за крутим поворотом річки.

В одному місці пароплав проходив недалечко від дикого лісистого берега, і незвідана запашна хвиля п'янкх пахощів хлинула на палубу. Пряний, медовий запах ішов з глухих лісових хащів, з заповідних куточків місячних лісових галявин, де лис уночі стрічається з лисицею і фосфоричне зелене сяйво трухлявого пенька світить, як їхні очі.

Довго ходив по палубі навшпиньках духмяний вітерець, приклавши два пальці до уст, і, може, від того була така підкреслена нашорошена тиша, що часом шкварчання башкирської цигарки, здавалося, чути було за кілометр.

Матусевич переступив через поручні й сів, звівши ноги униз.

— Так буде краще, — мовив він, — відчуваєш принаймні, що немає ніяких перешкод до повного злиття з стихією.

— Так, так, — підхопила Саша, вмошуючись поряд. — Ледь-ледь посунутися вперед — і вже стихія. Коли ви гарно плаваєте, то у вас шістдесят процентів на врятування.

— Ви говорите мовою Магнітобуду. Це добре.

— Як саме?

— Процентами. У нас на будівництві цією мовою розмовляють усі. До речі, чому ви не поїхали залізницею?

— У цьому році я не використала належної мені від-

пустки і вирішила трохи відпочити в дорозі. А для цього найліпше подорож по воді.

Несподівано Матусевич взяв легенько обома долонями Сашину голову і повернув її трохи вбік.

— Гляньте! Хто це? Розбійники?

Далеко на дикому крутому березі, серед темних кущів, горіло багаття. Золоті віхті освітлювали невелику печеру під береговим урвищем і дві темні постаті в ній.

— Романтично. Правда, товаришко... товаришко Саша?

Дівчина відчула, як гаряча чоловіча рука стиснула її пальці. Від цього стискання легкий прозорий холодок пробіг у неї в серці. І враз нова хвиля бурхливих веселощів, хвиля великої радості нахлинула нестримно й буйно.

— Товаришу Матусевич, що це за птах кричить там, у лісі? Чуєте? Знаєте, яка велика радість бути молодю, повною сил, горіння, щоб битися там за темпи. Вам це смішно, правда?

— Хороше почуття, товаришко Саша, прекрасні слова! В них є трохи мрійництва, трохи романтики, але я не маю сумніву, що ви справді не злякаєтеся впертої боротьби. Ні, ні, ніякого сумніву. Ви це так хороше, щиро кажете. Це від того, що слова зігріті внутрішнім почуттям, справжнім бажанням боротися й перемагати.

Несподівано за спиною почувся знайомий голос дідуся, що знайшов уже собі якогось неспокушеного слухача його розповідей.

— Ш-ш! — застерегла Саша.

Матусевич насторожено підвів угору палець:

— Невже й тут знайде нас? — прошепотів він.

Обоє причаїлись.

— Зараз буде Дюртюлі,— говорив дідусь.— Я знаю тут майже кожную пристань. Не вперше плаваю по Білій. Але Дюртюлі мені найбільш до вподоби своєю назвою: Дюр-тю-лі!.. Татарщина, азіатчина. Люблю татарву. Пам'ятаєте з підручника історії бій на річці Калка? Ну як же, певже забули, голубчику? Татарва... Пахне, знаєте, історією, степовими могилами...

— Товаришу Матусевич,— ураз схопила Саша свого супутника за рукав.— Він сказав Дюртюлі? Так?

— Здається.

— То йому ж тут сходити! — щиро зраділа дівчина і зненацька затихла, зникновівши від прояву своїх радощів,

бо пригадала, що тепер, коли її другий супутник залишить пароплав, вона зостанеться в каюті вдвох з інженером.

Матусевич, мабуть, зрозумів, чому зніяковіла Саша.

— Тут пристань маленька, малолюдна,— сказав він.— Ніхто з нових пасажирів до нас не сяде. Нам буде вільніше.

Дідусь і справді заметушився.

— Ну, я побіжу в каюту,— загомонів він.— Мені тут сходити, в Дюртюлі.

З-за повороту ріки випливали тріпотливі вогні пристані.

— Ходімте попрощаємося,— встала Саша.— Бідний дідусь і не знає, які ми капосні,— тікаємо від нього, сердешного.

У Дюртюлі «Зюйд» узяв велику партію дерев'яних коліс до возів і кілька десятків білих новеньких бочок.

На берег вийшла маленька метушлива постать дідуся.

— Бажаю вам успіху,— крикнула йому востаннє Саша.

— Тепер я займу нижнє місце,— сказав Матусевич, лишившись в каюті вдвох з Сашею.— Наверху задуха. Я гадаю, що вікно можна лишити відчиненим на всю ніч. Хоч трохи й небезпечно, але зате буде прохолодно.

Це останні слова, які Саша почула від Матусевича. Він ліг на своє місце напроти неї, і незабаром дівчина почула легке сонне дихання.

«Заснув? — подумала вона.— Справді, свіже повітря дає гарний і здоровий сон».

Але дивно, з цієї хвилини з грудей Саші зникла піднесенорадісна хвиля. Зник і сон. Даремно вона переверталася з боку на бік, намагаючись заснути. Якась млюсть опанувала тілом. Вона сама не знала, що з нею. Глянула у відчинене вікно і, підвівшись, раптом смикнула завіску: її чомусь дратував місяць, що світив прямо в каюту. Але й через завіску, здавалось, проціджувалося його млюсне сяйво. Десь далеко на березі крикнула сова. Це теж викликало неприємне почуття.

Зненацька Саша підвела голову й сторожко, стримуючи власний подих, прислухалася: їй чомусь здалося, що Матусевич не спить. Але, ні, незабаром вона почула його рівне дихання. Інженер спав міцно, спокійно.

«Що зі мною? — подумала дівчина.— Чи не хвора я часом?» поклала долоню на свої гарячі щоки.

Подушка теж була гаряча. Тоді Саша встала й знову відсмикнула завіску. Стало прохолодніше. Це трохи заспокоїло. Під боком щось мулило. Хотіла перевернутись, але вже не могла. На повіках несподівано опинився сон. Був він теплий, пухнастий, як мале ведмежа.

Пробудження Саші було трохи дивне. Вона зненацька розплющила очі, бо відчула біля себе когось чужого.

— Хто тут? — крикнула спросоння. І в ту ж мить почувла заспокійливий голос Матусевича:

— Це я, товаришко Саша, не бійтесь.

Він сидів біля відчиненого вікна, примостившись на краечку її полиці.

— Мені чомусь не спиться, — мовив, як здалося Саші, трохи сумовитим голосом. — Проснувся, а всю каюту залило місячним світлом. І це химерне сяйво так і блукає й нишпорить по всіх кутках. Дідусь правду казав, тут місяць якоїсь особливої породи. Ви пробачте, що я сів біля вас, — так ближче до вікна.

Він запалив папіросу. На мить Саша побачила, як сірник освітив його ніс і губи.

— Дайте і мені папіросу, — попросила вона.

Матусевич черкнув сірника. Підвівшись на лікті, Саша запалила.

2

Не тільки Маркел Маркелович, але й інші — і робітники-партійці, і будівничий «комсклад» — почали помічати, що в чіткий механізм злагодженої машини будівництва останнім часом потрапила якась стороння порохинка. Деякі частини розхитались. Про це сигналізували збільшення простоїв окремих машин, куплених за величезні гроші за кордоном, зниження трудової дисципліни на деяких ділянках роботи і як наслідок цього різке недовиконання будівничого плану за травень.

Окремі випадки недбайливості, злочинної безвідповідальності й нехлюйства збільшились. Бюро партколективу першої дільниці призначило загальні збори комуністів разом з комсомольцями та робітничим активом.

Перед зборами Улогов стрівся з Буховцевим. Буховець збрив свою щетину й помолодшав років на десять. Доброзичлива усмішка ледь-ледь торкала його губи.

— Привіт, привіт переможцям! — гукнув він ще здалека Улогову.

— Вітаю вчителя! — відповів Улогов, і обличчя його засміялося тепло й привітно.

Два бригадири міцно потиснули один одному руки.

— Це ти занадто, товаришу Улогов,— сказав Буховець.— Я не вважаю себе твоїм учителем. У тебе і в твоєї бригади було бажання й воля до перемоги. Ну й перемогли, зумівши організувати роботу. Як бачиш, ґрунт для вашого соцзмагання був підходящий. Я пам'ятаю твій приклад з двома соснами на скелі.

Бригадири сіли поряд на купу навалених дошок. За столом уже метушився Маркел Маркелович. Він щось квапливо говорив Вітерчукові, а той уважно кивав головою, очевидно погоджуючись.

Навколо вже гуділи глухі голоси. Збори мали відбутися на вільному повітрі, біля контори дільниці. Повістку затвердили одноголосно. Вона складалася лише з двох питань: партійна робота на будівництві і поточні справи.

З доповіддю виступив Маркел Маркелович. Тепер, перед двома тисячами очей, він був зовсім інший. Метушливість його зникла, він стояв витягнувшись, спершись на ріг столу, і здавалося цієї хвилини, що він навіть виріс.

Як доповідача товариша Гайдая знали й любили. Справді, доповіді він робив майстерно, з неабияким ораторським хистом. У нього був свій метод. Він починав завжди з якоїсь розповіді, з факту, вихопленого з живої дійсності.

Так і сьогодні: товариш Гайдай трохи іронічно, ніби напівжартома розповів зборам, яка з ним учора трапилася «цікава» історія. Шукав він на залізничних коліях з виконробом комсомольської домни інженером Заславом вантаж залізних конструкцій для домен. Шукав, шукав (тут Маркел Маркелович уже зовсім гумористично змалював, як він уморився під час цих розшуків, як з нього піт лив і капав на гарячі рейки, аж рейкова сталь, мовляв, шипіла!), шукав, шукав і знайшов потрібні вагони з паровозом зовсім не на тій колії, зовсім в іншому місці, аж на ЦЕСі. Виявилось, що стрілка не була переведена на потрібну колію і навіть самого стрілочника на посту не знайшли.

— Товариші,— раптом знизив Маркел Маркелович голос майже до шепоту, але його почули, навіть там, позаду, де робітники розмістилися купками на цеглі й дошках.— Товариші, про що все це говорить? Про те, що окремі партосередки не виконують своїх завдань, не скрізь борються за темпи, за своєчасний пуск Магнітки. Не завжди комуністи є в нас організаторами соціалістичного змагання й ударництва. А що таке соцзмагання? Це сила, велика рушійна сила в боротьбі за темпи будівництва. Багато партосередків слабо керують комсомолом. Прикріплені парторганізатори не зазирають до комсомольських осередків. А боротьба за госпрозрахунок? Чи на всіх дільницях у нас є бригади, що перейшли на господарчий розрахунок? Ні, не на всіх! Дуже часто і на домах, і на Коксохімі за показовою парадністю, за засідательською метушнею забуваються бойові комуністичні справи.

— Візьму слово,— прошепотів Улогов.— Правильно каже товариш Гайдай.

Першою після доповіді виступила робітниця з цегельного цеху. Вона вийшла наперед і, приклавши до лівої брови долоню (світло прожектора сліпило їй очі), почала говорити:

— Товариші, як комуністка вважаю за необхідне розповісти на цих зборах, як я борюся за виконання промфінплану. У нас на цегельному робітники знають, скільки ми повинні виробити цегли. Але біда в тому, що ніхто з нас не знає, як ми виконуємо завдання.

— А чому ж ви мовчите? — крикнув хтось з місця.

— Ми не мовчимо, товаришу. Ми щодня оббиваємо пороги контори, просимо адміністрацію, щоб показники було, нарешті, оголошено. Не допомагає, товаришу. Так само і з простоями. У нас невістачало глини й електроенергії. Машинний прес попсувався. Через нього у нас часті прогули. Я не раз ходила до адміністрації з приводу цього, але у відповідь тільки чула: «Так, так, не хвилюйтеся, ми налагодимо». Проте «налагоджували» майже цілу декаду.

Останню фразу дівчина вимовила, вже йдучи на своє місце. На дорозі вона стикнулася з новим оратором, Сагадєєвим, що йшов до столу.

Сагадєєв став прямо проти світла, мружачи очі. Від яскравого електричного сйва лице його здавалося зеле-

нуватожовтим, і на ньому раз у раз миготіли тіні від вечірніх метеликів, що кружляли навколо ліхтарів. Над лобом Сагадеева високо задерся вгору козирок кепки, і з-під нього вибивалась закручена стружка волосся.

— Ану, Сагадеев, розкажи про свій осередок,— крикнув з місця Улогов.

— Розкажу. В нашій бригаді бетонярів на Коксохімі,— почав промовець,— відчувається твердий партійний вплив. Цим, товариші, можна пояснити й наші успіхи в будівництві. Травневий виробничий план ми виконали на сто двадцять процентів.

— Так у вас є з ким працювати,— гукнув рудобородий робітник, що примостився збоку біля пожежного крана.— А ось на ЦЕСі, наприклад, немає активу.

Голова зборів Вітерчук енергійно постукав цеглиною об стіл.

— Не заважайте! — крикнув він.

Сагадеев сіпнув себе за козирок кепки й продовжував:

— Невірно, товаришу! Ти алілуйник, а не партієць, коли так говориш. Твій колектив на ЦЕСі — бойове військо. Там є сотні ударників. На них і треба бюро колективу спиратися.

— На ЦЕСі зневажливе ставлення до людей, що йдуть з сел! — подав репліку чийсь жіночий голос.

— Вірно, товаришко! Там, мабуть, відмахуються од них, а не виховують. Ми б'ємо й будемо бити такі опортуністичні настанови. Ми мусимо пустити домни в строк, установлений Центральним Комітетом партії.

Сагадеев сів, супроводжуваний лункими оплесками. За їхнім шумом не стало чути навіть паровозних гудків і сердитого торохкотіння пневматичних молотків на домні, що глухо долітали сюди.

Улогов слова не взяв.

— Не хочу повторюватися,— сказав він Буховцеву.— Після Сагадеева важко сказати щось нове. Все це вірно — є досягнення, але й слабких місць у роботі до біса. До комсомольців би треба більше уваги. Хто дасть їм до рук більшовицьку путівку, як не ми, партійці й старі партизани?

Збори пройшли зосереджено, по-діловому.

Кожний ішов зі зборів у піднесеному настрої, з почуттям особистої відповідальності за свою подальшу роботу. І рядовий робітник, і виконроб-партієць почували, що

вони не самотні, відчували могутній творчий колектив, мільйонну монолітну руку пролетаріату, що керує величезним будівництвом.

У ленкутку Улогов стрівся з Шалигіним.

— Як там мій Карімка? — запитав бригадир землекопів.

— Він тепер не твій, — відповів Шалигін. — На моєму екскаваторі, мій кочегар. Хлопець — молодець. З нього будуть люди. Справний хлопець.

Здоровило машиніст сидів над клаптиком паперу і гриз олівець.

— Допоможи мені, братіку, — попросив він Улогова.

— А що?

— Та ось статейку в стінгазету складаю. Я ж, брате, авіахім. Сиджу оце й думаю, як би його втнути про повітряну оборону. Я це добре тямлю, а от як описати? Мені аби почати, а там я вже...

Улогов сів поруч машиніста.

— А ти так і починай: ми от, мовляв, будуємо, але коли війна трапиться... По-простому, по-робочому пиши.

* *
*

В Уфі Матусевич і Саша пересіли на поїзд. Уже від Уфи пішли невисокі передгір'я, але біля станції Улутеляк почався справжній підйом на Уральський кряж. Гори, урочисті гори, одягнені з підніжжя до верховини в темнозелені шати непрохідної хвойної тайги, попливли мимо вагонних вікон. Вузькі ущелини, хребти, химерно зазублені гострими вершинами вікових ялин часів Пугачова й Салавата Юлаєва, змінялися оксамитними міжгірськими долинами.

— Я вже не раз їжджу цією дорогою, — почувла Саша за своєю спиною голос Матусевича, — але й досі не можу спокійно дивитися на уральські ландшафти. Зверніть увагу на цей гірський вітерець. Чи не здається вам, Сашо, що він приносить з собою якийсь незрозумілий тривожний запах? Ви знаєте, це смішно, але мені здається, що так пахнуть уральські родовища дорогоцінної руди. Багатий на руду Урал, країна самоцвітів, розкриває свої багатющі надра. От, Сашо, які тут скарби заховано! І вони

належатимуть нам, Сашо, нам, тим, хто оновляє бабусю-землю!

Праворуч вигулькнула невеличка гірська річка і вже до самого Златоуста то зникала в щелинах, то знову з'являлася біля залізничного насипу. Одна за одною мелькали уральські станції. Тюбеляс, Аша, Усть-Катавськ, Бердяуш... Саша вдумувалась в ці чужі старовинні назви і чомусь хвилювалася. Може, тому, що, проїжджаючи кожен нову станцію, знала, що все ближче й ближче славетна Магнітка.

За Уржумкою з зеленої рамки кущів несподівано виринув білий кам'яний стовп з дошкою.

— «Європа!» — голосно прочитала Саша. «Азія» — стояло на другому боці.

— Вітаю вас з Азією! — весело сказав Матусевич. — Ми з вами вже в Азії, Сашо!

Від Златоуста до Міасс покотилися так шалено, що хвилинами здавалося — зупинити поїзд уже неможливо.

За Карталами почався степ, голий степ, без ланів, без посівів. А другого дня вдалині замайоріли невисокі блакитні гори.

— Видно Магнітобуд! — урочисто промовив Матусевич.

3

У комсомольця Гаврика, помічника машиніста на екскаваторі номер десять, чорна родимка під лівим оком. Може, тому й усе обличчя Гаврика має хитрий вигляд.

Гаврик любив розмовляти з Карімом. Він помітив його захоплення машиною, любов до дужого механізму і всіма засобами намагався цю любов розвивати. Під впливом цих розмов перше зачудовання машиною, в якому було багато дикого, підсвідомого страху перед залізною потворою, змінялося в Маматова на теплу приязнь, на свідоме ставлення до всіх цих підйомних кранів, компресорів, екскаваторів. Карім потроху збагнув співвідношення між машиною й людською силою, зрозумів, для кого й як працює машина.

Нові думки, як молоде хмільне вино, бродили в Карімовій голові. Від цих думок хлопцеві було радісно і якось ніяково. Новий світ відкривався перед очима. І домни

стоять на своєму старому місці, і тепляк коксових печей, і труби мартенівського цеху на сусідній ділянці, і так само стрекочуть пневматичні молотки й пахкають димком екскаватори, а все це тепер таке нове, близьке й зрозуміле. І вже не здається Карімові «маріон» злим галієвським псом.

— Люби машину, як живого друга, — говорив Гаврик. — Навчись розуміти, що й машина живе й дихає, хворіє й одужує. Підтримуй її здоров'я, змазуй її, змтай з неї пил.

Не було кінця-краю здивуванню Каріма, коли прочитав він ці самі слова в книжці. Цю книжку в синенькій палітурці приніс він Гаврикові.

— Ти читав тут про машину? — спитав він.

Гаврик узяв книжку в руки.

— Ні, Каріме, я не читав.

— А звідки ти знаєш?

— У комсомолі вивчився.

— В комсомолі є книжки? — запитав Маматов.

— Ого, Каріме, скільки хочеш! Про все є книжки: про партію, про комсомол, про машини й наше будівництво, про робітників, таких от, як ми з тобою. Комсомол учить, як боротися з ворогами.

Так з'явилася в Маматова думка про комсомол. Кілька разів Гаврик приводив його на комсомольські збори і іноді нишком стежив за Карімом, як він хвилюється, як поривається й собі щось сказати, вигукнути, але неவிстає рішучості, сміливості.

Одного разу Гаврик прочитав Маматову в газеті про Магнітобуд.

— Про нас пишуть, — пояснив він кочегарові. — Цю газету друкують у Москві. Скрізь про нас знають, усі стежать, як ми тут будуємо. І буржуї за кордоном теж стежать. Чим швидше й ліпше ми будуємо, тим страшнішою робиться наша держава для ворогів.

Ця розмова вразила Каріма. Він уявляв собі Москву, де будинки великі, ну от такі, як Ай-Дарли. Уявляв буржуя в образі Садика Галієва, колишнього свого господаря, як він по-собачому скалить гнилі зуби, коли довідується про Магнітобуд. Ця увага всієї країни до будівництва, де працює й він, Карім Маматов, лишила ще одну борозну в серці хлопця.

Шалигін як бригадир десятої госпрозрахункової до-

кладав усіх зусиль, щоб знищити простої екскаватора через нестачу води або несвоєчасне подавання вугілля. Майже щодня заходив він до помічника начальника виробничих нарад. Разом з Маркелом Маркеловичем Шалигін обмірковував план дії. Добилися прикріплення одного паровоза з платформою до екскаватора. Це вже була неабияка перемога.

Після роботи Карім з таємничим виглядом звернувся до Шалигіна.

— Трохи сказати хочу, іпташу Шалигін,— зашепотів він.— Дай сюди вухо.

Машиніст нахилив голову.

— Говори.

— Дуньку знаєш? У начальника іпташа Хазарова працює?

— У начальника Коксохіму? Знаю,— зацікавився Шалигін.— Ну, Карімко, кажи, кажи далі.

— Дунька в бригаду хоче, Дунька не хоче наймичкою бути, хазяйка не пускає Дуньку.

— Як то «не пускає»? Не має права. Хай дає розрахунок, і кінець.

— Хазяйка не дає Дуньці розрахунка. Дунька плаче.

— Це вже не діло. Гроші вона мусить заплатити...

Маматов зрадів.

— Гроші, гроші... І я так кажу, Карім Маматов...

— Стривай, а чому ти, власне, так турбуєшся про цю Дуньку? — запитав Шалигін, але, глянувши в Карімові обличчя, зрозумів.— Ага, ось воно що! — вигукнув він.— Ну, ну, молодець, Карімко! Карім Маматов, значить. А розрахунок хазяечка не має ніякого права затримувати. Так і запишемо. Ми цю справу з'ясуємо. Подивимося, чим вона пахне.

Карім пішов заспокоєний.

Першого ж дня після свого повернення на будівництво Матусевич прийняв справи від Незнамова. З цього ж дня він був атакований тисячею дрібних і великих турбот, неполадок, помилок. У виконанні місячного плану трапився прорив. Заходи до його ліквідації були недостатні. Незнамов виявив якусь нерішучість, нездатність, як зда-

валося Матусевичу, розібратися в найпростіших питаннях. Він не чекав цього від Незнамова. Невже Матусевич міг у ньому помилитися?

— Ось вам, Борисе Олексійовичу,— загув, мов з бочки, Хазаров.— Подивіться, що за помилочки в нас на дільниці трапляються.

У котловані робітники розбирали вже готову побутову стіну. До інженерів підійшов помічник виконроба дробильного відділу Коксохіму.

— Що це у вас? — запитав Матусевич.

— Та ось яка історія вийшла. Неприємна історія,— скривився помічник виконроба.— Почали побутову покладку. Геодезист Ширін дав вимітку, виконроб її підтвердив і наказав починати роботу. А сьогодні після повторного нівелювання виявилось, що геодезист помилився на метр і тридцять чотири сотих. Тепер доводиться розбирати весь бут і поглиблювати котлован ще майже на півтора метра.

— От вам! От! — скипів Маркел Маркелович. — Гарна помилка — на півтора метра! Якось, знаєте, не туляться до купи така точна наука, як геодезія, інтеграли там усякі й параболи і ця «помилочка».

— Я віддав розпорядження,— мовив Хазаров,— з'ясувати, чи часто так помиляється геодезист Ширін.

— Це ще нічого,— забіг наперед помічник начальника виробничих нарад,— а от з плануванням справжня карусель. Від наших мудрих плановиків одержано вказівки розпочати бетонування фундаментів під повітродувку.

— Ну?

— От тобі й ну, товаришу Матусевич. За планом заводу управління у нас спочатку повинно йти бетонування, а потім земляні роботи. Та це ж ішакові відомо, що не можна бетонувати, поки не закінчено котлован. А повітродувка — одна з найскладніших будівель доменного цеху — машина на п'ять поверхів!

— Не хвилюйся, Маркеле Маркеловичу. Головотяпів ми вм'ємо бити.

— Знаю, сам жону їх і в хвіст і в гриву. Але прикро, що такі їх:озаври ще живуть на нашій землі.

— Ну що ж, соціалізм без труднощів не збудувати. Не з цукрових кубиків складаємо будівлю.

Навколо вирувало будівництво. Велетенська споруда тепляка коксових печей лягла важкою масою дерева, цегли й заліза. Праворуч кипіла робота на домнах. Звідти

нісся глухий шум і стрекотливий гамір пневматичних молотків. Кричали паровози. Залізо лящало пронизливо, зойкало й скреготало. Десь недалеко відхекувався екскаватор. Тут на кожному кроці купи заліза, рейок, цегли. Глибокі канави з свіжовикопаною глинястою землею перетинають шлях.

— Ідемо до світлого майбутнього? — сказав Хазаров. — Ентузіазм? Ви, мабуть, про це зараз думаете, колего? Справді, ми творимо, будуємо, але для себе фактично матимемо лише крихти. Все для далеких нащадків, яких ми навіть не побачимо. Та чи варто для них будувати? Адже наша доля лише закликати до майбутнього соціалістичного раю. От іноді я думаю: до чого все це — Магнітобуд, гребля, гудки? Чи не краще тільки егоїстично мріяти? Адже люди егоїсти. Це почуття властиве було ще троглодитам, властиве й нам. Різниця та, що в наш вік точиться класова боротьба й на арену виступає егоїзм класу.

— Ну-ну, теоріяка, — покрутив головою Матусевич. — Але дозвольте внести поправочки до неї. По-перше, класова боротьба не є прояв егоїзму. Боротьба ця, голубе, зростає на соціальному ґрунті.

— А по-друге?

— По-друге, справа не в тому, щоб лише зрозуміти світ, а в тому, щоб його змінити, перебудувати на кращий. Дивитися на майбутнє треба, стоячи обома ногами на сучасному ґрунті, на наших реальних сьогоднішніх досягненнях. Це буде діалектично вірно.

— Отже?

— Отже, я хочу сказати, що мрійливий заклик до світлого майбутнього, одірваний від сьогоднішніх екскаваторів і Магнітобудів, від соцзмагання й робітничого ентузіазму, — це попівські обіцянки майбутнього раю на небі після смерті на землі.

Хазаров засміявся.

— Ого-го, колего, це ви занадто. Я ніколи не був пом і не буду, треба гадати.

— Я правильно сказав, — мовив Матусевич. — У вас на першому місці гола техніка без робітника-ударника. І коли ви іноді згадуєте про майбутнє. Олексю Миколайовичу, то не бачите сьогоднішнього дня. Ви любите справу своїх рук, ви кохаєте ажурне сплетіння риштовань, але мало думаете про те, кому ці споруди служитимуть.

По дорозі завітали до екскаватора номер десять.

— Госпрозрахункова бригада Шалигіна на «маріоні»,— хвалився Маркел Маркелович,— увесь час перевищує завдання. Борються за темпи по-ударному. Цікава бригада. Досягли того, що простої екскаватора звели до нуля. Буховцев, Улогов, Шалигін... От! Та хіба їх усіх перелічиш? Такі успіхи можливі тільки на основі соцзмагання...

— Доброго здоров'я, товаришу Шалигін! — привітався Матусевич.— Я чув про ваші великі успіхи...

Обличчя Шалигіна розпливлося в широку усмішку.

— За останні чотири зміни,— сказав він,— дали дві тисячі триста кубометрів.

— Робота справді зразкова,— зауважив Хазаров.— Це виходить більш ніж по п'ятсот кубометрів за зміну.

— Чудово! Чудово! — замахав руками Маркел Маркелович.

— Іпташу начальник! Здрастуй! — вихопився раптом веселий голос Каріма.

Усі озирнулися.

— Іпташу начальник, не впізнаєш Каріма Маматова? — зазірав Матусевичу в очі Карім.

— Стривай, стривай,— тер лоб начальник будівництва,— пригадую, голубе мій, пригадую... Це ти колись сунув мені заступ у руки, щоб я спробував, яка важка земляна робота? Ну як же, пригадую... Вода з гір...

— Вода, іпташу начальник, вода! — зрадів Маматов.

— То ти тепер на екскаваторі працюєш? — здивувався Матусевич.— Ударник?

— Ударник,— відповів за кочегара Гаврик.— І, крім того, вже й заяву до комсомолу подав. Анкету заповнив. Буде Карім Маматов комсомольцем.

— Буду комсомольцем, іпташу начальник,— говорив Маматов, розвозячи брудним рукавом по всьому обличчю вугільний пил.— Приходь до нас у барак, іпташу начальник, у гості...

— Щоб знову заступ у руки дав? — пожартував Матусевич.

На цікаву розмову зібралися робітники, що йшли з своєї зміни. Дивлячись в їхні відверті очі, ловлячи потік засмальцьованих, злинялих від сонця кепі, начальник дільниці думав:

«Як я їх усіх знаю! Не пам'ятаючи кожного в обличчя,

знаю, чим вони всі дихають, розумію їхні радощі й тривоги. Я пізнав їх усіх тут, на будівництві, не в книжковому полоні затишного кабінету, не за завісочками інженерської квартири. Я пізнав їх живими, пізнав з ніг до голови. Здається, тут навіть повітря насичене творчим ентузіазмом».

Матусевич чомусь глибоко зітхнув і вже вголос сказав:

— Так, ентузіазм — це не пара високого напруження. Його не сховаєш ні за які сталіні заслони.

Червень махав з-за озера, з голого степу, гарячим віялом.

По дорозі до заводууправління, недалеко від жилих бараків, інженери зустріли робітника, який ніс на плечі велику дошку.

— Куди це ти несеш? — звернувся до нього Хазаров.

Робітник зупинився й, нахилившись, поклав дошку на землю, в пухку пилюгу. В його очах майнули переляк і розгубленість.

— Признавайся, жінці на паливо ніс? — підійшов Хазаров.

— У мене тут уся сім'я, — враз високим тенорком заспівав робітник. — На чому кашу варити?

— Каша й борщ — речі корисні, — встряв Маркел Маркелович, — але дошки — для будівництва теж штука потрібна. Чому ж ти не взяв стружок?

Робітник мовчав.

— Ви схожі на мародера, — одразу перейшов Хазаров на «ви». — Знаєте, хто такий мародер? Солдат-грабіжник! Розумієте? Ви — солдат великої армії будівників і грабуєте майно будівництва!

Матусевич здивовано слухав Хазарова: «Дуже близько до серця приймає начальник Коксохіму всі неполадки, навіть дрібні крадіжки. І звідки це в нього такі слова з'явилися: «велика армія будівників?» Прогресує шановний товариш Хазаров і дечого вчиться. Учитель чудовий — Магнітка».

5

Пара метких дитячих оченят прилипла до замкової щілини. Для малої Кітті найкраща щоденна розвага — стежити за патлатим дядьком, що з ранку до вечора живе

в оточенні загадкових бляшанок і слоїків. Іноді дядько запаливав примус і довго щось розігрівав у маленькій ступці, пом'яшуючи ножем. Тоді він здавався Кітті злим чарівником, і при цій думці її маленьке сердечко стискалось від страху. Але дитяча цікавість перемагала.

Піротехнік Бунке жив, власне кажучи, на утриманні свого друга й товариша Ганса Фарна. Тридцять марок як допомога від безробіття вистачало Бунке тільки на те, щоб заплатити за кімнату. Але треба ж ще купувати за щось картоплю й хліб, платити за освітлення й газ. Коли б не Фарн, який працював майстром на автомобільному заводі гера Оппеля, Бунке давно опинився б на вулиці. Фарн з свого невеличкого утримання годував товариша й платив за електрику.

Але лихо чигало й на Фарна. Завод скоротив своє виробництво на сімдесят процентів. Три тисячі робітників було звільнено. Серед них опинився й Ганс Фарн.

Жорстока економічна криза обценьками схопила за горло капіталістичну Німеччину. Годі було десь шукати роботи. Армія безробітних поповнювалася щодня. Над робітничими кварталами нависла моторозна примара голоду.

Вже чотири місяці Фарн без роботи. Газ і електрику давно виключено за неплатіж. Їх замінює гас. Хазяїн кімнати, дрібний бакалійник Мюнцінгер, вимагає квартирну платню, погрожує викинути квартирантів на вулицю.

З хазяїном у таких випадках розмовляє завжди Фарн. Карл Бунке надто делікатний і не може лаятись. Фарн вважав свого друга за людину, м'яко висловлюючись, потойбічну, не здатну до життя, за людину, що не використовує навіть законного права безробітного — лаятись.

Правда, робітники мали ще одне право — право боротьби — і дуже часто користувалися ним. Щодня юрби безробітних з плакатами й червоними прапорами заповнювали вулиці, і на їхніх мітингах лунали комуністичні промови. Тоді зупинялись трамваї, автобуси, таксі; гриміли двері розкішних крамниць, що хутко зачинялись; звідусюди поспішали загони шуцманів, кінноти, самокатників.

Вечорами Акрштрассе, де мешкали Бунке і Ганс Фарн, поринала в темряву. На всю вулицю було тільки три ліхтарі. У вікнах будинків і нішах воріт — темно. І коли

ввечері обійти чотирикутники кварталів усього Веддінга, здаватиметься, що Веддінг або спить, або вмер. Але ні — за віконними завісками де-не-де мигне світляк. Значить, там, за завісками, ще живуть і ворушаться люди.

Увечері Ганс Фарн вийшов з дому. Йшов темними вулицями без мети. Може, тягло його до блискучих вітрин, може, хотілося впевнитись, що на головних кварталах і досі звучить у барах музика. Йшов і думав про Бунке. Він не вірив у його працю. Бунке працював над винайденням скла, що не б'ється. Даремно згаяний час! Бунке запевняє, що він на вірному шляху. Але який же довгий цей «вірний шлях»! Йому, безумовно, ніколи й кінця не буде.

Фарн зупинився перед театром Фрідріха Вільгельма. Тут кетягами спадали фантастичні разки ліхтариків. Шелест від шин знайомих «мерседесів» уласкавлював слух. На перехрестях бавились яскраві зламани блискавиці реклам. Вони кричали про найпахучіше какао «Цю-ці» і про найсмачніший у світі шоколад «Рома».

На Фрідріхштрассе, вище від вокзалу, там, де вулиця перетинає чорну воду Шпрее, Фарн сів у вагон метро. Йому раптом спало на думку, що Карл Бунке збожеволів.

«Як я раніше про це не подумав? — мучився Фарн. — Треба було давно звернути увагу. Людина марить про скло, що не б'ється. А я всьому йняв віри! Гадав, що він справді провадить досліди...»

І що далі мчав Фарн, то зміцнювалась його думка про божевілля товариша.

«Бідний Карл, вибач за мою неувважність до тебе. Ти збожеволів від безробіття, від хронічного недоїдання. А я, живучи в одній кімнаті з тобою, навіть досі не помітив цього. «Скло, що не б'ється» — мрія знесилоного, хворого мозку...»

На перехресті Мюллерштрассе й Зеештрассе Фарн вийшов з вагона: далі лінії метрополітену не було.

Стояла глупа північ.

Рипучими східцями, світячи раз у раз сірники, Ганс Фарн почав підійматись на третій поверх. Раптом він почув над собою квапливий тупіт ніг. Хтось мчав стрімголов назустріч. Темна постать налетіла на нього й трохи не збила з ніг.

— Хто це? — крикнув Фарн, тремтячими пальцями

запалюючи сірник. У світлому колі могорошно заколивалось біде, волосате обличчя Бунке.

— Карле? Ти? — вдивлявся в знайомі очі свого товариша й почує, що холодок пробіг поза шкірою.

Зненацька Бунке обома руками обхопив Фарнову шию.
— Гансе! Є! Є!..

Фарнові здалося, що на його груди потекли сльози.

— Що є? Карле? — обережно відривав од шиї міцно стиснуті руки. — Карле, пусти...

— Скло! Скло! — шепотів у якомусь захваті Бунке. Він схопив Фарна й потяг нагору.

Того дня крізь замкову щілину маленька Кітті спостерігала особливо цікаві моменти з дивного життя патлатого дяді. Схилившись над примусом, він довго гаретирив якийсь білий порошок. Потім старанно товк у ступі гуркотливі крем'яшки. Коли ж він підносив до тих крем'яшків сірника, вони враз із шипінням розліталися на всі боки дзвінкими бризками.

Надвечір патлатий чарівник довго кував щось молотком. Кітті стежила за кожним його рухом. І враз він низько-низько схилився на підлогу. Обома долонями схопив себе за обличчя. Молоток вислизнув з його пальців. Кітті злякалася. Їй здалося, що чудний дядя помер. Справді, він занадто довго лежав без руху. Але ще дивнішим було те, що чарівник, так само зненацька підвівшись, реготав довго й хрипло. Той регіт був подібний до простудженого собачого гавкання.

Дівчинка, дивлячись злякано на двері, обережно відійшла до порога. Але цікавість непереможно тягла її назад, до заповітної щілини. І коли дитячі оченята знову притулилися до дверної ручки, вони побачили, що дядя вже бігав по кімнаті, натикаючись на стіни й на єдиний старий стілець.

Коли цокнув ключ, Бунке наблизив до Фарна зблідле паперове обличчя.

— Скло є, Гансе! Є! — гарячково зашепотів він.

Вогневий язичок у каганці витягся вгору й ураз залопотів щось своєю незрозумілою мовою. Від цього лопотіння в кутках кімнати дрібно затанцювали волохаті ведмеді з ведмежатами.

— Карле, Карле, — намагався заспокоїти товариша Фарн. — Бунке... Не хвилюйся. Ти винайшов скло. Розумію, розумію. Скло, що не б'ється. О, це великий винахід,

так, так! Але ти дуже стомився. Ляж, будь ласка. Тобі треба відпочити.

Він обережно, але настирливо тяг Бунке до ліжка.

— Ляж, Карле. Я тобі зараз покладу на лоб холодний компрес, не болітиме голова...

— Гансе! Що ти?..

Бунке раптом з силою відштовхнув од себе Фарна. Одну мить затримав очі на його стривоженому лиці й не міг утриматися від голосного реготу.

— Гансе! За божевільного мене вважаєш?

Він метнувся в куток, де стояли бляшанки й склянки.

— Ось дивися!

На стіл з глухим стукотом упав невеличкий квадрат прозорого скла. Краї чотирикутника блищали холодним синьобузковим кольором. Світло від каганця відбивалося на гранях, ламалося й дрижало на них самотнім язичком.

Фарн стояв мовчки. Він ще не вірив. Але Бунке підніс угору молоток.

— Карле, стій! Скалки потраплять в око.

Бунке, однією рукою відстороняючи Фарна, другою вдарив щосили молотком по склу. Фарн інстинктивно заплющив очі. Він чекав брязкоту. Але брязкоту не було. Скло лежало цілісіньке на столі.

— Ти... ти вдарив по склу? — тихо спитав він.

— Ну ясно, по склу, — засміявся Бунке. — Ти й досі не ймеш віри?

— Молотком?

— Та ти ж сам бачив. Молотком. На, спробуй ще ти.

Фарн узяв молоток і, затуляючи очі долонею, стукнув.

— Дужче! — закричав Бунке. — Не бійся. І очі свої розплющ — не заporoшиш.

Тієї ночі друзі не спали. Тепер кінець їхньому голодуванню. Кінець! Вони розуміли, що винахід коштує величезних грошей. Розуміли, що тепер вони багаті. Нове життя вже стояло ось тут, за порогом...

— Ти одержуєш половину, — сказав Бунке.

— Що ти? — замахав обома руками Фарн. — Ні-защо!

— Обов'язково. Не маєш права відмовлятися, — наполягав винахідник. — Адже коли б не ти, не твоя допомога, я загинув би з голоду.

— Гарна допомога, — жартував Фарн. — До будинку божевільних хотів тебе спровадити!

— А от страйковому комітетові треба буде дати грошей у першу чергу.

— У першу чергу,— погодився Фарн.— Комуністам.

— Комуністам,— повторив Бунке.

Він схопився з місця й забігав по кімнаті.

— Це ж винахід! Який винахід! — кошлатив п'ятірнею своє волосся.— Міцність мого скла дорівнює найтвердішому каменю. Та це ж... будинки з нього будуватимуть! Воно дешевше за цеглу. Нові будинки, про які тепер тільки мріють. У таких будинках не буде ні вогкості, ні туберкульозу... Хвилі світла, сонця... Гансе! Дай я тебе обійму ще раз, друже мій!

Бунке з сльозами на очах обіймав Фарна. Фарн обіймав Бунке. Каганець лопотів, бо гас був із водою. Ведмеді танцювали в кутках. Над Веддінгом, над Берліном, проходила ніч.

Другого дня, вранці, винахідник уже розмовляв з скляним королем Ернстом Крюгером. Винахід захопив капіталіста. Він крутив скляну пластинку в довгих кістлявих пальцях, стукав по ній молотком, кидав на підлогу. Сумніву не було, він тримав справжнє скло, що не б'ється.

Бунке дивився на цього сухого, горбоногого дідуса з склерозним обличчям у синіх жилках і думав про його мільйони. Згадалося, що недавно на одній з його гут спалахнув страйк. Крюгер у відповідь оголосив локаут. У цьому старечому кістлявому тілі тлів ненажерний дух досвідченого грабіжника.

— Винахід я купую, коштів не жалію,— зненацька ніби прокинувся дідусь від замилювання,— грошей частину ви одержите сьогодні ж. Але я ставлю маленьку умову: своє скло ви повинні знищити.

— Як це? — не зрозумів спочатку Бунке.

— Дуже просто. Ваше скло, що не б'ється, не повинно побачити світу.

Бунке остовпів.

— Гер Крюгер,— зашепотів він,— я дуже здивований з вашої... химерної пропозиції. Мое скло не б'ється, ви самі тільки-но мали можливість пересвідчитись... Винахід має велике значення...

— Значення винаходу я розумію. Через те й купую його.

— Але ж... за вашою умовою, ви не вироблятимете його... Так я вас зрозумів?

— Так. Але мені потрібно скло, що б'ється. Ясно?

— Ні, не ясно...

— Будемо відверті,— нахилився до Бунке скляний король.— Коли я почну виробляти ваше скло, хто ж купуватиме тоді скло звичайне? У мене його зараз на складах величезні запаси, а збути немає. Припустімо, що я почав реалізувати ваш винахід. Голубе, тут не треба бути комерсантом, щоб зрозуміти, що мені корисніше продавати не ваше скло, а звичайне, те, що б'ється... Це те ж саме, скажімо, що для сірникового синдикату вічний сірник, який несе руйнацію синдикатові.

— Але людство... Культура...

— Це поважні слова, не заперечую. Проте наш вік — практичний вік.

— Ні, я не можу погодитися на таку умову,— підвівся Бунке.— Коли я продаю свій винахід, я хочу, щоб його реалізували, щоб він з'явився на ринку...

Дідусь ураз заметушився. Здавалося, він аж злякався.

— Стривайте! Куди ж ви? Цю справу треба ще обміркувати. У всякому разі, ми умову можемо скласти зараз. Коли ви погодитесь на те, щоб винахід ваш реалізувати не раніше як через... ну, скажімо, хоча б через рік, то я з свого боку...

— Я згодний на півроку.

Дідусь замислився. Якогось химерного виразу набрали його порожні вирячені очі.

— Сідайте, писатимемо умову,— нарешті сказав він.— Завтра я надішлю за вами машину, що відвезе вас до моєї лабораторії.

Другого дня надвечір перед Акршітрассе номер сімнадцять — двадцять шість, зупинився новенький «мерседес». Лакей чемно відчинив дверцята перед Бунке. Шофер дав газ, і машина плавно рушила.

Це був останній раз, коли Ганс Фарн бачив свого товариша. З того дня Карл Бунке зник невідомо куди. Розшуки не дали ніяких результатів. Підозріння Фарна щодо скляного короля в поліцейському бюро відкинули з обуренням. Адже жодного «добропорядного» свідка немає. Єдину справжню нитку з клубочка події старанно сплутала й перерізала поліція. Інших слідів і стежок не було.

Через місяць Фарна виселили з квартири за неплатіж.

Платити ж було нічим, бо допомогу як безробітному зменшили майже вдвоє. Невистачало коштів навіть на картоплю. Довелося переселитися в Мюгельзее. Берег озера білів від полотняних наметів. Сюди збиралися берлінські безробітні, що лишилися без квартир. Але подекували, що й звідси поліція незабаром почне виселяти.

У цьому місті з наметів знайшлися у Фарна товариші, що почали схиляти його до поїздки в Союз Радянських Республік. Історія з Карлом Бунке стала їм відомою. Всі були певні, що скляний король просто «зняв» зі свого шляху небезпечного винахідника. Шкодували, що разом з винахідником загинув і винахід. Говорили про умови роботи винахідників у Країні Рад.

Незабаром для Фарна справді з'явилася можливість поїхати до СРСР як фахівцеві, майстрові автозаводу. З Москви його направили на Магнітобуд до авторемонтних майстерень.

..

Ганс Фарн повертався вантажною машиною з соціста. Місто вже будувалося. Вдалині від заводської дільниці здіймалися вгору корпуси струнких будівель. Дивлячись на них, Фарн пригадав скло Бунке. Пригадав і похитав головою. Згадки були важкі.

Тритонку м'яко гоїдало, сердито плювався газом мотор. Це був пробний перебіг Фарна на машині, до якої він застосовував свій винахід. Майстер знав, що результати впертої праці блискучі. Ввівши додатковий жиклер, винахідник досяг величезної економії бензину й мастила. Він вирахував, скільки збережуть пального дві сотні машин на будівництві. Виходило, понад десять тисяч карбованців щомісяця.

На залізничному переїзді Ганс Фарн раптом почув крик і пронизливі сюрчки. Перед машиною виросло двоє. Вони махали руками й дико кричали.

— Стій! Стій! — почув Фарн і зменшив хід. Машина зупинилася. Двоє п'яних у брудних кепі лізли на підніжку.

— Вези нас у барак! — наказав один з них, зеленоокий, з тарганячими вусами. — Вези, й нікотерих гвоздів! Фарн зрозумів.

— П'яшчуг не вожу! — відповів він, включаючи мотор. Машина рвонула вперед, п'яні відскочили.

Цієї хвилини по шосе проходила мимо Саша. Вона працювала на комсомольській домні ученицею-клепальницею під наглядом бригадира Богатирьова. За декаду дівчина досягла великих успіхів і могла вже самостійно проводити клепання. Твердо і впевнено тримала в руках пневматичний молот.

— Будуть з неї люди! — коротко охарактеризував Богатирьов її роботу.— Завзята й розумна.

Увага хуліганів звернулася тепер на Сашу. Один з них, з опухлим червоним обличчям і босий, підскочив до дівчини.

— Куди поспішаєш, кралечко? — дихнув він горілчаним перегаром.

— Геть з дороги! — крикнула Саша. Але хуліган рвонув її за кофтину.

— Лягай, кралечко, лягай,— захарчав він.— При дорозі, при травиці, при гарячій дівиці...

Дівчина рвонулась, але п'яні руки міцно схопили її за шию. В цю хвилину почувся застережливий крик другого напасника. Босий розняв пальці й побіг убік. Саша глянула: вдалині стояло авто, а до неї поспішав на поміч білявий широколиций хлопець у шоферських окулярах і з револьвером у руці.

Хулігани встигли зникнути. Але Саша була стривожена не тільки нападом на неї. Нова, незрозуміла тривога налила їй руки й ноги важким оловом. Коли до неї підбіг Фарн (це був він), один із хуліганів, тікаючи, озирнувся й на мить, як здалося Саші, застиг. Їхні очі стрілися. Від котячих зіниць по серцю пройшов гострий холодок. Який огидливий погляд! Раз зустрівшись з ним, уже не можна було його забути. Він викликав неприємну холодну дрож, наче від лихоманки.

— Він не зробив вам нічого лихого? — чемно запитав Фарн.

Саша щиро подякувала йому за допомогу.

— Ганс Фарн! — відрекомендувався тоді її білявий захисник.

— Саша Васнецова! — відповіла вона.

Обоє стали серед шляху, роздивляючись зацікавлено одне одного.

— Вам куди? — запитав Фарн.

— На домни.
— Будь ласка, я підвезу вас.
— Дякую, я звикла пішки,— відмовила Саша. Але Фарн, обережно взявши її за руку, повів до машини.
— Сідайте поруч. Так, сюди. За п'ять хвилин будемо на місці.
Авто плавно рушило.
Так Саша познайомилася з Гансом Фарном.

Розділ п'ятий

1

Минуло вже десять днів, як Саша на будівництві. За цей час дівчина двічі бачила Матусевича, але обидва рази не вдалося поговорити з ним ближче. За роботою майже не згадувала про нього. Адже перші дні їй згадувати когось було ніколи.

Десять днів устигли змінити Сашине обличчя. Вона засмагла, трохи схудла, її крутий лоб пошерх і лупився від сонця.

У перші дні роботи пневматичним молотом руки на кінець зміни робилися дерев'яні й тремтіли. Але незабаром Саша звикла, руки перестали дерев'яніти, і втома за одну-дві години відпочинку зникала.

З кожним днем наближається строк пуску перших двох домен. Удень і вночі йде kleпання кожуха домни. Давно вже знесли з доменної дільниці високу бетоно-розливну щоглу, що бетонувала площадку під домни. На її місці піднісся вгору ще вищий і могутніший кран-вежа.

Уперті в роботі такалажники подають нагору й установлюють металеві листи. І тоді біля них з'являються не менш уперті kleпальники. Треба щільно з'єднати обшивку, міцно skleпати її, без найменших дірочок і щілин. Як велетенські фантастичні джмелі, пудуть тоді свердловальні машини, і стрекіт пневматичних молотів нагадує далекі кулеметні трелі. І це створює ще більше враження бойового фронту.

Kлепальники знають: з кожною заклепкою все міцніше охоплюють масивну доменну постать багатотонні пояси металевих листів кожуха. Знають, що залишилися лічені дні до пуску домен. І тому в них такі зосереджені

обличчя і з-під насуплених брів блищать такі уважні очі.

Після роботи бригада Богатирьова зібралася на коротку летючу нараду.

— Довго говорити нічого,— почав Богатирьов, пригладжуючи п'ятірнею неслухняний чуб.— Завтра починається клепання конструкції третьої й четвертої домен. Клепальників не вистачає... Треба нам, дорога братва, збільшити виробіток.

Він замовк. Бригада мовчала. Зненацька серед клепальників хтось різко поворухнувся.

— У мене запитання манюне.

— Давай, Чівічалов.

— Для якої це мети й радості ми збільшуватимемо виробіток?

Сказав і замовк, наче сховав під шапку своє плеска-те обличчя.

Богатирьов нетерпляче знизав плечима.

— Ти ж чув, для чого? Немає клепальників. А завтра ще на двох домнах почнеться клепання. З нашої домни одну бригаду туди забирають. Отже, нам треба збільшити продуктивність праці, щоб пустити в роботу дві домни до першого жовтня.

— Дозвольте мені ще,— знову висунувся з-за спин товарищів Чівічалов.— Виробіток збільшити можна, але нехай нам і розцінки збільшать.

— Та ми ж по тридцять п'ять карбованців за сотню дюймових заклепок одержуємо. Понад двісті карбованців вигонять з нижчою, ніж у тебе, Чівічалов, кваліфікацією. А ти й триста заробиш на місяць.

Складені в трубочку й витягнуті вперед губи Чівічалова заворушилися.

— Всіх грошей не заробиш на Магнітці,— кинув він,— а, промезду прочим, розцінки нам треба збільшити. Не тридцять п'ять за сотню, а п'ятдесят. А без нас вони однако-во не обійдуться.

— Хто це «вони»? — враз скипів Авдеев, і глибокий шрам у нього на підборідді потемнішав.— Робітники? Це «вони»? Для кого будуюмо? З кого рватимемо? З самих себе, товаришу Сергій Чівічалов!

— Рвача й товаришем не можна називати,— гукнула з місця Саша, в якої вже давно кипіло серце від слів Чівічалова.— У нас завдання щодня ставити бригаді сто

п'ятдесят заклепок, а я пропоную висунути зустрічний план — двісті заклепок.

— І ні на одну менше,— додав Авдеєв.

Цю пропозицію ухвалила одногослосно вся бригада. Тільки Чівічалов голосував проти.

— А ти, дівчисько,— крикнув він Саші,— чи зумієш сама хоч п'ять заклепок за день поставити? Ти, мабуть, тільки стрічні плани висувати вмієш!

— Про Васнецову мовчи,— заступився Богатирьов.— З неї незабаром буде справжній клепальник. Йй уже й тепер можна доручати самостійну роботу. Коли б ти так учився, як вона. Я тебе, Чівічалов, уже давно помітив. Ти спочатку тишком-нишком, а це вже відверто проводиш серед клепальників антипролетарську лінію.

— У нього своя лінія — «довгий» карбованець! — додав Авдеєв.

Навколо зареготали.

На цій нараді богатирьовці ухвалили викликати на соцзмагання бригаду клепальників Мартинова. Це був новий удар по Чівічалову. Розгублено кошлатив він своє мащене вазеліном, наче прилизане коров'ячим язиком, блискуче волосся.

*

Гаряче вугілля в горні раптом надувається кривавими бульбашками, й порив вітру розносить на всі боки іскри й димок. Обжимка міцно затискує червону, розпечену заклепку. Саша надавлює курок пневматичного молота. Руки з силою сіпає, скрегіт і деренчання наповнюють вуха. На лобі в Саші надулися сині жили.

— Правильно,— підбадьорює десь збоку Богатирьов.— Міцніше тримай, Васнецова, в руках молот. Не хили його вбік, не хили! До себе, так!

Обжимка тріскається.

— А, чорт! — лається Саша.— Двох заклепок не витримала, клята.

— Ковальської роботи,— каже Богатирьов.— А от американська обжимка кілька років живе.

Саша з досадою роздивляється дві половинки металевої чашечки обжимки, потім з серцем кидає її вниз.

— Що, досадно? — питає бригадир. — У мене в самого кипить від такої справи в грудях.

І знову застрекотів молот.

За дві години до кінця зміни робота спинилася. Невистачало стисненого повітря. Незабаром виявилось, що в компресорній завалився стовп електролінії. Через замикання струму з стіною компресор зупинився.

— От лиха година! — лаявся Богатирьов. — Знову простої! Наші компресори й так дають лише двадцять п'ять кубічних метрів стисненого повітря замість шістдесятьох. А тут ще стовп триклятий не встоїть на своєму місці.

Стовп незабаром підняли, але бригада клепальників прогаяла через цей випадок п'ятдесят хвилин.

— От піди розбери, в чому тут справа, — розвів руками бригадир. — Упав стовп — і крапка. Але від якої такої злополучної причини він упав? Стовпам на будівництві по штату падати не належить.

— На шкідництво натякаєте, чи що, товаришу Богатирьов? — запитала Саша. — Що ж, можливо. Класова боротьба точиться, вона лише набула інших форм.

— Та хто його знає. Може, шкідництво, а може, російське нехлюйство. Проте й нехлюйство, на мою думку, не краще від шкідництва. Одна ціна. Ну, як можна розглядати ось такий випадок: наказали мені нещодавно перевести шість комсомольських бригад залізомонтажників з нашої домни на першу. Я виконав розпорядження. А потім виявилось, що на першій домні невивстає обжимок.

— А на нашій?

— А наша домна обжимками була забезпечена. Прогаяли клепальники загалом годин п'ятдесят. За цей час вони могли поставити щонайменше чотириста заклепок.

— Так, багато ще у нас неполадок і нехлюйства, — зітхнула Саша. — Але ж і караємо ми цю наволоч, що винна в затримці будівництва, нещадно караємо!

Проте ніяке нехлюйство, ніяке приховане й відверте шкідництво класових ворогів не могло зупинити ходу робіт на великому будівництві. Магнітогорськ невпинно ріс. Дедалі більше розгорялася боротьба за темпи. Могутні механізми полегшували людську працю. Все вище й вище росли труби мартенівського цеху. Наче вартові, стали в ряд тридцятишестиметрові велетні-скрубери на Коксо-

хімі, день за днем, година за годиною, вдягалися домни в металеві шоломи.

— Домахо ти наша, Домахо! — жартував Богатирьов.— Ой, і гарячою ж ти будеш незабаром, з вогничком будеш, тіточко Домахо!

Незважаючи на часті простої через брак стисненого повітря або електроенергії, бригада Богатирьова вже через три дні зуміла перекрити зустрічний, давши замість двохсот двісті сорок заклепок на день.

Богатирьовці не словом, а ділом били опортуністів і рвачів.

Партійний організатор бригади Тиміш Авдеев щовечора обговорював разом з бригадиром роботу зміни. Два товариші сідали поруч на койці й запалювали.

— Ну, значить, кого на голову? — починав Авдеев.

— Головуй, брате, ти, я буду доповідачем,— усміхався Богатирьов.

— Гаразд. Викладай усе.

— Сьогодні в нас зранку затримка трапилася на десять хвилин. Не було потрібної кількості заклепок. Я думаю, що перед початком роботи треба завжди підбирати заклепки потрібного розміру, щоб потім не гаяти на це дорогого часу.

— Треба встановити таке правило,— зауважив Авдеев,— щоб за п'ятнадцять хвилин до гудка бригада була вже на своєму місці. Інакше в нас траплятимуться затримки, ми не зможемо працювати безперебійно. А не організувавши як слід роботи, нема чого говорити про високі темпи. Ми перекрили зустрічний, бо завели міцну дисципліну, кожному бригадирові даємо заздалегідь чітке завдання.

— Ну, на двохсот сорока заклепках зупинялись не можна.

— Не можна. Треба боротися за ще більше піднесення темпів. Інакше не пустимо своєчасно домен.

Якось Саші довелося працювати поряд з Чівічаловим.

— А, товаришка Васнецова зі мною заклепочки ставить,— протяг він з лукавою, отруйною усмішечкою.— Дуже приємно мені, промезду прочим, пересвідчитися, що ваша милість правильно молоточок у руках тримає. Вчора я взяв, що ви на курсах десь училися й комсомолом до нас з самого центра прислані. Вибачайте, що раніше вам «ти» казав.

Саша мовчала.

— Колись і я вчився. Історію, хе-хе, частенько почитував. Греки там усякі, римляни... І, промезду прочим, про крила Ікара читав. Я його добре й досі пам'ятаю, цього Ікара. Зліпив він собі, стало быть, такі крильця з воску і — фюїть! — до сонця полетів. А сонечко його крильця, хе-хе, взяло й розтопило. Упав тоді Ікар і вбився...

— Для чого це ви мені розповідаєте? — насупилася Саша.

— А так, для прикладу. Приклад такий може бути, хе-хе... Ми теж зараз, стало быть, до сонця линемо. Чув я недавно: «наше сонце — комунізм, до нього летимо...» Вірші такі читав зі сцени один парубійко. Отут-то я й згадав крильця Ікара. Коли б нам тее... сонечко наших крилець не розтопило. Високо літаєш, падати буде важенько... Темпи, перетемпи, а крильця-то воскові, хе-хе...

Гострий холодок, передвісник гніву, кольнув у серце Саші.

— Ми ще ні разу не падали і падати не збираємось,— відрубала вона,— а ось такі, як ви, майстре Чівічалов, падали й незабаром востаннє впадете.

— Ой, ж-жах як-кий!..— з удавано зляканим обличчям вигукнув Чівічалов.— Не лякайте мене, будь ласка, я й так з дитинства переляканий...

— Ні, ви просто з дитинства, мабуть, мішком з-за рогу прибиті і втратили здатність розуміти, що твориться навколо,— відповіла Саша й натиснула курок молота. Його тріскотнява заглушила слова Чівічалова.

* *
*

Коли Чівічалов повертався з роботи, хтось поклав йому руку на плече.

— Поспішаєш, дядьку?

Чівічалов озирнувся й побачив зеленоокого робітника з настовбурченими, як у таргана, вусами.

— А що тобі до того, чи поспішаю я, чи ні?

— Справа в мене є.

— Яка така справа? Ти сам хто будеш?

— Старий станеш, як усе знатимеш. Зайдімо до їдальні, почастую.

— Чим? Пісним борщем?

Зеленоокий озирнувся і блиснув перед очима Чівічалола півлітровкою.

— От вона! От! — сказав він. — Мамаша наша.

Чівічалов ураз подобришав.

— Яка справа в тебе, хлопче, не знаю, а от що ти обминати «сухий закон» на Магнітці вмієш, це я бачу.

— Під полою застрелитися можна, не те що гірку смоктати, — серйозно зауважив невідомий робітник і чванливо покрутив свої вуса. — Спец, можна сказати...

Нові знайомі сіли в найдальшому кутку ідальні за столиком і взяли собі вінегрет.

— Відкіля ти, чарочко христова? — запитав зеленоокий.

— З Ростова, — відповів у тон йому Чівічалов.

— А документ є? — настоював зеленоокий.

— Нема, — так само відповів Чівічалов.

— Тут тобі й тюрма! Твоя черга, дядю.

Чівічалов нахилив голову під стіл, затулившись рукавом. Забулькала горілка. В зелених очах його товариша по чарці блиснув радісний вогник.

— Ти, дядю, добре знаєш бабочку, котра сьогодні поряд з тобою клепала? — нахилився він до Чівічалола.

— Яку таку бабочку?

— А ту, що працювала з тобою сьогодні. Хто вона й звідки?

— Звідки ти знаєш, хто був зі мною сьогодні поряд? Цікавився, мабуть? Вона — центральна персона, з центра. З якого — не відаю, але штука міська. Та навіщо це тобі, друже сердешний? Коханочка?

— Ні, тут інша історія, — ухилився новий знайомий. — От скажи її ім'я-прізвище.

— Васнецова. Сашкою звать, здається.

— Васнецова!.. Сашка!.. — відкинувшись раптом на спинку стільця, зашепотів зеленоокий. — Сашка?.. Ну, значить, вона й є...

Його ліва рука упала вздовж тіла, а правою він м'яв на тарілці, не помічаючи цього, вінегретне місиво.

2

На стовпі дві дошки з стрілами й написами. Обидві вказують шлях, одна — «на домни», друга — «на Коксохім». Вилкою розбігалися тут дві путі, і, перестрибнувши

через рейки й місточки над рівчаками, кожна побігла до призначеного їй місця.

Саша на льоту схопила афішку й знову пришпилила її між двох дошок з написами. А коли прочитала й повернулася, щоб іти, чомусь уся здригнулася й зупинилась. Перед нею стояв Матусевич.

— Здрастуйте, Сашо! — сказав він, прикладаючи два пальці до козирка свого білого картуза.— Здрастуйте. Не забули мене?

— Ні, не забула, товаришу Матусевич.

Вона стояла перед ним, освітлена сліпучим сонячним промінням, у червоній хустці, засмагла, посміхаючись білими зубами.

— Ну, як ви тут? Звикли вже, задоволені роботою? — питав начальник дільниці.— От і чудово! Виправдовуєте комсомольське звання?

Обоє замовкли, наче не знали, що далі казати одне одному.

«А він схуд, бідолаха,— подумала Саша, дивлячись на нього.— Ще б пак, нелегко діставати перемоги на дільниці!» І наче у відповідь на її думки Матусевич сказав:

— А я вдень і вночі на будівництві. Треба за всім наглядати особисто. Справ у мене, Сашо, сила-силенна. Але так хочеться хоч на годину вирватися за озеро в степ!

Невловимий смуток, як здалося дівчині, майнув у сірих очах інженера. Майнув і зник.

Саша пильно глянула йому в обличчя, і їхні погляди стрілися. Щось сподіване, радісне ховав його зір. Одна мить — і паче вони сказали одне одному щось важливе й дуже значне. І дівчина одразу відчула, що схвильована вона несподівано й глибоко.

«Що це таке? Чого? От... ненормальна!» сердито подумала, намагаючись оволодіти собою.

Він ступив крок до неї.

— Сашо, ви знаєте, я часто згадую нашу подорож по Білій. Це завжди викликає в мене такий чудний, ну як це сказати,— незрозуміло-неспокійний настрій. Одного разу я навіть подумав, чи не образив я вас чимсь у дорозі. І сам не знаю, чому це спало мені на думку. Може... може, тому, що я подумав, чи не загубив вас...

Знову вітер з-за Уралу розмахував і розмахував білою афішкою. У Сашиних руках з'явилася булавка. Зірве ж

вітер легкий аркушик. Шкода, адже афішка про виробничо-технічну нараду, кожний тут, на перехресті доріг, прочитав би її. І вже довгі пальці, такі моторні дівочі пальці, схопили папірець за краєчок і, притримуючи його, пришилиюють булавкою.

Підійшов Матусевич, хотів допомогти Саші, але яка ж тут допомога — вдвох один папірець пришилиювати? Певно, заважав більше цей худорлявий інженер з очима кольору гартованої сталі. І незграбний який — треба афішку тримати, а не теплі моторні пальці Саші...

* *
*

Простоявши в черзі за вечерею, Саша спізналася на виробничу нараду. Коли вона прийшла до червоного кутка, зі сцени вже промовляв плечистий чолов'яга з карими очима. Це був Шалигін. Вимахуючи в повітрі широкою долонею, мов лопатою, він громив знеосібку та зрівнялівку.

— Копійка щербата — ось ціна всім оцим резолюціям і постановам, — почула Саша його слова. — Тут потрібні не постанови, а діла. Поки кожний механізм не матиме свого постійного господаря, простої машин через поломки не зникнуть. Моя бригада ліквідувала простої на екскаваторі тому, що ми перейшли на госпрозрахунок — раз, ліквідували знеосібку та зрівнялівку — два!

— А «три» де? — докинув хтось.

— Не іронізуй, товаришу. Три — це правильна організація праці.

Після Шалигіна промовляв якийсь Гвоздьов, бригадир-арматурник.

— Товариші, — почав він і зупинився, обводячи всіх очима. — Товариші... — І враз наче прорвало його. Слова полетіли роєм, доганяючи одне одного. — Ось тут тількино обвинувачували мене, що моя бригада виконала план лише на сорок процентів. Товариші, та ви самі подумайте, які в нас умови? Візьмемо спочатку воду. Вона скрізь сира. Окропу немає. В їдальнях черги, хліб невипечений. Чобіт не дають!..

— Личаки ж у тебе є, братішко! — гукнув з місця Шалигін.

— Личаки — не чоботи, гвіздка не затримують, скалі-

читись можна. Та й личаків неvistачає. Ну, є й прогульни-ки в моїй бригаді. Як ти його примусиш робити, коли він, приміром, не хоче?

— Викидати геть таких — і все! — подав репліку, не втримавшись, голова наради керівник цехових професій-них комітетів на дільниці Куховар.

— А ось узяти таке, — продовжував Гвоздьов, не звер-таючи уваги на репліку. — Я бригадир, я сам добре пра-цюю, але в бригаді майже половина новаків, учнів, вони не вміють працювати. Ось таких, я думаю, треба вики-дати, вони непотрібні будівництву, такі тільки плани зривають...

— А прогульники не зривають? — крикнув з місця Ві-терчук.

— Що? — наставив до вуха долоню Гвоздьов, — про-гульники? Прогульник усе ж таки користь дає. Сьогодні він, приміром, прогуляв, зате завтра працює. А новак, учень, той хоч і не прогулює, але й робити зовсім не тя-мить...

Таке твердження, мабуть, зовсім вивело з рівноваги секретаря комсомольської організації.

— Дайте слово! — гукнув він.

Слово йому дали. Вітерчук свою промову почав з того, що, здерши з голови незмінний картуз, енергійно махнув ним у повітрі.

— Ви чули, товариші, цей виступ? — вигукнув він. — Чули всі виступ Гвоздьова? Ось зразок опортунізму, невміння керувати бригадою. А товариш Гвоздьов, здається, ще й комсомолец. Його бригада на шістдесят процентів недовиконала місячного плану арматурних робіт, і все че-рез що б ви думали? Через гливкий хліб і сиру воду! Брак достатньої кількості кип'яченої води й невипечений хліб — це, безперечно, дуже важливе питання, це — наші неполадки й хиби. З цим треба вести непримиренну бо-ротьбу до перемоги. Але, товариші, всі ми їмо цей хліб, всі ми однаково п'ємо цю воду, стоїмо у чергах в їдаль-нях. І Шалигін, і Сагадеев, і Шайхутдінов, і Улогов, і Буховцев — та всі наші найкращі, найвидатніші брига-дири, всі вони знаходяться в однакових з товаришем Гвоздьовим умовах. Одначе бригада Улогова поставила світовий рекорд у роботі землекопів, бригада Шалигіна перевищила завдання, інші бригади теж подають зразки ударної, героїчної роботи, самовіддано змагаються за

своечасне закінчення Магнітогорська. А бригада Гвоздьова підкачала.

— Зовсім засипалась, — гукнув Маркел Маркелович.

— Правильно, засипалась. Чому? Та тому, що товариш Гвоздьов нездатний, кепський бригадир. Він пояснює невиконання плану тим, що в бригаді в нього, мовляв, багато новаків. Ні, кепський той командир, що тільки сам уміє добре стріляти, а не може навчити цього і солдатів. Треба навчити учнів правильно організувати роботу. Викинути з бригади новаків легко, але ставити так питання не можна. У нас кожний робітник дорогий. Магнітобуд — школа кращих методів роботи й темпів, отже, не викидати новаків треба, а вчити. А тих людей, котрі нам сходять, класово-ворожий елемент, прогульників, рвачів — геть із будівництва!

Вітерчук з розгону насадив собі на голову шкіряний кашкет і пішов на своє місце. Останнім промовляв товариш Куховар. Він коротенько підсумував робітничі виступи.

— План мусимо виконати, — говорив він, — навіть коли доведеться зовсім не сходити з риштовань. Згадайте, товариші, «гору», греблю. Там робили останні дні беззмінно. І коли в кого є які вагання, треба ліквідувати їх зразу. Партія й уряд дали нам наказ, його треба виконати...

Нарада кінчилась опівночі. Надворі розкинула темні й теплі обійми липнева ніч. Ішла вона з-за Уралу-ріки, з глибокого незайманого степу.

Виходячи з приміщення, Саша зустрілася з Гансом Фарном і Улоговим. З відомим бригадиром землекопів дівчина познайомилася ще другого дня після свого приїзду до Магнітогорська. Землекопівські бараки були поряд з «доменцями».

Додому пішли втрьох. Фарн заходився розповідати про свою роботу, про експертну комісію, що мала другого дня перевірити його винахід.

Перейшли центральне шосе, що йде від вокзалу мимо заводууправління. Ліворуч, на узгір'ї, замерехтіли освітлені вікна квартир інженерно-технічного персоналу. Трохи осторонь, удалині від інших будівель, зеленіла смужка самотнього вікна. Улогов зненацька чомусь занепокоївся. Кілька разів зупиняючись, дивився на той одинокий

зелений вогник, ніби чиєсь невідоме вікно мало незвичайну магнітну силу. Нарешті, він не витримав:

— Ну, на добраніч. Я вас кидаю.

— Куди ви? — здивувалася Саша.

— Шалигін іде за нами. Я забув, що маю повідомити його сьогодні про одну важливу справу. Піду його шукати.

Проте Улогов сказав неправду. Коли темні постаті його супутників зникли вдалині, він повернувся й попрямував на далеку зелену смужку.

Вікно зсередини завішано темною шторою, але один бік її закотився й утворив незахищену від стороннього ока широку стрічку, звідки йшло м'яке зеленувате світло.

Побачити що-небудь у кімнаті знадвору було важко. Даремно Улогов заходив з усіх боків, стаючи навшпильки. Йому видно було тільки край столу та якусь олеографію на стіні. Нарешті, він знайшов невеличкий пагорок, з якого можна було побачити й частину другої стінки.

Зненацька на стіні хитнулася тінь. Яскраво вималювався немов на екрані, профіль нахиленої голови. Очевидно, хтось сидів за столом перед лампою.

Навколо тисячею таємничих стуків і шерехів дихала ніч. Зеленувата осяйна стежечка падала з вікна в темряву й губилася в її безодні. Улогов напружував зір, ніби намагаючись роздивитися щось химерне, страшне своєю загадковістю.

Низько черкнув землю кажан. Цвіркун заспівав у бур'яні свою нічну любовну пісеньку. Позаду, з будівництва, нісся неясний гул. Ще густішою здавалася задушлива темрява липневої ночі. Десь у степу спалахнуло криваве око далекої блискавиці.

Раптом Улогов здригнувся. Голова на стіні зникла, і в ту ж мить небачена рука відгорнула штору набік. До скла притулилося чиєсь біле обличчя. Улогов легко впізнав у ньому інженера Незнамова.

3

До пуску перших двох домен лишалося сімдесят п'ять днів. На п'ятнадцять днів раніше від цього строку мусив бути пушений коксохімічний комбінат, щоб створити потрібний запас коксу для домен.

Строки напружені. Кожний день узято на суворий облік. Траплялися часто такі дні, що Матусевич по двадцять годин не кидав контори. Його кабінет був центром, головним нервом, від якого в усі боки тисячею незримих дротів летіли накази й розпорядження і куди поверталися вони щогодини у вигляді біленьких папірців-рапортичок і зведень про виконання плану.

За сімдесят п'ять днів до пуску заводу треба було виконати на домнах виключно грандіозні роботи. Необхідно було поставити колошникову площадку та газопроводи, закінчити величезне приміщення для повітродувки, змонтувати два котли, вкласти у вісім кауперів сім мільйонів триста вісімдесят тисяч штук цегли. Сьогодні Матусевич одержав підраунок наміченої роботи. На одних лише домнах за сімдесят п'ять днів треба було прокласти п'ятнадцять кілометрів водопровідних і каналізаційних труб, укласти сорок п'ять тисяч кубічних метрів бетону, дати вісім з половиною тисяч тонн змонтованих конструкцій.

Кожні два-три дні Матусевич викликав до себе виконробів і начальників робіт, вимагав звітів і інструктував. Разом з начальником дільниці працював Маркел Маркелович. Він жив між будівництвом і конторою. Грандіозна програма робіт у стиснуті залізні строки вимагала максимальної чіткості в роботі, великої плановірності. Треба було якнайшвидше закінчити на ходу перебудову партроботи за принципом ланкових осередків, зміцнити партійним керівництвом нічні зміни. Треба було досягти встановлення персональної відповідальності кожного комуніста за доручену йому справу, за виконання планів кожної площадки, якою керує осередок.

— Тепер кожний фактик,— говорив Маркел Маркелович,— кожний найдрібніший, з першого погляду, фактик набирає важливого, серйозного значення. Так, так. Треба навчити кожного безпартійного робітника і комуніста своєчасно реагувати на прояви правого опортунізму й «лівих» закрутів.

Матусевич підводить на секретаря партколективу обважнілі повіки. Смертельна фізична втома залягла в них олов'яним тягарем.

— Ось вам ще «фактик»,— каже він.— На Коксохім і досі не прибули крани «кеннеті». А для монтажних робіт вони дозарізу потрібні. І ось, коли я особисто натиснув

на іржаву бюрократичну пружину, крани з'явилися за одну добу. Без натиску — затримка на місяці.

Маркел Маркелович довго говорить про вжиті заходи до зміцнення партійного керівництва профорганізацією й комсомолом. Матусевич слухає, не відриваючи очей од папірців, які методично дістає з папки його ліва рука. На папірцях стовпчики цифр, викладки розміток, рапортів. Кожний папірець дихає живою мовою виконробів, техніків, начальників окремих робіт. Кожний папірець рапортує, просить, скаржиться, кричить. У сусідній кімнаті стриманий гул голосів — там бригадири укладають договори на соцзмагання, приходять робітники самозакріплюватися на будівництві. Крізь гул раз у раз проривається цокання машинки Іди Абрамівни. Зненацька Матусевич лягнув себе долонею по лобі й хутко підвівся.

— Маркеле Маркеловичу, — крикнув він. — Нам же треба йти на випробування винаходу Фарна. Ми можемо спізнитись.

Маркел Маркелович позирнув на годинник і тільки рукою махнув.

— Ходімте, — сказав він. — Справи, справи сипляться звідусюди. Я сам іноді дивуюсь: як я умудрюсь скрізь устигати...

Коли Матусевич і Маркел Маркелович прийшли до авторемонтних майстерень, експертна комісія була вже в повному складі. Ганс Фарн щось пояснював горбатову маленькому дідусеві з заводууправління. Дідусь поважно хитав головою і, тикаючи пальцем у мотор автомашини, раз у раз питав:

— А це? А це?

Інші чотири члени комісії, інженери-фахівці й представники робітничих організацій, півколом обступили винахідника.

Матусевич тепло привітався з Фарном.

— Ну, ну, показуй, дорогий товаришу, свій жиклер, — усміхнувся він кутиками губ.

Фарн весело заметушився.

— Прошу! — сказав він. — Для того щоб пустити машину, потрібно було спочатку трохи розігріти її, періодично заводити мотор. Тепер у мене мотор пускається автоматично, цим досягається економія в бензині, в мастилі, ну, звичайно, й швидкість виїзду. Це особливо важливо для пожежних машин.

— Учора, шановні колеги, як вам відомо, було проведено попереднє випробування винаходу, — заговорив горбатий дідусь. — Щодо економії, то наведені підрахунки говорять нам про те, що... — дідусь витяг з пузатого портфеля аркушик паперу, — що, вводячи додатковий жиклер, товариш Ганс Фарн досяг великих результатів, а саме: кожна машина на рік зберігає дві тисячі сто шістдесят літрів бензину...

— Дві тисячі літрів! — сіпнувся Маркел Маркелович. — От! Дві тисячі літрів для пролетарської держави. Чудово! Чудово!

— Строк експлуатації мотора збільшується на перебіг у чотириста-п'ятсот кілометрів, — продовжував дідусь. — Таким чином, загальна економія на одну машину в рік визначається в сімсот карбованців. Двісті п'ятдесят автомашин Магнітобуду збережуть, таким чином, щороку сто сімдесят п'ять тисяч карбованців.

Дідусь повернувся й легко вклонився в бік винахідника. Фарн відповів йому таким же кивком голови. Матусевич, що не виносив жодної зайвої церемонності, іронічно всміхнувся.

— Винахідника треба преміювати. Я гадаю, що, крім грошової нагороди...

— Я не візьму грошей, — заперечливо підвів руку Фарн. — Хай моя премія йде туди, — махнув він у той бік, де здіймалися кістяки домен. — Хай вище ростуть труби, щоб побачили їх і он там...

— За кордоном їх уже побачили, Фарн, — сказав Матусевич. — А от на курорт ми тебе пошлемо. Крім того, я пропоную порушити питання про нагороду товариша Фарна орденом Леніна. Це вже не перший його винахід. Фарн працює рік на нашому будівництві, і його відданість роботі не раз уже відмічали газети. Фарн героїчно змагається за виконання промфінплану. Він видатний боєць-винахідник трудового фронту й почесний пролетар з сім'ї пролетарів Заходу.

— Орден Леніна мені? — зашепотів Фарн, і очі його заблищали вологою. В уяві постав Ленін — такий, якого знав з портретів: Ленін над «Правдою», Ленін у профіль, Ленін, що промовляє з броньовика, Ленін — керівник світової революції...

— Треба запропонувати всім нашим господарникам, — сказав Маркел Маркелович, — негайно застосувати

винахід Фарна. Так, так, це теж фактик, товаришу Матусевич.

— Факт,— суворо сказав начальник дільниці.

* *
*

Увечері Саша грала в ленкутку в шашки з Фарном. Фарн двічі запер Сашину дамку.

— Ви ж винахідник, прем'йований винахідник,— сміялася Саша.— Що ж тут дивного, що ви б'єте мене? Але, стривайте, стривайте, я відіграюсь...

Вона з рішучим виглядом утретє почала розставляти шашки. Хоч і жартувала, але в глибині серця ворухився жучок досади.

— Почекайте, ми з вами, Фарн, зустрінемося в тирі, з рушничкою. Отоді побачимо, хто кого!

— Побачимо, товаришко Васнецова.

Двері рипнули, й на порозі з'явився Чівічалов. Оглянувши кімнату, він, звиваючись між стільців, мов вужак, попрямував до Сашиного столика. Ще здалека він приклав з таємничим виглядом два пальці до уст і, опинившись біля Саші, нахилився до неї.

— Вам чого? — відсунулася вбік дівчина.

— Треба вам слівце шепнути по секрету.

— Який секрет? Говоріть тут.

Чівічалов наблизив витягнені в трубочку губи до Сашиного вуха. Вона почула гострий нудотний запах вазеліну; що йшов від прилизаного проділу Чівічалова.

— Вас шукає товариш начальник дільниці. Інженер-с, хе-хе...

Саша встала.

— Ви правду кажете? Де ж він?

— Ось тутечки зараз, надворі. Побачив мене й питає: «Де тут,— каже,— товаришка Васнецова?»

— Вибачте, Фарн, мене кличуть,— звернулася дівчина до свого партнера і пішла до дверей.

Матусевич чекав на неї. Ще з ганку Саша побачила його знайому постать, що прямувала їй назустріч.

— Ви, може, здивуетесь,— сказав він, міцно стискаючи її теплі руки.— Я зайшов за вами, Сашо. Сьогодні в мене зовсім несподівано трапилася вільна годинка, і я так давно вас бачив, Сашуню. Ходімте куди-небудь... Підете?

Але Саша зовсім не здивувалася з такого несподіваного візиту. Це було дивно, але Саші здалося, що так воно й повинно бути. Вона одразу відчула, що Матусевич перебуває під впливом якогось бурхливого почуття, перебуває в тому стримуваному збудженому настрої чоловіка, який інстинктивно відразу ж вгадує кожна жінка. Раніше в таких випадках Саша завжди якось мимоволі вся насторожувалась, здавалося, що тоді навіть зір і слух її напружувалися, робилися гострішими. Нічого подібного тепер не було. Дівчині здалося, що це так і мусить бути, та й не могло бути інакше. Йй було навіть приємно відчувати потиск сильної руки Матусевича.

— Куди ви хочете йти? Куди? — з жартівливо удаваним ляком спитала вона.

— Куди? В степ, на Соснову гору.

— Що ви? Там вовки, ще з'їдять нас...

І, говорячи так, уже йшла, йшла слухняна, притихла, не виймаючи своєї руки з сильної руки Матусевича.

На узгір'ї зупинилися й озирнулися назад. Сонце тільки-но зайшло, і захід був рожевий. Внизу розкинувся Магнітобуд з хороводом труб, тепляків і риштовань. Електрика ще не горіла, але все будівництво було охоплено химерним жовтокарміновим вогнем. Рожеві хмари над скруберами Коксохіму, здавалося, тріпотіли від чийогось подиху.

Повільно йшли Саша і Матусевич уложистими схилами вгору, тримаючи напрямом на дві низенькі горбаті сосни над кручею. Тут, під кам'яною кручею, в тому місці, де довгаста похила Соснова раптом обривається вниз брилами каміння, що прорвалося з надрів на білий світ, у затишному куточку сіла Саша на сірий валун. Матусевич примостився поруч. Після заходу сонця в ліловому присмерку різко, мов пропелери, тріщали навколо крильцями великі степові коники, перелітаючи з місця на місце.

Саша нахилилася й схопила круглий гладенький камінчик.

— Ану, хто далі? — крикнула вона й пошпурила камінчик униз. Він зник у попелястих сутінках, і якусь мить обоє прислухалися до звуку його падіння.

— Далеко, — сказав Матусевич, — але я можу кинути далі. З фізкультурою я приятелюю.

Він розмахнувся й кинув, і знову обоє прислухалися. Камінь глухо впав десь унизу.

Саша засміялася.

— Хто ж далі? — спитала вона. — Не можна розібрати. Мабуть, і ви далі, і я далі. В мене м'язи в біса міценькі, я можу ними пишатися.

— Дозвольте перевірити, — сказав жартома Матусевич і взяв її пригнуту до плеча руку вище ліктя. Під пальцями туго заходив твердий м'ячик. — Ого, і справді! Можна вам позаздрити.

Його рука ковзнула вниз і міцно обняла Сашу. Дівчина хотіла якось пожартувати, але невимовлені слова лишилися на відкритих гарячих устах, а Матусевич жадібно, пристрасно цілував її заплющені очі, щоки, відкриту шию. Саша повернула до нього обличчя. Близько біля себе побачила великі, розширені зіниці. Одну мить пильно вдивлялась у них, потім, обхопивши його шию руками, раптово поцілувала його в лоб. Хутко підвівшись, вона стояла задумлива й сумовита.

Цей дівочий поцілунок у лоб чомусь одразу заспокоїв Матусевича. На серці було легко, затишно. Внизу Магнітобуд, мов незнана зоряна фортеця, вже мерехтів мірадами вогнів, коливався буйним вогняним цвітом. Вогні без числа, без краю то збігалися в найхимерніші, дивоглядніші в світі сузір'я, то розгойдувались на всі боки літаючими віялами, мов розсипала їх всюди чиясь щедра рука. Праворуч вогняний золотий шлях здіймався на вершину Ай-Дарли, перекидався звідти на Атач, сяючими смугами оперезував обидві гори.

Мовчки дивилася Саша на феєричний танок електричного моря. Ззаду наблизився Матусевич і тихо взяв її за руку.

— Сашо, яка краса! Ми дивимося на найбільше в світі будівництво. Чи відчуваєш ти це?

Вона кивнула головою. «Ти» було тепле й близьке, наче давно-давно вже чула вона його від Матусевича.

Зненацька позаду, з степу, почувся далекий кінський тупіт. Обое озирнулися. З-за Соснової викочувався великий, мов фантастичний м'яч, розпечений місяць. Тупіт наближався, і раптом на вершині гори, наче з землі, виріс чорний вершник. З розгону він зупинив свого маленького киргизького коня й застиг на місці. Перед ним, як на долоні, блищав унизу тисячогранним діамантом нічний Магнітобуд. До чуйного степового слуху долетів неясний

переклик гудків, важке пирхання машин, вищання заліза. Все зливалося в один тривожний, бурхливий гул.

Саша й Матусевич, притаївшись, мовчки стежили за вершником. На вершині гори чітко вимальовувалася його нерухома постать. І вершник, і кінь були ніби відлиті в один чавунний монумент. Легко можна було розглядіти круглу казахську шапочку в нього на голові й характерний профіль казаха. Може, не один десяток степових кілометрів відміряв сьогодні він на своєму кудлатому конику. З далекого казахського стойбища прискакав він сюди, щоб хоч здалека побачити чудове місто машин у степу.

І от тепер, осяяне, воно лежало перед його враженими, широким розплющеними очима.

Мов зачарований, прикутий до місця, застиг і дивився казах. І враз з горловим криком, криком своїх стародавніх предків, він повернув коня й зник. Далеко в степу затих швидкий тупіт копит.

Скотар-кочівник поспішав до рідних дідівських стойбищ, до брудних повстяних наметів-кошів, поспішав розповісти про казкове електричне місто серед голого, дикого степу, про нове, осяйне життя. І десь у найглухішому кутку Автономної Казахської Радянської Республіки, на раді найбідніших пастухів-скотарів, виступить казах-комсомолец з доповіддю про Магнітобуд.

* *
*

Коли Саша пішла, Ганс Фарн лишився чекати її за шашковим столиком. Але дівчина не поверталась. Тоді трохи згодом двері відчинились і знову ввійшов Чівічалов. Він підійшов до самотнього Фарна.

— А лебідонька полетіла, — сказав він. — І не чекайте її. Вона пішла з інженером. Куди там, іде й світу не бачить, хе-хе... Інженерша-с... Може, вдвох у шашки побавимось?

Але Фарн підвівся. Не відповідаючи Чівічалову, він змішав шашки, що лишалися ще в тому ж порядку, в якому їх покинула Саша, й повільно пішов до порога.

Він перейшов шосе й тихо сів на купу великих холодних труб. Угорі проходила тепла липнева ніч. Фарн сидів мовчки. Думок не було. Ледь-ледь жевріла червона крапка від його папіроси. Незабаром погасла й вона.

Завдяки зразковій виробничій дисципліні і правильній організації праці богатирьовці раз у раз перевищували завдання. Замість ста п'ятдесяти заклепок за зміну вони давали по двісті п'ятдесят. Але викликана на соцзмагання бригада Мартинова не відставала. Незабаром усіх богатирьовців схвилювала чутка, що мартиновці дали триста двадцять заклепок. Чутка справдилася. Тоді бригада Богатирьова через деякий час поставила триста шістьдесят заклепок, а другого дня — триста дев'яносто. Щодня після роботи в богатирьовців відбувалися коротенькі виробничі наради без резолюцій і протоколів. Кожний клепальник вносив свої пропозиції, як поліпшити роботу, збільшити темпи. І знову тихо, по-гадючому, зашипів Чівічалов:

— Куди женемо? Знизять розцінки!

Він навмисне запізнився на роботу й працював абияк, підмовляючи до того й інших бригадників. Авдеев спробував поговорити з ним ще раз, попередити.

Розмова ця не дала наслідків. Чівічалов продовжував і далі гнути свою лінію. Богатирьовці зібралися й поставили питання про виключення його з бригади.

— Сам піду, — заявив Чівічалов. — Змагайтеся на свою голову, а я летіти до сонця не збираюся, залишуся на землі.

— Краще б ти в землю пішов! — не стерпів Богатирьов.

Збори бригадників одногосно ухвалили викинути його з бригади.

* *
*

Саша вся віддалася роботі. Її захоплювало змагання двох бригад. Щодня вона з ентузіазмом довідувалася, що цифри поставлених заклепок ростуть усе вище й вище.

— Триста дев'яносто!

— Чотириста тридцять!

Майже втрое перевищили богатирьовці свій план. Мартиновці відстали. Тоді бригада Богатирьова взяла їх на громадський буксир. Кілька разів відбулися спільні виробничі наради обох бригад, траплялося працювати по

дві зміни поспіль. «Суперники» почали доганяти багати-р'ювців.

Саша працювала з подвоєною енергією. Вона гостро відчувала велику, непереможну радість від велетенського розмаху будівництва, вона почувала себе потрібним гвинтиком колосальної машини. Але численні механізми викликали думку про власну технічну відсталість, породжували почуття безсилля перед складним, незрозумілим комплексом сотень колес і колішат, валів і валків, підойм, моторів... Це почуття не пригнічувало, воно лише змушувало сильніше битися серце, з новою силою викликало жагуче бажання самовдосконалення, бажання все зрозуміти, опанувати машину, техніку.

Саша поступила в технічний гурток, але знання, які вона там діставала, здавалися їй недостатніми, блідими. Вона сама купувала технічні книжки, кожен вільну годину просиджувала над ними, але часто з болем у серці закривала книжку, бо не могла зрозуміти якоїсь важливої формули, що вимагала знання вищої математики. Це зміцнювало стару думку вчитися в місті, вчитися довго й серйозно. Але про себе вирішила, що не покине Магнітобуду аж до його закінчення, і самозакріпилася на будівництві на два роки.

З часу, проведеного разом з Матусевичем на Сосновій, Саша почувала, що якийсь нове, хвилююче, піднесене почуття зароджувалося в її серці, викликало бадьорість, давало нову творчу зарядку. В грудях ворухилася велика недізнана радість, і дівчина носила її в собі, як якусь таємницю, боячися злякати її, розбити, ревниво ховаючися з нею від чужих очей. Часто пригадувала вона свої попередні розмови з Матусевичем, згадувала вираз його очей, обличчя, і кожне сказане ним колись слово мало тепер для неї свій особливий, прихований зміст.

* *
*

Від Златоустівського заводу надійшла телеграма-повідь. Вона коротко сповіщала, що завод обжимок не виготовував. Того ж дня з'ясувалося, що заявка на обжимки спокійнісінько майже місяць пролежала в шухляді одного з численних столів відділу постачання будівництва.

Виконроб комсомольської домни інженер Заслав

будив секретаря комсомольської доменної організації Скакунова, що солодко спав на столі в конторі.

Скакунов хутко розплющив очі й підвівся.

— Що скоїлось? — спитав він. — Це ти, товаришу Заслав?

Виконроб показав біленький бланк телеграми.

— Розумієш, немає обжимок. Златоуст не дає. Центральні механічні майстерні замість трьохсот виготували тільки сто. Вже дві бригади стоять.

Сон одразу зникає. Секретар комсомолу швидко зіскакує зі столу, шулячись від електричної лампочки. Немає обжимок! Це означає, що робота зупиняється, це означає невиконання плану, прорив. Лічені дні, суворі строки вищать залізом, гудуть металевими багатотонними щитами, вимагають заклепок, обжимок, пневматичних молотів, свердел.

— От що, Сергію, — нервується Заслав, — ходіте негайно в доменну кладову. Треба все перерити. Я пам'ятаю, що там були один час обжимки.

Обидва поспішають. Кожна хвилина простою клепальників зриває план, зриває затиснуті в чотири доби залізні строки.

Чиясь постать виростає перед ними.

— Товаришу Заслав... Михайле Львовичу...

Схвильований голос Богатирьова ламається: Заславові здається, що він чує уривчастий стукіт його серця.

— Товаришу Заслав, — задихається бригадир, — куди ж ви? Люди стоять. Останню заклепку поставили. Немає обжимок, свердел неvistачає... Два свердла тільки-но тріснули від безперестанного свердління. Дайте обжимок! Дайте інструмент!..

Заслав мовчки обминає Богатирьова й біжить далі.

— В кладову нашу йдемо, — обернувшись, кричить Скакунов. — Може, знайдемо.

Іх доганяє хтось, задиханий від швидкої ходи. Це Саша.

— Ви по обжимки? — гукає вона. — Можна й мені з вами?

— Васнецова? — звертається на ходу Скакунов. — Ходімо, допоможеш нам.

Заслав похмуро мовчить. У голові настирлива проклята думка: «Знайти б! Дістати!»

Ось і кладова. Всім трьом вона здається зараз чудес-

ним заповітним місцем, що ховає незліченні скарби. Ліхтар гойдається над порогом, чемно вклоняється, запрошує увійти.

Пошуки безрезультатні.

Стомлена Саша безсило сідає на дерев'яну колоду. Скаунов кусає губи. Заслав з похмурим, напруженим обличчям продовжує ворухити ногами залізний мотлох.

— Немає,— каже він різко й уривчасто. Його голос звучить, як коротке, сухе клацання рушниць.

Стривожений дід-сторож біля дверей нечутно підходить ближче й торкає його за рукав.

— Та чого ви, скажіть мені, старому, шукаєте? Пронало що чи втекло куди?..

— Обжимок шукаємо, діду,— кричить Заслав.— Обжимок!

Дід не розуміє і безнадійно розводить руками.

— Слухай, Сергію,— звертається виконроб до Скакунова.— Ти вчора розмовляв з завідуючим центральним складом?

— Розмовляв. Заявляє, що на складі ні обжимок, ні заклепок немає.

Заслав якусь хвилину міркує. Зосереджено стежить за ним Саша, схожа в своїй спецівці на сірого нахорохореного птаха.

— Васнецова! — звертається до неї інженер.— Біжіть зараз же до центральних механічних майстерень. Знайдіть там секретаря комсомольського осередку, поговоріть з комсомольцями. Поясніть їм становище на домні, зчиніть тривогу. Хай виготовлять обжимки. Сотню, п'ять сотень. Через годину я теж прийду туди. Ударне завдання... Я певен, що завтра ми матимемо хоч частину потрібного матеріалу.

— А зараз як бути?— питає Скакунов.— Невже стояти?

— Зараз? — перепитує сухими губами Заслав.— Я думаю, нам треба негайно піти до головного складу. Ще є надія.

Кладова порожніє. Клацає великий замок, і дід-сторож стривоженими очима проводжає опівнічних гостей.

На воротах центрального складу вартовий пильно перевірів документи, довго розглядаючи їх проти світла.

— Ідіть,— сухо сказав він.

Завідуючого знайшли швидко.

— Є у вас на складі обжимки? — прямо приступив до справи Заслав.

— Обжимки? — ніяково закліпав повіками завідуючий.— Ах, так, так, для пневматичних молотів. Клепання кожуха домни. Розумію, розумію, але обжимок немає. Вже тиждень немає.

— Ви певні цього? — настоював Заслав.

— Ну, ясно! Хто ж може краще знати, як не я? Та я ось, здається, уже говорив про це з товаришем,— кинув він у бік Скакунова.— Впізнаю, впізнаю...

— Так ось що,— твердо сказав Заслав.— Дозвольте нам самим пошукати. Знаєте, дуже можливо, що лишилося випадково кілька десятків. А для нас зараз кожна обжимка дорога.

— Хочете пересвідчитись на власні очі? Даремна праця. Обжимок немає. У мене зараз на складі непорядок, усе розкидано. Нема кому прибрати, зайві руки всі працюють безпосередньо на будівництві.

— То ми все ж таки пошукаємо.

— Ходіте,— неохоче промимрив завідуючий.— Можливо, дещо знайдете. Але це хіба випадково.

Від приміщення складу війнуло іржею, пацюками, цвіллю. Купи матеріалу були розкидані безладно, неохайно. Відразу почувалася відсутність дбайливої хазяйської руки.

У такому хаосі справді важко було щось знайти. Даремно блукали Заслав з Скакуновим, зазираючи в усі кутки, обтираючи хусточками пил і піт з обличчя.

Несподівано виконроб спіткнувся об темну дзвінку купу. Нагнувся. Придивився. Радісний крик мимоволі вихопився з його грудей.

— Сergyо, друже!

Нахилившись, обидва розривали тремтячими руками дорогоцінний скарб.

— Обжимки, друже, обжимки!..

На око зміряли купу.

— Ну, скільки? — питає Заслав.

— Не менше тисячі, не менше! — радісно відповідає Скакунов.

У цю хвилину за їхніми спинами дзвінко пролунали кроки, і непевний голос завідуючого спитав:

— Що? Невже знайшли? Обжимки?

Тоді Заслав, ткнувши в металеву купу пальцем, різко, зневажливо кинув:

— А це що?

— Обжимки? Це вони? Я навіть не знав. Учора справді привезли сюди щось, скинули.

Очі завідуючого неспокійно бігали, повіки моргали хутко-хутко, й усе розгублене обличчя його повільно заливала червона краска.

— Цю справу буде розслідувано,— суворо промовив Заслав.

За півгодини знову застрекотіли пневматичні молоти на домні, наганяючи згайний час. Над будівництвом розкривав сірі очі світанок.

5

Ще не встигло у Хазарова гаразд розвіятись неприємне незрозуміле почуття після недавньої розмови з Незнамовим, як він знову випадково стрівся з начальником Землебуду.

Щось подібне чи то до зневажливого жалю, чи то до легкої іронії мимохіть сковзнуло в очах Незнамова.

— А, шановний колего! Здрастуйте. Дуже приємно вас бачити. Що у вас чути на Коксохімкомбінаті? — привітався він.— Як печі? Кладка йде?

— Удень і вночі, як звичайно,— відповів Хазаров і, одразу згадавши про Салатова, про злочинну безвідповідальність під час робіт на сьомій батареї, спитав: — Скажіть, будь ласка, Ігоре Костянтиновичу, ви пам'ятаєте про виконроба Салатова? Чи притягнуто його до відповідальності?

Незнамов удав, ніби не пригадує.

— Салатов? — простяг він.— Дозвольте, хто це? Салатов... Ага, так, так, щось пригадую. Його справу розслідувала прокуратура, і, здається, його арештовано.

Помовчали. Запитання про Салатова, очевидно, не припало до смаку Незнамову.

— А ви й досі, колего, такий...

— Який, Ігоре Костянтиновичу?

— Ну, як вам це сказати, ударник, ентузіаст...

— Ні, ударником я себе не оголошував,— загув басом Хазаров.— Щождо ентузіазму, то його, певно, відчуваєте

й ви, дивлячись на... ну, скажімо, на залізний машинний розмах, на десятки електричних екскаваторів, «дерріків»... Інженера повинна захоплювати складна машина хоч би вже тому, що механізми ілюструють те, чого може досягти людський технічний геній, висока раса кваліфікованих фахівців.

Щось нове блиснуло в жовтих очах Незнамова. Жовта іржа раптом розпливлася, заповнюючи зіниці інженера. Він посміхнувся, але сміх був гострий, недобрий сміх,— може, так уміють сміятися шуліки над теплим ще зайченням.

— «Раса кваліфікованих фахівців», — повторив він слова Хазарова.— Це добре сказано, Олексо Миколайовичу. В тому і весь сенс, що машини створює геній інженерів, а кому вони служать, ці складні комплекси механізмів? Для кого ми, вищий інженерський персонал, працюємо? Чому ми повинні працювати для когось, а не хтось для нас?

Хазаров хотів зробити якийсь рух, але Незнамов зупинив його, м'яко взявши за гудзик сорочки.

— Коли ми заповнимо всесвіт машинами,— продовжував він,— коли кожний наш рух обслуговуватиме машина, скажіть мені, будь ласка, що тоді робитимуть робітники і чи потрібні вони тоді будуть взагалі як клас? Ви подивіться навколо, Олексо Миколайовичу.— Незнамов повів навкруги рукою.— Подивіться на ці глибокі канави, на ці гори виритої землі, на ці високі труби — від них тхне важким духом людського поту. Між іншим, за кордоном такими темпами, як у нас, не можна будувати. Там робітники культурніші. Розумієте — не ентузіазм, а генотипова пригнобленість російського народу, паріїв... З погляду законів соціології й біології...

— Комунисти пояснюють такі успіхи, такі темпи соцзмаганням і ударництвом,— спробував заперечити Хазаров.— Очевидно, російський робітник спроможний перетерпіти всі тимчасові труднощі й злидні, щоб знову не кривавив йому спину колчаківський нагай.

— Голубчику Олексо Миколайовичу, та ж ми з вами не комунисти, ми повинні краще знати ситуацію, повинні дивитися на все з іншого боку.

— Я це розумію так,— заговорив Хазаров,— що більшовики борються проти підневільної, рабської праці на збагачення капіталу.

— Е, голубчику, працю не можна диференціювати. Праця завжди є праця — і вільна, й невільна. Що тут говорити! Але справа в тому, що звільнитися від ганебного прокляття праці комуністи хочуть нашими руками, експлуатуючи геніальну расу вищої технічної інтелігенції. Відверто кажучи, Олексю Миколайовичу, я не думаю, щоб їм у цьому пощастило. Ми, висока раса інженерів-фахівців, я певен, знищимо працю, але й наслідками цього матимемо право користуватися лише ми.

— Ну от, я ж і кажу, що питання вільної й невільної праці — це питання класової боротьби, — відповів Хазаров і відчув, що під впливом цієї розмови він знову опинився у владі якогось незвичайного, неспокійного почуття.

— А хоча б і так, — різко сказав Незнамов, — питання класової боротьби.

Сказав і замовк, обмацуючи очима кожную риску на обличчі Хазарова. Начальник Коксохіму відчув, що ця розмова — якийсь прихований натяк на щось, відчув, що це тільки вступ до чогось яснішого. В самій недоговореності Незнамова було щось слизьке, липке. Проте начальник Землебуду більше не сказав нічого, наче вирішив, що на сьогодні досить.

— Як би нам частіше зустрічатися? — запитав він і, вийнявши блокнот, записав адресу Хазарова. — Це не виключає, звичайно, того, що ви можете завітати до мене коли завгодно. Я завжди буду радий бачити вас у себе.

Хазаров неуважно подякував. Йому треба було поспішати на свою ділянку.

Сівши біля заводууправління в башкирський «кіш» на чотирьох колесах, Хазаров повільно їхав по шосе. Позаду заревів автомобільний ріжок, і легка хмарка куряви заklubочилась удалині. Візник-башкирець поспішно звернув свою конячину з дороги. Автомобіль швидко наздогнав Хазарова. Сяючи блискучим чорним лаком, новенький фордик з шипінням тугих шин помчав уперед.

Недбало відкинувшись на спинку, в машині сидів якийсь чолов'яга в сірому фетровому капелюсі. Обминаючи візника, фетровий капелюх на мить озирнувся, й здивований Хазаров устиг побачити знайоме обличчя.

— Салатов!.. — аж скрикнув начальник Коксохіму, але автомобіль був уже далеко.

— Чорти його батька знають, — лаявся нишком Хаза-

ров. «Чи не краще мені не встрявати до цієї історії? — міркував він.— Моя справа маленька — дбати добре за доручене мені будівництво. Хай той Салатов провалиться разом з Незнамовим!..»

Хазаров вирішив ніде вже не порушувати питання про Салатова, ніде не цікавитися, чому цей злочинний, безвідповідальний нехлюй роз'їжджає по Магнітогорську на автомобілі, одержавши, мабуть, якусь нову відповідальну роботу. Водночас Хазаров твердо вирішив триматися подалі від Незнамова. Хоч і неясно, але він відчував і розумів, що від начальника Землебуду йде недобрий душок.

Після цього рішення ніби тягар спав з плечей Хазарова.

* *
*

Нудній хатній роботі в Хазарових не було кінця-краю. Власне кажучи, не можна сказати, щоб роботи було багато. Моторна Дунька цілком устигала впоратися до обіду. Але в Лідії Павлівни наймичка не була б вільною, хоча б вона навіть виконала всю роботу за годину. Хазарова в таких випадках завжди вміла знайти ще якусь роботу — хоч рушником махати й вигонити мух, аби тільки не стояти склавши руки. Вона пильно стежила за тим, щоб хатня робітниця не прогаяла без діла жодної хвилини.

Від Каріма Дунька довідалася, що він говорив про неї з машиністом Шалигіним і що той обіцяв вирвати її якимось з чіпких рук Хазарової. Але дні минали, а визволення не з'являлося. Дунька почала втрачати надію.

Дівчину тягло на будівництво, де, вона знала, є жіночі бригади, де побудовано такі високі труби, що, коли Карім задирає вгору до них обличчя, у нього падає з голови картуз. Часто, вдесьте чистячи крейдою мідну ручку дверей, Дунька впадала в розпач. Безглузда робота викликала отупіння й байдужість до всього. Один день був схожий на другий, просвітку не було.

І от одного дня Дунька остаточно вирішила, не чекаючи ні Каріма, ні Шалигіна, самій покинути хазяйку. Але про це не сказала ні слова, навчена гірким досвідом, як важко розмовляти про це з Хазаровою.

«Хай і гроші їй залишаються, хай подавиться моїм заробітком,— думала вона.— Втечу, бо далі не можу».

Вибравши такий вечір, коли Хазарова пішла з дому, Дунька швидко збрала в клуночок своє майно і, визирнувши у вікно, хутко пішла до дверей. Але що це? Двері замкнені — вона зачинена в квартирі. Інженер прийде тільки пізно вночі, він має свій ключ, другий — у Хазарової.

Страшний розпач охопив дівчину. Як сновиди, повернулася вона до кухні й без сили впала просто на підлогу. Полотняний клуночок покотився в куток.

— Гадюко, гадюко, — шепоче Дунька сухими губами.— Замкнула, гадюко, замкнула...

Раптом її погляд упав на вікно. Вікно! Дівчина схопилася й злізла на підвіконня. Тихо брязнула шибка. Ще мить — і Дунька на волі.

Тієї самої хвилини, як вона торкнулася ногами землі, чийсь голос пролунав над самісіньким її вухом:

— А хіба, дівонько, немає ходу через двері?

Серце захололо в грудях у Дуньки. Вона озирнулася і побачила широколобого хлопця з великою чорною родимкою під оком. Хлопець хитрувато посміхався. З ним був другий, білявий, з шрамом на підборідді.

— Чого ж злякалась? — знову спитав Гаврик. Разом з Тимошем Авдєєвим він ішов у кіно.

— Я... я думала, що хазяйка,— вимовила Дунька й залилася слізьми.

— Хазяйка? — перепитав Авдєєв.— Яка така хазяйка?

Плачучи, дівчина розповіла про Хазарову, про те, що вона не віддає зароблених грошей, про те, що вона, Дунька, хоче на будівництво, в жіночу бригаду, але хазяйка не пускає її.

— То ти, значить, тікати? — засміявся Гаврик.— Молочага. Бой-дівонька! А сльози витри, по штату не годиться. Треба відвести її зараз просто до райпрофкому,— звернувся помічник машиніста до Авдєєва.— На перший сеанс спізнаємось, але треба допомогти дівчині.

— Там лишився мій клунок,— згадала Дунька.

— Давай я полізу за ним,— запропонував Гаврик,— швидше буде діло. Отут, кажеш, у кухні? А двері, значить, замкнено? Ловко! Виходить, ти як невільниця в інженерші? Ну, це їй так не минеться! Злуплять з горлички втрое — і платню, і вихідні, і компенсацію вперед...

Гаврик зник у кухні.

— Оце твій клунок? — гукнув він, знову з'являючись у вікні.— Та що тут за скарб такий? На біса його брати зараз, це барахло. Прийдемо вдруге і все заберемо з рук хазяйки. Що це, кофта?

Він вивернув клуночок і витяг стару, латану кофту.

— Оце й усе? Кофта й казанок. Лишай це тут, воно не пропаде, невеликий скарб.

Утрьох пішли просто у райпрофком.

* *
*

Лідія Павлівна повернулась додому пізно ввечері. Спочатку вона подумала, що Дунька спить, але потім пере-свідчилася, що наймичка втекла. Про це свідчила забута кофта й полотняний вивернутий клунок на підлозі.

Хазарова перелякано кинулась до гардероба та буфета. Але все було на місці. Наймичка не взяла жодної срібної ложки. На зміну переляку прийшов гнів.

— Хамка! — лаялась Лідія Павлівна, метаючись у квартирі.— Невдячна хамка! Годувала її, як мати була для неї, приютила її, злидарку, в себе, а вона он як віддячила! А може, вона не втекла? Може, прийде ще?

Але Дуньки не було. В голові в Хазарової майнула думка про невиплачені наймицці за півроку гроші, про платню за роботу у вихідні дні... Думка була неприємна, колюча. За належні робітниці гроші можна було пошити розкішне бальне вбрання.

Лідія Павлівна не мала сумніву, що Дуньку її нові товариші навчать, як з допомогою профспілки одержати з хазяйки все належне наймицці.

«Ще й до суду притягнуть», з переляком подумала вона. Вмить пригадала всі намагання Дуньки піти від неї на будівництво. Пригадала й остаточно переконалась, що Дуньки їй уже не бачити, як своїх вух. У цю хвилину нова думка запала їй у голову.

Хутко збирала столовий срібний сервіз. Злорадно кри-вились губи. Мов крило, тріпотів у неслухняних пальцях Хазарової полотняний Дуньчин мішечок.

— Почекай, ти мене пам'ятатимеш!

Побачивши Андронового батька, Лукаш Гордовенко ще здалека скинув кепку й привітався:

— Добрий день, Корнію Йвановичу. Додому?

— Здоров, молодцю,— похмуро відповів старий Губодур.

Він дуже змарнів за останній місяць. Довгі шевченківські вуса звисали вниз двома мишачими хвостиками, худі вилиці неприродно загострилися. Лукаш усе це помітив з першого ж погляду. Навіть синці під очима майстра не сховалися від молодих очей.

Комсомолець здогадувався, від чого така зміна. Він чув про конфлікт між Андрonom Губодуром і батьком. Чув, що старий картає сина за його дезертирство з будівництва, але не втримався, обережно запитав:

— Що це, Корнію Йвановичу, ваш Андрон на роботу не виходить? Сьогодні третій день, як його не видно.

Губодур спинився.

— Андрон не маленький. За його діла я не відповідаю. Лежить удома, три дні нікуди носа не показує.

Сказав і відвернувся, очі втупив у паркан.

— Правильно ви його комсомольського звання позбавили. Ганьбить такий комсомолець і комсомол, і честь свого батька. Ось ти, Лукаше, хоч і молодий, але я скажу тобі відверто. Працюю я в цеху за верстатом, мов розважусь трохи, але тільки-но згадаю про Андрона, так, повіриш, і затремтить різець у руці. Додому прийду, очей на нього не можу звести. Піднялося в мене до нього таке почуття, мов до ворога. Звання моє робітниче заплямував.

— Та ви не хвилюйтеся, Йвановичу. Самі ж тільки-но сказали, що не відповідаєте за сина. Хай сам відповідає за себе.

— Але чий же він син? Чий? Кожен так і скаже: Корнія Йвановича Губодура син — дезертир.

— Виправиться. Зараз біля верстата він один за трьох працює.

— Ні, його виправлення отам, за Уралом... Та й що це за робота така, коли ось три дні гуляє, не йде на

фабрику. Лежить і мовчить. Ні він мені нічого, ні слова, ні я йому. Лежить і думає.

— Надумає щось путне.

— Надумає, кажеш? — якось ніби аж посвітлішав старий майстер.— Путне? Якби ж то! А то вже вся віра в мене, вся надія загубилась.

— Ого, Корнію Йвановичу, це ви даремно так говорите. Я ось думаю, що Андрон ще себе покаже.

— Ну, спасибі на добрім слові. Та ти ж колись дружив з ним, здається?

— Дружив. Та й тепер дружби не покинув би. Я ж розумію, що Андрона треба взяти під міцний вплив. Але він тікає тепер від мене.

— Ну, ясно. Знає кіт, чие м'ясо з'їв...

Після цієї розмови з колишнім приятелем Андрона старому Губодурові трохи полегшало на серці. Ніби зникло важке почуття сорому за сина, ніби зникла гостра образа на нього. Але почував, що простити Андронові дезертирство з Магнітобуду не може.

* *
*

Андрон чув, як вранці прийшов батько з нічної зміни. Чув, як мати відчинила йому двері. Андрон бачив, як різко змінилося до нього ставлення товаришів. Не раз помічав, як його колишні найближчі приятелі тепер наче старались уникати зустрічі з ним. Не раз він ловив їхні то приховано насмішкуваті, то навіть ворожі погляди. Почував і бачив, що навіть батько — і той ставиться до нього, наче до чужої людини.

Крізь причинені двері чув, як роздягався й умивався батько. Потім грюкнув стільцем, і все стихло. Через хвилину почувся тривожний материн голос:

— Корнію, що з тобою?

І тиха батькова відповідь:

— Пече мене. Місця собі не знаходжу. У всіх діти як діти, тільки у нас...

Мати щось зашепотіла.

— Дурниці,— знову глухо почувся батьків голос. — У нашій сім'ї народився ледар, дезертир. І від кого ж утік? Від самого себе. Ледаря ти народила, Федотівно. А пам'ятаєш, коли він був маленьким, як я робив йому

з бляхи пароплавики? Ми думали, що радість і втіха росте. Аж воно... В цеху навіть питають про нього. Як мені слухати це? Що відповідати?..

Андронові здалося, що старий схлипнув. Гостра жалість шпигонула серце. Як хотілося цієї миті скочити з ліжка побігти до старого й міцно притулити до грудей його голову, густо вкриту срібною сивиною. Але щось стримувало, не пускало. Що? Ах, так, він, Андрон,— утікач, дезертир. Він чужий у сім'ї свого батька.

Крізь білу завіску проникають у кімнату передсвітанкові сизі смуги, м'яко обмацують стільці, заповзають у темні кутки. Чомусь Андронові мимохіть спадають на думку батькові розповіді про його підпільну роботу за часів царату.

Мабуть, і тоді снувалось таке сіре передсвітанкове павутиння, коли рано-вранці арештували жандарми батька з усім страйковим комітетом заводу. Так само, мабуть, лягали блукаючі плями ранкового світла на перериті ліжка, розбиті скриньки, на купку розкиданих паперів на підлозі — сліди ретельного трусу.

Думки пливуть, в уяві гойдаються постаті, люди, очі...

Зненацька Андрон скидає ковдру й сідає на ліжкові. Яскраво, до болю яскраво, уявилося хлопцеві, що він повинен одягтися й поспішити на фабрику, де зустрінеться з Сашею.

— Сашо! Сашо! — хоче покликати Андрон, але губи тільки ворухаться, не в силі вимовити дороге ім'я.

Він знову падає на ліжко, й тоді двері тихо відчиняються, і Андрон чує знайомий шерех стоптаних черевиків, що тихо шаркають по підлозі.

Хлопець лежить з заплющеними очима. Він чує, як мати стоїть, схилившись над ним. Він відчуває пильний і тривожний материн погляд, але не ворухиться. Шершава тепла долоня тихо лягає йому на лоб.

* *
*

Над містом затарабанив краплистий дощуган. Налетів, упав і зник. По бруку хутко побігли струмки. Навздогін, навперейми заспівали, застукали ринви: тук-тук-так, тук-тук-так...

Андрон бреде вулицею, і на кожному кроці, на кож-

ному розі чує він, як туктукають ринви. Дві дівчини, дві комсомолки, біжать і сміються, їхні черевики дрібно-дрібно танцюють: тук-тук-так!.. Візник поганяє коня, а з-під копит з іскрами: тук-тук-так!.. На шостому поверсі нового будинку, в ажурному риштованні: тук-тук-так!..

У калюжах на асфальтованому тротуарі бачить Андрон свій відбиток. Він тремтить, розпливається.

І раптом за спиною кроки. Грубі, басовиті: тук-тук-так! І поряд дрібненькі, швиденькі: тук-тук-так, тук-тук-так... Усе ближче й ближче, доганяють, спішать-поспішають... Ці кроки тривожать. Вони будять неясні спогади. Андрон чує знайомий сміх.

Вітрина книжкового магазину — як вуличне озерце. Біжать людські постаті. Люстро вітрини ковтає їх, мов дим. Відбиток Андрона дрижить і губиться, втопає й вивирає на поверхні, як тріска, що потрапила у вир.

І коли кроки за спиною застукотіли ще ближче, затупотіли й спинилися, Андрон побачив дві пари веселих очей. Побачив і впізнав. Перед ним інвалід Пипко з протезом замість ноги і Сорокіна — сортувальниця з фабрики.

Пипко примружує очі, мов не впізнає Андрона.

— Губодур? Так? Він чи не він?

— Чого ти зблід, Андрончику? — кидає Сорокіна.

— Чому це тебе на фабриці немає? — питає Пипко. — Чи ти й від нас надумав тее... кігті рвати?

Що скаже їм Губодур? А Сорокіна так багатозначно, так підкреслено мовить:

— Між іншим, я одержала листа від Саші Васнецової. Пише, що працює клепальницею на комсомольській домні. Чи ти не скучаєш за нею? Ха-ха, на що ти тут дивишся? На книжечки? Ну, бувай. Ходімо, Пипко.

Але Пипко стукає штучною ногою, присувається до Андрона близько-близько і шепоче йому на вухо:

— Може, ти зі мною тее... в пивничку зайшов би? Га? Хай ця сорока своєю доріжкою котиться, а ми з тобою...

А ринви туктукають важкими краплинами, і на риштованні туктукають, і підвода туктукає по бруку...

Пивничка? Ні.

Андрон мурмоче у відповідь щось невиразне і хутко йде вулицею, йде подалі від Пипка, від насмішкуватих очей Сорокіної. А в серці росте рішення, росте, твердіє, мов кремень.

За столом, за вечірнім чаєм,— нерозірвана тиша.

Батько мовчки п'є чай. Андрон сидить навпроти. Непомітно тремтить у руці бутерброд.

— Тату!

Старий підводить голову й дивиться на сина. В його стомлених, з вогкою поволокою очах запитання.

— Тату, я завтра їду.

Тиша кліпнула й сховалась у кутках. Зі склянки йде легенька пара, самовар чмихнув і зненацька заспівав тоненько, одноманітно, настирливо.

— На Магнітобуд, тату.

У батька здригнулися повіки. Він повільно відсовує од себе недопиту склянку. Обличчя старого міниться.

— Значить... надумав, сину? Повертаєшся?

— Їду з дому.

— Ні, повертаєшся на своє місце? На своє місце, Андроне?

Син бачить, як зрадливо тремтять батькові руки.

— Федотівно, — гукає старий у сусідню кімнату. — Федотівно, Андрон повертається.

З ліжка стрибає кіт і, вигнувши спину, треться біля ніг Андрона.

2

Фарн знав, що цим шляхом Саша повертається з роботи. Сівши на перевернуту тачку, він чекав. Перед очима тріпотливо поставав знайомий образ дівчини з крутим лобом і чорними кучерями.

Фарн позирає на годинник. Здається, вже час би. Мимо йдуть робітники. Значить, зараз ітиме й Саша. Зараз він, Ганс Фарн, скаже їй те, що вже давно визріло в серці, давно зважено, обмірковано. Так, він кохає цю дівчину. Він молодий і здоровий. Вона... Що відповідь вона?

Зненацька Фарн випростовується на весь зріст. Йому хочеться протерти очі, надіти окуляри чи, може, зовсім нічого не бачити. Звідки ці двоє? Адже він чекав її одну. Але ось вони вже зовсім близенько. Так, це Саша. А поруч з нею... таке знайоме обличчя. Ну як же він не впізнав?

Це ж Матусевич. Чому це в нього так змінилось обличчя, що й не впізнати відразу?

Матусевич і Саша йдуть, узявшись за руки. Робітники озираються на інженера й робітницю. У дівчини такий щасливий сміх, що Фарнові раптом робиться холодно. Вони йдуть і нікого не помічають, нікого не бачать перед собою. Тоді Фарн виступає їм назустріч, і вони зупиняються перед ним. Радість не сходить з їхніх облич. Їхні очі, їхні губи — одне лице.

— Фарн! Друже Фарн! — радо гукає Матусевич.

Цей вигук покотився кудись аж у найдальші куточки серця Фарна. Він бачить, як вони обоє міцно взялися за руки, бачить крутий Сашин лоб, замазаний у сажу, і козилок її кепки стирчить угору так само, як він уявляв собі.

— Друже Фарн, поздоровте мене! Я вже маю дружину...

Матусевич сам бере руку Фарна й міцно тисне її. Фарн не спитав, хто ж його дружина і яке її ім'я.

* *

*

Увечері за бараками довго грав сліпий курайса. Другого дня в Магнітогорську мав відкритися великий базар. Ще звечора почали з'їжджатися башкири й казахи з найвіддаленіших кантонів і стойбищ. Курайса виводив сумовиту мелодію. Курай, здавалося, плакав і тремтів у руках сліпого башкира. Саморобна башкирська флейта викидала тріпотливі дивні звуки, і вони коливались у повітрі, мов тонка гадючка, що підвелася на кінчику свого хвоста.

Навколо музики зібрався темний мовчазний натовп слухачів. Між ними була й Дунька. Тужна музика прошивала її серце гарячою голкою. З очей от-от покотяться сльози. Багато думок збуджувала ця музика.

Сьогодні перший день Дунька працювала на Коксохімі. Шльопав сірий шамот з носилок. Корита майстрів роззявляли широкі роти. Навколо дзвін динасової цегли й стукіт дерев'яних лопаточок у пічників. А Дунька все підносила й підносила сіре липке місиво — клей для багатотонної громади печей.

У серці зростала гордість. Дунька — вже не наймичка. І саме те, що вона працює у гурті, разом з іншими, робить не гірше за них, наповнює Дуньчине серце радістю.

А Карім же як здивується! Була Дунька наймичкою, а стала будівником!

Курайса раптом змінив мотив, і вже танцюриста, жвава пісня зав'юнилась вужачком. Ноги самі вистукують такт, не стримаєш. Вийти б оце наперед та й ушкварити танок. Але соромливість стримує Дуньку.

Раптом хтось поклав їй на плече важку руку. Дівчина озирнулась: Перед нею бригадир коксопічників Зав'ялов.

— Слухаєш музику, Дунько?

— Атож.

Але очі в Зав'ялова темні, непривітні.

— Ходімо, дівонько, зі мною,— суворо сказав він.

— Куди, дядю? — запитала з тривогою дівчина, почувуючи щось недобре.

— Ходімо, ходімо. За тобою прийшли.

Слова темні, незрозумілі.

— Я не піду, дядю.

— Не підеш? Силою поведемо.

З темряви виступила сіра постать.

— Ось вона! — гукнув Зав'ялов.

Постать наблизилась, і Дунька побачила форму міліціонера.

— Ходімо, громадянко Пастухова,— сказав міліціонер.

— Куди? — аж скрикнула дівчина, почувуючи, як холодіють і трусяться її ноги.

— Не знаєш куди? У район. За крадіжку.

* *
*

Клепання кожуха шахти на комсомольській домні закінчили в строк. Комсомольці-ударники центральних механічних майстерень терміново, вдень і вночі, готували обжимки. Удень і вночі стрекотіли на домні пневматичні молоти.

Комсомолец інженер Заслав не сходив з доменної площадки. Сьогодні прибули чергові каупери. Йшло розвантаження залізних конструкцій. Треба було все доглянути, скрізь перевірити, на власні очі переконатися, що без жодного тертя, без будь-якої затримки йде будівництво. Перемога на домні дісталась нелегко. Брак інструментів, нестача обжимок добре давалися взнаки.

З останньою заклепкою товариш Заслав полегшено зітхнув. Ледве пересуваючи ноги, але щасливий, ввійшов він у контору і впав на стілець. Заплющив очі і поклав голову на стіл. Чомусь несподівано виринуло далеке дитинство...

Вогка підвальна кімнатка на заводському подвір'ї, батьків сухий кашель... Потім Жовтнева революція, переїзд сім'ї у Москву, вступ до комсомолу. Вперта, настирлива учоба. Дні й ночі за книжкою. Треба було за сім місяців пройти стільки, скільки інші вивчають за декілька років... Далі незабутні чотири роки у вищій школі, виробнича практика і — Магнітка... Всього двадцять п'ять років за плечима, а він уже виконроб на комсомольській домні, що незабаром стане до шеренги інших семи, найбільших у світі!

Заслав поворухнувся, і з кишені несподівано випав пожмаканий лист. Інженер пригадав, що редакція однієї великої газети просить надіслати його автобіографію. Стомлено дістав олівець і поклав перед собою блокнот.

«Я народився 1906 року в Брянську, — вивела рука перший тремтячий рядок. Думки застрибали, голову хилили сон і непереможна втома. — Зараз третя година ночі. Пишу в конторі. Щойно скінчили клепання кожуха. До пуску домни залишилося тридцять днів...»

* *
*

У дитинстві снилися Саші химерні, дивовижні сни. Снились їй білі широкі крила, і дівчинка прокидалася від почування нестримного легкого льоту. Тепер Саша вдруге переживала сни далекого дитинства. Почуття великої, сліпучої радості не покидало дівчину. В грудях вирував молодий шал; увесь світ, здавалося, просився в обійми. Дивні незабутні дні починались у доменному цеху, кипіли в змаганні, в роботі й кінчались полиновими вечорами удвох з коханою людиною за нескінченними розмовами, за повнокровними ласками, що давали безмежну снагу й натхнення. Стомлені цілоденною роботою, вдивлялись одне одному в зблідлі обличчя, наче вперше бачили рідні, любі риси, вогкі й гарячі зіниці. Було так, ніби не вірили щастю, що несподівано впало на обох — ніби лише вчора зустрілися і вперше взяли за руки.

Незабаром у бригаді клепальників стало відомо, що Саша тепер дружина начальника робіт першої дільниці. Неслухняний чуб Богатирьова гороїжився над лобом.

— А, Васнецова,— протяг він і, наче зніяковівши, відвів очі вбік.— Чи, може, у вас уже інше прізвище?

— Васнецова, — відповіла Саша, почувавши, що її неприємно кольнуло це несподіване звертання бригадира на «ви». Наче через те, що тепер вона дружина інженера, вона, Саша Васнецова, втратила звання робітниці-комсомлки богатирьовської бригади.

Бригадир трохи потупцював на місці й одійшов, промиривши щось невиразне, наче він не знаходив тепер слів для неї, кращої ударниці.

«А, дурниці!», заспокоїла себе Саша, намагаючись замарувати неприємне почуття, що заворушилося в серці. Але інтуїтивно вона відчула, що якась невидима, темна й незрозуміла межа лягла між нею і Богатирьовим. За весь час роботи бригадир сьогодні вже ні разу не підійшов до неї і, коли вона про щось запитала в нього, відповів якимось квапливо й неухважно, і якісь нові нотки прорвалися в його голосі.

«Що це?» дивувалася Саша. Невже вона дала якийсь привід до такої зміни в ставленні до неї?

Вона не розуміла і не впізнавала Богатирьова. З неприємним холодком у серці клепальниця незабаром побачила, що й інші бригадники, її друзі й товариші, ніби уникають розмов з нею, наче вона ввіймалася на якійсь тяжкій провині.

Повертаючись якимось з роботи, Саша почула за своєю спиною сміх, і чийсь глузливий голос кинув:

— Доскочила свого!.. Інженерша!..

«Інженерша!» Так ось воно що! Вона, Саша Васнецова, тепер «інженерша». Вона «доскочила свого», вона «обплутала» інженера, «ввіймала його на гачок»... Так вони всі думають, уся бригада, хоч і не виказують їй одверто своїх думок. Що ж це? Невже від того, що вона покохала інженера й стала його дружиною, невідомо від цього Васнецова перестала бути ударницею, рівноправним членом бригади клепальників?

Образа душила Сашу. Образа на своїх друзів і товаришів, що тепер за спиною насміхаються й глузують з неї, а віч-на-віч з підкресленою шанобливістю звертають їй з дороги або зовсім уникають зустрічей. Ображалась

і розуміла, що не має права ображатися, бо не раз стикалася з грубими забобонами, з залишками старого побуту, який часто ще показує своє вікове, трухляве, як гнилий пеньок, обличчя. Було важко й боляче. Так, вони впевнені, що вона стала «інженершою» заради грошей інженера, заради свого дрібного самолюбства. «Доскочила свого!»

Назустріч витягнуті в трубочку губи, волосся, прилизане коров'ячим язиком.

«Чівічалов», упізнала плескате, гідке обличчя. Згадала, що його недавно вигнали з бригади і що він тепер тиняється без діла.

— А, мое шануваннячко! — ще здалека заспівав він, скидаючи картуз.— Я чув про ваше щасливе, гм... життєве благоденствіє. Кар'єрочку зробили, мадам Васнецова? Вітаю ваше благополучіє і, промезжду прочим, бажаю всяких благ. Стал-бить, работяжку тепер набік? Хе-хе... Ударництво й змаганнячко тепер, стал-бить, на смітничок, у кошачок? Люблю за кмітливість!..

Саша спинилась.

— Тепер на пуховичок, книжечку в руки — і соціалізм будувати можна. Так воно, мадамочко, легше...

Раптом він схопився за щоку і навіть зігнувся від несподіванки. Сашин ляпас був дужий і меткий.

* *
*

Дуньку Пастухову обвинувачено в крадіжці. Хазарова заявила, що наймицка покинула її, укравши столове срібло. Частину, мовляв, вона не встигла взяти, хтось перешкодив. У Дуньчиній кофтині, в її клуночку, знайшли залишені ложки.

Карім Маматов довідався про це. Обличчя в нього потемнішало.

— Дунька вкрала? — вимовив чи то розгублено, чи то з ляком. Язик важко ворочався в роті. Під час роботи звернувся до Шалигіна:

— Іпташу Шалигін, Дунька вкрала... Міліція Дуньку забрала.

Брови Каріма ворушилися скупчено, кострубато. Очі примружено дивилися з вузеньких щілин.

Шалигін поклав руку на важіль, натиснув стальну

стрілку, і зубатий ківш з сердитим пирханням вгризся у землю.

І згадав машиніст, про яку Дуньку говорив йому Маматов. Згадав, що хотів поговорити про наймичку з Хазаровою і обіцяв це Карімові, але справа якось забулася серед щоденних турбот.

На цю розмову нагодився Гаврик. Маматов переказав йому все, що чув про Дуньку.

— Дунька? Пастухова?

Гаврик зморщив обличчя.

— Та, що покинула служити в інженера Хазарова? Стривай! Та я ж з Авдеевим допоміг їй і місцевком знайти... Як же, пам'ятаю!

Він замислено зміряв очима Маматова.

— Ні, я не вірю, щоб вона була злодійкою. Тут щось не так...

Після зміни Гаврик і Авдеев пішли у район міліції.

3

У кабінеті Матусевича на стіні велике фото. Голий безмежний степ, де пройшлося гарячим, як присок, утьгом розпечене зауральське сонце. Вдалині майорять невисокі сопки. На першому плані верхи на низькорослому конику — казах. Голий степ — і казах. Азія — і казах. На цьому місці тепер будується Магнітогорськ. Залізний форт у степу.

Матусевич повернувся з содміста.

— Відбулася доповідь? — підійшла Саша.

Він стомлено сів на канапку.

— Цікаві цифри, Сашуню. Магнітобуд коштує сімсот мільйонів карбованців. Ця сума, мабуть, збільшиться до мільярда.

Матусевич витяг блокнот.

— Це вдвоє більше, ніж у тисяча дев'ятсот двадцять сьомому році витратила наймогутніша морська держава Англія на свій флот — п'ятдесят вісім мільйонів сто тисяч фунтів стерлінгів, на наші гроші щось близько п'ятисот вісімдесяти мільйонів карбованців.

Саша дивилася через плече Матусевича в дрібно списані сторінки.

— Колосальні гроші! В СРСР у дев'ятнадцятому році

видобуто всього сто вісім тисяч тонн чавуну, а в дев'ятсот тридцять третьому намічено витопити сімнадцять мільйонів тонн. Різниця, Сашуню? Що ти скажеш? Ми стаємо металевою країною. Англію, Швецію, Бельгію й Канаду вже наздогнали по витопці металу. Америку, Німеччину й Францію незабаром наздоженемо. А метал — це все!

— Як твоя доповідь, Борисе?

— Що їй зробиться, — стомлено усміхнувся. — Пройшла добре.

Він узяв обома руками Сашину голову.

— Сашуню!

І враз стривожений підвівся.

— Сашо, що таке? У чому річ?

В її зіницях він прочитав щось таке, що боляче стиснуло йому серце.

Саша нервово кусала губи.

— Ти, може, хвора? Що? Тебе хтось образив?

— Мені важко, Борисе, що... Ну, розумієш, я ж тепер уже не колишня робітниця, а «інженерша»...

Матусевич зрозумів.

— Там, на домі?.. Робітники, твої товариші?

Вона мовчки кивнула головою.

— Так, так, я розумію тебе... Я сам думав про можливість цього. Але...

— Я повинна довести, що я залишилася Васнецовою ударницею.

У двері хтось настирливо постукав.

— Борисе Олексійовичу!..

На порозі Маркел Маркелович. З першого погляду можна було сказати, що він чимсь дуже стривожений.

— Борисе Олексійовичу...

Голос у товариша Гайдая переривається, голос незвичайний, чужий.

Матусевич підвівся. В його очах застигло німе питання. Саша вся виструнчилась, напружилась — вона розуміє, що секретар партколективу приніс якусь недобру звістку.

— Товаришу Матусевич, — кричить Маркел Маркелович, — ти підписав наказ про вихід екскаваторів на трасу східної магістралі?

— Я. Що скоїлося, товаришу Гайдай?

— От... рапорт! Читай!..

Біленький папірець, як крилатий вісник тривоги, майнув у повітрі. Жадібно вп'явся в нього очима Матусевич.

— Незнамов!.. Незнамов...— зірвалося з його занімилих губ.

* *
*

Дунька не знала, звідки звалилась на неї халепа. Вона навіть не тямилася гаразд, про яке срібло питає її цей цибатий, такий лагідний, з хитруватим обличчям товариш. І у відповідь вона повторювала вдесьте, ніби завчені, тремтячі слова:

— Не знаю, я не бачила. Не знаю, не знаю...

Усі сумніви щодо Дуньчиної провини незабаром зовсім розвіялись, коли Гаврик і Авдеев дали свої свідчення.

Другого дня Дунька вже знову підносила шамот, і бригадир Зав'ялов, доброзичливо посміхаючись, говорив:

— Тривожна історія, Дунько, вийшла. Ти не сердься. Я тут не винний.

Але й без цього подавальниця знала, що вини бригадира в цьому випадку не було. З ненавистю, з тремтінням згадувала Хазарову. Бурхливі дні розкривали перед очима новий світ. Робота, нові товариші, збори — все було таке мінливе, невідома радість заповнювала груди.

* *
*

З виходом екскаваторів на трасу східної магістралі трапилася неприпустима історія. Виявилось, що сім екскаваторів перерізали під'їзні шляхи Коксохіму й за два дні роботи вперлися в Пермську залізницю.

Коксохім залишився без цегли, без гравію, без арматури. Рейки були запружені десятками вагонів, що не могли рушити далі. Віддавши наказ екскаваторам про вихід на трасу, Незнамов не розв'язав своєчасно питання про перенесення залізниці Коксохіму. Вчинилася неймовірна плутанина. Будівництво коксохімічного комбінату залишилося без матеріалів, шлях вагонам було перетято.

До начальника Землебуду полетіли рапорти про неприпустимий стан, що утворився на під'їзній залізниці. У відповідь Незнамов підтвердив розпорядження екска-

ваторам працювати далі, посилаючись на наказ, підписаний начальником дільниці. Найдивнішим було те, що жоден рапорт з висвітленням справжнього становища до Матусевича не потрапив, і про злочинне безладдя він довідався лише другого дня з уст Маркела Маркеловича, коли наказ негайно припинити дальшу роботу на трасі східної магістралі було вже одержано безпосередньо від начальника Магнітогорського будівництва.

Матусевич яскраво пригадав початок цієї історії, коли майже півтора місяця тому він підписав розпорядження, яке підсунув йому тоді Незнамов. Треба було лише глянути на карту, щоб відразу побачити безглуздя такого наказу й передбачити ті наслідки, які він несе. Тепер же виявилось, що сам Незнамов написав рапорт начальникові Магнітогорського будівництва про «злочинне керівництво дільницею з боку інженера Матусевича».

Слідчій комісії, що розглядала цю справу, Незнамов показав, начебто він користувався особливими симпатіями начальника першої дільниці, бо (обережно натякав Незнамов) Матусевич, очевидно, мав на меті використати його, начальника Землебуду, з якоюсь своєю конспіративною метою. Через це, мовляв, він так і настоював, щоб під час його відрядження до центра замісником на дільниці лишився не Хазаров, а він, Незнамов.

Начальник Землебуду наводив цілу низку наказів, що йшли від Матусевича і ховали в собі безперечно злочинні плани. До цього часу, мовляв, усе було зовні шито-крито, навіть причепитися було ні до чого. А знизу фундамент будівництва роз'їдала іржа.

Розповідь Матусевича про те, як йому Незнамов підсунув для підпису наказ, викликала тільки недовірливі, іронічні посмішки в членів комісії. До закінчення слідства Матусевича усунули від виконання обов'язків начальника дільниці. Чутки про викриття шкідництва швидко поширились на будівництві. Здивовано називали як головного обвинуваченого інженера Матусевича.

Саша чула всі ці розмови — ім'я начдільниці відмінялося на всі лади. Багато робітників не вірили в провину Матусевича. Неймовірним здавалося для багатьох, що такий завзятий інженер-ударник мав якісь злочинні наміри. Проте факт слідства наводив на несподівані підозріння.

Клепальники, з якими працювала Саша, тепер уже не

ховали свого глузливого ставлення до неї, що переходило у відверту ворожість. Богатирьов тільки руками розводив:

— Матусевич? Хто міг подумати, братва дорога?..

...Одного разу Саша зустрілася з Фарном.

— Саша! Васнецова! — зрадів він.— Як живете, Васнецова?

Довга пауза, що здалася дуже тяжкою для обох. Нарешті, Фарн обережно запитав:

— Правда, що... одним словом, ходять такі неприємні чутки...

Він не закінчив думки, але Саша зрозуміла і в ту ж мить відчула, що вона сама теж не може сказати нічого певного. І враз серце обірвалося, покотилося в холодну безодню: а що вона знає? Чи певна вона, що Матусевич справді не винний у тому, в чому його обвинувачують?

Нічого не відповівши Фарнові, вона залишила його розгубленого, з тривогою в широко відкритих очах.

* * *

*

Андрон стояв стрункий, з обвітреним обличчям і ніби з погордливим виразом у довгастих зіницях. Цей вираз Андронових очей чомусь довго потім пам'ятала Саша. Перед нею стояв уже не той Андрон Губодур, збентежений, почервонілий хлопець, якого вона бачила востаннє на комсомольських зборах перед своїм від'їздом на Магнітобуд. Тепер він наче виріс і змужнів. Навколо губ позначились якісь нові невловимі риси, що змінили все обличчя.

— Андроне? Це несподіванка для мене,— мовила Саша, почувавши незрозумілу ніяковість.— Ти коли сюди приїхав? Я не думала, що ти повернешся...

— Приїхав уже два тижні тому.

— Так давно? І до цього часу...

Вона не закінчила. Хотіла спитати, чому ж раніше не знайшов її, не прийшов.

— Я тепер на Коксохімі. У бригаді Сагадеева. Чула, може, про такого?

— Бетономішалка?

— Атож. Працюю і... ударник я. А ти? Я чув, що... Як справи?.. Я питаю про твого чоловіка.

Саша несподівано спалахнула до вух.

— Ти вже знаєш?.. Але невже й ти...

— Я нічого не думаю. Просто ніколи й... нецікаво.

Вона пильно глянула на нього, і Губодур перехопив цей погляд.

— Може, ти думаєш, що я повернувся сюди заради тебе, що я не міг?

Саша мовчала.

— Я чув, що ти тепер дружина інженера і що... ну, одним словом, що шлюб — не люблю цього слова — невдалий.

— Я не зовсім розумію.

— Адже інженер перебуває під слідством, і він...

— Ти думаєш, що він... і ти так думаєш?..— чомусь ураз зблідла вона.

— Ні, я нічого не думаю про це. Я вже сказав тобі. Але мені відомий факт слідства...

Андрон дивився на крутолобу Сашу з далекого, рідного міста, пригадав, як він хвилювався, чекаючи цієї зустрічі, як хотів побачити швидше чорні кільця дівочих кучерів, і нишком сам собі дивувався: крім прихованого співчуття, нічого тепер не викликала у нього ця дівчина.

Попрощалися холодно, як зовсім чужі, випадково знайомі люди.

4

Слідство над Матусевичем неприємно вразило Хазарова. І що більше він про це думав, то неспокійніше робилося на серці. У чому річ? І от несподівано з хаосу думок виринув спогад про зустріч і розмову з Незнамовим. Тільки тепер, через призму часу, все чіткіше й чіткіше поставав у голові зміст цих розмов. І що раніше здавалося якоюсь недомовленістю, натяком, тепер виразніше показувало свої контури.

Неприємне почуття не покидало Хазарова. Він повинен щось зробити, розповісти. Але кому й що?..

* *
*

Коли він приїхав сюди вперше, тут був ковиль і дикий степ, літали орли і по ночах стрибали тушканчики. Самотньо стояв намет інженерів, і на ньому якийсь жартів-

ник вивів сажею: «Тут живуть інженери й блощиці». Тепер намету немає, на його місці виріс машинний відділ коксових печей. Немає й степу, він утік за Урал-ріку, до далеких блакитних сопок, він поступився перед велетенськими спорудами з сталі та бетону. Хазаров швидше відчув, ніж зрозумів, що для справи будівництва соціалізму мало великих знань, технічного досвіду, високої кваліфікації. Відчув, що з цим ще не збудувати соціалізму. Крім науки й техніки, потрібна ще якась натхнення рушійна сила, що ім'я їй...

— Ентузіазм,— несподівано вголос промовив він і навіть озирнувся, чи ніхто не почув цього слова.

Так, ентузіазм, учасником якого, зрештою, є й він, інженер Хазаров,— той робітничий ентузіазм, що перетворює в своєму творчому запалі його, інженера, креслення, його плани, цифри, безконечні викладки на реальні, стрункі будівельні споруди індустріального велетня! Не відчуті цього процесу начальник Коксохіму не міг — адже з кожною годиною, з кожним днем він, інженер, мимоволі втягувався в кипучий вир, в атмосферу напруженої боротьби.

* *
*

...Улогов півголосом мугиче пісню, таку стару пісню червоних партизанів про «верховного правителя», про адмірала Колчака. Пісенька міцно засіла в голові, на все життя. Вперше почув її Улогов колись у Златоусті, звідки родом і сам адмірал:

Мундир англійский,
Погон російський,
Сапог японський —
Правитель Омський.

Мундир сносилася,
Погон свалилася,
Сапог порвалася,
Колчак попалася.

Співає Улогов, мугиче, а в уяві невідступно стоять прозорі жовтаві очі шуліки. Мугиче Улогов, і наче ось воно, перед ним, випещене матове обличчя інженера Незнамова.

І враз бригадир землекопів ковтає останнє слово. Уже не мугиче Улогов стару партизанську частівку. Він витяг цигарку й запалює сірника. Але не припалюється цигарка, бо, мабуть, дуже тремтять руки Улогова й гаснуть сірники один по одному.

* *
*

Шалигін і Гаврик встали. Голова слідчої комісії в справі Матусевича міцно потиснув обом руки.

— На все добре, товариші! Ваші свідчення дають нам у руки новий матеріал.

Гаврик дивився на срібну сивину у волоссі цієї людини, і чомусь йому пригадалася тріскача зима, Сибір... Ця сивина, ці завчасні зморшки на обличчі були як знаки на карті, карті людського життя. Знаки ці яскраво свідчили про важкий шлях бійця, більшовика-революціонера.

— Це наш обов'язок, — махнув рукою Шалигін. — Сказали все, що було нам відомо.

І тільки два робітники вийшли, у двері хтось обережно постукав.

— Хто там? — запитав голова комісії.

Двері відчинилися, й на порозі з'явився Хазаров.

* *
*

Гори зсунулися навколо принишкої станційки. Невисокі дерев'яні будівлі зовсім пірнули в землю, сховались від бурі й зливи.

Здається, сам зловісний кряж Юкала насунувся чорним муром на забуту станцію. А за ним, наздоганяючи, вже тупотять незліченними ногами-скелями, здіймаються грізними бурунами Казан Салган і Башукти. Може, сам Ангин-Тау, в надрах якого вже століттями бушує підземна пожежа, зрушив з місця? Будинок тремтить від бурі. Чи дощ, чи мокрі звірячі хвости люто хлещуть у незрячі вікна?

Старий стрілочник Парамон Улогов не спить. Не спить дружина. Не спить дочка. З вечора десь у горах, за перевалом Сулея, довго бив броньовик і десь далеко тарато-

рили кулемети. Свої чи чужі — хто знає! А з темрявою прилетіла буря й злива.

Удень і вночі чекали сина. Уже місяць, як пішов він до червоних партизанів. Разом з гірськими козаками й башкирами лазив їхній син кам'яними ущелинами, з рушницею в руках з-за валунів і скель чигав на непрошених гостей. Позавчора пройшов через станцію останній колчаківський ешелон з карними загонами з сербів, а вчора впіймав старий стрілочник звістку — буде Андрій незабаром додому, заскочить побачитися з рідними.

Жовторогой каганчик, як придушене горобеня, у корчах хапав чадне повітря. Сіпнув востаннє і раптом замиготів ясно й рівно.

— Га? — скинувся батько.

— Що? — скрикнула дочка.

— Ні, тихо.

— А може, його й не буде сьогодні? — знесилено мовив батько й ворухнув моторошну тінь на стіні.

Тук-тук-тук!

— Він?..— завмерла мати.

Дочка скочила й шарпнулась до дверей.

— Тихо! — впав на стіл важкий батьків кулак.

І знову чітко, як смерть: тук-тук-тук!..

...Він прийшов з осінньої паші, з бурі й зливи. Залишилося за порогом глухе бездоріжжя чорних ночей і блукань.

Він мовчки скинув мокрий кожушок і безсило впав важкою головою на стіл. Каганець лускотів ясно й рівно, — і всі трое перелякано дивились на цю моторошну голову на столі. Вона була велика й кругла, як кам'яний валун. Але в усіх билась одна думка: ця голова не його — не сина, не брата... Не Андрія!

Нерухомі тіні на стіні напружено, злякано сплелися до купи. Чекали... І раптом шугнули стелею, заметлялись, як чорні руки, по хаті: він підвів голову. Каламутними очима пильно обвів усіх трьох:

— Істи...

Незнайомий жадібно їв, а трое тіней стояли над ним на варті.

— Хто такий будеш? — запитав стрілочник насилу, ніби ворочав олов'яне колесо.

— Партизан... червоний...

Знову мовчання.

— Від своїх одбився... Блукав у тайзі... Гори... Рана...

Рана — це слово ранить, це гострий ніж для матері. Хоч і не рідний, а запекло те слово серце. Ступила два кроки до нього:

— Де ж? Де?

Старими тремтячими пучками розірвала гудзики.

— Тут... Плече...

Відгорнула комірець, і потекла кров.

— Юлько, Юлько! — мовила до доньки безпорадно й тужно. І в тих словах відчувався пекучий біль і жах за сина, який у цей час, може, гине невідомо де.— Юлько, швидше... Кров!

Партизан простягся на ліжковій стрілочника й, зціпивши зуби, слухав, як булькала вода з Юльчиного кухля. Часом йому здавалося, що то булькає кров. Під обережними дівочими руками лягла м'яка пов'язка.

— Спасибі... Добре...

Однак подив і якась невпевненість світилися у дівочих очах. З-під розстебнутого комірця визирала брудна, але з найтоншого полотна сорочка. Ще й досі тремтить на дівочих пальцях її ніжний, шовковистий дотик.

Нагнулась Юлька й чомусь пошепки:

— Звідки така сорочка у вас, дядю?

Невідомий шарпонував рукою комірець і ніби пух здунув з білих губ:

— Зняв... з офіцера...

...Стояла глуха осінь дев'ятнадцятого року. Через самотню станцію, загублену в Уральських перевалах, проходили обдерті «щуки», зрідка кукали надриваючись «кукушки». За «щуками» пливли червоні теплушки з повибиваними дошками — все це кричало свіжими ранами про громадянську війну, про повстанців, повішених білогвардійцями на стовпах, про боротьбу й кулемети.

Прізвище партизана було Незнамов. Колчаківців прогнали, встановилася радянська влада, повернулися червоні партизани з гірських ущелин. Не повернувся тільки син стрілочника. Довідався старий Улогов, що загинув його Андрій без вісті.

Незнамов одужав і залишився жити у стрілочника. Не було в партизана нікого з рідних на світі — часто він розповідав про своє життя-бідкування. Минуло кілька місяців, і одружився Незнамов з стрілочниковою донькою Юлькою.

Старому не подобався зять.

— Гливікий він якийсь,— говорив Парамон,— та й руки недорікуваті, що й казати. В неводі дірки не заплете до пуття. Доки з білки шкурку зніме, виспатися можна. Який з нього повстанець був? Мабуть, курям на сміх.

Проте виявилось, Незнамов — людина письменна й тямуща в книжках. І коли станційний телеграфіст поїхав учитися, він зайняв його місце. Почав одержувати невеличку платню — все в загальний казан. Тут уже й Парамон пом'якшав.

За рік народився в Юльки хлопчик — вилитий батько. Але помічала вона: що більше чоловік прив'язувався до Ромчика, то сумніший робився він. Любив ходити в гори, де звивалася вузькою долиною примхлива красуня Юрезань. У затишному місці сидів над урвищем мовчазний, похмурий. Там його часто знаходила Юлька. На її тривожні запитання або мовчав, або невдало намагався пожартувати.

Якось показала вона йому фотокартку Андрія. Незнамов здригнувся.

— Це... це твій брат? — запитав, важко дихаючи, намагаючись заховати своє замішання. Краплі поту проступили в нього на лобі. Але в ту ж хвилину опанував себе.— Розумієш, Юлю, це обличчя... нагадало мені мого брата... Подібність надзвичайна.

— Твого брата? Хіба в тебе...

— Так, був брат. Забито його. Колчаківці повісили...

Увечері того дня пішов Незнамов у гори. Йшов уперед без мети, видирався на кручі, йшов лісовими горбами. Вгорі гули віковічні ялини й сосни, десь на гілці вовтузився тетерюк, руді білки замітали неходжені стежки пухнастими хвостами. Але нічого цього не помічав Незнамов. Думки снували тяжкі, похмурі. Образ Юльчиного брата вказував якийсь невідомий шлях.

Андрій був у куцоному кожушку, в сибірській патлатій шапці. На грудях партизанський хрест з набоїв — такий знайомий образ вічного бунтаря. Незнамов знає: не повернеться цей бунтар додому ніколи... Незнамов згадував...

...На світанку повстанці захопили колчаківський панцерник. Гарячі кулемети замовкли, й тоді з усіх боків — з-за ялин, з-за пагорків — розгорнув червоний прапор свій клич. У «них» було одне обличчя — з розпеченими очима

й широко роззявленим ротом. Але в них було безліч рук, і дула їхніх «гвинтів» теж сурмили смерть.

Незнамов пам'ятає, як він стрибнув у якийсь рівчак. І в ту ж хвилину побачив його — Юльчиного брата. Пам'ятає, як націлився той у нього з гвинтівки і як одразу ж поточився і впав. У руках Незнамова ще димив наган. Знав Незнамов, що це боротьба. Знав, що, коли впіймається, — помилування не буде. Хіба колчаківські карні загони не виловлювали в горах повстанців? Хіба не скидали їх у чорну безодню старих шахт?

Броньовик скреготів зубами гарячих коліс за далекі сопки — його обліпили, як чорні мухи, нові господарі, і в кожного з них на грудях невмолимий партизанський хрест з набоїв. А вночі над тайгою і рейками дико світив вовчий місяць. Тоді Незнамов, криючись, приповз на місце недавнього бою. Закинув подалі свою нову з офіцерськими погонями шинель і повернувся сюди за брудним, гидким кожушком на вовчому хутрі — за єдиним тепер захисником у партизанських горах. Ось той рівчак, де годину тому Незнамов убив повстанця. Він лежить у високому бур'яні, в холодній шершавій траві, а місяць сипле на пляму його обличчя безліч золотих стружок. Як і гадав офіцер, убитого в рівчаку не знайшли.

Незнамов став навколішки і, зціпивши зуби, сіпнув труп за рукав. Ворожий одяг треба здобути за всяку ціну, бо зараз порятунок тільки в ньому. Сіпнув раз, удруге. І раптом, відкинувшись усім тілом назад, сів. Труп ворухнувся, зробив зусилля і теж мовчки сів напроти Незнамова. Партизанові підошви вперлися в офіцерські, і так сиділи обидва в бур'яні, в рівчаку, вирячивши один на одного страшні очі. Тиша бахкала в скроні, і зелений місяць яскраво світив над гірською тайгою. Убитий захарчав і знову впав горілиць. Незнамов зрозумів — агонія скінчилася.

Але й переодягнений у чужий одяг, не рискнув офіцер показуватися кудись у селище. Три дні уникав зустрічі з людьми, ночував у печерах, в ямах, між корінням, поваленими бурею тайговими велетнями, їв корінці й горіхи. Рана, яку дістав першої хвилини, як наскочили партизани на панцерник, пекла плече.

Одного разу Незнамов набрів на пастушка. Хлопчик наївно дивився великими сірими очима на незнайомого дядька.

— Хліб є? — прохрипів колчаківець.

Пастушок мовчав. Може, перелякала його ця несподівана зустріч, може, інстинктом почув щось недобре. Тоді Незнамов схопив у хлопчика клуночок і знову подався в гори. У клуночку були хліб і риба. Наготувала, мабуть, мати синкові посолонцювати.

Коли голод зробився нестерпним,— зважився. Уночі, в бурю й зливу, коли навіть гори, здавалося, гули й лютувала тайга, набрів на невеличку станцію. Змучений, знесилений, стукнув у вікно...

— Ігоре, доки це буде? — знервовано питала Юлька.

— Що? — байдуже, в'яло протяг Незнамов.

— Оці твої походеньки, якісь твої думки, які ти ховаєш від мене. Що тебе мучить? Я не можу так більше, Ігоре...

Юлька заплакала.

— Тільки без рюмсання!

На цей несподіваний крик жінка здивовано зазирнула в його очі й не впізнала свого чоловіка.

— Ти вже не любиш мене? — вражено вимовила вона.

Незнамов не відповів. І в ту ж мить, коли вона ставила йому це запитання, він з жагучою силою відчув, як обридла йому і Юлька, і робота на телеграфі, і все його теперішнє життя. До міста! Нехай воно теж у ворожих руках, але ж можна поновити старі зв'язки, можна якось улаштуватися. Більшовики — тепер господарі положення. Чудово, він досягне того, що пролізе в їхні ряди й теж господарюватиме. Невже не можна знайти собі теплого місця? Що завгодно, тільки не брудна сім'я стрілочника, тільки не животіння у ведмежому кутку!

Єдине, що затримувало тепер Незнамова,— це дитина. Він любив сина нервово, тріпотливо і не раз сам дивувався: звідки це в нього?

Іноді він кликав задумливо:

— Ромчику, ану йди до мене.

Довго вдивлявся в риси ніжного личка.

— Я. Точна копія! — констатував чи то з якимсь сумом, чи то з батьківськими гордощами.

Дедалі відчував, що йому важко буде не бачити сина.

— Теж батько,— іноді глухо глузував з себе.— Хе-хе. Батьківське почуття! Інстинкт!

...Того дня Незнамов був особливо похмурий, твердо стискав сухі губи, якось похапцем цілував Ромчика й

обіймав дружину. А вночі сів на поїзд. Ніхто не бачив його втечі.

Для Юльки потяглися дні тоскного, напруженого чекання. Невже покинув? Невже не повернеться? Але Незнамов не повертався.

Незабаром велика радість завітала в сім'ю старого стрілочника Парамона Улогова. Приїхав додому син Андрій. Зустріч з братом розвіяла трохи Юльчин сум. Вона повеселішала, з'явилось бажання жити й працювати.

Незнамов помилявся, коли думав, що Андрій, поранений і забутий, сконав у тайзі. Непритомного, його знайшли кержаки-старовіри, й він потрапив до міста в лікарню. Почав одужувати. Написав додому листа. Відповіді не одержав. Написав удруге — результат той самий. Мабуть, не доходили листи. Одужавши, просто з лікарні пішов на фронт ліквідувати білі банди. Лише через півтора року зміг повернутися додому. Працював по господарству, ходив на полювання. А потім почалося велике будівництво, і Андрій Улогов поїхав у Магнітогорськ.

* *
*

У кімнату Гайдая Улогов зайшов не поспішаючи, з поважним обличчям. Тільки незвичайний блиск очей виказував хвилювання бригадира.

— Де товариш Гайдай? — запитав він. — Мені треба поговорити з ним. Негайна справа.

У цю мить він побачив Матусевича, що входив до кімнати. Не в силах більше стримувати свого хвилювання Улогов швидко підійшов до нього:

— Товаришу Матусевич... Борисе Олексійовичу...

Матусевич простяг руку.

— Товаришу Улогов! Здрастуйте!

Бригадир землекопів наблизив своє обличчя до інженера й швидко щось зашепотів йому на вухо.

— Скільки мучився я... не міг пригадати... Колчаківець він...

— Ви це напевне?..

— Кулю він всадив у мене, гад...

Матусевич на мить замислився.

— Це буде цінний матеріал, коли він ще невідомий комісії.

— Сховався, гадюко, як равлик у шкаралупі. Бувайте. Біжу я... Треба Маркела Маркеловича знайти...

— Біжіть... Але Незнамов уже арештований минулої ночі.

5

— Товаришу Сагадеев,— сказав червоногрудий моторист Лук'янов,— учора в бетономішалці номер чотири мотор згорів.

Сагадеев повернув до нього обличчя з рухливими ніздрями й трохи нервово спитав:

— Не виключив, напевне, реостат і дав струм?

Бригадирові, мабуть, не сподобалось, що Лук'янов так легковажно говорить про аварію. Тут лаятись треба, а не сміятися.

— Мотор згорів! — бурмотів він.— Поставити б того моториста на цілий день руками крутити барабан... Мотор! Легко сказати, а в нас на Магнітці мотори — це все.

До Сагадеева підійшов Андрон Губодур.

— Чи не можна б мені якось на інше місце?

— Як це? — сіпнув себе за козилок кепки бригадир.— З бункера хочеш утекти?

— Коли б мене до стерлінгів або на дозування води.

— Ну, голубе, щоб відвозити бетон у стерлінгах, треба мати особливу спритність. А до води теж звичку треба.

— Та коли ж я той бункер покину?

— Набридло?

— Хочеться жвавішої роботи.

— Ти поки що малокваліфікований, Губодур. Лишайся на бункері. Інакше я не можу розставити бригаду.

За п'ятнадцять хвилин сагадеевці почали роботу. «Єгер» — нова велика машина — працювала плавно, з металевим гуркотом, з глухим шипінням. Ківш раз у раз хапав порції піску й щебеню — і тоді, здригнувшись, скажено крутилися моторні коліщата. Стальні троси підносили ківш до бункера.

Сагадеев любовно позирав на лампочку, що показувала, скільки разів повернувся барабан. Цей прилад установив сам бригадир. Губодур додав до світлового гасла ще й дзвоник. Лампочка раз у раз спалахувала, тоненько

видзвонював дзвоник, з кожною хвилиною зростала кількість замісів.

— Гуде? — кинув Сагадеев до Лук'янова.

Лук'янов не відповів. Він відкрив бокову кришку й стежив за роботою мотора. Ледве помітна усмішка торкнула губи бригадира. Лічильник відрахував триста замісів. Ця цифра показувала дуже високі темпи роботи. До кінця зміни лишилося дві з половиною години. Коли бригадники працюватимуть з такою ж напругою до кінця зміни, то...

Мов якийсь вітрець дмухнув на волосся Сагадееву — холодок, лоскочучи шкіру, швидко пробіг по спині. Серце стиснулось від припливу буйного почуття. Може, то був вістун великої радості, що наближалась, може то було відчуття близької перемоги.

Бригадирова кепка з'являлась то біля мотора, то біля ковша, то біля стерлінгів.

— Собібаєв, а це що таке? — гукав Сагадеев. — Щебінь просто з земелькою завантажувеш?

Собібаєв, довгобразий башкир, нахилившись, перебирав рукою в стерлінгу.

— Небагато землі, — вимовив спокійно. І враз подався назад. — Ще привезу, — гукнув він. — Не треба землі, треба щебінь.

— То-то, молодець! — відповів бригадир. — Був же вчора на комсомольській виробничій нараді? Не тільки кількість, але й якість потрібна.

Крутнувшись на прудких ногах, гукнув:

— Хто відпочивати хоче? Кому черга?

Ніхто не відповідав.

— Гей, ви там! — гукнув удруге. — Хто втомився?

У бригаді Сагадеева з вісімнадцяти робітників працювали лише шістнадцятеро, двоє відпочивали й заміняли тих, хто починав відставати через утому. Завдяки цьому темпи роботи в бригаді не зменшувалися протягом усієї зміни.

Ніхто не обізвався до бригадира, наче вуха бригадників були заткнуті ватою.

— Поглохли? — крикнув Сагадеев. — Скворцов!

— Що таке?

— Гайда, відпочивай!

Скворцов неохоче відійшов од ковша.

— Усі роблять, а ти сиди, як бовдур! — промимрив

він.— А проте... Цигарочку скручу завтовшки з палець.
За ваше здоров'я, хлопці!

До бетономішалки підійшов Матусевич з Вітерчуком.

— Ось вони... сагадеевці,— мовив секретар комсомолу.— Щодня перевиконують завдання. Більшість бригадників — комсомольці.

— Це до того ж, здається, національна бригада? — запитав Матусевич, помітивши кілька молодих башкирських облич.

— Певніше сказати — інтернаціональна, — відповів Вітерчук. — Тут башкири, татари, казахи, росіяни й українці. Навіть двоє з далекої Білорусії. Гляньте — ось крайній, синьоокий — Алесь Чечот, раціоналізатор і винахідник...

Чечот, мабуть, почув своє прізвище, бо обернувся, й раптом прекрасна, горда усмішка розбуркала його задумливе лице.

Уже три дні як Матусевича цілком реабілітовано.

Робітнича громадськість не тільки жваво обговорювала справу про шкідництво, а й допомагала слідчій комісії швидше розплутати клубок. Робітники по кілька чоловік на день приходили до комісії й давали свої свідчення. Коли почали розмотувати досить хитро сплетений клубочок, з нього все частіше почало витрушуватися прізвище Незнамова.

Факти зривали машкару з обличчя інженера. Проте Незнамов тримався гоголем до кінця, хоч і бачив, що натрапили на справжній слід.

Одна з ниток потяглася до правління тресту «Уралвугілля». Дещо згодом там арештували як шкідників інженерів Савича й Портупейка.

* *
*

Удвох з Вітерчуком Матусевич ходив по першій ділянці. Вітерчук часто говорив про комсомольські ударні бригади, про комсомольські школи технічного навчання. І ці два слова — «техніка» й «комсомол» — здавалися Матусевичу якимись двома спільниками, двома приятелями-товаришами, що не можуть існувати одне без одного.

Назустріч — великі окуляри й кістляве обличчя Хазарова. Ще здалека він робить вітальний рух рукою. Обидва

інженери пильно вдивляються один одному в обличчя, наче намагаються знайти якісь зміни. Але хіба помітиш те, що заховано за холодними скельцями окулярів?

— Олексю Миколайовичу, значить, п'ятнадцятого вересня?

Хазаров відповідає голосно, басом. Неприховані веселощі бринять у голосі. Так дивно чути їх у тоні цього суворого, такого незвичного до проявів своїх почуттів інженера.

— П'ятнадцятого вересня пускаємо, Борисе Олексійовичу. Перша черга печей майже готова прийняти добрячу порцію вугілля.

— Значить, строки й плани...

— Виконано. Сьогодні з комсомольської домни до мене на Коксохім перекидають дві бригади комсомольців. Це прискорить кладку.

— Хіба ви думаєте, що...

— Ну, а як же, Борисе Олексійовичу! Адже комсомольці... Та що там казати! Побачили б ви, з яким ентузіазмом...

Хазаров не домовив. Матусевич схопив його за руку.

— Що ви сказали? Повторіть, колего. «Ен-ту-зі-азм»?..

Начальник Коксохіму зрозумів. Ніяково посміхаючись, він зняв окуляри й почав протирати їх хусточкою. Обличчя його зробилося враз незвичним, наївно-дитячим.

— Ну що ж тут особливого? — сказав він. — Адже все змінюється... Людина живе і...

— Спостерігає і учиться, — додав Матусевич. — Чи не так, Олексю Миколайовичу?

* *

*

Весело й задьористо Саша притиснула до плеча легеньке ложе й, схиливши голову, прицілилась. І в ту мить, коли хотіла відкинути назад неслухняні кучері, зустрілася з очима, що примусили її легенько здригнутися. Серце раптом пірнуло кудись униз, покотилося безліччю тонких скалочок, а вії важко й сильно кліпнули. І коли зусиллям волі вона підняла їх і глянула ще раз, тих очей уже не було.

Відразу пригадала свою першу зустріч з Фарном, коли він допоміг їй урятуватися від п'яного хулігана. І ще

яскравіше уявила собі того, другого, що втік. Тарганячі вуса й такі пронизливі зелені очі. Так, так, це він! Тут, у юрбі. Але хто він? Ні, Саша ніколи раніше не знала цієї людини.

Ця думка чомусь ураз заспокоїла її, і вже легкою рукою скерувала Васнецова дуло рушниці на мішень. Сухо цокнув постріл, і вона почула голос Фарна, що намагався бути байдужим, але ніяк не міг приховати таємного глузування:

— За молоком...

Саша знала, що це стосується саме її пострілу, але спокійно повернулася, поклала на місце рушницю і твердим, упевненим кроком відійшла набік.

«Що зі мною? — здивувалася вона. — Що сталося? Адже, коли б це трапилось іншого разу, я згоріла б від ураженого самолюбства».

Фарн став на Сашині місце. Але вона не цікавилась результатом його пострілу. Фарн її переможе? Він краще стріляє? Ну що ж, нехай...

Чи то страх, чи таємна тривога раптом з новою силою стиснула серце. Саша пильним поглядом обвела великий гурт цікавих, що зазирали через ґратки до тиру. Вона когось шукала очима. Але тієї людини, яку вона хотіла б ще раз побачити, вже не було.

Розділ сьомий

I

При вході в тепляк коксових печей дерев'яний стовп. Чийсь руки любовно пофарбували його в сірий колір, намалювали на ньому цілу батарею з пляшок і старанно вивели на ньому чорною й червоною фарбами кілька волосатих пик з червоними носами й великими кінськими зубами. На стовпі дошка і зверху напис:

«ЛЕДАРИ Й ПРОГУЛЬНИКИ»

Білявий пічник Макрюк, смішно ворущачи своїм носиком-гудзиком, гукнув:

— Пізнаєш себе, Шандра?

Вуса Шандри стрибнули вгору, й крива усмішка перекосила його обличчя.

— Мені байдуже,—махнув він рукою.— Хай малюють..
А я пив і питиму!

Пічник Шандра удавав з себе спокійного, але зловісні вогники зажеврили в зелених зіницях.— А ти, Макрюк, іди своєю дорогою. Я тебе не займаю, то й ти не лізь у вічі. Щоб часом... знаєш?..

Погроза зазвучала в голосі. Макрюк озирнувся й вирішив за краще для себе непомітно зникнути. Шандра сплюнув і рушив на свою восьму батарею.

...Уже тиждень, як з доменної дільниці зняли дві комсомольські бригади й перекинули на Коксохім. Лише три дні дали комсомольцям для ознайомлення з «фасонами» динасової цегли. За три дні важко досконало вивчити п'ятсот шістдесят марок «динасовки». Навіть досвідчені пічників часто помиляються. Але іншого виходу не було. Пічників не вистачало. А залізні строки пуску першої черги печей вимагали напружених, шалених темпів.

Перші дні інструкторам кладки було багато мороки з новачками. Але вже на кінець першого тижня нові коксопічники досить легко розбиралися, куди і в яку колонку треба вкладати цеглу тієї або іншої марки. Кожний бригадир і рядовий мав таблицю «фасонів», і це значно полегшувало працю.

Кладка коксових печей вимагає складної й точної роботи. Найнепомітніша щілинка може згодом, коли піч запалає, привести до катастрофи. Досить п'ятиміліetroвої дірочки — і горючий газ вирветься з печі.

При підвозці вогнетривкої імпоротної цегли було найбільше браку. Дзвінки «марки» — трикутники, пірамідки, завитушки — від неуважного чи невмілого поводження з ними розбивалися, кололися надвое, щербилися. І тільки коли до кожної колонки прикріпили певну бригаду піднощиків, брак зменшився. Дуже багато довелося попрацювати комсомольцям, роз'яснюючи робітникам, в яку копійчку влітає для будівництва кожна розбита цеглина.

У число нових пічників-складальників потрапила й Саша Васнецова. Насмішкувате ставлення до неї з боку її товаришів у бригаді незабаром змінилося. Багато робітників чекали, що Саша, одружившись з інженером, покине роботу. Адже вона тепер «інженерша». Не раз помічала вона допитливі, косі погляди клепальників. Хоч і важко було на серці, але працювала з подвоєним завзят-

тям. Потроху зникало приховане глузування з неї, розтавав льодок.

Допоміг цьому Тиміш Авдеев.

— Ви ж чого це, орли, нагороїжились до Васнецової? — почав він одного разу. — Чи вона вже перестала бути ударницею, чи що?

— Інженерша! — кинув хтось несміливо.

— Ех ти, ніченька темна! «Інженерша!» А що, інженери не одну спільну справу з нами творять? А любити кожному вільна воля, до кого серце потягне.

Саша першою відгукнулася на заклик піти працювати на Коксохім. Там було напружене становище. В останній день її роботи на домні до неї підійшов Богатирьов.

— Значить, завтра вже йдеш від нас, Васнецова?

Він ніяково кліпнув повіками, потім, нахилившись, зашепотів:

— Може, образили тебе несправедливо. Ти вже вибач їм усім «інженершу»...

— Справа минула. Нема чого й говорити про це, Богатирьов.

— Е, ні, вибач, Васнецова, є про що... Ми всі добре знаємо інженера Матусевича. Думаєш, не боляче нам було, коли...

— Я розумію.

— Ну, от. Коли слідство над ним ішло. Думали — невже даремно вірили в нього? Шанували й любили... Ну та минуло. Від Незнамова, мабуть, тільки адреса залишилася...

— Та до чого це все?

— А ось до чого. Ти тепер найближчий товариш і друг нашого інженера...

— Ну?

— Ну, от. Як батько, кажу тобі: він герой. І, значить, щоб обоє ви один одного... Ну, одно слово, шанували...

Саша дзвінко засміялася.

— Справді, як батько! Дякую, Богатирьов. — І враз зробилася серйозною, задумливою. — Я розумію. Йде будівництво. Найбільше в світі. Він герой. Герой будівничих буднів. Я ось зараз подумала: хто ж у нас головний герой?

— Він. Начальник дільниці.

— Ні, Богатирьов, — похитала головою Саша. — Ні. Візьми Улогова, Фарна, Шалигіна... Себе візьми. Адже...

все це герої. Їхне ім'я — «ми». Їх багато, Богатирьов, ой як багато!.. Розумієш — колектив?

— Виходить, усі герої? Всі однакові?

— Так, усі герої. Всі б'ються за одну мету. Але є один — головний керманіч...

— Хто?

— Партія, Богатирьов.

— Це ти правильно — партія!

Того ж дня Саша довідалася про світовий рекорд Сагадеева на Коксохімі. Ентузіасти-сагадеевці за сім годин п'ятдесят хвилин, зразково організувавши робсту, дали виробіток у чотириста двадцять дев'ять замісів. Світові рекорди бетонярів Кузнецькбуду й Харківського тракторного перекрито.

І раптом згадала Саша про Губодура. Адже він там з ними, в бригаді Сагадеева. Він теж учасник рекорду. Андрон Губодур! Швидко-швидко закалатало серце. Тепла радість хлюпнула в груди.

«Повернув собі звання комсомольця», думала вона. Андрон Губодур, її земляк, уже не схибить. Була певна цього й подвійно раділа з трудової перемоги сагадеевців.

Увечері писала листа додому, в осередок. Про Андрона написала кілька слів: «Андрон Губодур працює в бригаді Сагадеева, що поставила світовий рекорд роботи на бетоношальці». Більше писати не треба. Все було ясно.

* *
*

Парторганізація дільниці жила бурхливим, напруженим життям. За кілька днів — пуск першої черги коксових печей. Це поклало на партійну організацію величезні обов'язки. Керівництво гігантською машиною будівництва вимагало чіткої, безперебійної роботи. За всяку ціну пустити печі в строк!

Маркел Маркелович і Матусевич усі дні проводили тепер на Коксохімі. І завжди вони бачили рогові окуляри Хазарова. Всюди гув його низький бас. Інструктори вимірювали правильність кладки, але Хазаров часто особисто перевіряв їхні розрахунки, особисто давав розпорядження, встигав запобігати хибам і неполадкам.

Саша працювала на восьмій батареї. Ніжно дзвеніла динасова цегла в руках, тьмяно вилискуючи жовтавим

глянцем, ніби відполірувало її тепле море й випекло південне сонце. Цегла дзвеніла, мов кришталь, що от-от випорсе з пальців і брязне тисячею скляних скалочок.

Шамот підносила Дунька Пастухова. Ця дівчина з відвертим, простим серцем, з очима, жадібно розкритими на новий світ, з першого разу привернула до себе увагу Саші. Обидві бригадниці швидко здружилися. Дунька розповіла Саші про своє минуле, наївно, по-дитячому говорила про своє кохання до Каріма. Бетономішалки й навіть звичайні стерлінги викликали в неї буйні радощі.

Саша розкривала перед нею картини недалекого майбутнього, коли буде пущено Магнітогорський велетенський й інші численні заводи. Дунька слухала ці розповіді з жадібними очима, як найцікавішу в світі казку, потім не витримувала і по-хлоп'ячому голосно свистіла. Обличчя її заливала молодеча краса, і в зіницях спалахував гордий і щасливий відсвіт розбурканих думок.

Часто перед сном Дунька любила нишком помріяти, пофантазувати. Тоді в її уяві Сашині розповіді про близький соціалізм перетворювались у краєвиди велетенського міста, де дуже багато високих димарів і скляних арок.

Дунька солодко всміхається, і міцний сон укриває її теплою ковдрою.

2

Якось на роботі Саша зустрілася з людиною, в якій були тарганячі вуса й котячі зелені очі. Обличчя було заляпане шамотом. Очевидно, перед Сашею стояв пічник. Звичайний робітник-бригадник, але Васнецова, побачивши його, чомусь одразу схвилювалась. Якесь гостре, неприємне почуття боролось в неї з цікавістю. Що це за незнайома людина, настирливий погляд якої кілька разів уже відчувала Саша. Згадалися тир, напад хулігана й допомога Фарна.

Так, це був той самий, від товариша якого врятував її Фарн. Поширеними очима дивилася Васнецова на робітника. Ні, ніколи раніше вона не зустрічалася з ним. Та й чого, нарешті, нервуватися? У людини є до неї якась справа. І все. Але ж цей погляд — пронизливий, настирливий, гидкий! Ці вуса, які ворущаються, як у таргана, що визирає з щілини!

«Ні, неприємно мати якісь справи з таким чоловіком», подумала Саша...

— Я, здається, не помиляюсь,— мовив незнайомий,— ваше прізвище Васнецова? Олександра Мефодіївна? — Не чекаючи відповіді, він продовжував: — Привіт вам від вашого батенька... з того світу...

— Я не зовсім вас розумію. Що ви кажете?

— Що ж тут не розуміти? Батеньку вашому, вибачайте, жаба цицьки дала. Помер ваш папенька. Одно слово, дуба дав, амінь...

— Я це знаю. Уже два роки тому. А звідки це відомо вам, товаришу?..

— Моє прізвище Соловійов,— перебив незнайомий.

— Соловійов? Стривайте, щось пригадую. Може, Афонька Соловійов?

Тарганячі вуса заворушилися тривожно, злякано. Невідомий хутко озирнувся навколо.

— Ша!.. Це було колись. Тепер я — Шандра... Я зам усе по-простому, не криюсь. Шандра! Розумієте?..

* * *

*

Самотня електрична лампочка відбивалася в трьох люстрах трельяжу. І поряд з нею тремтіло жіноче обличчя. Сьогодні день неприємностей. З нарсуду прийшов папірець — через три дні слухатимуть справу про злочинний наклеп на Дуньку, про визискування робітниць...

Уважно розглядала Лідія Павлівна бліде, як крейда, обличчя.

Вмить стало все навколо порожнім, зайвим... Зробилося страшно. Захотілося почути чийсь заспокійливий, близький голос.

За дверима кроки. Це чоловік лагодиться йти на свою дільницю.

— Олексо!

Хазаров увійшов у кепці, вже одягнений так, як звичайно одягався, йдучи на роботу.

— Олексо, я... Мені тяжко, Олексо!

Відчула, як чоловік саркастично посміхнувся.

— Тяжко? Тобі? Чи ти, може, повернулася з виробничого штурму, Лідо?

— Я не жартую, Олексо. Моральний тягар...

— Я не знаю, чим можу допомогти тобі. Адже ти ніколи не могла зрозуміти мого хвилювання, коли, наприклад, у мене на будівництві траплявся прорив, коли я цілі ночі проводив на Коксохімі. Чи зможу ж і я зрозуміти тебе?

— Ти жорстокий!

— До Дуньки ти була жорстокіша. Чи ти хоч усвідомила свій вчинок?

Грюкнули двері. У кабінеті Хазарова погасло світло. Тиша запанувала в квартирі. Холодна, порожня тиша. У люстрі трельяжу тремтіло моторошною плямою чуже, бліде, як папір, обличчя.

* *

*

Не плачьте, березки, осинки,
Теперь ничего мне не жаль.
Проил я пиджак, и ботинки,
И тецину черную шаль...

П'яний голос наближався, і Саша Васнецова впізнала Шандру. О, яка ж неприємна зустріч! Повернути назад? Але тоді вона запізниться в гурток на навчання. Та й що це, хіба вона, Васнецова, боїться якихось зустрічей? Ото дурниця!

Про Афоньку Соловйова Саша справді колись чула. Здається, це був приятель її батька уже в той час, як Васнецова порвала з ним, батьком, усякі стосунки. Афонька уславився тоді на все містечко хуліганством і щоденним безпробудним пияцтвом.

У голодний рік у Саші померла мати. Батькові вдалося віддати дівчинку до дитячого будинку. З того часу вона двічі бачила батька, і обидва рази — це запам'яталось твердо, на все життя — батькові руки дрібно, неприродно трусилися, а білки очей були червоні, як у зайця. Коли він нахилив обличчя до дочки, від нього війнуло важким духом самогону й ще чимсь гострим, огидливо-кислим.

Батько хитав патлатою головою і, підперши по-баб'ячому лівою долонею щоку, раз у раз повторював:

— Пропала ти, донечко, і я пропащий...

Тоді ж до Саші доходили чутки про те, що батько її кинув роботу (він був кустарем-слюсарем) і зовсім спився.

Тоді саме говорили і про Афоньку Соловйова, нового приятеля батька.

Згодом, під час денікінщини, цей Афонька Соловйов десь зник. Ходили чутки, що він вступив добровольцем до денікінського загону.

У дитячому будинку в Саші незабаром відкрилась епілепсія. Деякий час вона була в лікарні, а звідти дівчину влаштували в інтернат для інвалідів.

Припадки згодом зникли. Саша поступила на політехнічні курси. В дев'ятсот двадцять п'ятому році покинула інтернат і пішла працювати на бавовняну фабрику, яку тоді тільки-но відкрило кооперативне об'єднання інвалідів.

На цій фабриці відбулася остання, третя зустріч Саші з батьком. Батько прийшов зовсім п'яний, босий і скривавлений, побив одного робітника і все намагався зсунути з місця чесальну машину...

Ніщо вже не впливало на старого. Він продовжував пиячити і, коли, нарешті, скотився до крадіжки, відсидів за це кілька місяців у БУПРі, а через деякий час ця історія знову повторилася, Васнецова зовсім відреклась од нього.

Про смерть батька Саша довідалася лише згодом, через кілька місяців після того, як його вже поховали. Про Соловйова вона взагалі забула, ніколи навіть і не згадувала. І ось раптом цей самий Афонька знайшов її, дочку свого колишнього приятеля. З першого ж разу він попросив у неї грошей. Саша дала, аби тільки швидше відчепитися од цієї людини, але відчепитись од Афоньки було зовсім нелегко.

«Очевидно, цей чоловік має досить підстав,— думала Васнецова,— ховатися під чужим прізвиськом».

Саша відчувала тепер, знову зустрівшись з Соловйовим-Шандрою, майже болісну огиду до нього.

Пропил я піджак, и ботинки,
И тещину черную шаль...

П'яна пісня стихла, і Шандра, розставивши руки хрестом, перегоротив Васнецовій дорогу.

— Куди це? Стривай! Цураєшся вже мене? Га?..

Він наблизив до неї своє червоне обличчя з мутними очима. Від нього тхнуло бридким горілчаным перегаром.

— Не займай руками! — з огидою крикнула Саша.

— Олександро Мефодіївно! Сашко! Батенько твій про

тебе згадував... На самому смертному одрі прощення своє тобі, Сашко, передавав. І тепер ти мене, значить, як свого рідного батька, поважати повинна...

— Пусти!

П'яний чіпко тримався за Сашин рукав.

— Дай грошей,— кричав він.— Чуеш, Сашко, дай. Потруси свого інженера...

Злість і огида лютували в Сашиному серці.

— Слухай ти, п'янюго,— тихо, але виразно відповіла вона.— Коли ти ще раз зачепиш мене, я з тобою більше панькатись не буду. Так і запам'ятай собі...

Васнецова висмикнула руку і, відштовхнувши Шандру, пішла. Закручений матюк полетів їй навздогін.

3

Учора пізно вночі на партбюро був вироблений план загального штурму на Коксохімі. Завтра дві батареї печей повинні бути закінчені, і завтра ж почнуть монтаж. Безпосереднє керівництво штурмом узяв на себе Матусевич.

Сьогодні о десятій ночі почнеться штурм. У бригадах парторги напередодні провели короткі ударні збори. Сотні метеликів, плакатів, гасел кидали короткі, скупі слова наказу. Не було звичайної метушні. За кожним словом, за кожним рухом людей ховалася сувора скупченість дій.

Піднесення, відчуття чогось урочистого весь день не покидало Сашу. Вона чекала штурму. Часом було тривожно, незрозуміло. Нічний штурм! Нічний бій за зоряну фортецю, за форпост соціалізму, який волею пробуджених мільйонів виростав на Сході, серед дикого казахського поля, за «Кам'яним поясом».

— Сашо, ти хвилюєшся?

Матусевич, любовно всміхаючись, глянув на схудле обличчя дружини.

— Бачу, бачу, що хвилюєшся. Невже боїшся поразки? Е, соромно, Сашуню, соромно...

Саша зробила рух протесту.

— Зовсім не те. З тебе кепський відгадчик чужих думок, Борисе.

— Та я ніколи й не претендував на патентованого психолога. Але ти...

Саша зненацька підняла брови.

— Слухай, Борисе. Я тобі говорила про приятеля мого «батенька». Я вже вирішила. Розумієш?

— Поки що нічого не розумію.

— Він людина непевна, безумовно. Мало того, що хуліган і п'яниця. Таких нам на Магнітці не треба... Але він — хто його знає? — ворог. Я вирішила: треба поговорити про нього на зборах. Він має зараз і прізвище інше — Шандра. Розумієш?..

Матусевич схопився обома руками за голову з комічним виразом жаху на обличчі.

— Маска, виходить? Ой, кошмар який!

— Ні, ти не жартуй.

— І не думаю! Після штурму треба буде про це неодмінно поговорити.

* * *

*

Рівно о десятій над Коксохімом пролунав довгий рев. Гудки ревли хриплими, простудженими голосами, ревли надриваючись, сигналізуючи тривогу. Тисячі електроламп блимали жовтими очищами, вдивляючись у нічний морок. Сама ніч відступила за ріку Урал, чорним шлейфом замітаючи за собою стежки.

Десь далеко в степу, на пустельній сопці, розбуджений цими звуками, проснувся степовий орел і повів навколо закарлюченим хижим дзьобом.

Штурм почався. Збірна комсомольська бригада найкращих пічників стала біля найвідповідальнішого місця — біля колонок восьмої батареї. Мобілізовано всю комсомольську організацію. Маркел Маркелович з Вітерчуком перевіряли розташування бригад. Від правильної розстановки сил залежала чіткість роботи. З гуркотом і шумом побігли важкі стерлінги, наповнені сірим місивом — шамотом. Піднощики динасової цегли тупотіли дерев'яними східцями, — настил угинався й тремтів від їхньої ходи.

Саша працювала на шостій батареї. Довгою дванадцятиметровою щілиною під шнурок виструнчилась коксувальна камера. За кілька днів спеціальний вантажний вагончик зазіпле сюди першу порцію високоякісного кузнецького антрациту. Раз у раз розкриватимуться затвори вугільної башти, і звідти з гуркотом полине у вагончики вугілля.

Дунька підносить цеглу. В її очах відбивається елек-

тричне світло, і від цього Дуньчині зіниці здаються захи-
ваними за блискучою поволокою.

— Даеш! Матрр'ялу-у!..

— Мар-рку-у!..

Голоси пічкиків уривчасті, хрипкі. Вони несподівано зриваються в різних кінцях батареї. І тоді лунає ще швидше тупотіння ніг, тоді ще голосніше гуркочуть стер-лінги і чавкає в ночвах майстрів шамот.

Дерев'яним настилом пробіг Маркел Маркелович. За ним поспішав Матусевич. На бігу він повернув до Саші заклопотане обличчя.

— Гаряче, Сашо? — почула вона вже десь за пово-
ротом рідний голос. Тихенько, внутрішньо, посміхнулась.
Було тепло, хороше на серці.

Десь недалеко — чула — сперечався Вітерчук:

— Три дні розчиномішалка стоїть. Хіба не можна було
підйомний ківш замінити естакадою й поставити бункери?

Йому хтось відповів сердито, високим тенорком:

— Постав! На це три дні витратити треба!

— А скільки днів уже розчиномішалка стоїть? — від-
повів голос Вітерчука.— Голова в тебе на плечах, чи що?

Голоси стихли десь у глухому шумі роботи. Знову
мимо пройшов Матусевич з Маркелом Маркеловичем.
Саша чула, як секретар партколективу сказав:

— Треба неодмінно встановити підйомник для цегли.
Га? Як ти думаєш? От! От! Висота — десять метрів...

Робота швидко посувалася вперед.

«Такими темпами можна вкласти понад три кубо-
метри,— міркує Саша.— Печі буде закінчено в строк. За
кілька днів десятки монтажників закінчать роботу. Домни
матимуть кокс...»

Хтось смикнув за рукав. Дунька.

Дівчина нахиляється, і Саша бачить біля себе дві га-
рячі жарини очей.

— Що таке?

Дунька схвильована. Вона хутко шелоче просто у вухо,
і голос її зривається:

— Ось тут, поряд... Шандра!.. Сама бачила — засунув
тріску, а тоді зверху замазав шамотом...

Щось обривається в Сашиних грудях. Шандра?
Афонька?..

Справді, він тут. Поряд з ним той, другий, його
товариш. Вони не бачать її. Вони працюють. Обидва

у фартухах. Ночви з шамотом біля них. Кладуть перекриття для регенератора. Шандра нахиляється. В руках у нього тріска. Він швидко озиряється, потім...

Саша чує огидливий, беззубий сміх його товариша. Миттю уявила собі картину: тисячоградусна температура. Тріска згоряє. Щілина. Газ з'єднується з повітрям. Коксування не буде.

З поширеними очима кинулася вперед. Почувала, як тремтить у неї підборіддя.

— Шандра?! Що ти робиш?!

Він повертає до неї розгублене, сплотноліе обличчя.

— Ти... ти бачила?..

Тоді той, другий, його товариш, здавлено захрипів:

— Що ж ти дивишся? Бий її...

Шандра схопив цеглину і з силою розмахнувся.

* *

*

Вітерчук крикнув:

— У поліклініку дзвонили? Давай носилки!

Натовп робітників розступився. Шугнуло назад, розівалося коло стривожених лиць, юних, бородатих, у бризках шамоту. Матусевич, зціпивши зуби, нахилився над Сашею.

Вона лежала горілиць. Обличчя її... ні, обличчя не було, була маска з алебастру. З грудей її виривалося хрипіння, наче дихання загнаного звіра. І в цю хвилину там, у другому натовпі, пролунав чийсь пронизливий голос:

— Бийте їх, гадів! Шльопнути без розмов!

Начальник дільниці отямився.

— Хто там? Стійте! Бити не маєте права. Вітерчук, викликав міліцію? Їх судитиме суд, товариші.

Піднесені руки опустились. Ніхто не міг не послухати цієї людини. А збоку вже кричав Маркел Маркелович:

— Усі по місцях! Спокій, товариші! От! Штурм продовжується...

Він підбіг до інженера.

— Борисе Олексійовичу, у Хазарова на третій і четвертій батареях неvistачає людей. Що робити?

Матусевич обіперся плечем об стіну регенератора і витяг блокнот. Літери кривилися, стрибали, розбігалися на всі боки. Тоді Матусевич узяв книжечку в обидві руки й поставив її сторчма.

— Скільки ж у нього пічників? — запитав він. — Треба негайно поставити по чотири на колонку.

Навколо гуркотіли стерлінги, як гарматні постріли. Чого вони так гуркочуть? Яку силу треба мати, щоб втерпіти цей пекельний гуркіт!..

* *
*

Лікарняне містечко за шосе, на невеличкій височині. Ліворуч простягся новенький барак нервового відділення. Там, у невеличкій кімнаті, лампи «солюкс» пронизують червоним тепловим промінням тіла ревматиків. Покришки з блискучого металу, наче вінці, охоплюють горілки кварцових ламп.

Але Сашу пронесли мимо цього барака. Двері з написом: «Хірургічне відділення». Тільки коли на обличчі з'явилася хлороформова маска, Саша почула:

— Лічіть!

Голос пролунав твердим, невмолимим наказом. Здавалось, у саму глибіню грудей поплив солодкувато-терпкий клубок.

— Дихайте глибше!..

Почувала, як віднімаються руки, ноги... Все життя залишалося тільки в двох точках — ніс і губи. І тоді крізь непоборну втому почула звідкись далекий, наче схований за глухою стіною, голос:

— Можна починати...

«Я ще не сплю», хотіла крикнути й не могла. Мабуть, вона зробила якийсь рух, бо той же голос наказав:

— Додайте!

Десять перед очима з'явилося велике жовте коло. Воно все зменшувалося й зменшувалося. Нарешті залишилась одна крапка. Вона блиснула й зникла. Більше Саша нічого не чула.

* *
*

— Борисе Олексійовичу, йдіть!

Хазаров співчутливо дивиться крізь рогові окуляри. Але Матусевич стомлено махає рукою.

— Йдіть. Я заміню вас, — наполягає начальник Қоксохіму.

Що ви? Ви потрібні на четвертій батареї. Зараз найвідповідальніший момент, кладуть стояки. Можуть наплутати щось у марках. Ні, я не піду. Будь ласка, займіть своє місце.

Тільки за годину, коли вже ясно визначилося, що завдання майже виконано й штурмовики перемогли, Матусевич, передавши керівництво штурмом Хазарову, поїхав до лікарняного містечка.

У передпокої спокійно горить лампочка. Сюди глухо долітають далекі уривчасті слова — не розбереш, що вони означають. Коридором пробігла жінка в білому халаті — сестра.

— Будь ласка... Тут Васнецова... Операція...

— Нічого, нічого не можу сказати,— замахала вона руками.— Ще нічого невідомо...

Матусевич опустився на стілець. У мозку й досі, здавалося, відавася різкий гуркіт невидимих стерлінгів. Ліве око дрібно сіпалось, голова наливалася оловом. Ось зараз, у цю хвилину, відчиняться двері і він почує страшний присуд. Адже цеглина розбила голову... Смерть. Ні, це неможливо! Невже він ніколи вже не побачить Сашу?

Чомусь уявилось, що перед смертю, на операційному столі, Саша обов'язково повинна пронизливо крикнути. Цей крик стояв у вухах. Уявляв його до найменших дрібниць, до найтонших інтонацій. Всі почуття й рухи загострилися — кожний шерех, кожний крок за стіною напружував усю істоту.

Хвилини минали навшпиньках. Голова дедалі важчала. І раптом неймовірна втома скувала рухи й почуття.

«Як я втомився,— десь далеко майнула думка в Матусевича.— Як я дико втомився!»

Тупа, страшна байдужість окутала все тіло в міцне, невидиме полотно. Цієї хвилини все зробилось таким далеким, неіснуючим. Саша? Лікарня? Нехай, усе одно. Штурм? Прорив? Це десь там, далеко... Голова — як кусок чавуну. Лягти б, і тоді все зникне, ніби й не було нічого...

Матусевич насилу розплющує очі. Він робить кілька невпевнених рухів рукою в повітрі, і йому здається, що кров починає енергійніше пульсувати в жилах. Поволі прояснюються думки.

Тоді з найдалшого кутка хтось тихо підвівся і зробив кілька кроків до начальника дільниці.

— Пробачте, ви, здається, інженер Матусевич? Я — Губодур, Андрон Губодур, земляк Васнецової... — І раптом замовк, витягнувшись у напрямі до дверей операційної. Там, на порозі, витираючи рушником руки, стояла людина в білому халаті.

— Хто питав про Васнецову?

У передпокої зробилося томливо-тихо.

— Операція пройшла вдало. Хвора житиме.

Задушливий гарячий клубок підкотився до горла. Неприродно кашлянувши, Матусевич витяг для чогось з кишені блокнот. Разом з коричневою книжечкою пальці міцно затисли в кулак носову хусточку.

На ганку почулися чийсь квапливі кроки, і до передпокою вбіг Маркел Маркелович:

— Борисе Олексійовичу! Ви тут? Я приїхав за вами. Вибачте, у вас горе, але... От! Машина чекає...

— Як печі?

— Штурм закінчено. З перемогою, Борисе Олексійовичу, з перемогою!

Маркел Маркелович схопив Матусевича за руку.

— Ходіте... Там у нас невеличкий мітинг, зразу ж після роботи. Ударники хочуть вас бачити...

Якийсь неймовірний тягар раптом звалився з плечей. Матусевич випростався.

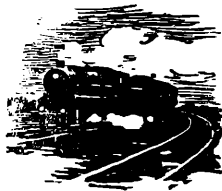
— Значить, наказ партії виконано?..

— От! Ще питаєте! За три дні пускаємо печі. Ходіте... Без вас не можна... Не можна! От!..

Вони вийшли на ганок. Недалеко стримано гудів автомобільний мотор. Передсвітанкова мла пливла над Магнітобудом, як білі вітрила. Край неба рожевів. Ще півгодини — і перший сонячний промінь несміливо залоскотє вершину Ай-Дарли.

Магнітобуд — Харків, 1931 р.

Родина МАРТИНОВИХ

повість

Артура Натъє мали стратити напередодні. Він увійшов у прийомну в одній білизні (лікарняний халат зняли з нього ще в коридорі) і тепер стояв у кімнаті перед столом, розгублено кліпаючи червоними опухлими повіками. Він не знав, коли відбудеться операція — зараз чи завтра, не знав, скільки ще безсонних ночей залишилось йому чекати кінця.

Білий фарбований стіл прикував його увагу. Він був довгий, цей стіл, довгий і вузький, оббитий білою цератою, стіл-ешафот. Артурові Натъє здалося, що він бачить на ньому руді плями крові від колишніх вівісекцій¹. Він підвів жовту руку і ніяково почав застібати для чогось сорочку на запалих волосатих грудях. І тоді лікар Мартінов помітив на кисті синюватий обручик — слід від кайданів.

Артур Натъє другий рік був безробітний. Голод призвів його до злочину. На авеню Пуасоньєр він забив конс'єржку, зняв у неї золоту обручку і приніс сім'ї хліба й масла. Потім він сам з'явився до префектури й заявив про свій злочин. Це його не врятувало від страшного присуду. Смертна кара мала відбутися за два дні. Але напередодні до в'язня завітав сам начальник тюрми в супроводі двох лікарів. В Артура Натъє просили згоди лягти на операційний стіл. Для важливих наукових дослі-

¹ Вівісекція — розтин живих істот з науковою метою.

дів потрібні були нирки — нирки живої людини. В медичному товаристві мали демонструвати пересадку здорової нирки хворому. Смертникові пропонували замінити кару на горло смертю на операційному столі. За цю «послугу» Натъє обіцяли забезпечити його сім'ю — дружину й трьох дітей.

Наступного дня в тюремній лікарні зібралася комісія визначити стан здоров'я в'язня. Аналіз крові й просвічування зробили ще вчора. І коли його почали вистукувати й обмацувати, Артур Натъє зрозумів, що сьогодні кінця ще не буде.

— Гіпіс, одягайся, друже,— наказав вирячкуватий лікар і сховав до футляра чорні гумові кишечки фонендоскопа.— Трохи аорта озивається, проте це дрібниці.

— Виснаженість організму, колего,— зауважив другий.— Але це не має серйозного значення. Чи не так?

І враз, глянувши на в'язня, замовк. Артур Натъє витяг уперед довгі жовті руки й важко сперся ними на стіл. Його губи беззвучно заворушились. Кліпнули запалені, червоні повіки, й округлі поширені очі моторошно втупилися в членів комісії. Невимовний смертний жах застиг у зіницях. У присутніх поза шкірою пробігли крижані струмочки. Вартовий біля порога хитнув непевно рушницею. Смертник зробив зусилля, й побіллі губи його зашелестіли:

— Значить, скоро?.. Сьогодні?..

Разом з словами з грудей його вирвався важкий віддих, змішаний з хрипінням. Цієї хвилини кожний відчув моторошність. Та двері до прийомної раптом відчинились, і в ту ж таки мить увійшов начальник тюрми.

— Панове,— сказав він, звертаючись до лікарів,— у мене є для вас неприємне повідомлення. Річ у тому, що вище духівництво довідалося про заміну в'язневі Артурові Натъє смертної карі хірургічною операцією і забороняє нам це робити.

Начальник розгорнув папір і прочитав:

— «...З волі всевишнього злочинець і грішник Артур Натъє мав понести смертну кару за свої гріхи, і в пеклі вже було приготовлене місце для його душі, як і для кожного злочинця, страченого на горло. Тепер же, віддаючи орган свого тіла з медичною метою, згаданий грішник зробить добро для людства, він помре не на ешафоті, а на операційному столі, і, таким чином, може статися,

що його душа потрапить замість пекла в рай З волі всевишнього душі страчених на горло злочинців і грішників мають зазнати тортур на тому світі. Звільняючи від шибениці Артура Натъе, ви тим самим даєте можливість його душі уникнути пекла. Цього допустити не можна. Отже, виходячи з цього, забороняється вам робити будь-які хірургічні експерименти, крім шибениці, з засудженими до страти в'язнями, в тому числі і з Артуром Натъе».

Читання перервали звуки, схожі на сміх. Усі озирнулись. Сміявся лікар. Це був нервовий, приглушений сміх людини, що не витримала безглуздої комедії, людини, що раптом потрапила на фантастичній уелсовській машині в чорні часи середньовіччя.

...І, розповідаючи про цей випадок, радянський лікар Мартинов, як тоді, в Парижі (звідки він недавно повернувся з наукового відрядження), сміявся злим, саркастичним смішком, і приглушені звуки булькали в його горлі, як окріп.

Вікна кімнати чергового лікаря виходять на майдан. Сюди, на другий поверх, приглушено долітає втомлюючий гамір вечірнього міста. Гордій Мартинов мав звичку перед роботою викурити цигарку в цій невеличкій кімнатці з розкладом чергування лікарів у клініці, з службовими наказами на стінах, з приглушеним шумом тротуарів, авто і трамваїв, що безупинно йшли вниз за вікнами інституту. На майдані в зеленому присмерку вечора знеацька розцвітали електричні сузір'я, і тоді жовті чотирикутники відсвіту падали через вікна на підлогу кімнати.

Мартинов ткнув цигарку в попільницю, підійшов до стінки. Клацнув вимикач, і електричне світло блиснуло раптом у його вогких зіницях.

Гордієві зараз треба йти працювати до операційного столу. Інститут невідкладної хірургії провадив величезну дослідницьку роботу. За останній час цілком розв'язано питання про переливання крові від трупів, і щодня десятки літрів червоночорної рідини, зцідженої з шийних артерій мерців, ішли в жили хворих людей.

У розв'язанні проблеми кровопереливання від трупів чималу роль відіграв молодий талановитий лікар-дослідник Гордій Мартинов. І вже нові завдання тривожили його допитливий мозок, нові досліди величезної ваги стояли перед ним. Це — пересаджування людських органів,

заміна хворих органів здоровими. Детально розроблена техніка цих сміливих операцій натикалася на перешкоду: звідки брати здорові людські органи? Не можна ж бо вирізувати орган у живої людини, роблячи її інвалідом або примушуючи гинути на операційному столі. Пересаджувати органи тварин теж не можна — людський організм їх не сприймає.

Думка Мартинова звернулася до трупів. Він вирізав серце з померлої дитини і оживив його, пропустивши через нього фізіологічну рідину Рінгера. Пропускаючи солоний розчин через відрізаний палець, Мартинов спостерігав, як палець починає жити — у нього ростуть нігті, а потогінні речовини викликають на шкірі краплини поту. Ізолювавши ураз вагітної кролики, лікар побачив, як з допомогою Рінгерової рідини він почав функціонувати, і процес родів пройшов у дослідника перед очима. Здавалося, що вже так близько сміливе розв'язання проблеми оживлення цілого організму.

Досліди з оживленням серця й інших органів тіла наводили дослідника на нову думку. Він сам себе запитував:

«Шановний лікарю-експериментаторе, мертве серце починає рухатися завдяки фізіологічному розчину. А чи немає в цьому розчині, шановний експериментаторе, якоїсь невідомої рушійної сили? Треба не тільки констатувати факт, а діалектично з'ясувати його. Може, ви натрапили на нову могутню рушійну силу, перед якою потьмариться слектрика? Може, ви робите винахід світової ваги і, не помічаючи цього, базикаєте далі про механічне оживлення органів і марите про той час, коли зможете з трупа зробити заводний манекен? Глибше треба дивитись, шановний досліднику! Корінь треба знайти...»

Тепер Мартинов робив досліди з пересаджуванням людських органів. У клініці лежав хворий з отруєнням нирок. На завтра, на ранок, призначено операцію пересадки йому здорової нирки від трупа. Новий орган мав прижитися в чужому організмі й дати змогу видужати тим часом другій нирці.

Це був іспит для Мартинова. Він уважно готувався до операції. Орган від трупа треба було здобути сьогодні. За десять хвилин Гордій має йти до дослідницької кімнати.

За дверима прогупали чоботи санітарів. Зараз вони понесуть труп. Черговий лікар, що весь час мовчки писав рапорт, голосно позіхнув.

— Так, голубчику Мартинов, — сказав він. — Випадок з цим в'язнем Натъє мене не дивує. А згадайте суд в Америці над учителем, що викладав учням теорію Дарвіна. Попівство борюкається. Це завжди буде і в Америці, і в інших «культурних» країнах при тому соціальному ладі, що панує в них.

Черговий лікар поглянув на годинник.

— Вам треба йти, Гордію Маркеловичу, — сказав він. — До речі, з вами сьогодні працює нова операційна сестра. Її вчора прислали до нас з хірургічної поліклініки. Нічого, нічого, будьте спокійні. Ми перевірили — справу свою знає гаразд.

Кімната для дослідних операцій була півпідвальна, вікна її виходили просто в старий інститутський сад. Було літо, за вікнами цвіли старі липи, і у відчинену квартиру дмухав пахучий вітерець.

Коли прийшов Мартинов, асистенти готувалися до операції. В стерилізаторі кипів хірургічний інструмент, і санітари вже внесли труп. Гордій скинув з нього простирадло. Це був юнак з чорними вусиками й довгими віями — жертва автомобільної катастрофи. Замість потилиці в нього роззявляла пашу чорна дірка з уламками черепа. Мерця перевернули на бік і підкотили під нього невеликий цератовий валик. Жовте тіло перетинала надвое широка смуга від йоду на тому місці, де впевнено пройде гострим лезом ніж дослідника.

Операційної сестри ще не було. Мартинов уже хотів запитати про неї та нараз почув за спиною веселий грудний голос:

— Пробачте, я трохи спізнилась.

Вона ввійшла хутко в білосніжному халаті, на ходу надіваючи ковпак на пишну зачіску.

Мартинов повернувся:

— Це ви — нова наша сестриця?

І враз остовпів. Відчув, як мимохіть легеньке тремтіння пробігло по ногах. На його скроні швидко запульсувала маленька синя жилка. Він знав цю струнку жінку з дивовижними зеленими очима. Пам'ятав — ці зелені зіниці світилися у темряві, як стрілка годинника. Вона майже не змінилась — та ж родимка на щоці, ніс з горбочком і завжди ніби здивовано підняті злегка брови.

— Як? Це... ви?.. — тихо, розгублено проказав він. — Ірина?

Він помітив, як звузилися зненацька її очі, й згадав, що це завжди було в неї, коли вона хвилювалась. Помітив, як хутко відхлинула кров з її щік і зрадлива блідість впливла раптом з-за маленьких, напівзахованих під зачіскою вух. Вона теж звичайно впізнала його. Але... чому так уразила її ця зустріч? Одначе жінка вже опанувала себе. О, вона це чудово вміла робити й раніше. Вона кинула кілька незначних фраз про несподівану зустріч. Так, так, вони не бачили одне одного п'ять або, може, шість років. Адже в наш час роки минають надзвичайно швидко. Останнім часом вона працювала операційною сестрою в Н. Спокійне, тихе місто. Захотілося знову до столиці, і ось тепер ця несподіванка. Вона чула вже десь про його успіхи в дослідній роботі, але ніколи й гадки не мала, що їй доведеться працювати разом з ним. Зрештою вона дякує випадкові, що допоміг їй особисто познайомитися з його, Мартинова, відомими експериментами.

Гордій мив руки і почував, що надзвичайно збуджений стан не покидає його. Невже причиною цього жінка, якої він не бачив кілька років і згадки про яку вже встигли стертися в його пам'яті й серці?

Він збоку, одним оком, зміряв її постать і подумав, що їй зараз має бути близько тридцяти років. Зрадливо підкреслена округлість форм говорила, що перша гнучка й запашна молодість цієї жінки проходить невмолимо швидким кроком. Та замість одцвілого травня прийшло млосне літо.

Гордій здивовано впіймав себе на думці, що слухає тільки її голос і ловить тільки її кроки. Він слухав, як вона цокає інструментами в стерилізаторі, і, коли вона подавала йому ніж, бачив тільки її пальці — довгі, музикальні пальці.

Він відчував, що хвилюється, і від цього було незвичайно на серці, і десь поставала злість на себе за це дурне хвилювання, для якого немає жодної підстави. Але з першою ж лінією глибокого розтину на шкірі трупа (коли здається, що гостре лезо ножа само, без жодного натиску, прокладає собі все глибший і глибший шлях всередину, вглиб) звичайна знайома зосередженість у рухах і думках хутко почала повертатися до Гордія. Впевнено й твердо йшов він до нирок. Багатосильна електрична лампа над столом проникала білим яскравим світлом у самісіньку глибочінь темної рани, в якій раз у раз блискав

метал лопатки або чотири зубних гачків, затиснених у вправній руці оператора. Він перетяв артерію, і мляво, сонно потік темний струмок трупної крові — без кисню, мертвої крові, що не дихає.

Ірина вміло, зі знанням справи допомагала. Вона не чекала його наказів і сама вчасно подавала потрібний інструмент. Мартинов накладав на перетяті вени пружинисті ножиці клемів, щоб зупинити кровотечу, зубчастими гачками й лопаткою розсував внутрішні органи, що раптом глизявими, слизькими шматками заступали шлях його інструментам.

Операція йшла добре, і він усе більше захоплювався роботою. Він працював, як артист, його пальці в сірих хірургічних рукавичках, озброєні клемами й гачками, порпалися в глибочезній прірві рани з такою ж упевненістю й майстерністю, як пальці музиканта, що граційно стрибають на біло-чорних клавішах піаніно. Хутко завоювавши прохід до нирки, він вправно «вивихнув» її в рану. Це був заключний акорд операції. Ірина вже тримала біля нього наготові скляну посудину для органа. Дві асистентки збирали інструмент. Цокнула блискача кришка стерилізатора.

Гордій почував утому. Творче піднесення спадало. Було ще якесь неприємне почуття в серці, ятрилася невідома, неподолана тривога.

«Ах, так... Ірина», згадав він стомлено, скидаючи мокру рукавичку.

2

Цвіли айстри — пізні вересневі квіти. Вже давно пожовкла трава навколо клумби, одцвіли рубінові маки й пишні жоржини, жовта красоля давно вже загубила свої оксамитні пелюстки. Нишком в'ється де-не-де серед зів'ялих стеблин забутий барвінок, ховаючи сині запізнілі дзвоники. Спорожніла клумба, зів'яла. Тільки на самому верху її пишно цвіли осінні айстри. Це був чудовий букет, барвисте сузір'я всіх кольорів і відтінків, гаряча мозаїка тріпотливих пелюстків.

Урочисто цвіли айстри — сніжнобілі й червоні, мов кармін, блакитні й лілові — цвіли, як прощальний факел золотої осені. Немало походив біля них Маркел Іванович.

Його дбайливі руки насипали землю на клумбу, й старечі пальці уважно перебирали м'який ґрунт, щоб жодна трісочка, жодний камінчик не мулив корінцям ніжних паростків. Любив квіти старий машиніст Маркел Мартинов. Може, тому й любив, що все життя своє проводив на паровозі біля гарячої топки, завжди в мазуті, завжди заплинений вугільною курявою.

Сорок років з шістдесяти Мартинов працював на транспорті, тридцять років на паровозі. Скільки десятків тисяч кілометрів «наїздив» за цей час Маркел Іванович! Скільки разів об'їхав він навколо світу!

Тридцять років у будці машиніста! Може, тому й любив квіти старий Мартинов. Ще в березні він висівав насіння в горщечки і щодня піклувався про майбутні сходи. В квітні висаджував ніжні паростки квітів на клумбу. Навколішках лазив біля своїх улюбленців — проривав, підпушував, поливав з щербатої лійки...

Уроцисто цвіли осінні айстри, коли старий машиніст вийшов прощатися з ними. З Мартиновим вийшла й дружина його, Марфа Опанасівна, і вони обоє підійшли до клумби. Маркел Іванович нахилився й зірвав велику червону квітку з жовтим сердечком посередині.

— Дивися, Марфо, туга яка та гаряча! Як віночок. До самісіньких заморозків цвістимуть.

Він говорив весело, милуючись айстрою, і жодної ознаки журби не можна було помітити на його широкому обличчі з рідкими, але глибокими зморшками. Тридцять років прожив тут машиніст Мартинов з дружиною й дітьми — у цьому низенькому будиночку з підсліпуватими віконцями. Багато років викохував він квіти на клумбі серед невеличкого подвір'я. Тут минуло життя. В півтемних кімнатках, де пахне любистком і м'ятою, сходились колись, у дев'ятсот п'ятому, робітники-залізничники, збирався страйковий комітет. Будинок був закинтий у нетрі робітничої околиці, нескоро його знайдеш у кривих дровулках. Найкраще місце для підпільних зборів. Та й господар Маркел Іванович — своя, надійна людина.

Тридцять років життя на одному місці — можна звикнути. І недарма на віях у Марфи Опанасівни забриніли сльози. Та Мартинов зробив вигляд, що не помічає цього.

— Гарно цвітуть, — сказав він. — А на новому місці хіба ж одна клумба буде? Ого, там навколо всього будин-

ку пояс з квітів протягнемо. А будинок же, знаєш сама, який, — не маленький!

Уже два роки будували для залізничників величезний п'ятиповерховий будинок на сто п'ятдесят квартир. Маркел Іванович подав заяву на квартиру. Будинок закінчили, і вчора Мартинов одержав ордер на вселення.

Він ходив задоволений і кілька разів починав навіть мугикати якусь веселу пісеньку.

— Хочу на старість пожити з синами в хоромах, — говорив він. — А що? Хіба не заробив за свою довгу службу?

Марфа Опанасівна дивилася на квітку в руці чоловіка, і в неї боляче щеміло серце. Це добре, що вони матимуть тепер велику квартиру з такими високими вікнами, що коли станеш на лутку, то не дістанеш рукою до верхньої шибки, це дуже добре. Але ж її жіноче серце так уже звикло за тридцять років до темних кімнаток з низькою стелею, що було журно й боляче кидати їх. Тут кожний куточок навівав спогоди про минуле, тут усе було таке знайоме й рідне, що чужими і непривітними здавались їй «хороми» в новому будинку.

— Пам'ятаєш, Маркеле, — сказала Марфа Опанасівна, — пам'ятаєш, як Сава скотився маленьким з цієї клумби й звихнув собі руку?

Стара перебирала в своїй пам'яті всі події минулого, що траплялись за її життя в цьому кутку, в будиночку на далекій робітничій околиці. І кожний, навіть найдрібніший, випадок набирив тепер в її уяві важливого, незабутнього значення, в кожній події вона вишукувала нові втішні риси, пригадувала все нові й нові подробиці.

— Пам'ятаєш, Маркеле? Я про нашого Саву. Він тоді за квіткою поліз... А вдруге — це вже Гордійко — вийшов уранці з хати і теж до клумби. Йому тоді три годочки було. Тільки воно не за квітами полізло, а почало ловити бджіл. Та одна його якраз під око ужалила. Скільки крику було! Боявся після того й дивитися на них. Усіх комах боявся...

Вона змахнула пучкою сльозу. Старі стояли над айстрами й пригадували. Золота від сонця павутинка сіла на обличчя машиністові й залоскотала щоку. На вишеньку біля порога прилетіли зграйкою горобці і дзвінко за-

джеркотіли. Кінчався вересень, над робітничою околицею пропливав ясний осінній день. Цвіли айстри на клумбі, цвіли пишним барвистим цвітом — білі, червоні, блакитні...

* *
*

Після обіду Маркел Іванович пішов ще раз подивитись на нову квартиру. Завтра вже треба перевозитися на новосілля. Він ішов повагом і посміхався своїм думкам. Для нього й для Марфи Опанасівни треба небагато — одна кімната, й досить. Для Гордія теж кімната. Він нікуди не хоче йти від своїх старих. Спокійніше з батьками — і ліжко завжди чисте, і білизна. Ну, для Люди теж треба окрему кімнату — дівчині вже шістнадцять років, може, колись схоче й посидіти сама, і подругу запросити. Та й працювати їй треба. Удень — в депо, увечері — в робфаці. А прийде — ще й лекції треба готувати. Четверта кімната — для всіх. Ідальня.

Зразу ж за цвинтарем — пустир. Ось на цьому колишньому пустирі й побудовано новий палац для залізничників. Його видно здалека. Сонце котилось на захід, і величезні вікна в будинку відсвічували кривавим янтарем.

Старий цвинтар запроектовано знести й розбити великий сквер.

Огорожу вже було розібрано й частину могильних плит і надгробків звезено докупи.

Маркел Іванович згадав, як на цьому цвинтарі відбувалися колись робітничі сходки, як лунали тут запальні революційні слова. Згадав, як він, криючись від небажаних чужих очей, приходив сюди на нелегальні мітинги. Одного разу наскочили козаки, оточили цвинтар. Він цілісіньку ніч переховувався тоді вдвох з товаришем у фамільному склепі якогось померлого дідича. Було моторошно сидіти під землею в сусідстві людських черепів, але не вийшли з своєї схованки, уникнули чіпких рук охранки. Була ніч, козаки й поліція обшукували все кладовище, а вони сиділи собі, і десь угорі в дірку до них світив щербатий місяць. І ще пригадав, як його товариш сказав тоді:

— От ми — робітничі депутати, а сидимо в ямі, мов злодії. Коли вже для нас побудують палаці?

Біля будинку була метушня: вселялися нові мешканці.

Під'їздили підводи й пружовики, шофери смалили цигарки й допомагали вивантажувати хатній скарб. Стільці й скрині розкидані були перед головним під'їздом.

Широкими сходами піднявся Мартинов на другий поверх. Відчинив двері і ввійшов у коридор нової квартири. Переходив з однієї кімнати до другої, мацав підвіконня, що пахли ще свіжою фарбою, шаркав черевиками по гладенькому паркету. Зайшов у кухню, у ванну. Посміхнувся — ванна стояла біла, як сніг, ніби запрошувала. Так, так, після паровоза — роздягтися і у воду! Змити шмаровидло, попарити старі кістки...

Він ходив і планував у думках. Цю кімнату, найбільшу, — для Гордія. З окремим ходом. Тут можна поставити шафу, одну, другу. В Гордія повно книжок.

Зітхнув. Згадав про третього сина, про Андрія. Він у Ленінграді, скульптор. Гарно було б укупі пожити. Обіцяв приїхати в гості. І знову: ця кімната, найменша, — для Люди. В цьому кутку вона поставить етажерку.

Озирався, широко посміхався думкам. Скроні блищали сивиною. Світла скільки! Повітря! Згадав: «А Марфа прощається, плаче. Ех, Опанасівно! В апартаментах житимеш на старість...»

Зупинився на хвилинку перед дошкою електролічильника. За склом причаїлися цифри. Ніжно біліли фарфорові чашечки. З тихим шелестінням оберталося в чорній скриньці лічильне коло. Дошка нагадала йому кран машиніста. Механічно пройшовся по ній рукою, наче хотів закрити регулятор. І знову згадав: «Ех, ти ж, Опанасівно!..»

Вже виходячи, зустрівся на сходах зі стрілочником Книшем. Довелося й до нього зайти, подивитись на його квартиру. Кирило Книш уже перебрався й кликав Мартинова на новосілля.

— На нову путь стрілку перевів, — сказав він машиністові. — Паняй, Маркеле Івановичу. На всіх парах...

— П'ятнадцять років уже їду новою путью, Кириле Устимовичу, — відповів Мартинов. — Разом з усією родиною. Щоб веселіше було.

— Так, родина в тебе підходяща, — погодився стрілочник. — Я чув, що твого старшого сінка начальником якимсь до нас на лінію призначили?

Теплі іскорки засвітилися в примружених блакитних очах старого машиніста.

— А, ти чув уже цю новину? Вірно, Савку мого шанують. Начальником політвідділу буде.

Батьківська гордість бриніла в словах. Кирило сказав:

— І добре роблять, що таких призначають. Свій брат, робочий кадр. Та сказати по правді, треба нам побільше таких, як Сава Маркелович. Дуже у нас на транспорті негарним духом тхне. Сам знаєш — ворогів багато примазалось, у всі щілини, мов ті таргани, поналазили. Міцним тютюнцем треба їх підкурювати, поки виздыхають.

Про це Мартинов знав. На власному досвіді пересвідчився, що паровози після капітального ремонту доводилося за день-два знову ставити на повторний ремонт. Такі випадки траплялися досить часто. Писав про це машиніст і в газету, і на партійних зборах виступав. Винуватців недоброякісного ремонту притягали до відповідальності, штрафували. Здебільшого ж було так, що винних не знаходили. В депо панувала знеосібка.

У припливі інтимної відвертості Маркел Іванович нахилився до Книша й зашепотів:

— Сам я, Кириле, думав про це. Тут не тільки, братухо, наші лінощі чи невміння. Вірно ти кажеш: таргани позалазили. Є вони скрізь: і на паровозах, і на стрілкових перехрестях у тебе. Але мій Сава, скажу тобі, гвоздь. Бери молоток і бий — не зігнеться. В очах і на виду спокійний, лагідний, ну а всередині — вогонь. Кому ж і знати його, як не мені? Гвоздь. Від молотка тільки іскри кресатиме.

— А все ж таки воно не дуже безпечно, — відповів стрілочник.

— Як?

— А так. Почне він, значить, як начальник, вживати круті заходи. Без цього не можна. І вся банда тоді на нього. Все може трапитись. Вони так не здадуться.

— А де ж ми будемо, Кириле Устимовичу? Аж соромно мені слухати такі твої слова, — скипів Мартинов. — Хіба ж він один боротиметься? На нас спиратиметься. На нас, як на стіну. Партія його послала на цю роботу, партія й допоможе. Вона керуватиме.

І повертаючись додому, на свою стару квартиру, Маркел Іванович довго не міг забути стрілочникового зауваження.

«Небезпечно... Вся банда на нього»... Сказав таке! Вовків боятися — в ліс не ходити. Небезпека буде тоді,

коли мій Сава дозволить обвести себе навколо пальця, коли не зуміє розбити ворожих підступів. О!..»

Машиніст озирнувся, бо останні слова він сказав уголос. Та на вулиці нікого не було. У фіолетовому присмерку засвітилися перші ліхтарі. Маркел Іванович підійшов до хвіртки. Таким жалюгідним здався йому присадкуватий, як черепаха, будиночок, в якому він прожив тридцять років. Таким жалюгідним і вбогим!

3

Сава Маркелович Мартинов, старший син машиніста Маркела Мартинова, гаразд усвідомлював, яку важку й відповідальну роботу доручила йому партія. Він знав, що, довіряючи йому пост начальника райполітвідділу, партія чекала від нього більшовицької боротьби за оздоровлення транспорту, подолання в найкоротший строк усіх ганебних неполадок, що заважали залізниці виконувати свій план.

Щоб знати, з чого починати роботу, треба самому намацати виразки на хворому організмі, самому перевірити, де найболючіше, найуразливіше місце. Все це виявиться в процесі щоденної праці, але Саві Мартинову хотілося негайно ж після одержання призначення самому перевірити на живих прикладах роботи залізничників — усіх тих, з ким йому доведеться працювати.

Був пізній жовтневий вечір. На дільниці депо тьмяно розпливалися жовті масні плями світла. Залізничні люкси довгими смугами прорізували мряку, і зеленими світлячками ворушилися вогники на стрілках. Ноги перечіпалися за слизькі рейки. Чвакали калюжі з води й мастила, поспішали робітники — в депо, в майстерні. На путях сичали паровози, біля них метушилися постаті з ліхтарями. Це була країна залізних велетнів, що раз у раз гуркотіли рейками і, дихаючи могутніми грудьми, проходили в своїй непереможній, нездоланній силі, блимаючи круглими жовтими очищами.

Залізничними коліями йшли троє: старий машиніст Маркел Мартинов, його син — начальник політвідділу, і робкор деповської багатотиражки — мастильник Безвіконний.

— Насувай, батьку, кепку на очі, — посміхнувся

Сава. — Тебе тут усі знають, враз упізнають, і вся наша справа тоді провалиться.

— Не впізнають,— обізвався машиніст.— Я комір підніму й одвертатимусь. Хай тоді впізнає по спині.

Бригада обминула поворотний круг і зайшла до депо. Старий Мартинов підійшов до паровоза.

— ОД-2544, — голосно прочитав він.— Цей візьмемо?

Усі троє драбинкою видерлися нагору, в будку машиніста.

— Помічник чергового по депо йде! — визирнувши у віконце, зашепотів Маркел Іванович.

— Побачимо, що з цього буде,— спокійно сказав Сава.

Помічник чергового підійшов до паровоза й гукнув:

— Гей, хлопці! Коли повернетеся, заберіть Ш-2001 на шосту колію!

Начальник політвідділу не витримав:

— Що ви нам наказуєте? Хіба ви знаєте, хто ми такі?

Помічник уже здалека прокричав:

— Не базікайте, коли з вами говорять у службових справах!

— Ха-ха-ха,— зареготав Безвіконний.— Оце дисциплінка! Чужі, невідомі люди залізли на паровоз, а їм ще й розпорядження дають!..

— Ну-ну, діла! — похитав Сава головою.— Та тут усе депо можна вкрасти, коли так. Що ж, тату, паняйте! Подивимось, що буде далі.

Маркел Іванович повернув ручку регулятора, і паровоз плавно рушив. Під'їхали до стрілки.

— Ану, загуди їм так, щоб у вухах засвербіло,— попросив Мартинов-син. Маркел Іванович навмисне дав кілька гудків — диких, розпачливих, не передбачених жодними правилами чи інструкціями. Стрілочник відкрив путь, і паровоз поїхав далі. Він шипів, сичав, роздирав сутінь моторошними сигналами — ніхто не звертав на це жодної уваги.

— Ось нас затримають біля контрольного поста, — сказав Безвіконний.

Маркел Іванович гукнув:

— Гей, черговий! Вихід на станцію!

Темна постать унизу вилаялась.

— Проїзди!

Черговий відкрив диск.

— Дисциплінка! — ретотав мастильник.— Справді, тут паровоз можна вкрасти!

Зі станції бригада повернулась незабаром. Завезла паровоз на круг, спустила воду з бака, потім набрала з крана нової. І знову ніхто не звернув уваги на ці дії. Поставили ОД-2544 у депо, пішли на колії.

Троє темних постатей ходили по рейках і гасили вогні на стрілках. Стрілочники нічого не помічали. Один з них підійшов до невідомих, спитав:

— Для чого гасите?

— Наказано. Перевірка,— буркнув у відповідь Сава.

Це цілком заспокоїло стрілочника. Він пішов у свою будку. А маневри продовжувалися з погашеними стрілками.

Троє невідомих ходили по рейках, гасили вогні, заходили «грітися» в будки до стрілочників. Одна була незамкнена, нікого в ній не було. Безвіконний забрав сигнальне приладдя, і всі троє спокійно продовжували путь. Біля однієї стрілки працювала згорблена людина. Маркел Іванович впізнав у ній Кирила Книша.

— Цей мене знає,— зашепотів машиніст.— Та й тебе, Сава. Це Кирило. Ми почекаємо тут, а ти, товаришу Безвіконний, піди до нього, попроси впустити в будку.

Чоботи мастильника зачавкали по калюжах у напрямку тьмяного вогника стрілки.

— Здоров, дядю,— долетів до Мартинова його голос.

Чули, як Кирило Книш відповів щось — не то сердито, не то весело.

— Невже й цей піймається на гачок? — уголос подумав Маркел Іванович. Але цієї миті стрілочник гукнув:

— А хто ти такий будеш? Не знаєш, що тут заборонено ходити?

Безвіконний зробив вигляд, що хоче тікати. Але Книш схопив його за руку.

— Стій!

— Пустіть, дядю,— навмисне просився мастильник. Стрілочник не пускав.

— Покажи документи! — вимагав він.

— Ходімо, Сава, рятувати,— посміхнувся старий Мартинов.— Молодця, Кирило, молодця!

Вони підійшли до стрілочника.

— Здорово, Кирило Устимовичу! — привітався старий.— З ким воюєш?

Книш зрадив.

От добре, що нагодився, Маркеле Івановичу. Ось затримав тут... Хтозна, що воно таке. В будку просив упустити. Блукає тут невідомо чого...

Машиніст, регочучи, пояснив, у чому справа. Кирило сплюнув і сердито відказав:

— Не чекав я від тебе цього, Маркеле Івановичу. Посміялися з старого стрілочника. У вас там бригада, а в мене робота через це затримується.

Машиніст з любов'ю поплескав товариша по плечу:

— Спасибі, що не підкачав. Хоч один знайшовся такий, що затримав. А то ось ходимо, бешкетуємо — ніхто нічого...

Сава мав сьогодні наочний доказ того, як далеко дійшло підупадання дисципліни на дільниці. В його голові вже склалися комбінації планів наступу, він не був уже цієї миті спостерігачем, він був начальником політвідділу, що, врахувавши обставини і зорієнтувавшись в подіях, тут же блискавично виносить рішення.

— Ану, Саво,— озвався батько,— може, підемо ще до складів?

Він підморгнув з таємничим виглядом. Сава спочатку не зрозумів цього знаку. Але потім пригадав, що цієї ночі на варті має стояти сестра Люда.

— Дочку кортить перевірити? — посміхнувся він до старого.

Люда Мартинова в порядку комсомольського навантаження один раз на п'ятиденку чергувала ніч на варті біля складів. Осередок комсомольців-залізничників організував допоміжну воєнізовану охорону залізничного майна.

— Сплять вони там, сплять,— говорив Маркел Іванович. Сава помічав, що батько хвилюється. Йому був зрозумілий цей батьківський неспокій. Адже тут недалеко десь вартує його дочка-комсомолка, його Люда. Чи ж не сором буде старому, коли Люда спатиме? Невже його дочка зганьбить комсомольську честь?

Старий машиніст так поспішав, що Сава й Безвіконний ледве встигали за ним. Мартинов-син злегка посміхався. Він був певний того, що сестра варту свою несе справно.

— Ось тут вопа, тутечки,— захвилювався Маркел Іванович.— Склад номер шість.

Довгі комори з масивними важкими дверима простяга-

лися суцільним муром. Під насунутим уперед, наче козинок картуза, залізним дахом повільно хсдила туди й сюди темна постать вартового. Сава легко впізнав у ній дівчину.

— Не спить,— голосно і з видимим задоволенням констатував старий Мартинов. Він гукнув: — Людо, агов!

Темна постать дівчини-вартового зупинилась.

— Що вам треба, тату? — впізнала вона батька.

— Та хочу сказати тобі щось дуже важливе. По секрету. На вухо.

Маркел Іванович ступив кілька кроків уперед. Та тієї ж миті Люда гукнула:

— Почекайте, не підходьте!

Батько зупинився.

— Та що ти, Людочко,— сказав він.— Це ж я, твій батько.

До старого підійшов Сава.

— Людо,— гукнув він.— Ми тобі маємо сказати одну дуже важливу річ. Бачиш, удвох прийшли. Кричати не можемо, треба зблизька, тихенько! Можна підійти до тебе на хвилинку?

У відповідь дівчина роздратовано відповіла:

— Ви маленькі, чи що? Не розумієте — я на посту!

Маркел Іванович щиро радів. Безвіконний і в темряві бачив, як блищали в широкій усміщці зуби в старого машиніста.

— Комсомол знає, кому довіряти,— з гордістю сказав Маркел Іванович.— Вона правила всі знає. Нікому, крім вартового начальника, не дозволить наблизитись.

А в цей час Люда думала:

«Ач вискочили які! Папаша й братік. «Дозволь підійти!» Знайшли кого піддурити! Знаємо!..»

Вона рішуче стукнула прикладом рушниці об дерев'яний настил і знову повільно закрокувала туди й назад... Осіння ніч шемрала навколо у мряці, моргала жовтими баньками електраламп.

Сидір Татаєв, секретар осередку парторганізації дільниці, радився з начальником політвідділу, старим своїм товаришем. Сава Мартинов сидів у кріслі, заплющивши

очі, і так мовчки слухав. Вісті були невеселі. Татаєв розповідав рівним сухим голосом, і Саві здавалось, що це десь за стіною одноманітно тріскотить металевий репродуктор радіо. За минулий день вибуло з ладу вісім паровозів. Горіння букс у вагонах набирало систематичного характеру. План вантаження виконано тільки на шістьдесят процентів.

Сава відкрив очі.

— Шістьдесят процентів? — перепитав він. — Виходить, що це менше, ніж минулого місяця.

Великий залізничний вузол щодоби пропускав безкоштовні валки з вугіллям, залізом, мангановою рудою. Погана робота залізниці призводила до того, що ешелони з манганом затримувалися на коліях цілими днями, заводи через це не виконували своїх планів. Тому так боляче відбивалося в серці Мартинова кожне слово секретаря парторганізації. Нарешті, начальник політвідділу не витримав. Він грюкнув кріслом і нервово пройшовся по кабінету.

— В чому справа з паровозами? — запитав він. — Вісім попсованих паровозів за добу — це, Гавриловичу, ти сам розумієш, чим пахне. У нас паровоз — дефіцитна машина. Мені відомо, що вчора на цілу добу затримали дві валки з манганом — не було справних потужних паровозів.

— Було таке, — відповів Татаєв. — Найчастіше вибуває в нас паровоз зі строю через те, що машиністи витоплюють контрольні пробки. Течуть труби. Недогляд, недбайливість. Не подасть помічник машиніста своєчасно вугілля в топку, колосники оголюються, пройде холодне повітря — ну й амба. Потекла труба. Або, скажімо, не погляне машиніст на водомірне скло, не підкачають води — і готово, витопило пробку.

Сава пересмикнув плечима.

— Цю «техніку» я знаю сам, — сказав він. — Пам'ятаєш же бронепоезд, старий?.. А от ти мені скажи краще, чия тут діє рука? Як доглядають паровози машиністи — члени партії? Серед тих, що витопили пробки, були й комуністи?

— Були. Троє.

Татаєв сидів біля столу, зрідка зачісуючи п'ятірнею назад свою буйну копицю кучерявого волосся. Неголені щоки посіла гостра щітка чорних остюків. Волосся визи-

рало звідусюди: з носа, з вух,— заповонило довгу шию, вместилося пучечками навіть на пальцях.

— Троє комуністів,— повторив він.— Один з них мав уже догану. Але, звісно, самими доганами тут справи мало зарадиш.

— Треба перевірити їхнє партійне обличчя. Особливу увагу звернути на депо. Чуєш, Гавриловичу, я кажу — на депо. Там у вас квітне кругова порука й саботаж. Якість ремонту нікуди не годиться. І дисципліна — один сміх! Я вже розповідав тобі, як ми ходили вночі бригадою. Паровоз украли. Смішно, коли б не було це так сумно. Сумні, неприпустимі факти. Цілковита розбещеність.

Олівець хутко застрибав на папері. Татаєв писав чітко, розгонисто. Обидва комуністи накресливали план дії, план обміркованого наступу на саботаж і нехлюйство, на байдужість і прихований ворожий опір. Цей план вони винесуть на обговорення партійної маси, на робітничий актив. Це буде перший постріл тривоги, сигнал до штурму.

Над столом низько схилилася кучерява, з сивиною голова товариша Татаєва. Кінчики вусів, трохи підкручені вгору, стриміли, як віхтики. Ураз він відірвався од писання й блискучими від електрики, шоколадними очима глянув на Саву.

— Це буде революція,— сказав він.— Свіжий вітер має «продути» депо й декого завітрити... Отже, посилиться і опір ворожий. Це треба врахувати.

— Але ж і робітників це активізує,— зауважив Мартинов.— Ми мобілізуємо всіх без винятку. А зломити саботаж і нехлюйство, збити опір прихованого ворога — це й буде перемога.

Надворі, за вікнами кабінету, стояла північ. На коліях, на залізничних платформах коливалися химерні смуги світла від ліхтарів. Чмихали маневрові паровози, тонко виводили сигнальні сурми. Там, на коліях, і вночі йшла робота. Формувалися нові поїзди, вантажники працювали біля товарних вагонів, біля складів. А ще далі, в депо, нічна зміна слюсарів, токарів, промивальників клопоталася біля токарних верстатів, біля паровозів, що стали на промивання. Там гойдалися вогневими язиками смолоскипи й шипіла з брандспойтів гаряча вода. І там же, ввімкнувшись в загальний струм напруженої роботи, таємний прихований ворог робив своє отруйне діло.

Маленька кімнатка — чотири кроки завдовжки, три кроки завширшки. В ній ледве вміщається ліжко, круглий столик та два дешевих крісельця. Одно-єдине віконце виходить на пустир, на яри. Ночами над пустирем сходить золотушний місяць, і бродячі собаки призуться з-за кісток.

Ірина Котровцева-Гай не спить. Вона сидить на ліжку в халаті, звисивши ноги, і електричне світло прямою падає з-під рожевого абажурчика на розкриту книгу. Але Ірині сьогодні не йде на думку читання. Вона прислухається до поривів осіннього вітру, і чомусь мимоволі ввижається їй далеке квиління, чиїсь зойки і часом тупотіння ніг. Їй ввижається, що хтось невідомий ходить під вікном і хоче відчинити віконницю.

Вона знає, що це — нерви, але неприємне почуття не покидає її.

Три місяці минуло з того часу, як Котровцева-Гай стрілася з Гордієм Мартиновим. Це вже не був той сіренький студентик, якого вона знала шість років тому.

Відомий лікар-експериментатор Мартинов хіба тільки прозорими сіруватими очима з вогкою поволокою та високим, просторим лобом нагадував того другого, колишнього Мартинова. За шість років така разюча, така блиска зміна!

О, зміну цю чудово помітила операційна сестра. Від Ірини не сховалися впевнені рухи, яких вона ніколи не помічала в колишнього студента Мартинова. Не сховався від неї і гострий, рішучий погляд очей, що за своєю поволокою ховав якусь невідому глибочінь, і вся постать лікарева, що дихала спокійною силою. Вона здивовано питала сама себе — невже все це було в нього й раніше, і вона тільки недобачала цього? Невже ореол слави надав йому за кілька років нових рис, що цілком змінили людину?

Ірина певна, що в нього нічого не залишилося від старого почуття до неї. Вони працювали тепер часто разом, але майже не розмовляли, зрідка лише перекидаючись незначними репліками. Бували хвилини, коли Ірина боляче відчувала їхню незручну напруженість. І тоді їй хотілося відразу порвати якусь невидиму тугу нитку.

Часто за роботою вона мимоволі придивлялася до його

рук. Їй чомусь здавалося, що на них обв'язково мають бути мозолі. Але ніяких мозолів не було, вона думала: «Інтелігент, інтелігент...» Самій було смішно від цієї думки. «Син якогось машиніста, робітника... Ну так, самородок...» Але пригадувала, що бачила десятки таких, як він,— вони були інженерами, лікарями, артистами.

Вони пробили собі шлях на всі ділянки життя, вони були творцями й організаторами. Їхні батьки працювали на заводах і шахтах, їхні батьки йшли п'ятнадцять років тому з багнетами й кулеметами на тих, хто намагався повернути собі старі гнізда, економії й цукроварні...

Вона розуміла, що це — перемога, їхня перемога. Тоді їй хотілося негайно схопитись і бігти світ за очі або зробити щось таке, чого вона й сама гаразд не усвідомлювала.

Вона кляла себе, взивала ганчіркою, бо відчувала свою непоборну млявість, безсилля. І все ж таки знала — так, вона це добре знала, що повинна щось робити, а не скніти в своїх сірих буднях. У такі хвилини вона згадувала про Левка Зарембу.

Коли б тут був Заремба! Вона була певна, що той знав би, що треба робити. Читаючи газети зі звітами про суд над шкідниками, вона мовчки гризла нігті і всю ніч не могла спати. Їй здавалося, що вона вже нездатна ні на яку дію, що всьому кінець. Але прихований вогник часом розгорявся в серці, вона ходила насторожена, наче чогось очікуючи, і знала, що той вогник — її невгамовна ненависть, що він гріє її, розбуркує думки й підтримує сили.

Вітер налітав з нічних осінніх степів, жалібно рипіла віконниця, й Ірина яскраво уявляла пустир за вікнами, яри й байраки, шарудіння сухого бур'яну. І враз уявилося, що вона самісінька в цілому світі. Їй стало страшно від цієї думки. Весь світ подався кудись за тисячу кілометрів, і вона залишилась одна.

Коли стихали пориви вітру, вона чула, як шемрають під вікнами зів'ялими губами бур'яни. Зненацька її вразила думка про старість. Вона поспішно встала з ліжка й підійшла до столу. Довго вдивлялася в сизу каламуть круглого люстра. Бачила своє розквітле, трохи довгасте обличчя, ніс з горбинкою, родимку на щоці, шию, що була наче виточена з слонової кістки. Але очі, що тьмяно блищали зеленим фосфором, її злякали. Їхній блиск був мерт-

вотний, байдужий. Зіниці хтось посипав сірим попелом — це була старість. Старість Ірини Котровцевої-Гай. І враз звідкілясь з сірого мороку виринули сліпучі згадки...

* *
*

...На віях важко лежала каламутна жовта пляма. І що ширше намагалася Ірина відкрити очі, то жовтішою ставала каламуть, і вже бачила дівчина, що це не пляма, а велике мерехтливе коло. Воно крутилося з шаленою швидкістю, від цього крутіння кудись тихо пливла голова, ноги, все тіло. Ірина зробила якийсь рух, і тоді жовте колесо, зупинившись на мить, закрутилося ще швидше, ще шаленіше. Воно бігло тепер в інший бік, і враз тисячі гострих стріл бризнули з нього сліпучим каскадом, вістрями пронизали зіниці, прокололи серце. Серце сіпнулось, злетіло й упало. Впало воно в холодну й крижану млу. І від того нестерпного холоду прийшла Ірина до пам'яті.

Вона лежала в ліжку, лежала так, як упала,— в чоботях і в жовтому кошуку, біля неї сидів дурень Остапко, хазяйський син, і лив їй на лоб воду з кухля. І те, що здавалося каламутним колом, був жовтий ореол від свічки, що ясно горіла на столі.

Ірина не пам'ятала, як повернулася з станції, як опинилася в своєму ліжку. Наче хтось витер чорним рукавом з її свідомості цей відтінок часу. Але що більше вона напружувала пам'ять, то чіткіше спливали в уяві окремі деталі події. Вона пригадала, як металась на вокзалі, як бігла пероном і до останньої хвилини не вірила, що Левко міг поїхати без неї. Та коли начальник станції чемно повідомив її, що останній поїзд з гайдамаками вирушив уже півгодини тому й що з цим поїздом поїхав і добродій сотник Заремба, сумніву більше не було.

Остання волосинка надії порвалася. Ірині здалося в ту хвилину, що прийшла її власна загибель. Їй здавалося, що вона почула тяжкий, невмолимий вирок. Той вирок дівчина прочитала в примружених сміхотливих зіницях начальника станції, в співчутливих словах якоїсь випадкової жінки на пероні: «Отак вони всі роблять з нашою сестрою!»

Усі? Усі так роблять? Але ж Левко Заремба не був схожий на інших. Він був молодий бог. Він її кохав. Він говорив, що візьме її з собою всюди, навіть коли й далі

доведеться відступити, за кордон. Він так любив її в цьому козушку, в чоботях з підківками,— він називав її «зеленоокий козачок». І ось в останню хвилину сотник гайдамацького куреня Левко Заремба виявився схожим на інших. Він теж був «такий, як усі». Ірина застогнала від болю. І тоді над нею нахилився Остапко.

— Не вдавайтеся в тугу, Ірино Аркадіївно,— просто, спокійно сказав він. В його голосі, в обличчі Ірина помітила щось страшно нове.

Два тижні стояв у цьому містечку гайдамацький курінь, два тижні Ірина жила на квартирі в цій кімнаті у дрібної крамарки-вдови. І щодня бачила вона хазяйчиного сина — парубка Остапка, що був дурнем. Його очі завжди безтямно дивилися в одну точку, він час від часу вигукував щось химерне, незрозуміле. Жодного складного речення не чула за цей час від нього Ірина. І раптом сьогодні дурень Остапко заговорив по-новому. Обличчя його не кривилось, а карі очі дивились розумно, трохи сумовито. Ця зміна в парубкові примусила Ірину забути на деякий час навіть свій біль.

— Остапко,— здивовано підвелась вона на лікті. — Ти... ти мені щось сказав?

— Я сказав, щоб не вдавалися в тугу. Я чув про ваше... ваше горе. А що ви мене бачите зараз іншим, не дивуйтесь. Бо я... я не дурень, Ірино Аркадіївно.

— Але ж ти був...

— Був. Удавав з себе малоохольного. Боявся, що... ну, розумієте, боявся гайдамацької мобілізації. У нас такі чутки ходили, що мій рік народження мали забрати до війська. А ви той... відпочивайте собі. Сьогодні вночі придуть, кажуть, більшовики...

Він пішов, і дівчина залишилась одна. Було душно й незручно лежати в козушку, але підвестись не вистачало сил. Саморобна свічка то горіла яскраво, з легким шкварчанням, то раптом, наче стомившись, вогник її спадав, і тоді з темних кутків сунули волохаті розпатлані тіні. Вони з усіх боків обступали ліжку, і тоді Ірині ввижалося, що хтось махає в кімнаті широким чорним рукавом — рукав такий може бути в попівській рясі, в сутані... З кутка ліворуч дивився на дівчину темний образ Ісуса — в суворих відсвітах свічки. Чорне вікно вишкірилося глибокою пащею і, чекаючи на невідоме, застигло.

У голові зграєю сполоханих круків одна по одній хутко

били тривожними крилами розпанахані думки. Даремно силкувалась Ірина звести їх до купи, упіймати щось надто важливе, найголовніше. Уривки думок набігали й зникали в хаотичному танку, наливали голову важким чавуном, і несла була їх прогнати, несла була примусити себе ні про що не думати, хоч на мить забути себе саму — самотню й покинуту в цій кімнатці, за сотні кілометрів від рідного гнізда.

Рідне гніздо! Де ж воно? Де?

Ірина знала, що мати змушена була поспішно навантажити все найкоштовніше й виїхати з садиби до міста. Старий панський будинок і паровий млин — все треба було покинути. Десь у шухляді заховано нову материну адресу. Що ж тепер робити? Єдиний вихід — пробиратися до матері. А там... Що буде «там», далі — Ірина сама до ладу не знала.

Ісус з кутка дивиться мовчазно й суворо. Світлі лелітки від самотньої свічки спалахують раптом на позолочених шатах образу, і дівчині ввижається, що вона бачить чорні Ісусові очі. Ці очі печуть, живуть, дихають. Але ж — це зір Левка. Він не поїхав, він тут. Смагляве обличчя виступає з сутінок, і від міцного кроку дзеленчить скло.

— Левко!

Ірина схоплюється й простягає руки.

Бум!..

Віконні шибки дзенькнули тихо й жалібно. І знову: ббум!..

Свічка догоряла. В корчах хапав повітря жовтий вогняний язик. Ірина зрозуміла — вона чує постріли. Гарматні постріли! Що ж це?

Першої миті їй спало на думку, що гайдамаки повернулись. І з ними, звичайно, Левко! Але чому ж вони стріляють? Ой, яка ж недогадлива! Та ясно ж — вони відбивають наступ більшовицького ешелону.

І з цією думкою вона кинулась до дверей. Бігти! Куди? До них! Туди, де йде стрілянина, де б'ється сотник Левонтій Заремба. Та назустріч знайомий, трохи схвилюваний голос. Вона впізнала Остапка.

— Я ж казав — більшовики вже в містечку. Стріляють з вокзалу на роз'їзд — там, кажуть, ніби затримався гайдамацький бронепоїзд...

Вона вхопилася обома руками за одвірок, щоб не впасти...

Двоповерховий білий будинок провінціальної чоловічої гімназії всім своїм довгим фасадом виходить у старий сквер з високими акаціями й кленами, з затишними зеленими лавочками, з вирізаними на них невідомими ініціалами — невдячним плодом палкої творчості закоханих гімназистів і парикмахерів. Надворі весна, у верховітті кленів з вечірнім галасом вовтузяться і воюють за гнізда березневі граки, і в зеленому приємку невеликого міста на Гімназичній вулиці спалахнули перші ліхтарі.

Ірина Котровцева-Гай, гімназистка шостого класу, поспішала на вечірку. Гімназистці було шістнадцять років, вона ще нікого не кохала, але вся істота її тремтіла від почуття близької невідомої радості. Їй здавалося, що вона страшенно закохана, і їй хотілося говорити й кричати про своє кохання, їй хотілося бігати й пустувати, як «приготовишці».

Гімназія вже розквітла святковими вогнями, звідти нісся глухий гул голосів. Ірину зустріли у вестибюлі гімназисти в сірих і синіх формених костюмах з золотими пудзиками, швейцар прийняв її шубку, і, розчервоніла, в коричневому платті з білим фартушком і сніжним комірцем, вона спинилася в довгому коридорі. Танці ще не починались, і гімназисти парами грали в «ходячого сусіда». Але героями вечірки були сьогодні військові. Чорні «оселедці» на голених головах гайдамацьких сотників користувалися найбільшою увагою та успіхом у гімназисток. Гімназичне начальство запросило на вечірку «оборонців рідного краю», і гайдамацька старшина прийняла як належне цей вияв пошани й піклування.

Ірина зустріла подругу-однокласницю й пішла з нею в парі. Та незабаром до них підійшли два гімназисти, і один з них, у ластовинні і з рівненьким проділом, спитав:

— Що вам — троянду чи пролісок?

Не встигла Ірина відповісти, як подруга вже гукнула:

— Троянду!

Гімназист з ластовинням підхопив Ірину під руку й зашепотів:

— Ви будете канаркою, а я соловейком. Згода?

Вони пішли довгим коридором. Але відчинилися двері до великого актового залу, де щодня перед навчанням

гімназистів збирали на молитву, і гримнув оркестр. Почалися танці.

На цій вечірці вперше зустрілася гімназистка Ірина Котровцева-Гай з сотником запорозького куреня Левком Зарембою. Це було її перше кохання — солодке й тривожне, з зеленими весняними зорями, з лавочкою на міському бульварі й п'янкими пахощами молодих листочків тополі. А потім почалися для Ірини чорні дні. Левко приходив на побачення хмурий і нервово щипав молоді смоляні вуса. Він говорив про невдачі на фронті, про те, що, мабуть, його курінь незабаром виведуть з резерву й кинуть назустріч більшовикам.

— Ірино, невже ми розстанемося з тобою? — жагуче запитував він, зазираючи дівчині в очі.— Ні, цього не буде. Чуєш? Я не хочу цього! Ти маєш їхати зі мною!

Ірина вагалась, а потім одержала від матері листа. Лист коротко сповіщав, що батька забито. Мати писала, що це помста «за його добрість до селян, за те, що молові їм зерно в паровому млині, за те, що робив їх щасливими, здаючи в аренду їм землю й пастівник».

Звістка ця приголомшила дівчину.

— Левко,— сказала вона сотникові наступного дня,— ти маєш помститися за мого батька. І я вирішила: їду з тобою. Разом боронитимемо самостійну Україну.

Заремба роздратовано кинув:

— Тут не тільки самостійна Україна! Загинула батькова цегельня!

Звістка про цегельню так вплинула на сотника, що він не відчув жодної радості з того, що кохана дівчина погодилася, нарешті, їхати разом з ним назустріч невідомому. А це невідоме незабаром зробилося добре відомим наступом червоних і панічною втечею блакитношличників. Події розгорнулися такими швидкими темпами, що вже годі було кидати назустріч більшовикам запорозький курінь. Ішлося про те, щоб якомога швидше навантажити вагони й тікати. Разом з сотником Зарембою поїхала й Ірина.

Зеленоока дівчина в жовтому кошуку, в сивій смушевій шапці й чобітках з підківками вже не пам'ятала, які вона проїхала станції, відступаючи з гайдамаками. Наступ червоних вдалося нарешті затримати (це було вже недалеко від кордону), і два тижні прожила Ірина Котровцева-Гай у маленькому містечку, де стояв курінь сот-

ника Левка Заремби. Останні дні сотникове кохання прохололо, йому набридли любові сантиментальної гімназистки, і він скористався з першої ж слушної нагоди, щоб розстатися з своєю коханкою.

* *
*

УРИВКИ З ЩОДЕННИКА

29 березня 1927 р.

Справи мої в інституті йдуть добре. Відвідую лекції і практичне навчання. До трупів потроху звикаю. А спочатку було моторошно. Особливо вразив мене розтин тіла дівчинки, що померла в нашій клініці від стовбняка. Я дві ночі не могла спати й боялася темряви. Дивно — я стільки бачила замордованих, бачила трьох повішених робітників, і мерці так не впливали на мене, як ця дівчинка. Може, тому, що тоді був зі мною Левко. Левко! Як це давно було! Сама згадка про нього стирається, і я вже гаразд не можу пригадати його обличчя. А втім, зустрівшись, я певна, відразу б його впізнала.

Чому це я пишу про зустріч? Хіба це можливо? Я не знаю, де він. Мені байдуже. Я про це не думаю. Як це давно було! А тепер от — інститут, студенти... Х-ха «студенти»... У нас за соцстаном сімдесят процентів робітників, багато з них комуністи. І я розмовляю з ними, кажу їм «товариші»... Вони мене теж кличуть «товаришко Котровцева» або «товаришко Ірина». Вони мають рацію. Адже я — «дочка селянина-незаможника, якого забили денікінці».

Тепер трохи про Гордія Мартинова. Такий собі сіренький студентик, здається, син машиніста. Дні й ночі працює, всім професорам набридає своїми запитаннями. Відомого лікаря посадив, кажуть, у галошу, з приводу бактеріофагів. І от цей студентик закохався в мене. Чудасія! Я не можу без сміху дивитись, як він міниться, зустрівшись зі мною. Спочатку трохи блідне, потім на обличчі його проступають багряні плями. Вийти заміж? Це було б непогано, але не за цього Мартинова: немає почуття до нього. А втім, коли б це був лікар або молодий професор К. Тоді — інша річ. Тоді можна й без почуття.

7 квітня 1927 р.

З Мартиновим я весь час кокетую. Не знаю, де я навчилась, але це в мене виходить чудово. Останні дні помітила, що він зрозумів моє ставлення до нього й потроху віддаляється. Позавчора чомусь довго розповідав мені про винайдений ним засіб тренувати людську волю. Я його спитала: «І коли б я сказала вам — «ні», то ви покликали б натреновану вашим засобом вольову напругу й легко б мене забули? Чи не правда?» Він відповів: «Такі, як ви, Ірино, ніколи не кажуть «так» або «ні». У них є слово, що визначає щось середнє між цими двома поняттями. Слова цього не знайти в жодному словнику, але воно існує». І знову тихо додав: «У таких, як ви, Ірино». Мені спало на думку вдати з себе ображену. Він знизав плечима й пішов.

4 травня 1927 р.

Я вся в тривозі. Цілий день — сама не своя. Книжка падає з рук. Вчора мене викликали в канцелярію. Перевіряли мої документи, посвідки. Сказали — прийти через три дні. Невже їм стало щось відомо? Звідки? Я гублюся в здогадках.

5 грудня 1927 р.

Вчора випадково зустріла на вулиці Гордія Мартинова. Я не обізвалась. Мені здається, що він бачив мене, але удав, що не помітив. Для них я тепер не існую. Я — «колишня». Батьки мої — теж «колишні». Правда, їх немає, але те, що я їхня дочка, стоятиме в моєму житті непрохідним муром. Я мала надію, що мене залишать в інституті, але виявилось, що їм відомо й те, що я тікала з гайдамаками. І ось я тепер маю чудовий «вовчий» квиток. Проте я не впадаю в розпач. Я маю на думці виїхати з столиці. Так воно краще. Десь в N є мій дядько. Туди й поїду. Він допоможе мені влаштуватися. Мій корабель дістав велику пробоїну — і я, як криса, зубами хапаюсь за кожну трісочку, щоб не потонути. Я не потону. Я ще стукну дверима...

Невідомий у шкіряному піджаці, підбитому хутром, у рудій шапці й високих, аж по коліна, чоботях швидко йшов широкою привокзальною вулицею великого міста. Він раз у раз озирався на всі боки, мимохить розглядав височезні сірі масиви нових будинків, зазірав у широкі вітрини церобкоопів. Він намагався знайти хоч одну рису, хоч один куточок того міста, яке він знав якихось півтора десятка років тому. Але все змінилося. Він нічого не впізнавав.

У сизому присмерку грудневого вечора спалахнула електрика. Гірлянди урочистих вогнів заповнили вулицю. Падав легенький, пухнастий сніжок, танцюючи химерний танок у світлі потужних вуличних ліхтарів.

Людина в шкіряному піджаці хотіла сама, не запитуючи в перехожих, знайти потрібний йому провулок. Невідомий добре пам'ятав номер будинку. Він скоро знайшов і провулок, і двоповерховий цегляний будинок, що світився рядами жовтих вікон. Хвилину постояв перед дверима, потім зайшов. Рипучими дерев'яними східцями піднявся на другий поверх. Так, він не помилився. Ось квартира 10. На дверях, поряд зі скринькою для газет, табличка: «Юрій Аполлонович Ковінька». Невідомий постукав. Якусь мить стояв, чуйно прислухаючись до звуків за дверима. Йому відчинив сам господар. Він стояв на порозі й дивився на незнайомого, не розуміючи, що йому треба й хто він.

— Не впізнаєш, Юрко?

Людина в кожанці скинула руду шапку, і Ковінька побачив густий чуб, що впав на лоб відвідувачеві. Господар уже впізнав ці чорні пекучі очі, цю струнку постать. Тінь промайнула на його обличчі, і незнайомий зрозумів, що Ковінька злякався.

— Це ти... Левко?

Юрій Аполлонович уже оволодів собою: лише неприродно метушливі рухи свідчили про незвичайну його схвильованість.

— Ти... Заремба? — повторив він і, схопивши колишнього свого побратима за руку, майже силоміць втяг його до передпокою. Так само метушливо він зачинив двері.

Левко Заремба посміхнувся. В його усмішці була іронія, приховане презирство.

— Не бійся, Юрію, не бійся,— стримано сказав він.— Я не збираюсь тягти тебе в ДПУ.

Ці слова вплинули на господаря зовсім інакше. Згадка про ДПУ викликала в нього нову хвилю неспокою.

— Що ти, Левко? Я не думаю цього,— поспішно промовив він.— Але ж, розумієш, така несподівана зустріч хоч кого збентежить. Адже я працюю начальником депо, я кандидат у партію. Розумієш?

— Розумію. І прийшов просити тебе влаштувати мене десь у твоєму депо. О, про кваліфікацію не турбуйся. Я тепер маю чудовий фах. Я — слюсар.

Вони сиділи в невеличкій кімнатці. За стіною чути було, як бавилися діти. Юрій Аполлонович Ковінька вийшов за двері й наказав дружині:

— Нікому не відчиняти. Мене немає вдома.— Ти просиш мене про посаду? Про роботу? Так? — вів далі він перервану розмову.— Але... Які твої наміри? Невже ти справді хочеш працювати? Слюсарем?

— Бачиш, Юрко, про мої наміри ти, гадаю, довідаєшся трохи згодом, а зараз...

— Але ж я цілком лояльний. Пам'ятай про це.

Заремба знову посміхнувся. На голеному смаглявому обличчі, на лобі темніли різкі зморшки бронзового відтінку.

— Про твою лояльність у нас розмови немає,— сказав він.— А влаштувати мене в депо ти повинен. Думаю, що ти маєш товариське почуття до колишнього свого друга-побратима.

Юрій Ковінька знітився.

— Навіщо такі урочисті слова? — скривився він.— Це було давно. Я навіть, уяви собі, забув... Що? Атож, трохи навіть забув про це... побратимство. Чого ти так ехидно посміхаєшся? Адже скільки років минуло з того часу! Я змінив свої переконання, я радянська людина.

— І погроми забув, які влаштовував наш хоробрий гайдамацький курінь? — спитав удавано байдужим тоном гість.

Це несподіване й таке «недоречне» запитання кинуло Ковіньку в піт. Він відчув, як змокрило його волосся.

— Ну от! От! Ти здурів! Ти хочеш в депо? Хочеш працювати слюсарем? Гаразд. Чудово. Я влаштую тебе. Але ж чи є у тебе які документи? Я питаю, звісно, про радянські посвідки, про радянський паспорт...

Левко Заремба спокійно витяг жмуток папірців.

— Без нього я не ступив би тут і кроку. Правда, мені довелося додати до свого прізвища ще одно, але це не має значення. Я тепер — Заремба-Павловський.

Юрій Ковінька зрозумів, що з цього вечора в його життя має вплестися ще одне кільце до того ланцюжка, який в'язав його з тим іншим світом, представником якого він був, за який він боровся разом з Зарембою і з тисячею інших заремб. Шляхи побратима Левка і його власні знову схрестилися. Та чи можна сказати, що вони колись розбігалися?

Син великого куркуля, Ковінька не міг не мріяти, не плекати надії на повернення старого. Він жадібно прислухався до звісток з-за кордону, він по тричі перечитував у газетах повідомлення про готування білої еміграції. Він проліз до партії, сховавши своє минуле, причаївся.

Приїзд Заремби сколошків його. Називаючи себе лояльним, він, звичайно, брехав. Лояльність Ковіньки полягала в тому, що він не виступав одверто і діяв обережно, нишком.

З приїздом Заремби — це чудово розумів Ковінька — мала значно ширше розгорнутися шкідницька підривна робота. Вона мала набрати форм планомірної організації. Це й радувало й хвилювало Ковіньку. Будучи за своєю природою страхополохом і знаючи рішучу й тверду вдачу Левка Заремби, Ковінька боявся за свою шкуру. Адже в разі викриття (що могло легко статися, коли шкідництво виллється в оформлену організацію) перший удар неминуче мав упасти насамперед на нього, як на начальника депо. Він хотів би стиха продовжувати свій саботаж, чекаючи, що хтось інший без нього рішучіше й організованіше готуватиме удар у спину, торуючи шлях інтервенції.

Заремба довго розповідав про своє життя за останні роки в одному з глухих закутків республіки. З деяких недовговорених речень, з натяків Юрій Ковінька зрозумів, що Зарембин приїзд — це невеличка частка єдиного плану, який виник в одному з чужоземних штабів з допомогою колишньої гайдамацької верхівки. Ковінька не розпитував. Чи не ліпше йому стояти осторонь і чекати, в який бік повернеться справа?

Раптом він щось пригадав і жваво звернувся до товариша:

— А знаєш, Левко, кого я оце недавно зустрів?

Заремба насторожився. Йому невидігдна була присутність у місті осіб, що колись знали його. Адже з тих років багато води пропливло, багато чого змінилося. Чим менше колишніх знайомих, тим краще.

— Ірину зустрів. Пам'ятаєш таку, Левко?

Заремба пам'ятав. Це було давно. Кохання. Бурхливе, як ті часи. Напівзабутий образ стрункого «зеленоокого козачка» тепер ніби набирив нових рис. Серце стукнуло несподівано солодко. Але отрутна згадка тамувала почуття. Як тепер стріне його Ірина? Адже вона не забула образи, зради. Він покинув її в глухому єврейському містечку... А втім, можна сказати їй, що не встиг попередити. Одержали суворий, негайний наказ відступити. Надіявся, мовляв, хутко повернутися... Та, зрештою, воно, мабуть, так і було... Авжеж, так.

І що більше він думав про це, то сильнішим робилося бажання побачити Ірину. Він сам дивувався собі — адже це було так давно. Скільки років? Десять, п'ятнадцять? Хіба не однаково?..

І ще з'явилась одна думка, що поволі підкорила всі інші. Ірина потрібна для його справи. Щоправда, вона м'яка гімназисточка, ніжна дідичова донька, але при належному впливові з його боку вона буде чудова помічниця.

Заремба посміхнувся. Згадав — «гімназисточка»... А зараз, мабуть, уже мати, ніяк не подібна до тієї колишньої гнучкої дівчини...

І злякався:

— Вона вийшла заміж? Має дітей?

Ковінька розповів:

— Живе одна. Заміж не виходила. Розбалакалися з нею. Вона мене відразу впізнала. «Ви, каже, приятель Левка Заремби?..» Про тебе пам'ятає. Розпитувала, але ж я нічого не знаю. Так і сказав їй.

У Заремби відлягло від серця. Ірина з дітьми — це не помічник. Це насамперед мати. Він покладав на неї великі надії. Вона гаряча, романтично настроєна.

Заремба записав адресу. Він вирішив сьогодні ж піти до неї. Коли, прощаючись, простяг своєму колишньому побратимові руку, знову в нього в кутиках губ зав'юнилася легка усмішка. Він сміявся з колишнього сотника гайдамацького куреня, з добродія Юрія Ковіньки. «Я лояльний», пригадав його слова. «Брешеш, голубе!..»

Бір був великий — він тягся понад річкою кілометрів на п'ятнадцять, потім круто завертав на захід, перекидався через лісові озера, густо зарослі комишем і осокою, і кінчався на підступах Вовчої гори. До неї було не менш як дванадцять кілометрів, а далі вже починався степ — рівний, як долоня. Вовча гора наче перетинала шлях нестримному лісовому розгонові, навала столітніх дубів та сосен ніби розбивалася об жовті глиняні урвища.

Лісовий масив було оголошено заповідником. Три сторожки стояли в різних кінцях бору. Лісничі жили в ньому, як ведмеді. Вони об'їжджали свої ділянки верхи на пузатих низькорослих конячинах. Траплялося, що всі трое збирались у старшого лісничого Борисчука. Пили горілку й співали охриплими голосами пісень. Лісників син Терень брав тоді двостоволку і йшов блукати. Йому було сумно, його тягло до людей, але п'яне товариство ще більше роз'ятрювало давню тугу в серці.

Йшов лісом, високі чоботи провалювалися в глибокий сніг. Зимовий день, короткий і сірий, з бавовняними хмарами над верхівками сосен, гоїдав тишу, як пухнасту білу колиску. Нечутно перелітав від стовбура до стовбура зелений дятел, і його сухий стукіт по корі лунав серед лісової тиші химерно й несподівано.

Велика галявина глянула блакитними просвітами між дерев. Терень вийшов до озера. Воно сховалося під сніговими заметами, і над білими кучугурами шелестів пожовклий сухий очерет.

З-за купини вистрибнув заєць і покотився пухнастим сірим клубком на той бік галявини. Інстинктивним рухом парубок зірвав з плеча рушницю. Та цієї миті до нього долетів далекий звук. Він прилинув через лісові хащі, з засніжених степів, де простягся залізничний насип.

Терень стояв і слухав гудок паровоза. Як заклик до чогось невідомого, далекого й нового, цей звук завжди вселяв у груди хлопцеві незрозумілу солодку тривогу. Неясні образи виникали раптом перед очима. Тоді не було лісу. Терень бачив велике місто, уявляв шумливий вокзал... Сотні паровозів стояли на колі, і всі вони голосно гукали — хлопець не розумів їхньої мови, але знав, що цей покрик до нього, колишнього лісничого сина. І от він, Терень Борисчук, сміливо ходить між ревучих заліз-

них машин, обмацує їхні чорні гарячі боки. Велика гордість здіймається в серці. Оці велетні, що дихають білим паром, що сопуть і ревуть, підвладні кожному його рухові. Терень Борисчук — великий машиніст. О, він машиніст! Це він з гуркотом пролітає засніжені безмежні гони, керує потужною машиною, гукає сталюю горлянкою на весь багатокілометровий простір...

Хлопець мріяв, його тягло до іншого світу. І, нарешті, він не витримав. Попрощався з батьком і гайнув до міста. Тут мрії його стикнулися з реальною дійсністю. Борисчука не посадили відразу на паровоз. Цілий рік він працював на залізниці чорноробом по укладці шпал. Ретельно відвідував короткотермінові курси для стрілочників. Зустрівся в роботі з комсомольцями, почав відвідувати осередок. І нарешті сам подав заяву. Його прийняли.

Він був стрілочником, виконував комсомольські навантаження в осередку. Незабаром поступив до залізничного робітфаку, не кидаючи роботи. І тут, на лекціях, він познайомився з Людою Мартиною, слюсарем з депо.

Ведмедикуватий хлопець, широкоплечий, з очима, що дивилися на навколишнє життя, як на небачене диво, звернув на себе увагу веселої, моторної дівчини. Вона чула, що він лісників син і, якимось упіймавши на собі його погляд, зробила йому страшні очі.

— У-у-у! Ведмі-ідь!..— загула вона. На великий її подив, хлопець ніяк не реагував на таке звертання. Він сидів за столом у червоному кутку, перед ним лежала якась потріпана книжка, він навіть не поворухнувся, очі його дивилися просто на Мартинову, нічого не помічаючи. Вона зрозуміла, що її товариш по робітфаку так заглибився в якусь думку, що зараз для нього ніщо не існує.

Це здалося цікавим. Люда підійшла ззаду й тихо ляпнула його по плечу.

Борисчук здригнувся. Дівчина засміялася.

— Про що ти думаєш, ведмедику? Га? Лісовик Іванович?

Він почервонів.

— Злякала ти мене,— сказав тихо й серйозно.— А про лісовика невірно. Колись таким був. А тепер ось думаю про... про той поїзд, на якому інженер Булатов хоче встановити автоматичне регулювання...

Він з такою ясністю намалював їй схему нового вина-

ходу радянського інженера, так просто й зрозуміло розповів про значення цього винаходу, що Люда мимохіть заслухалася цього завжди мовчазного, сором'язливого хлопця. Виходить, що вона його зовсім не знала.

Скоса позирнула на обличчя, яке просвічувало каліновим соком,— ніби хотіла впевнитись, що це справді Терень Борисчук.

— Та ти, брате...— сказала вона й замовкла.

— Не лісовик? — договорив він за неї і глянув у вічі дівчині. Його вразили її брови, дві кострубатенькі брівки, що схожі були на нахорохорених півників.

— А що, хіба я тебе образила? — запитала вона. — Я ж тільки... пожартувала. Ти сердишся на мене?

— Ні.

Мовчали. Він почав перегортати сторінки. Люда, схилившись поруч нього на стіл, дивилася на малюнки. Це був журнал. Терень почував на своїй руці тепле дівоче дихання. Йому хотілося, щоб ця хвилина тяглася якнайдовше. А вона бачила його велику міцну руку, бачила, як ворухаться на ній від її подиху золотисті волосинки, і хотілося скубнути за цю ніжну шерстку.

Наступного вечора вони пішли вдвох у кіно. Вони сиділи поруч одне одного в темному залі. Людї було весело від того, що Терень тримав у своїй широчезній долоні її міцні, закручені від роботи пальці.

— Ні, ти таки лісовик, ти таки ведмідь,— сміялася дівчина.— Ну, в кого з хлопців є отакі ручища? Та це ж кліщі! Я дивуюся, як ти й досі не переломив мені пальці.

Вони зустрічалися найчастіше в клубі. Тут можна було спокійно поговорити і навіть готуватися до лекції. Був час, коли Борисчук не бачив Люди. У ці дні він зрозумів, як прив'язався до неї. Він зрозумів, що комсомолка Люда Мартинова була не тільки товаришем — вона стала тепер дорогою для нього дівчиною.

* *
*

Вночі підвалило снігу. Терень узяв віник і лопату, вийшов з будки. Сніг на хрестовині жовтобрунатний, збитий підборами. Вранці тут пройшли в дело робітники. Йшли навпростець, через рейки й стрілочні переводи, утрамбували, поскородили чобітьми сніговий пух.

Хлопець зскрібав лопатою сміття, змішане з брудними кавалками снігу, відкидав од шпал кучугури. Тоді взявся прочищати стрілку віником. Прикрутив гайку, поторсав болт. Знав, що стрілка в зразковому порядку. Машиніст міг повним ходом сміливо вести поїзд. Аварія не загрожувала паровозові.

Вдалині працював біля своєї стрілки Кирило Книш. Терень бачив, як він орудував ломом — щось несправно в старого. Ось він став навколішки — так зручніше.

Чисте зимове повітря лоскотало ніздрі, легені дихали вільно, груди роздувалися, наче міх. Легенький струм вітерця приніс запах паровозного диму.

Борисчук пропустив пасажирський поїзд. Мимо промайнули вікна, обличчя. Колеса зацокали на хрестовині, машиніст дав гудок, і поїзд вилетів у степ. Терень довго дивився вслід останньому вагону.

Трудовий ранок починався з почуття великої радості, що світлим тривожним гулом колихалася в серці. Терень не впізнавав себе. Колишній лісовик, мовчазний і похмурий, він стріляв блискучими очима, він тепер міг годинами мугикати якусь пісеньку. Робота йшла жваво, весело.

Цю перемену в хлопцеві помітили і його товариші.

— Терень наш, бачиш, яким гармоністом ходить? — казав Кухлик, секретар комсомольського осередку. Він весело підморгував. Комсомольці жартували:

— Хіба не знаєш, Кухлик? Його ж Мартинова в оброт узяла! Тепер нічого не залишиться від лісовичка!

Кухлик робив вигляд, що нічого не знає. Хлопці розповідали:

— У кіно почав з нею ходити. Лекції вдвох проробляють. Нічого, хороший парубійко. Ну й Людка ж молодець! Веселюща дівчина — як вогонь!

Секретар осередку посміхнувся скупкою внутрішньою усмішкою і враз зробив серйозне, поважне обличчя. Зіниці його очей потемніли, звузились.

— Як ви думаєте, чи не послати б нам Борисчука на гірку? — запитав він. — Туди треба дати добрих комсомольців. Не вилазимо з прориву.

Члени бюро мовчали. Слів нема, Терень — гарний стрілочник, дисциплінований комсомолец. Але ж робота на гірці важка. Щоб бути башмачником, треба добре знати техніку цієї справи.

— Чи справиться? — подав думку токар Лозовий.— У нас і старі башмачники трапляється б'ють вагони.

Цього разу до певної ухвали не дійшли. Кухлик вирішив поставити питання спеціально на бюро осередку, закликавши актив.

Почав падати сніжок. Бавовняні метелики танули на розчервонілому лиці молодого стрілочника. Недалеко, за кілька кроків від стрілки, зупинився маневровий паровоз.

З контрбудки визирнуло обличчя машиніста. Терень побачив великий ніс картоплиною, тонкі дугасті брови, ніби підрівняно їх лезом бритви. Ці красиві брови шнурочком ніяк не пасували до грубого носа-картоплини.

Машиніст хрипло гукнув:

— Що ти там поробляєш, хлопче?

— Як «що»? — відповів Борисчук.— Хіба не бачите, товаришу?

— Бачу, бачу. Стрілку вилизуєш. Робота дурнів любить. Аж упрів, сердега! Для кого стараєшся?

Він зник у будці. Паровоз рушив далі — йому дали сигнал, що запасна колія вільна.

Терень аж отетерів з несподіванки. Довго ще стояв у вухах вигук: «Для кого стараєшся?» Хлопець відгадав у тоні цих слів їдку пасмішку, відверте глузування.

Цей випадок чомусь так уразив хлопця, що того ж вечора він розповів про нього Людї. Але Мартинова сприйняла це інакше.

— Шкода, що ти не довідався, як його прізвище. Шкода. От, думає, сірячок-простачок стрілку прочищає. Не витримав, проговорився. На зборах би, мабуть, не сказав... Чи не ворог він?

* *
*

Бюро осередку з активом Кухлик скликав наступного дня. На повістці денній стояло одно питання: допомога гірці.

З гіркою справді було негаразд. Зведення й рапортички говорили про те, що не минає дня, коли б не було биття вагонів. Це неподобство набрало за останній час нечуваних розмірів — десятки пошкоджених, перевернутих вагонів, покалічених, розбитих. І так щодня.

Важно було з'ясувати причини прориву, розкрити болячки, що створили на гірці такий ганебний стан.

З цього й почав товариш Кухлик. Він змалював роботу башмачників, наводив приклади, оперував цифрами. Виявилось, що на гірці майже немає комуністів, а процент комсомольців сміховинно низький.

— Парти́йна організа́ція поси́лає сьо́годні на гірку випробува́них чле́нів,— допові́дав Кухлик.— Ми маемо до́помогти комсомольця́ми. Можемо ми це зроби́ти нега́йно? — пита́в, обводячи суворі, зосереджені обличчя активі́стів. Розумі́в, що пита́ння серйозне і відразу його не розв'яжеш. Почека́в, поки всмокчуться його слова кожному в мозок, поки викличуть реакцію. Бачив, як хмурить лоба комсомо́лець тока́р з депо Лозовий, як воруши́ться ва́жка на́вала думо́к у ка́рих оча́х Тереня Бори́счука. Ззаду на останній лавці заво́тузи́лася нестримно Лю́да Марти́нова.

— Да́й сло́во,— попроси́ла вона.

Підвела́сь і швидко заговори́ла, вимахуючи правою рукою. В такт цьому рухові підстрибували каштанові кучері.

— Ти пита́єш, товари́шу Кухлик, чи можемо ми нега́йно наді́слати на гірку комсомольці́в? Я не знаю, про що тут до́вго міркува́ти. Наді́слати — іншо́ї постано́ви не може́ бути. Техні́ки башмачно́ї справи вони навча́ться скоро і водно́час підні́муть на нале́жний ріве́нь політи́чну робо́ту. Ось що найго́ловні́ше. А без цього́ не лі́квідуемо прориву́.

Нахорохорені півники брів випина́лися войовни́чо і трошечки смі́шно. Лю́да розчерво́ніла́сь і, скінчивши говори́ти, зиркну́ла на Тереня. Бори́счук не помі́тив цього́ швидко́го погля́ду. Він сиді́в нерухо́мо, з засти́глою думкою́ в оча́х. У нього́ все не йшо́в з голо́ви машині́ст, якого́ Марти́нова назива́ла воро́гом.

Хлопець ба́гато чу́в про воро́жу підри́вну робо́ту, про випадки шкідни́цтва, але йому́ ще ні́ разу не до́вело́ся бачи́ти цього́ шкідни́ка на власні́ очі. Він зна́в, що воро́га не помі́тиш відразу́, зна́в про його́ приховану руї́ницьку робо́ту, в голо́ві рсі́лися неясні́ ще, неоформле́ні думки́ про ви́криття, і́ було́ в тих думка́х трохи наї́вної, майже дитячо́ї ціка́вості.

На гірку́ треба́ було́ посла́ти справді́ найкращи́х, випробува́них комсомольці́в, і́ тому́ ко́жну кандидату́ру об-

говорювали з особливою уважністю. Коли Кухлик назвав Борисчука, попросив слова мастильник Безвіконний. Він не вмів добре промовляти, йому важко було ліпити слово до слова, на його кирпатенькому носі, там, де скупчилося сузір'я дрібного ластовиння, заблищала при електричному світлі срібна крапелька поту.

— Слів нема, Терень Борисчук нічого собі, підхожий комсомолец. Отож, я й думаю,— підхожий. А сумніви там у мене всякі, тривоги за нього в мене все ж таки є...

— Ну, ну, кажи, товаришу Безвіконний,— підбадьорив його Кухлик,— кажи, які в тебе сумніви.

— Та от, для прикладу, щоб башмак у його руці справді гальмував вагони, а не перекидав. Тут же вміння потрібне. А Борисчук же стрілочник, не башмачник...

Він сів, ніяково кліпаючи повіками. І знову заговорив Кухлик:

— Справді, товариш Безвіконний має рацію. Щоб бути добрим башмачником, треба опанувати техніку цієї справи. Але ж хіба товариші не знають, який Борисчук упертий, наполегливий? Кого ж і послати на гірку, як не Тереня? Він учитиметься, придивлятиметься... Хай члени бюро й актив мають певність — Борисчук не підкачає!

Кухлик говорив і весь час дивився в бік Тереня, скошуючи на хлопця трохи примружені очі. Від цього секретаревого погляду, від його слів Борисчука кидало в піт. Він боявся, що не виконає комсомольського довір'я, не справиться з новою роботою. І водночас розумів, що комусь же треба з комсомольців іти на гірку, підсилити там собою кадри робітників. Комусь же треба з комсомольців не тільки словом, але й ділом ударити по прориву на гірці, де щодня виходять зі строю вагони — розбиті через неохайну, неуважну роботу башмачників, понівечені заходами класового ворога — непомітного, прихованого...

І коли скінчив промовляти Кухлик, голови всіх мимохідь повернулися до Борисчука. Що скаже він?

Щось ніби штовхнуло Тереня з місця. Він устав. Стояв широкоплечий, незграбний і ведмедикуватий. Парубоцькі щоки пашіли здоров'ям, незайманою свіжістю. І таким хорошим, таким незабутнім здався він у цю хвилину Людї Мартиновій, що вона почула, як гулко застукало під кофтиною серце — посилено глало кров у всі кінці молодого дівочого тіла.

Борисчук ніяково глянув на товаришів.

— Іду, товариші. І все,— коротко сказав він.— Заздалегідь даю обіцянку — високо нестиму звання комсомольця...

Може, ці останні слова трохи бриніли пафосом, у них було трохи зовнішньої показовості, але в цю хвилину їх сприйняли з піднесенням, з полегкістю. Прорив на гірці серйозно хвилював серця кращих комсомольців.

8

Старий професор Бурцов червонів, мружив на Гордія короткозорі очі, метушливо протирав хусточкою спітнілі окуляри. Розмова ця була йому неприємна. Професор хвилювався, але вважав за необхідне висловити Мартинову своє обурення.

— Так же не можна, колего, це нетактовно. Ви прилюдно зволили кинути мені обвинувачення. Прилюдно-с. От-с... Коли я не відповідаю вимогам, так би мовити, сьогоднішнього дня, я можу піти. Можу-с. Але плямувати мої заслуги, колего, це вже з вашого боку...

— Професоре Бурцов, ви цілком даремно нервуетесь.— Гордій глянув на нього з ледве помітною усмішкою.— Даремно, професоре. Ви невірно тлумачите мої слова. Я ніколи не плямував ваших заслуг. Вони поважні. Але я закликав вас винести ваші досліди за двері вашого кабінету. Нам важливо, дуже важливо застосувати наші наукові відкриття, наші досягнення в практичному житті. Треба, щоб з цих відкриттів користувалися широкі маси працюючих. І досліди треба провадити саме в цьому розрізі. От у чому сенс, професоре.

Бурцов вислухав, але пояснення його не задовольнило. Він пішов настобурчений, бурмочучи про заповідяну йому образу.

У партійному осередку Гордія підтримали. Секретар осередку Іванчура довго розмовляв на цю тему з Мартиновим.

— Бурцова ми всі добре знаємо,— сказав він.— Старий спеціаліст, кабінетний учений. Прекрасно. Ми цінимо його знання. Але настав час розкрити двері кабінету. Ти, Мартинов, маєш рацію. І повинен тобі сказати, що старий нервуеться не тому, що ти відверто виступив і в такий спосіб «образив» його. Причина інша. Тут, коли хочеш, заздрість. Ще б пак, подумай сам: молодий учений кому-

ніст Мартинов за кілька років досяг того, над чим Бурцов працював не одно десятиріччя. І хтозна, може, він взагалі проти того, щоб Мартинови, «кухарчині діти», мали такі успіхи. А оці Мартинови — ти розумієш, я кажу не про твою родину, а про кращих представників робітничого класу — мають уже блискучі перемоги на всіх ділянках життя. Мартинови — видатні вчені, талановиті скульптори й артисти, організатори... Мартинови — це творче ядро пролетаріату.

Працюючи в своєму кабінеті, Гордій згадав цю розмову. Уявив роздратованого професора, і йому стало смішно. Так, так, прийшли Мартинови й сказали старому: «Давайте, шановний академіку, працювати разом».

Дістав цигарку й запалив. Бездумно стежив, як синюваті кільця диму злітали над зеленим абажуром лампи й тихо танули. Письмовий стіл завалено розкритими книжками. Книжки всюди: на стільцях, на канапі. В кутках три величезні книжкові шафи.

Дзвінок у передпокої вдарив у серце тиші. Гордій чув, як мати побігла відчиняти. Крізь двері жіночий голос спитав про нього. Гордій пішов назустріч. Відразу впізнав той знайомий голос і, здивований, зустрів на порозі Ірину.

— Ірино Аркадіївно?

Не ховаючи свого здивування, запросив сідати. Вона з цікавістю озирала кабінет.

— Отже...— на мить запнулась,— це ваша тиха пристань? Чи не так, Гордію Маркеловичу?

З-під довгих вій крадькома стежила за його обличчям. Він помітив, як звузились її світлі зелені зіниці. З морозу ніжно полуменіли її щоки й кінчики маленьких вух.

— Трохи не так,— м'яко похитав головою, заперечуючи.— Це не пристань, і в усякому разі зовсім не тиха. Бачите, на яких хвилях я гойдаюсь,— очима вказав на розкриті книжки.— Тут буря, шторм на океані...

Так само посміхнувся майже непомітно куточками твердих губ. Ірина закинула ногу на ногу й запалила. Чорне шовкове плаття зашелестіло ледве вловимо, як шепіт.

— А чому ж ви стоїте? — хутко глянула на нього.— Сідайте. Ось тут. Ближче. Ви пробачте мені, що я заважаю вам працювати. Адже працювали? Ви здивовані з моїх відвідин? Я знаю це й цілком розумію. Адже...

Вона не доказала. Затяглася так, що цигарка зашкварчала. А Гордій сидів навпроти й намагався вгадати,

чого вона прийшла. Його чекала робота, і вже звідкілясь здіймалася легка сверблячка швидше випроводити несподіваного відвідувача й схопити в руки перо.

Враз Ірина різко поворухнулася.

— Ви знаєте, чого я прийшла? Чи зрозумієте мене? Траплялося вам коли-будь у непогоду блукати пустельним полем? Навколо сухе перекотиполе й почорнілі стебла будяка, а ви йдете собі та йдете. Вас пригнічує, душить самотність, і ви божевільно, дико кричите: «Рятуйте!» От у мене такий настрій. І я прийшла до людини.

Гордій уважно слухав, і коли вона скінчила, його спокійний, упевнений голос м'яким баритоном поплив у кімнати. Ірина вся наструнчилася. Мартинов бачив, як витяглось її обличчя. В щілінках очей спалахували зеленкуваті іскорки. Вона вся — слух. Вся — увага і хвилювання. Цей її настрій, прихована тривога викликали подив. Такою не звик бачити її Гордій.

— Під пустельним полем, — сказав він, — ви розумієте життя? Але в мене цей образ не викликає тих емоцій, про які ви розповідаєте. Уявіть собі, Ірино Аркадіївно, у мене ціла доба завантажена. Я не маю часу, не маю жодної вільної хвилини на те, щоб відчутти самотність. У всякому разі, признаюсь вам, я з великою охотою посидів би яку годинку самотнім. Просто так, помріяв би в куточку, поринув у згадки... І ніколи не гукнув би «рятуйте». Від чого рятувати? Від короткого спочинку? Адже, кажу вам, мені ніколи навіть пообідати спокійно. Інша річ, коли у вас... Але, пробачте, у вас, як я зрозумів, порожнеча й самотність — у вашому існуванні, самотність, так би мовити, душевна... У мене цього бути не може. Я палаю на роботі. Я захоплююсь.

Гордій бачив, як вона змінилася. Рвучким рухом кинула в попільницю недокурок. Щось недобре тінню майнуло в її зелених зіницях.

— Ще б пак!.. Адже ви, я знаю, що зараз думаєте. Ви думаєте — ми розмовляємо різними мовами. Ви — представник класу, який... Та що вам про це говорити... Але... Гордію Маркеловичу, я насамперед — жінка. І я прийшла... Прийшла до вас...

Мартинов відчув, як комірець сорочки зробився раптом тісним. Він пік шию. І в цю мить рін, Гордій, побачив те, на що не звернув уваги протягом усієї розмови — він побачив її ногу в сірих шовкових панчохах і витончене

кругле коліно, її надто низький виріз на грудях, її шию... І все ще не усвідомлював того, що вона сказала. А Ірина сиділа мовчазна, чекаючи його слів.

9

Сава Мартинов приходив з роботи пізно. Наталя Марківна бачила його тільки вранці, коли він, нашвидку випивши гарячого чаю, брав у руки портфель і, вже на порозі прощаючись, цілував сина. Вона випроводжувала Вову в дитячий садок, а тоді вже йшла сама. Квартира Сави Мартинова порожніла. На хазяйстві залишалася тільки стара мати Наталії Марківни.

А було так, що Сава, повернувшись опівночі додому, знову вдягався і йшов на поклик телефонного дзвоника. Значить, десь була небезпека, затор, потрібно було його негайне втручання. В такі дні він повертався перед світанням, виснажений, блідий, і тоді спав короткі години, вже не роздягаючись, на канапі.

Рідко траплялися такі вечори, коли за столом сходилася вся невеличка сім'я. Тоді Наталя Марківна відклала набір рукописи (вона брала їх часто з редакції додому), і починалася жвава розмова за склянкою кави. Сава жартував і розповідав Вові про Північ, білих ведмедів (найулюбленіші Вовині оповідання), а без чверті дванадцять, коли Вова давно вже спав, сідав біля репродуктора й чекав тієї хвилини, коли починалася передача з Красної площі в Москві. Сава слухав гудки автомобільних сирен, самотні голоси запізнілих перехожих і, нарешті, розмірений урочистий бій годинника на Кремлівській вежі.

Дванадцять глухих, повільних ударів линули над тисячокілометровими просторами Радянського Союзу. Сава в цю хвилину наче сам був на великому майдані біля сивих мурів Кремля. І тоді яскраво бачив він Червону столицю — з Кремлем і мавзолеєм учителя, з заводами й фабриками, з вулицями й майданами, з парками й скверами. Було так, ніби слухав він у ту хвилину стукіт великого серця революції.

Одного такого вечора завітав брат Гордій. Сава й Наталя Марківна радо зустріли його.

— Як живеш, братухо?

Сава обхопив його обома руками, силоміць посадив у крісло.

— Розкажуй, Гордію. Як твої трупи? Копирсаєшся? Ти б перелив крові нашим старим. Га?

— А це навіщо? — сміявся Гордій.— Наш батько — дідусь молодий. Атож, молодий дідусь. У нього своя кров ще гріє. Найкращий машиніст.

— Вірно каже,— звертався до дружини Сава.— Я на батька всім указую як на приклад.

Наталя Марківна понишпорила в паперах і дістала машиністового дописа. Брати впізнали дрібне батькове писання й весело засміялися.

— Про віщо він там? — спитав Гордій.— Паровози, париста їзда? Невгамовний батько. А ти, Наталю Марківно, все редагуєш газетку? З редакції, мабуть, не вилазиш?

Гордій розповів про свої досліди.

Семилітній Вова, який уважно слухав ці розмови, порадив:

— Ти, дядьку Гордію, приший людині друге серце, щоб було два. В аероплана ж буває два мотори. Як попсується одно серце, тоді стукатиме друге, і людина житиме, житиме, житиме...

— Гаразд, — серйозним тоном погодився Гордій. — Давай я тобі пришию.

Вова притих. Він явно побоювався цієї операції.

— Ну, що ж ти? — наполягав лікар.— Не хочеш уже? Пропонував, а сам тепер злякався?

Хлоп'я поглянуло на батька й матір. Але й у них обличчя були поважні. Цей дядько Гордій і справді може пришити друге серце. А це ж боляче, і кров капатиме. (Як з носа, коли розбив його позавчора).

Вова згадав ніж, який бачив колись у дядька, і яскраво уявив, як цей ніж порпається в грудях. Ні, він таки справді злякався. Цей дядько Гордій такий, що всяку операцію може зробити!

Але головне зараз у тому, щоб не показати свого боягузтва. І Вова знайшов вихід:

— Чого ж мені лякатись? — сказав він.— Я такий, що й три серця носив би. А тільки не хочу, бо вони так голосно стукатимуть, що всі питатимуть, котра година. Думатимуть — годинник.

Більше ніяких порад дядькові Вова того вечора не да-

вав. Він пішов у свою кімнатку й схилювся над дощечками й гвіздочками. Вова був славетний конструктор.

Вкладаючи спати, Наталя Марківна спитала сина:

— Чого ж ти, Вовусю, не розповідаєш, якого паровоза вигдав? Чи, може, аероплан?

Вова, не перестаючи про щось напружено думати, коротко відповів:

— Ні, я збудую паровий цапелін.

Наталя Марківна не знала складних таємниць цієї нової конструкції свого сина. Не знала, до якої трагічної розв'язки приведе ця конструкція. Тому вона тільки посміхнулася й поправила:

— Не цапелін, а цепелін, Вово.

Сава і Гордій довго розмовляли про свою роботу. Кожному було чим похвалитись, але разом з тим брати говорили про труднощі, про боротьбу, яку вони провадили на своїх ділянках. Гордій розповідав про деяких старих професорів, що й досі цуралися громадської роботи, не виходили за двері своїх кабінетів. Уся країна чекає наслідків їхніх наукових дослідів, а вони не квапляться, залізли на Олімп, і спробуй стягти їх звідти на землю!

— Але я їх частенько-таки б'ю на диспутах, б'ю на практичній роботі. Правда, за ними стоїть величезний досвід, але в мене й інших — молода запальність, упертість і...

— І талановитість, Гордію, — додав Сава. — Я ж знаю, що ти — талант. Та й у газетах скрізь пишуть про твої сміливі й видатні експерименти. Ні, чорт візьми, весело робиться, коли подумаєш про наш час. На всіх ділянках життя перемагаємо. В науці, в мистецтві. Та ось хоч би й нашого Андрія взяти. Пишуть і про нього. Фото з його скульптури часто зустрічаю в журналах.

Згадали про брата Андрія, скульптора, що закінчував у Ленінграді академію. Так, Мартинови були творцями й організаторами на всіх ділянках. Їхній клас, загартована в лютих боях мудра партія висували з своєї великої сім'ї кращих членів, кращих представників — упертих і талановитих. Це прекрасно розуміли Мартинови — лікарі й поети, скульптори й інженери, конструктори й артисти. Розуміли й те, що нове й світле постає на чорних уламках старого. І вони боролися. Мартинови здобували собі законне право бути першими в новому світі.

Мартинови розуміли, що машиністи й скульптори,

поети й лікарі, конструктори й заводські бригадири роблять одну спільну справу, — усе це члени великої родини Мартинових. І хтозна, що цінніше, що важливіше для нового світу, для нової ери на старенькій планеті Землі — високий витвір митця-скульптора, чи потужний паровоз, чи могутній повітряний корабель. І хіба цей паровоз і цей корабель-гігант не є твори мистецтва? Хіба не однакові емоції викликає целелін чи комбайн, Дніпрельстан чи Біломорканал, і талановита поема про цей же целелін і Дніпрельстан, і мистецька скульптурна постать робітника, що творив ці комбайни, целеліни, Дніпрельстани?

Брати їли горіхи, розмовляли, палили. Підстрижене коротке волосся в Сави стоїть їжачком, як щітка. Він задумливо проводить по ньому долонею.

— Так, Гордію. Мені трохи смішно робиться, коли ти таким хазяйським голосом розповідаєш про свої досліди. Наче циган, що перелічує, скільки в нього коней. Але що ж, ми — господарі. Господарство в нас не мале. У тебе клініка, хірургія, у мене — залізниця. Артеріальна система республіки. І ми робимо другу революцію на кожному кілометрі колії. Будуємо нові мости, ремонтуємо старі, оті мости, які висаджували в повітря п'ятнадцять років тому, щоб перетяти путь білогвардійським ешелонам. Іноді я заплющую очі й думаю про свою роботу. Мені мариться, ніби вся республіка, гуркочучи колесами потужних паровозів, мчить і мчить уперед, мчить відважно, звірившись на своїх досвідчених машиністів. Я не поет. Шкода. А то б я оцей образ втілив у співучі рядки віршів. У них була б музика паровозних коліс.

Гордій усміхався.

— Я тебе, брате, завжди знав як лірика. Ти любив квіти, любив блакитне небо, і тепер ти такий, як бачу. Отож мені трохи дивно, як ти сполучаєш у собі залізний характер організатора, начальника політвідділу і... і оце бажання написати вірш. А втім, я забуваю, що ти в батька пішов. Він квіти любить не менш, як свій паровоз.

Гордій бере з тарілки жовтий волоський горіх і розбиває його обережно молотком. Горіх лускає з сухим тріском. Гордій обчищає з нього тонку шкаралупу, і на долоню падає ядро. Воно подібне до двох мініатюрних півкуль людського мозку, в борозенках, у рівчачках. Шкаралупка впала на синій шевйотовий костюм. Зараз шевйот

здається чорним — у кімнаті напівтемно, на лампочку наділи зелений шовковий абажур. У вікні лежить блакитний квадрат зимової ночі.

У кабінет увійшов низенький підстаркуватий чолов'яга. Він зняв кепку й привітався. І в ту ж мить Сава пригадав, що вже зустрічав десь ці трохи витрішкуваті прозорі очі, ці підстрижені колючки рудуватих вусів на круглому, як місяць, обличчі.

— Я до вас, товаришу Мартинов! — просто сказав чолов'яга й сів до столу. — Мое прізвище Чумак, Мануйло Чумак.

Начальник політвідділу зацікавлено позирнув на відвідувача. Про Чумака Сава чув. Це був краший мастильник, постійний делегат від залізничників на всі конференції й з'їзди. Це він у вісімнадцятому році відмовився мастити букси вагонів гайдамацького поїзда, що віз на фронт гармати. Це було сигналом до загального страйку, коли ворожий поїзд з військовим терміновим вантажем залізничники чотири доби тримали на станції, загнавши його в тупик.

— Дуже радий, — простяг Мартинов руку. — Ви були, здається, на нараді. Пригадую, пригадую. Це у вас за тридцять років не було жодного відчеплення через горіння букс?

Старий мастильник ніяково посміхнувся і махнув рукою — здавалося, йому соромно згадувати такі «дрібниці».

— Атож, — сказав він. — Службу свою знаю. У мене до вас, товаришу Мартинов, дільце є. Еге ж, кха-кха!..

І враз якось дивно змінився вираз Чумакових очей. Він примружився, й веселі лукаві крапки замиготіли раптом у зіницях. І водночас усе кругле голене обличчя засвітилося простодушньо-хитруватою усмішкою. А руки вже мацали щось у кишені засмальцьованого піджачка — і ось мастильник витяг газету.

Сава побачив той номер «Правды», де вміщено постанову ЦК та РНК про роботу залізничного транспорту.

— Читали, звичайно? — обвів Чумак коротким брутальним пальцем постанову. — Читав і я. Читав, кха-кха...

І ось у мене тепер така думка з'явилася, товаришу начальник. Я чув, що ви міцно за справу вхопилися. Обома руками. З'явилася така думка, щоб допомогти вам. Говорив я вже про це з своїми товаришами. І ми конкретно вирішили.

За вікнами, важко гуркочучи колесами, пройшов паровоз. Димові пасма простяглися рудими сувоями й повільно танули. Засвистів сюрчок на платформі, і хтось гукнув: «Сорок третій! Давай сорок третій!»

Мануйло Чумак говорив скупю, обмірковував кожне слово і наче стежив, яке враження справляє ця розмова на Мартинова.

— Конкретно вирішили. Оголосимо себе ізотовцями на транспорті. Уся бригада, як один. Щоб у бригаді жодного відчеплення. І щоб інші бригади приєдналися. Та як це краще зробити? Я й прийшов до вас порадитися.

Він запалив цигарку, і коли почав говорити начальник політвідділу, бригадир мастильників приставив рупором до вуха долоню, щоб не пропустити жодного слова. В другій руці згасала цигарка.

Сава порадив негайно ж розпочати похід за кращого мастильника, оголосити ударні бригади, викликати на змагання...

Чумак жваво присунув стілець ближче до столу.

— Кажете, на змагання? Оце воно й є. В точку. Ось тут у газеті сказано...

Він розгорнув газетний аркуш і прочитав:

— «...проста, але надто важлива посада...» Це про нас, про мастильників. Здоровий вагон без нас не буде. Ми — центр, це вірно. Без мастильника розвалиться транспортне господарство. А про змагання я міркував. Думаю, що викличемо бригаду Маслова. Побалакаю ще з хлопцями.

Чумак пішов, залишивши в кабінеті ледве чутний запах машинового мастила й міцного тютюну. Начальник політвідділу підійшов до вікна. Він бачив, як старий мастильник вийшов на ганок і крутими східцями почав спускатися на платформу. Він ішов і виразно жестикулював рукою, диригуючи своїм думкам. Потім ураз, щось пригадавши, зулнинився й дістав записну книжку. Послинив олівця й хутко черкнув щось на сторінці. Розмовляючи з уявленим співбесідником, весело закивав головою й швидко, не озираючись, пішов платформою.

«До бригади», подумав Сава, любовно дивлячись услід широкій, трохи сутулій спині бригадира.

Мартинов бачив, що стежки до зламу намічено чіткі, певні. Розумів, що це тільки початок, що роботи сила-силенна. Розумів і те, що, сидючи отут, у своєму кабінеті, не можна домогтися перемоги. Треба самому щоденно бути на всіх дільницях — і в депо, де на цілі тижні відволікають невеличкий ремонт (і все ж таки паровози виходять до кінця не відремонтовані), де течуть паровозні труби й квітне нехлюйство, і на гірці, де башмачники часто б'ють вагони, і в диспетчерській, і на стрілках.

До того ж треба самому опанувати багатогранну техніку, бо інакше не побачиш «нутра», і всі заходи до ампутації через це будуть поверхові, залишать гнилий, хворий корінь.

Сава ясно усвідомлював, що транспорт хворіє не тільки через нехлюйство та низьку кваліфікацію робітників. Розумів, що тут діє інша сила, прихована й через те найнебезпечніша, — ворог, маскуючися, виводить на ремонтувальні зазубні сотні попсованих вагонів.

Сава ще не знав гаразд людей, що працюють разом з ним, — треба самому кожного розкусити, перевірити в роботі. І тому з такою особливою уважністю ставився він до своїх співробітників, викликав на одвертість, підхоплював робітничу ініціативу. Розумів, яку відповідальну й важливу ділянку доручили йому партія й уряд.

У двері тихий, обережний стукіт. Так можна стукати одним пальцем — стукати й бути непевним, чи відчинять на те стукання двері.

Сава пукнув:

— Увійдіть!

Тоді на порозі з'явився начальник депо.

— Саво Маркеловичу, я тебе не затримаю, — мало не навшпиньках підійшов він до столу. — Я, знаєш, до тебе як комуніст до комуніста... так, люди, що носять, так би мовити, партійний квиток у кишені, отже, так би мовити, товариш!..

Сава скривився. Не подобався йому тон цієї людини, все це плутане й довге речення.

— Знаєш, товаришу Ковінька, — перебив він начальника депо, — ти говори мені просто, без волинки. Не люблю.

Товариш заметушився й без видимої потреби кілька разів для чогось відкрив і закрив портфель.

— Ну от, ну от... так. Ти не зрозумів мене. Та я тобі просто. Я не затримаю. Бачиш, Саво Маркеловичу, сьогодні знову, чорт його знає, вибули з строю три паровози. Що? Та звичайне, старе — протікають труби. На двох паровозах витоплено пробки. Так... Конкретні винуватці, питаєш? Так би мовити, конкретних винуватців і не знайдеш...

Мартинов різко поворухнувся на стільці.

— Не хочу цього чути. Винуватців треба знайти. Так у тебе борються з знеосібкою, товаришу Ковінька?

— Власне кажучи... Винуваті машиністи, але вони складають усю провину на слюсарів. Мовляв, поставили погану пробку. А слюсарі — на машиністів кивають. Важко зрозуміти.

— Ось що я тобі скажу, — нервово пересмикнув плечима Сава. — Треба поставити справу так, щоб взагалі не доводилося шукати бракоробів. Подібних випадків не повинно бути. Ти — начальник депо. Ти маєш працювати з партосередком, у тісному контакті з профкомом. Ти ж комуніст, товаришу Ковінька. Я розумію — справа важка, але треба ж самому щось робити. Чи ти, може, тільки на політвідділ покладаєш надії?

Ковінька обережно присів на кінчик стільця й хутко почав діставати з портфеля акуратно переписані на машинці папери.

— Ось, Саво Маркеловичу, — поквапливо кидав він. — Ось, будь ласка. Протокол виробничої наради. Виклик на соцзмагання четвертої бригади. Ось мої накази за тиждень. Наказ про штрафи...

Сава тільки руками розвів.

— Та що це? Для чого мені ці папери? Не розумію...

— От прошу. Так. Не розумієш? А обвинувачуєш мене в бездіяльності. Прочитай, — сам побачиш. Роботи в мене — сила. Перевантаження. Я ж, крім того, тимчасово керую вагоноремонтним цехом.

— Я це знаю. Але що в тебе є, крім цих протоколів і наказів?

Начальник депо замовк. З-під його русявого волосся викотилася на лоб блискуча краплина поту. Червоні пітні руки безладно перебирали паперову купку.

Саві стало гидко від цих метушливих рук, від улесливого голосу, від усїєї шанобливої постатї відвідувача.

Начальник політвідділу затарабанив пальцями по столу і, схопивши портсигар, хутко вкинув у рот кінчик цигарки.

11

Наче два велетні зійшлися на герці. Сюди, за тонку дерев'яну стінку, чути, як дихають страшно їхні захекані груди й пронизує повітря їхнє моторошне сичання.

Стукнули низенькі двері, відчинились, і тоді побачили мастильники два велетенських, налитих кров'ю ока. І голосніше стало тоді сичання, голосніше захекали велетні залізними чорними грудьми. Сюди, за тонку дерев'яну стінку, в приміщення партосередку депо, зайшов бригадир мастильників Мануйло Чумак. Він примружився на яскраве світло електричної лампи і з задоволенням побачив, що Маслов уже чекав його. З ним сидів голова профкому Ягода і кілька мастильників.

Маслов посунувся і дав біля себе місце Чумакові. Був Маслов рудий здоровило, зарослий щетиною, як жовтою повсткою, з рудою борідкою і блискучими сміхотливими очицями.

— «Суперник» прийшов! — голосно й весело привітав він Мануйла. — Ану, старичок, бери до рук віжки. Доведеться тобі хутко поганяти...

— А хіба що? — посміхнувся й собі Чумак.

— А те, що не наздогнати тобі моїх хлопців. Поб'ємо, ще й тебе на буксир потягнемо.

— У мене, Якове Макаровичу (це до Маслова) тридцять років...

Чумак не договорив, бо Маслов схопився і замахав зарослими жовтою вовною ручищами.

— У тебе тридцять років жодного відчеплення? Знаємо. Ти — ударний старичок, та й у мене стаж підхожий. На п'ять років хіба менше твого. Зате в бригаді моїй хлопці — в-во!..

Він з видимою насолодою підніс угору великий зашкарублий палець.

— Ну, ну, годі вам півнями кособочитись, — устряв голова профкому. — На роботі побачимо...

— Побачимо! — погодився Маслов. — Давайте, значить, договір укладати... Знаєте прислів'я: «Не напувай, дядьку, волів, бо тут мастильник воду пив»? Ну, ось і приспіло тепер врем'я показати, що й мастильник не послідній підшипник у вагоні...

На перших пунктах договору на соцзмагання обидва бригадири погодилися швидко. Що тут, справді, довго міркувати? Жодного горіння букс, жодного відчеплення! Адже це ясно! Без цього на біса й договір укладати. А от з приводу пункту, де говорилося про те, що кожний мастильник протягом двох місяців мусить навчити трьох нових мастильників, вийшла невеличка суперечка. Маслов стояв на тому, що це дуже важке завдання й пропонував навчити одного. Чумак сміявся:

— Здрейфив, Якове Макаровичу? Я за трьох стою. За трьох і без нікотрих!..

Зрештою дійшли згоди, погодившись на двох.

Голова профкому дав обом бригадирам підписати договір.

Потім підписали мастильники — представники від бригад.

— Ну, бережися! — скріпив підписи веселим сміхом Маслов. — Тримайся теперички, Чумаче! Доведеться тебе на буксир брати.

— Побачимо, — стримано відповів Мануйло, витираючи обличчя. — Побачимо, друже ти мій Якове Макаровичу!..

Паровози сичали і важко дихали.

Промивальники в гумових ботах з брандспойтами в руках метушилися і кричали.

Депо жило своїм звичайним, щоденним життям.

* *
*

Слюсар Левонтій Заремба прочитав уранці залізничну багатотиражку. На першій сторінці було повідомлення про укладений між двома бригадами мастильників договір на соцзмагання. Бригада Мануйла Чумака включалася в ізотовський похід на транспорті, мастильники оголошували себе ударниками, і через усю газетну сторінку великими літерами кричав лозунг: «У ізотовців ніколи не горять букси!»

Заремба зібгав газетку й неохайно сунув її в кишеню.

Тіль заклопотаності майнула в різких зморшках його лоба. Механічно насвистуючи якийсь невідомий мотив, він пішов шукати начальника депо. Слюсар маневрував між паровозами, ледве встигав обминати робітників і, заклопотано позираючи на всі боки, поспішав до контори.

Юрій Аполлонович Ковінька по-дружньому простяг йому руку й відразу ж замкнув двері на ключ.

— Що трапилось? — чи то здивовано, чи то злякано запитав він у Заремби.

— А ви нічого не знаєте, товаришу начальник депо? — в'їдливо відповів запитанням слюсар.— Сьогоднішню багатотиражку читали?

— А, ти, Левко, ось про віщо! — здогадався Ковінька.— Ну, це дурниці. Я думав, що трапилось казна-що.

— Це, по-твоему, «дурниці»? — махнув слюсар газетним аркушиком.— По-твоему, так, а по-моєму,— це удар добнею. Розумієш? По наших головах!

— Пробач, пробач! Ти кажеш «по наших». Я тут ні до чого. Я вже говорив — я лояльний. Невже ти цього не взяв у тямки?

Заремба саркастично посміхнувся.

— А у вісімнадцятому році ти теж був лояльний? Аякже! Ми з тобою були лояльні, Юріє. Цілком лояльні сотники гайдамацького куреня!..

Заремба глухо зареготав, а Ковінька щосили замахав на нього руками.

— Що ти мелеш, дурню? Тихше! Адже я маю партійний квиток!

— О, пробач! Я забув, що маю справу з комуністом. Я теж член радянської профспілки. Пробач, голубе! — глузував Заремба.— А втім, я думаю, годі жартувати. Що ти скажеш з приводу цього?

Слюсар ткнув пальцем у газету і, чекаючи на відповідь, втупив у начальника депо чорні гарячі очі.

Ковінька насупився й буркнув щось невиразне. Тоді Заремба наблизив до нього обличчя й холодно, спокійно сказав:

— Ти, Юрко, подумай над цим. А я... я теж подумаю. Очевидно, тобі доведеться посилити бригаду Чумака новими мастильниками, щоб, мовляв, не зірвався ізотовський похід. Маю надію, що ти розумієш мене.

Над головою двигтіла стеля, і на стіл сипалися кучочки крейди. Це в кімнаті шевця йшла п'янка. Важкі ноги вибивали чечітку. Приглушено долітали п'яні вигуки. А тут, у підвальному приміщенні (вікна були врівень з тротуаром), зійшлися троє. Це квартира слюсаря з депо Заремби-Павловського.

Машиніст Шурубак тре кулаком великий свій ніс, що скидається на синювату картоплину. Як дівчина, манірно підморгує тонкими шнурочками брів.

— Його слухай, Зарембу. А то високий виріс, аж до неба, а... Приказку знаєш?

Сухий і довготелесий Татарченко, до якого звертався Шурубак, горбатився над столом, вбирає у плечі голову, погоджувався.

— Я не кажу насупроти. Ні, не кажу. Тільки буде страшнувати з незвички.

Він засміявся хрипко, з кашлем. Гострі плечі дрібно тряслися. Заремба-Павловський, здається, вивчав його обличчя — трохи таранкувате, жовте. Слюсар втупив у нього свої очі. Татарченко спокійно витримував цей погляд.

Шурубакові ніколи. Він поспішає.

— Ну, Левонтію Кириловичу, ти очима не блимай, а пояснюй, як і що. Та не мені, я вже вчений, а ось Юші. Слухай, Юшо, уважно.

Юхим Татарченко застиг не моргаючи. Заремба почав говорити.

Він аж зблід, промовляючи. Губи його злегенька тремтіли.

Густе кучеряве волосся спадало на лоб. Чорні очі падали.

Шурубак важко дихав. Він навалився грудьми на стіл, перед його затуманеними очима вже пропливали в солодкій уяві картини загальної руїни в тилу, які малював Заремба. Було так, наче вже розпочалась війна, і більшовики кидають на фронт ешелон за ешелonom. Але не вистачає валок — немає справних вагонів, паровози псуються щодня десятками.

А потім — знову хутір. Усе буде як колись. Повернуться стоги янтарної пшениці. Повернеться олійниця...

Шурубак яскраво, до болю, уявив сине степове небо

над золотом ланів. На горбі машуть раменами вітряки. Серце зібгалося в солодку теплу кульку. «Чиї вітряки? Мої! Чиє небо? Моє! І степ — мій, і все життя — моє!..»

Шурубакові очі вже не туманіють. Вони поблискують холодно й весело. Брови збіглись до перенісся.

Скінчилася молотьба... Він віддає дочку заміж. Хоч і старий уже, а танцює, як парубок. Чоботи вибивають горлицю — підлога двигить: гуп, гуп, гуп!.. Сиплеться штукатурка на стіл. Що це? А, п'яний швець танцює над головою...

Заремба сидить напроти, стиснувши кулаки. Йому теж, мабуть, привиділися картини. Як у кіно. Сидить смаглявий, з вишневыми губами. Чи йому бути за слюсаря?

Шурубак дивиться на Зарембу, на Татарченка. Посміхнувся гірко:

— Ех ви, черепахи!

— Як це? — кахикнув Татарченко.

— Дуже просто, Юшо. І Левко Кирилович черепаха, і ти. І я черепаха. Перевернули нас на спину, і тепер ми безпомічні. Нам би на ноги скочити, ех-х...

— Безпомічні? — зиркнув недобрими очима Заремба.— Ну, ні, не безпомічні.

До шевця нагорі прийшли нові гості з гармошкою. Бравурні звуки бризнули каскадом. Шурубак мовчки взявся за шапку. Встав.

— Куди ти? Йдеш? — встав і собі Татарченко.— Ходімо. Не сумлівайтесь. Я такий, що все сполню.

Худий, високий, він ледве не діставав до стелі головою.

— Прощайте. Не сумлівайтесь...

13

Старий машиніст Мартинов не витримав. Він сіпнув за рукав Козельцова, з таємничим виглядом нахилився до нього й повідомив:

— А в мене, брате, такий день сьогодні — свято. Синок приїздить з Ленінграда... Андрій. Так...

Помічник машиніста посміхнувся, й навколо очей його збіглося світле сузір'я дрібних зморщок.

— А... он воно що,— весело сказав він.— То ж то я дивлюся на тебе сьогодні, Маркеле Йвановичу, і не

впізнаю. Чи не орден уже, думаю, прислали? Андрій, кажеш? Скульптор?

Андрія Мартинова Козельцов знав добре. Пам'ятав його ще тоді, коли той працював у цеху підйомного ремонту. Знали його й робітники.

Про скульптора, колишнього товариша по верстату, не раз читали вони в газетах.

— Приїздить, значить, додому? — перепитав.— Завидую тобі, Маркеле. Отаких дітей діждався! Другий синок у тебе лікарем. Чув, чув. Один, значить, погруддя твоє зліпить, а другий від старості вилікує. Завидую, Маркеле Івановичу...

— А може, й інакше буде,— обізвався ззаду кочегар Богданов.— Один до смерті залікує, а другий пам'ятника вирізьбить!

Радий, що знайшов привід пожартувати, кочегар голосно зареготав. Та Мартинову такий жарт не сподобався.

— Вмирати ще не збираюсь,— сердито сказав він.— Та й поганий анекдот, коли ти сам за живіт від сміху вхопився. Треба, щоб люди сміялися.

— А ти, старик, не гнівайся,— доброзичливо промовив Богданов.— Знаємо твоїх синів. Троє орлів!

— То-то, брате,— примирливо сказав Маркел Іванович,— а хіба не орли? Дивіться ось...

Старий машиніст дістав з пазухи засмальцьований зошит. На пожовклих сторінках було наліплено газетні вирізки з знімками погруддів.

— Ось воно... Во! — показує Мартинов.— «Червоний боєць». А ось пам'ятник Ленінові. Андрійова робота. Його. Так...

І, може, сьогодні вперше не міг дочекатись старий Маркел Мартинов зміни. Як навмисне, хвилини тяглись довгі й одноманітні, як рейки в степу.

«Швидше б приїхати, здати паровоз та й додому...» Уперше сьогодні здавався кран машиніста таким до нудоти знайомим, звичайним.

Назустріч паровозові бігли засніжені будки, степові простори. Вітер у клоччя рвав дим з труби.

Глянув на годинник: «Через десять хвилин будемо на станції». Зрадів.

Від трамвайної зупинки треба пройти мостом над залницею, а тоді звернути і йти широкою дорогою мимо

колишнього цвинтаря. Мартинов поспішав. Унизу, на залізничних коліях, стояли вагони, кричали «кукушки», і в синьому морозному присмерку спалахнула раптом електрика. Вогні ліхтарів радісними кетягами розсипалися вдалині на вокзалі. Вперше сьогодні здалася Маркелові Йвановичу знайома путь якоюсь надзвичайною, не такою, як завжди. Надто задерикуватю свистіли й сичали сьогодні паровози під мостом. Залізничні люкси здавалися урочистими зорями.

«Вечер был, сверкали звезды,
На дворе мороз трещал»,

несподівано пригадав Мартинов вірш, що давно-давно колись у дитинстві вчив у школі. І хтозна, чого виринули раптом ці старі, напівзабуті рядки.

«Шел по улице малютка,
Посниел и весь дрожал...»

«Тьху ти! — посміхнувся до себе. — Як школяр. Малютка. Так...»

Сніг весело кувікав під ногами. Ось і новий будинок. Сяють величезні вікна. Хутко, незважаючи на старість, збіг нагору східцями. Перед дверима своєї квартири зупинився на мить і зненацька почув, як швидко калатає в грудях серце. Тричі напористо подзвонив.

* *
*

Андрій Мартинов півгодини тому як приїхав. Він уже встиг обняти матір і брата Гордія (Сави не було — саме поїхав у відрядження по лінії), умитись і переодягтись. Його щоки ще ховали свіжий рум'янець з морозу, й радісно, в широкій усмішці блищали білі, міцні зуби. Він зупинився посеред кімнати і весело обвів поглядом стіни з дешевими олеографіями в акуратних рамках, круглий стіл, етажерку з книжками. Зверху на етажерці стояло погруддя Сталіна, вирізьблене з червоного граніту, — його, Андрійова, робота.

Повернувшись на підборах, швидко спитав:

— Значить, з новосіллям можна вас привітати? Чудесна квартира! А ти, брате, як живеш? Усе з трупами своїми приятелюєш? Читав, читав...

Гордїй, здається, тільки й чекав на таке запитання. Його жваве, енергійне обличчя засвітилося.

— Роботи, братіку, скільки хочеш. В інституті працюю. Захоплююсь...

— О, захоплюватися ти вмієш! Та й працювати, звісно... Ти що, мамо, там клопочешся? Чай? Давай я тобі допоможу самовар підняти! Ого, який пузатий! Недавно купили?

І, поставивши на стіл самовар, раптом згадав:

— Та що ж це тата й досі немає? Люда, значить, на нічну зміну пішла? Шкода, шкода, не побачу сьогодні сестри.

І коли за кілька хвилин прийшов батько і просто з морозу, холодний міцно обняв і поцілував сина і потім, щасливий, смішно заметушився, скидаючи пальто, Андрій схвилювався глибоко, до сліз. Від старого пахнуло на нього чимсь теплим, знайомим. І враз догадався син, що це — запах машинного масла, гарячої сталі, незабутній і рідний дух машини. Цей запах до болю яскраво оживив картини минулого юнацтва, працю за верстатом у депо.

І коли минув перший порив зустрічі і всі сіли до столу, син уважно вдивився в батькове обличчя. Він побачив, що старий змінився. Біля скронь густо сріблиться сивина, навколо очей і біля губ з'явилося багато зморшок. Хотілося сказати йому щось хороше, тепле. Та батько обізвався перший:

— А я, синку, як бачиш, ще тримаюся. Не здаюся. Руками й зубами видряпаюць угору.

— А воно все донизу тягне, донизу,— додала Марфа Опанасівна, вся наче просвітлила від зустрічі, не зводячи материнських очей з сина.

— Е, ні, тато й справді ще герой,— засміявся Андрій.— Бороду й вуса голить і досі. Таким голеним пам'ятаю вас, тату, ще з малих своїх років...— сказав, звертаючись на «ви», як колись у роки далекого дитинства. І враз сховився.

— Я й забув! — хутко побіг до чемодана.— Подарунок же вам, любі мої, подарунок!

Квапливо перекидав якісь зошити, книжки, пакуночки.

— Ось воно. Маєте. Тату, мамо, як вам, чи до вподоби?

На кожній долоні в нього стояло невелике металеве погруддя: батько й мати.

Хвилину панувала мовчанка. Нарешті, вражена мати сплеснула руками:

— Оце так... Достеменно я. А Маркел Іванович! Як живий!

— Схожі, значить? — щиро зрадів син.— А я більше по пам'яті робив. Та ще фото ваше було.

— Андрію, та це ж... прекрасно! — обізвався Гордій.— Ну, братіку, це таланище, коли хочеш. Не талант, а таки таланище. Ти ж навіть передав іскорки у материних очах. Цей же метал, братіку, коли хочеш, живе. Дихає, даю тобі слово.

Старий Мартинов зачаровано гладив порепаними пальцями холодні грані погруддя. Він тримав його, наче виріб з найтоншого в світі скла, що ось-ось випорсне з рук і бризне безліччю сріблястих скалочок.

— Ну, синку... синку...— сказав він, нарешті, і, не договоривши, махнув рукою. Зрадлива волога у куточках очей не дала всього вимовити. І, щоб заховати це, старий знову смішно й неприродно заметушився, і занадто голосно загув його басок:

— Ну, годі вам, годі... За подарунок, Андрію, велика тобі подяка. Сідайте до столу. Чай прохолов.

І, щось пригадавши, Маркел Іванович сміхотливо глянув на сина і сказав:

— Ось які вирости! Казав сьогодні мій кочегар Богданов — орли! А пам'ятаєш, Андріюшо, пам'ятаєш, Гордію, як я без обіду залишив вас за те, що білу дяконову кішку в дьоготь пофарбували? Була тоді мені морока. Дякониха ледве не стерялась. Улюблена її кішечка була...

Довго сміялись, пригадуючи свої дитячі роки. І почував старий машиніст Мартинов, як швидко бігла в його жилах тепла кров і зростала в серці велика й сліпуча, як сонце, гордість.

* *
*

Уночі Андрій прокинувся і розплющив очі. Темно.

За стіною тихо й розмірено тікає стінний годинник. Котра година? Дванадцята? Друга? За вікном стогне хуртовина. Буря шпурляє в шибки жменями снігу. Здається, що шибки тихо й жалібно дзеленчать. У відчинені двері сусідньої кімнати ледве чути сонне батькове дихання.

І враз згадалася вчорашня зустріч з старим, з братом. І чомусь несподівано пригадав проект пам'ятника Дзержинському. За два місяці проект треба подати на розгляд журі. А що, коли б так: залізний Фелікс стоїть на кручі. І круча подібна до могутнього крейсера. Наче хоче зрушити кермо. Вся постать — напруга. Ось-ось повернеться колесо стерна... А навколо — буря. Хвилі б'ють валами...

Андрій скидає з себе ковдру. Хутко вдягається і вмикає електрику. Навшпиньках іде до порога, причиняє двері. Тихо... Всі сплять.

Поквапливо бере з полиці пластмасу. Восковим дотиком ласкає вона пальці. І вже знайомий холодок пройшовся в серці. Скульптор заглиблюється в роботу. Скульптор працює. Він уже бачить свій проект таким, як він буде за місяць...

Захоплений працею, Андрій нічого не чує.

14

Терень Борисчук схопився рано. Вікна ледь-ледь сіріли. Але хлопцеві вже не спалось. Тихо, щоб не збудити товаришів, одягся і вийшов на свіже, морозяне повітря. Схід рожевів, і Терень подумав, що сьогодні буде ясний, сонячний день.

За ніч випав сніжок, легкий і пухнастий. З рота цівкою вилітала біла, прозора пара. Борисчук нагнувся, набрав повну пригорщу снігу, вмився. Обличчя враз загорілося, мов від жару. Стало весело, бадьоро.

Одразу зникла тривога, зник той страх, що неприємним черв'ячком ворушився в серці.

Та й чого хвилюватися? Чого боятись? Комсомол послав його на сортувальну гірку, де тепер прорив, де башмачники б'ють вагони, де квітне нехлюйство.

— Дисциплінка ослабла! — голосно проказав і озирнувся, чи ніхто не чув його. Ні, хвилюватися справді нема чого. Справді, башмачник із нього зараз недосвідчений, але ж він — комсомолец, він упертий. Ого-го, ще й який упертий! Він швидко опанує техніку справи і всім покаже, як треба по-комсомольському ставитись до роботи! Атож, недарма його послав на гірку осередок. Послав для того, щоб він, Борисчук, на власному прикладі показав, як треба працювати, як боротися за свідому трудову дисципліну.

А все ж таки час від часу та й тьохне щось у серці. А що, коли не зуміє? Що, коли осоромиться?

Стояв і дивився в той бік, де за мереживом рейок, за залізничним мостом, сховалася гірка. Вона приковувала думки Тереня, привертала до себе всю увагу. Вона була зараз для хлопця якимсь заповітним куточком, він ішов на нову роботу, як на суворий іспит. Це справді був іспит для нього, як комсомольця. Борисчук відчував це, знав, тому так і неспокійно було на серці, тому й ворушилися сумніви.

Повернулася нічна зміна башмачників. Хлопці пройшли з реготом, з жартами. Вони вже, мабуть, добре обізнані з своєю роботою, працюють упевнено й весело. Щось подібне до заздрощів торкнуло Тереньове серце.

Час іти. Борисчук хутко маневрував між паровозами, переходив з колії на колію, ниряв під вагони довгих червоних валок. Ось і гірка, ось будка головного стрілочника. З гірки поповзли вниз невеличким схилом сірі гадюки рейок. Вони побігли на всі боки, вони розгалужувались, як віття величезного, поваленого на землю дерева. І кожна нова стрілка на їхньому шляху пускала все нові й нові рівні сталеві паростки.

Терень знайшов старого башмачника Григорія Перегуду. Мовчки простяг йому папірець з призначенням.

Перегуда, вусатий, як жук, пильно оглянув нового робітника з голови до ніг.

— Ага, новий башмачник? Здорово, брате,— привітався він.— Комсомол прислав? Хороше діло, хороше. Нам треба побільше комсомольців, щоб швидше витягти гірку з прориву!

Від цих слів знову відчув Борисчук неспокій. Аж почервонів. А що, коли не виправдає він надій? Та тут же сам себе тихо лайнув:

«От страхополох! Селюк! І досі ще ніяк не може себе первиховати! Вірно каже Люда: «Лісовик Іванович».

«Товкач» важко сунув на гірку валку вагонів.

— Ну от,— сказав Перегуда,— зараз буде для нас робота. Вагони з гірки розкотяться по всіх напрямках. Треба нам «ловити» їх, гальмувати башмаками. А не загальмуєш вчасно, налетить вагон на вагон, розіб'ються...

Головний стрілочник заграв у рижок. Його сигнал підхопили інші стрілочники. Полинула по лінії нескладна металева мелодія.

— На нашу колію йтиме вагон! — гукнув Перегуда й схопив башмак. Стрілочники побігли до стрілок, а з гірки вже, важко гуркочучи, швидко котився вантажний пульман.

Старий башмачник кинувся вперед, сунув назустріч вагонові башмак. Заскреготали колеса, сипнули іскри. Пульман здригнувся, зменшив хід. А ще нижче, біля нової валки, яку формували, до рейок метнувся інший башмачник, знову загальмував.

— Бачиш,— учив Перегуда,— справа не дуже складна, тільки треба бути уважним і метким, треба вміти правильно визначити дистанцію для гальмування.

Тепер уже стрілочники раз у раз подавали сигнали, хутко переводили стрілки на потрібні колії, а з гірки безперестану котилися вагони. Перегуда перебігав з однієї колії на іншу, підкладав башмаки, відскакував. Він працював вправно, як цирковий артист. Він наче грався важкими залізними башмаками.

— Два вантажних! — знову гукнув він. Умить підклав башмак під один вагон і зараз же під другий.

Витер піт з розчервоного обличчя хусточкою.

— Ось як треба! — сказав, задоволено посміхаючись. Та тієї ж миті зірвався з місця, бо вагон знову гуркотів на його колію.

Ураз на колії, де працювали інші башмачники, щось заскреготало, грюкнуло. Недосвідчений башмачник загальмував порожній вагон. Він перескочив через башмак і звалився.

— Аварія на сьомій колії! — гукнув Перегуда.— Поставили там невдаху! Під суд такого!..

Головного стрілочника негайно попередили телефоном, щоб він на сьому колію більше не давав вагонів.

— Гаразд, що так обійшлося,— буркнув старий башмачник,— а то налетів би ще вагон, самі тріски залишилися б.

Він сунув Борисчукові башмак.

— Ану, візьми, спробуй ти..

Терень хутко загальмував вагон. Перегуда похвалив:

— Добре. З тебе вийде непоганий робітник. Візьми собі поки що одну колію. Ставай нижче, біля валки. Тільки гаразд пильнуй, гав не лови. Та ось тобі ще порада. Помаси башмак мазутом. Сьогодні, бачиш, мороз, галь-

мування від цього різке, бо рейки сухі, башмак погано ковзає. Недовго й до халепи.

Терень став на свою позицію. Він у душі був дуже вдячний Перегуді, що той поставив його на одну колію, а не на кілька відразу. До того ж і дільниця була не «гаряча», сюди, на п'яту колію, вагонів подавали мало.

Кожного разу, коли стрілочники грали сигнал, що вагон іде на його колію, молодий башмачник почував легке тремтіння. Було незвичайно, брав сумнів. Одного разу, коли він кинувся до рейок, Перегуда махнув йому рукою і заукав:

— Сій! Сій! Не треба!

Терень потім спитав, чому не треба було підкладати башмак.

— З гальмом ішли вагони. Розумієш? — пояснював Перегуда. — Тут уже твій башмак ні до чого. Ще лиха міг наробити.

Жвава була робота. Терень відчував, як зникає десь його вайлуватість, незграбність. О, тут не можна баритися, не можна тупцювати на місці. Прогавиш, своєчасно не загальмуєш, а тоді — аварія, ганьба!..

Від самої цієї думки башмачника кидало в піт. Перед очима стояв перекинтий вагон з розколотим боком. Сором же який, ганьба яка! А збитки! Скільки коштує державі зробити такий вагон! Ні, тут не можна бути незграбним. Хай би мене побачила тепер Люда! Вже, мабуть, не назвала б ведмедем!

Знову заграв стрілочник у ріжок. Терень здригнувся. Вагон котився до нього. Башмачник бачив, як Перегуда метнувся назустріч колесам, як ткнув на рейку башмак.

Вагон стишив розгін, але до Тереня добіг швидко, треба було негайно гальмувати.

Це була велика платформа, вантажена дубовими дошками. Терень бачив, як швидко крутились важкі колеса, платформа з гуркотом неслася до нього. Щось закричав Перегуда, але здалека за гуркотінням башмачник нічого не міг почути. Та й пізно було вже слухати якихось порад. Треба діяти самому — швидко, не гаючись.

Терень схопив башмак і поклав його на рейку. Ледве встиг відскочити, як вуха різонув скрегіт, з-під коліс сипнули пучками іскри. І тієї ж таки миті хлопець уже зрозумів, що дав дуже малу дистанцію. Башмак ковзнув один-два метри і зразу вискочив на гальмовій позиції

набік. Платформа майже не зменшила ходу, з силою грюкнула в останній вагон валки, що стояла внизу на колії. Розлігся дужий тріск, заскреготіли тарілки буферів.

— Стояки тріснули,— гукнув чийсь верескливий зляканий голос.

Терень бачив, як посипалися з платформи дошки. Коліна його дрібно затрусилися, він зблід.

«От наробив! Виправдав надії!..» миттю стрельнула в голову гаряча думка.

— Стояки тріснули...— пошепки повторив слова, які тільки-но прокричав незнайомий голос. — Стояки тріснули...

Чиясь важка рука лягла йому на плече. Впізнав вусате обличчя Перегуди.

— Я ж крикнув тобі, щоб більшу дистанцію брав! — сказав він.— Не чув? Ну, нічого. Першого разу можна тобі простити.

Збоку підійшов ще хтось з башмачників.

— У кого це? В комсомольця стояки тріснули? — почув Терень насмішкуватий голос.— Нам на гірці таких комсомольців не треба. І без того б'ють вагони.

Перетуда зупинив його.

— Почекай, Харитонов, не ляпай язиком. Не можна так суворо судити. Вперше сьогодні на роботу став. Розумієш? А ти хіба ніколи не псував вагонів? Ану, признавайся. Знаємо. Тут, брате, потрібний досвід, знання техніки башмачної справи. Ну, звичайно, і сумлінна робота. Та товариш Борисчук гав не ловив, я сам бачив його роботу.

— Бачили ми всі, — зареготав Харитонов. — Стояки добрі були, а тріснули... Бачили й ми його робітку!..

Перетуда сіпнув себе за довгі вуса.

— Нема чого сміятись. Вчити треба, а не сміятись. Тут жартами справі не допоможеш.

Терень стояв розгублений, червоний. Як соромно! А стрілочники вже давали нові сигнали, нові вагони котилися з гірки.

Хоч як пригнічувала перша невдача молодого башмачника, але була думка, що й справді нема чого вдаватися в тугу чи розпач. Відомо, перший раз на роботі, досвіду й уміння — як кіт наплакав. Та й то він уже добре гальмує. Одного разу тільки не розрахував дистанції, помилився. Але це з кожним новаком може трапитись.

Терень ще пильніше почав приглядатися до вагонів. Хотів навчитися здалека розпізнавати — порожній іде вагон чи з вантажем. Дослухався до порад Перегуди, додивлявся до знаків, які той йому подавав.

Того дня у Тереня, на п'ятій колії, невдалого гальмування більше не було. На інших же коліях трапилося дві аварії.

Перегида сказав:

— Не журися, хлопче. Беру над тобою шефство. Так і в комсомолі скажи: шефствує, мовляв, наді мною старий башмачник Перегида.

* *
*

Ще звечора подув з півдня, з безкраїх степів, м'який вітрець. Нагнав на небо отари кучерявих хмар, прогнав мороз. Уночі білий, як молоко, і густий туман важко повиснув над землею. А наступного ранку з'явилося сонце, сніг почав розтавати, задзвеніли з дахів швидкі краплини. Між рейок захлюпали калюжі. Терень Борисчук перший прийшов на свою п'яту колію. Роботи поки що не було. Нічна зміна сформувала кілька нових валок, на гірці зараз було пусто. Тільки згодом почали розпускати коліями довжелезний вантажний поїзд. Терень бачив, як повільно сповзав він на гірку, підштовхуваний двома паровозами-товкачами.

Прийшов Перегида, привітався.

— Здоров був! Не снівся вагон... отой, що з стояками? Вчорашній? Мені, пам'ятаю, теж колись таке трапилось, то мені цілісіньку ніч клятий вагон снівся, аж до ранку котився на мене через ліжко.

«Насміхайся, старий, — думав Терень. — Тепер уже знаю, як треба гальмувати».

Перегида незабаром пішов на свою ділянку і тільки здалека, обернувшись, гукнув:

— Вітер дме з гірки, у тил вагонам! Треба брати трохи більшу дистанцію!..

— Знаємо, старий, знаємо! Будь певний, що дистанцію тепер не прогавимо!

Терень узяв башмак, повертів у руках, подумав, потім густо помастив його мазутом.

Довго не було вагонів на п'яту колію. Молодий баш-

мачник бачив, як з будки вийшов стрілочник і гукнув:

— Товаришу Перегуда! Вас викликають у профком. Якась негайна справа. Атож, телефоном!

Перегуда пішов, а на його місце став червоношокий молодий хлопчина в засмальцьованому червоноармійському шоломі.

— Гей, ти, новак! Гляди ж там! — гукнув він Тереневі.

Це було образливо. Дивись, який досвідчений башмачник! Начальника з себе вдає!

— За собою краще дивися! — відповів йому Борисчук.

І саме цієї хвилини стрілочник заграв: «Лови, лови! Вагон іде на п'яту колію!»

Червоношокий хлопчина загальмував, відскочив. За кілька секунд вагон був біля Тереня. Але що це? Ні скреготу, ні іскор... Теренів башмак м'яко сковзнув рейкою і відскочив набік. І знову, як і вчора, хлопець почув дужий тріск. Терень уже добре знав, що трапилось. У вагоні тріснули стояки.

Першою думкою було: кинути все — башмаки, рейки, паровози, повернутись і піти. Куди? Хіба не все одно? Аби подалі, подалі, подалі... Аби схватись від усього світу, від себе...

І зненацька зринув у пам'яті урочистий глухий бір у заметах, у снігових кучугурах; мовчазні лісові яри, плутані петлі заячих слідів, одинокий крик сойки в білій тиші; низенька халупа лісної сторожки, глушина, засніжений спокій. А влітку темнозелена гушавина, віття, дзюрчання холодного струмочка на дні лісової балки, скромна пісенька зяблика...

Піти, вернутись у бір, бути знову сином лісничого, не знати ні башмаків, ні вагонів...

Голову наповнювала важка каламуть. Знову стояки... Не зумів... Розбив вагон... Піти б...

Піти? Куди? Знову в ліс, знову бути ведмедем? А пам'ятаєш, Тереню, як стояв ти в лісовій хащі й жадібно ловив вухом далекі звуки паровозного гудка? Пам'ятаєш, як рвалося твоє серце з чіпких обіймів лісової глушини? Пам'ятаєш, як марив ти довгими безсонними ночами, марив про далеке шумливе місто, про залізні тіла чорних, гарячих машин на блискучих рейках? Ті рейки простяглися мимо твого лісу, мимо твого ведмежого життя, простяглися в прекрасні, невідомі тобі простори.

І ти покинув свій ліс, покинув тишу лісових галявин

і прийшов у місто. Ти був упертим хлопцем, Тереню. Ти вчився, твій світогляд поширювався з кожним днем. Тебе вабили нові обрії. Тебе прийняли в комсомол, двері життя широко відчинилися перед тобою. Двері до нового чудесного світу.

І що ж? Перші невдачі вже пригнобили тебе. У тебе з'явилася думка про дезертирство. Боягуз! Дезертир! Які страшні й огидливі слова! Де-зер-тир!.. Втекти від рейок, від паровозів? Ні, це значить утекти від життя. Але ти ніколи, ніколи не втечеш від себе! Ніколи, Тереню!..

І Терень Борисчук, башмачник з п'ятої колії, просто з роботи пішов до комсомольського осередку.

Секретаря Кухлика не було. І ті десять хвилин, що чекав Терень, здалися для нього годинами. Він сидів і прислухався до кожного голосу за дверима, до кожного кроку. І ось, нарешті, прийшов товариш Кухлик.

Уже з першого погляду на нього Терень зрозумів, що секретареві осередку все відомо.

І справді, башмачник не помилився.

— Ага, сам завітав?—коротко сказав Кухлик.—Добре. Я хотів послати за тобою. У двох вагонів стояки розбив? Так? Знаю, знаю. Що ж тепер будемо робити? Га? І надалі псуватимемо вагони?

Борисчук сіпнувся щось сказати, та Кухлик спинив його порухом руки.

— Стривай, я не скінчив. Ти хочеш виправдуватись? Так? Ніяких виправдань! Факт залишається фактом. Розбиті стояки. Ми зважимо на те, що ти недосвідчений ще в роботі. Але запишемо тобі попередження. Я гадаю, що це буде останній раз. Так? Треба досконало вивчити техніку. І зробити це хутко, протягом найближчих днів. Що? Знаю, завдання важке, але знаю й те, що ти впертий хлопець і... комсомолец. Комсомолец! Пам'ятай, товаришу Борисчук.

І тут Терень почув, як відчинилися за його спиною двері. Він не обернувся, але впізнав: увійшов Перегуда. І справді, старий вусатий башмачник важко сів на стілець.

— Здрастуйте, товариші,—привітався він. І відразу ж приступив до справи.—Про стояки розмова? Сплохував ти, Борисчук. Та я прийшов сказати, що тут і моя велика провина. Не попередив я хлопця, що надворі відлига, рейки мокрі, і тому погано тримають башмаки. Треба було пісочком посипати, а він узяв та мазутом помастив.

Ну, ясно, башмак не загальмував, вислизнув. А тут ще вітер надав швидкості вагонові. Лихо, та й годі. Одно скажу: не можна дуже суворо судити Борисчука. Хлопець намагався зробити як краще. Досвіду ще немає в нього. Досвіду, ось що.

Вирішили, що з цього дня Перегуда пильно вчитиме свого учня башмачної техніки.

— Найкращого ударника зроблю з тебе! — сказав він.— Даю таку обіцянку тобі й ось товаришеві Кухликові. Першим башмачником будеш!

За вікнами навперобій дзвонили веселі краплини. Булькала вода в ринві. І такими далекими, смішними здалися тепер Тереневі недавні його думки про втечу. Куди він хотів повернутись? У снігову глушину? У замети? До ведмежого закутка? І від кого хотів утекти? Від рейок, від міста, від осередку! Ой, який же ти ще дурень, Тереню! Ой, який же ти ще ведмідь!

І враз пригадалася Люда.

«Люба хороша дівчино! Люба комсомолко! Ні, я ніяк не серджусь на тебе за те, що звала мене ведмедиком. Я й справді ще дивлюся в ліс. Я й справді ще не перекипів у гарячому паровозному котлі. Не ведмедик я, а ведмідь, косопалий ведмедище! До чого доміркувався: втекти! Від кого? Від тебе, Людо? Від гірки? Від осередку? Ой, який же ведмідь! Який же дурень! Ні, хлопче, прийшов на залізницю — залізничником будь!..»

15

З гудінням і скрипом обертався поворотний круг. Паровоз стояв на ньому наче полонений. Але знову сходилися рейки з рейками, вщухало гудіння, і машиністові гукали:

— Поїхав! Давай!..

Паровоз повільно, ледве дихаючи потужними грудьми, в'їздив у цех підйомного ремонту. Тут він зупинявся на ремонтувальній канаві. Його багатотонне прохололе тіло підіймали стальними плечима домкратів, знімали могутні колеса, щоб віддати їх на обточку до бандажних верстатів, ремонтували парову машину, циліндри, обточували золотники, змінювали димогарні труби.

Навколо потужного пасажирського велетня СУ-98-12

зібралось кілька бригад — котельна, буксова, дишлова. Треба було швидко скінчити ремонт.

Люда Мартинова обточувала золстник. Швидко біг чорний пас, як джміль пудів легенько мотор.

Нараз дівчина відчула на собі чийсь пильні очі. Повернула голову набік і стрілася з гарячими, розпаленими зіницями Заремби-Павловського. Збентежена й незадоволена одвернулася.

— Ну, чого, Людо? — почувла враз його вкрадливий голос.— Боїшся, чи що?

Він підійшов до неї, замашений у мастило, брудний, але з сліпучими білими зубами, з чорними очима.

— Чого одвертаєшся, Людо? Не любиш?

Цей слюсар почав набридати. Отак день у день. «Не любиш?» Звичайно! Й думки такої немає. І тоді пригадувала широкоплечого й незграбного, тихоокого, любого Тереня Борисчука. «Не любиш?» Ні, люблю... Люблю...

І раптом Люда повертає до Заремби розчервоніле обличчя. Очі її виблискують — хороше як, схвильовано! Слюсар здивовано затаїв віддих.

— Людо? Ну?

— Питаєш, чи люблю? Люблю.

Він здригнувся. Щось хижє, котяче майнуло в зіницях і враз погасло.

— Люблю, але не тебе.

Заремба кусає губи.

— Що ж, тобі жартувати кортить? Га? Але, товаришко Мартинова, я порадив би вам обрати для цього когось іншого. З молокососів.

— Уже й на «ви»? — сміється Люда.— А втім, воно так і слід. Ми на брудершафт не пили, в одній партії не перебуваємо, хіба те, що на роботі зустрічаємося...

— Я справді не комуніст,— бурмоче Заремба-Павловський,— але як ударник подам заяву. Мене в партію приймуть. Ні, жарти тут зовсім ні до чого.

Він, хмурячи брови, відходить. Люда чує, як він вовтузиться з іншого боку паровоза, підкручує щось у циліндрі.

«Нехай не буде таким... нахабою. Уїдлиий. Очі — як у вовка...»

Люда почала його навіть побоюватись. Хтозна, що за людина. Слюсар з депо. Це ще не все. Це може бути тільки вивіска. А нутро його хіба взнаєш скоро? Недавно прибув звідкілясь, поступив у депо на роботу. Записався,

правда, в ударники, навіть плакат про це написав сам, закликав інших іти за його прикладом, висував зобов'язання, але...

Ні, не подобається він Людї Мартиновій. Якийсь він... Ну який же? Який?

Не знає дівчина. Хоче думати про Тереня. «Терень — хороший, тихий і ніжний. А цей... Чи люблю його? — питає. От дурень! Йолоп! І які в нього губи... тверді, мабуть, пекучі губи... Ну, хай йому біс!»

Хоче думати про Борисчука, а навісні, химерні думки летять ось туди, шугають зовсім близьенько, за паровоз, де цокає інструментом смаглявий і білозубий слюсар Заремба. Дівчині здавалося навіть, що він прислухається до її рухів по цей бік паровоза. Та що там почувеш серед стукоту й гамору?

І не встигла опам'ятатись, як він, смаглявий і вишневогубий, уже знову біля неї. Посміхається, зубами дратує білими:

— Що, пересердилась, Людо? Нема чого нам сваритися. Га? Йй-право. Ти така молода, розквітла, я старший за тебе, можу тебе розуму вчити. Ні, я не жартую. Напевне старший років на п'ятнадцять. Ось тут у мене скоро сивина буде...

Брунатною від шмаровидла п'ятірнею він пройшовся по чорних кучерях. Люда хотіла відповісти щось колюче, щоб не набридав, але не знайшла підхожих слів.

— Ат, я не слухаю тебе, — сказала, нарешті, зупиняючи мотор. — Не заважай працювати.

І вперше здивовано помітила, що він їй аж ніскільки не заважає й зовсім, зовсім не набрид. Навпаки, хотілося, щоб він говорив і далі, хотілося ще й ще слухати м'який тембр його голосу. Але Заремба замовк. Він цокав металевими частинами біля циліндра паровоза тут же, поряд.

Мартинова ніби ненавмисне повернула до нього голову і враз опустила очі, сердито нахмурилися півники брів. Вона знову впіймала його погляд на собі. Він розглядав її хижо, відверто.

Повернулася до нього спиною, але почувала, що він дивиться — жадібно, пристрасно. І враз з острахом відчула, як тепла, лоскотлива хвиля солодкої млости пройшла від живота до ніг, загубилася десь у кінцях пальців.

«Що це я? Ідіотка, — вилаяла себе. — Розтала, дурепо!»

Вигадала якусь приклучку і, повернувшись, повільно пішла до майстра. Відчувала на спині Зарембові пекучі очі.

Тільки-но зникла Люда, слюсар обернувся, покосився на сусідів. Кожний зайнятий своєю роботою, ніхто не звертає на нього уваги. Найближче курносий підліток. В руках у нього віхтик, хлопець змазує маслом якусь гайку. Ну, цього нема чого боятись — не помітить.

Заремба спокійно засунув у кишеню засмальцьованого піджака руку. Ще раз непомітно й хутко озирнувся. Голова втяглася в плечі. Було так, наче приготувався стрибнути. Простяглася рука. Пальці міцно затиснули залізну шпильку з накрученою гайкою. Очі слизнули, метнулись, застигли. Щось цокнуло... Ніхто не бачив? Ніхто! Спокійно пішов до тендера.

За три-чотири години чорний велетень, красунь СУ-98-12 вийде з депо, з ремонту. Весело й важко гуркочучи гігантськими колесами, він помчить через снігові простори республіки. І гупої півночі в степових, загублених у заметах хуторах і селах почують його дужий залізний покрик. Проснувшись, підведеться на лікті старий дід-колгоспник, послухає і, ні до кого не звертаючись, скаже в темряву, в тишу нічної хати:

— Гуде... На Москву пішов...

16

Прийшовши в дитсадок, Вова Мартинов з таємничим обличчям зашепотів щось на вухо своєму кращому приятелю Юркові. Про щось дуже цікаве розповідав він, бо сирі Юркові оченята загорілися, від цікавості у нього навіть вуха почервоніли. Таємниця душила його, розпирала груди, просилася на язик.

— Вовко, а можна сказати Ісикові? І Сталіку скажемо. Вчотирьох полетимо?

Ісик і Сталік одержали запрошення.

— Приходьте сьогодні ввечері, я вигадав конструкцію цепеліна,— сказав їм Вова.— Тільки глядіть, кому скажете — не приймемо вас. Удвох з Юрком полетимо.

Горді з такого виключного до них довір'я, хлоп'ята вголос запряглися:

— Ленінське даємо! Нікому!..

І вони додержали обіцянки. Важко було це, дуже важко. Вова так яскраво розповідав про свою конструкцію, так хвалився, що в хлоп'ят і язик свербів, і долоні — сказати б ще комусь! «Цепелін» незвичайний, коли він летітиме, його хитатиме вітер, треба міцно триматися, щоб не впасти. У нього буде гондола і якась справжня труба, з якої йтиме дим. Правда, такої труби в цепеліна, який бачили на малюнку, немає, але ж це особлива, зовсім особлива, вдосконалена конструкція винахідника-інженера Вови Мартинова.

Правда, було ще побоювання, що «цепелін» може далеко залетіти й пілоти не встигнуть додому на вечерю, але Вова розвіяв ці сумніви.

— Тисячу кілометрів на годину летить, — поважно сказав він. — Змотаємося на Північ, подивимося на білих ведмедів і назад — чай пити. Та в мене там усе є, навіть чай. Тільки одкрутив кран — і гарячої води побіжить скільки завгодно. Тільки не забудьте склянки взяти й цукру. Нап'ємося на цепеліні, в гондолі.

По обіді троє авіаторів у шапках, у теплих пальтечках, закутані в кашне (це ж тут мороз, а що ж буде на Півночі!) ввійшли до Вови в дров'яний сарай. Сам конструктор, одягнений у козушок, хутром навиворіт, схожий у цьому одязі на ведмежа, вже чекав гостей біля свого винаходу.

Хлоп'ята зупинились, зачудовані, на порозі, а потім з галасом кинулися до висячої химерної споруди, що злегка гойдалася посеред сарая, окутана хмарою чорного диму.

«Конструкція» справді була дивовижна. На чотирьох вірьовках покладено дві дошки. Вірьовки прив'язано до бантин угорі. На дошках встановлено ночви. Тут же збоку дротом прикручено самовар з трубою. Це з цієї труби й валив дим, їдкий, що виїдав очі. З трьох боків ночви було запнуто ковдрою. До вірьовок прив'язані залізячки, покотьольця, дзвінок. Призначення цих речей на «цепеліні», мабуть, не знав і сам «конструктор», бо на запитання товаришів він тільки коротко відрубав:

— Значить, треба!

«Конструкція» гойдалася на висоті метрів двох від підлоги. Юрко навіть висловив сумнів, чи можна сісти в гондолу — адже, коли підстрибувати і чіплятись за вірьовки, можна легко перекинути цепелін. Та виявилось, що «інже-

нер» Вова Мартинов передбачив усе до дрібниць. Він приставив до своєї споруди драбинку, й незабаром усі четверо розмістилися в кабіні.

Самовар зашумів, заспівав.

— Скоро закипить, — повідомив конструктор. — Ех, шкода, що не захопив я в батька двостволки. Можна б було підстрелити якогось тюленя.

— Кита! — зауважив Ісик.

Проте Вова, виявилось, був досвідчений умисливських справах.

— Кита з двостволки не підстрелиш, — сказав він. — Його треба з тристволки.

Як винахідник і творець свого «цепеліна», Вова Мартинов зажадав, зрозуміло, взяти в свої руки командування.

— Я капітан повітряного корабля! — безапеляційно заявив він.

— Контакт!

— Есть контакт!..

Задзвонив дзвінок, забряжчали покотьюльця. Відважні літуни почали розгойдувати «конструкцію». Зарипіли вірьовки, хитнулася гондола.

— Тримайтесь обома руками! — наказав капітан. — А то можна впасти й носа розбити. Ми не взяли парашутів.

— Нащо вони здалися? Тільки заважатимуть! — мовив Юрко.

— А з самовара не хлюпне? — запитав Сталік, коли «цепелін» почав набирати все більшої й більшої швидкості.

Вова його заспокоїв:

— Він не повний. Коли б був повний, то ми летіли б дві тисячі кілометрів на годину. А моя конструкція не витримає такої швидкості.

— А чому? Чому не витримає? — зацікавився Ісик. — Будуть перебої у моторі?

— Ех, ти, пацанок! Які там перебої? Просто тоді може загорітися гондола від сильного тертя об повітря. Вона ж у мене дерев'яна, — не дістав дюралюмінію.

Самовар закипів. Дим з труби вже не йшов, бо забули підкидати трісок. Від енергійних рухів авіаторів самоварна покришка трохи з'їхала набік, і пуста біла пара хмарою виривалася з дірки.

— Регулятор відкрився, — зауважив Сталік.

— От і ні,— не погодився Ісик.— Це клапан.

Суперечку припинив Вова:

— Паровий тормоз Вустінхаса,— гордо пояснив він.— Нехай буде трохи відкритий, бо ми й так дуже швидко летимо. А подивись, Юрко, немає тюленів?

Сталік схопився, глянув униз.

— Ми вже на Півночі? А й справді, в мене пальці так померзли, що я не вдержуся за вірьовку. Скільки градусів?

— Сто. (Це — Юрко).

— От і ні. (Це — Ісик). Двісті.

І знову помирив капітан:

— Тисяча триста сорок один,— заявив він.— Ми відкрили такий полюс холоду, що не може витримати жодна людина.

— А чого ж ми витримуємо? (Юрко).

— Ми ж двері зачинили в гондолу (Вова).

— І самовар же гріє (Ісик).

— Ой-ой-ой! — гукнув ураз Юрко. — Білий ведмідь! І в зубах песе морський телескоп!

— От і ні! Мікроскоп.

— Підзорну трубу (роздивився, нарешті, Вова). Це він знайшов після якоїсь експедиції. А хто бачить корабель серед криги?

— Де? Де? (Юрко). Ага, бачу, бачу. І на палубі Красін стоїть і махає нам хусточкою.

— Ех, ти ж, пацанок! «Красін» — це така назва криголама.

— Знаю. То я забувся. А тюленів бачиш? Тільки далеко-далеко, манюні-манюні, як булавочки. І не роздивишся — так далеко. Тільки очі блищать.

— То не очі (поправив Сталік). То сніжинки блищать на мордочці.

— От і ні (Ісик). То крига на вусах. Вуса намерзли. Розумієш — були у воді, а тоді — на мороз. Ну й закрижаніли.

Вова:

— Ну, от і прилетіли на Північ. Я ж казав. Коли я виросту, хіба ж таку конструкцію зроблю? Це що — буза! Вірьовки вірьов'яні, ночви з дерева. А виросту — хіба ж з самовара робитиму паровий цепелін? Я тоді в тата паровоз попрошу. От що!

— А як не дасть? (Юрко).

Вова:

— Дасть. Він на залізниці працює. Начальником над паровозами.

І враз ночви хитнуло, щось тріснуло, гукнув страшно Ісик чи Юрко. Вирьовка розв'язалась — уся споруда з діворою глухо гупнула на землю. З перекинутого самовара хлюпнув окріп. Вова Мартинов відчув, як пекучий, гострий біль відрізав йому ноги. Він зойкнув дико, несамовито. Він уже не був капітаном химерного «цепеліна» — конструкція і її винахідник лежали покалічені на підлозі дров'яного сарайчика. Вова сучив обвареними ногами, а поруч нього червоними бульбами схлипували жарини.

17

Маркел Іванович здав у депо паровоз, зробив записи в ремонтній книзі і побіг на збори. Та як не поспішав, усе ж таки спізнився. Коли ввійшов у залу і знайшов собі місце на стільці, Сава вже кінчав доповідь. Старий машиніст помітив у сина синці під очима, згадав, що той ось уже другу добу майже не спав. Сам собі тихенько похитав головою, кахикнув, пригладив на скроні сивувате волосся. «Діла, діла... Нічого не поробиш. За всім треба доглядіти».

Озирнувся й побачив ззаду дочку з Теренем Борисчуком. Ач рядочком собі сидять, як голубки. Нічого, Терень — хлопець-роботяга, тихий. Борисчука знав, двічі заходив він до Люди — просто собі по-товариському. «Любляться. Бачу, бачу. Та хіба Людка скаже? Весела, сміхотлива, а про це мовчить. Нікому. Та нехай, її справа. Те, що в серці носить, — її. Сам же був молодий...»

Кивнув головою товаришам, за спиною сусіди простяг руку мастильникові Маслову. Слухав. Сава випив склянку води, сів. Кілька чоловік лягнули в долоні. Зірвались оплески — рідкі, недружні. Прийшли не в долоні плескати, а робити справу, радитися, спільними силами намітити план роботи.

Запанувала тиша. Ще в кожного у вухах бринів голос начальника політвідділу. Район не виходив з прориву. Правда, проти минулого місяця процент навантаження вагонів підвищено, був уже певний злам, поліпшення. Але й досі ще станція затримувала валки з манганом, з хлі-

бом, з вугіллям. Проти плану район не довантажив п'ять тисяч вагонів. Диспетчери замилювали очі, горіли букси, паровози виходили з ладу. У депо так само панувало нехлюйство, низька якість ремонту.

Підвівся голова зборів Мануйло Чумак. У витрішкуватих прозорих очах жовтою позолотою відбивалося електричне сяйво. Кругловидий, низенький, світив над столом президії, як місяць.

— Ми чули тут доповідь товариша Мартинова,— сказав напружено, глухувато.— Багато в нас неполадок на залізниці, багато в кожного накопичилось думок. Треба тут, на відкритих партійних зборах, висловитися, поговорити. Товариш Мартинов висунув тут пропозицію про контролерів якості. Думаю, що це потрібна нам справа. Ну, просто, як повітря. Кха-кха... Беріть слово. Давай, Якове Макаровичу!

Мастильник Маслов підійшов до столу. Широкою долонею провів себе по рудій щетині на обличчі. Смикнув за борідку, розставив ноги, руки. Ніби боявся впасти.

— Ми, мастильники, оголосили першими ізотовський похід на транспорті,— сказав спокійно, наче задумливо.— Бригада товариша Чумака викликає мене з хлопцями на змагання. І,— треба сказати просто, як воно є,— гомонять про нас залізничники. Стежать за нашими успіхами. Це значить, що ми звернули увагу. Зрушили народ. У бригаді товариша Чумака відчеплень майже немає. Так, Мануйле Федоровичу? Вірно? Букси в нього не горять. Не горять і в моїх хлопців. Ми показали, що цього можна досягти гарною організацією праці, міцною дисципліною. А щодо контролерів якості — негайно виділити найкращих ударників. Хай діляться досвідом з молоддю. Хай виявляють нехлюйство та головотество...

Про контролерів якості багато говорив секретар осередку Татаєв.

— Треба вітати цей захід політвідділу,— сказав він.— У стариків довге життя на транспорті. Вони придбали величезний досвід у роботі. І лежить він у них, цей досвід, як мертвий капітал. Треба використати героїв праці. Хай вчать молодих, як треба працювати.

Після Татаєва виступив стрілочник Книш, двоє слюсарів з депо і машиніст Шурубак. Тільки-но вийшов він до столу, як Терень Борисчук завовтузився, засопів. Упі-

знав його ніс картоплиною, совині, круглі очі. Витяг Терень голову, жодне слово його боявся пропустити. Навіть Люда помітила це, спитала:

— Чого підошвами зачовгав?

Але Борисчук промовчав, не сказав. Хтозна-чого. «Може, так тоді пожартував? Сердитий був? — майнула думка.— Та й що сказав: «Для кого стараєшся?» А Люда зразу — «класовий ворог!» А може, він, цей Шурубак,— один з краших машиністів?»

— Товариші,— гукнув Шурубак,— я людина безпартійна, але знаю, що Комуністична партія — наш сталінний авангард, ось чому я прийшов на ці збори. Вірно, багато в нас хиб і неполадок, багато несвідомості. Ізотовський похід я підтримую, оголошую себе ударником. Я закликаю машиністів боротися за економію палива в дорозі, за паристу їзду. Треба нам усім так працювати, щоб не було жодного протікання труб, жодного відчеплення хворих вагонів!..

Уся його промова була побудована на лозунгах, на закликах боротися, змагатися, перемагати.

«Ну й Люда! — подумав Борисчук.— Оце в нас такий класовий ворог? Гаряча дівчина! Ні, помилився я тоді, помилився. Здуру щось бовкнула людина, а мене це вразило, хтозна й чого. Помилився. Ні, з Шурубака, видно, непоганий машиніст!»

Не витримав і Маркел Іванович. Виступив-таки. Говорив про ліквідацію знеосібки, про паристу їзду. Наводив приклади з своєї щоденної роботи, закликав писати до деповської багатотиражки.

— Треба, щоб усі були робкорами,— закінчив своє слово.— Мені шістдесят років, а спитайте в редакції — я там частий гість!

Сава згадав, як дружина виправляла батькові дописи, і посміхнувся.

Маркела Івановича першого обрали до складу контролерів якості. Татаєв запропонував довгий список старих залізничників, досвідчених кадровиків, що ніколи не мали жодного прогулу, жодного стягнення за нехлюйство. Ці люди мали величезний досвід у роботі, були за приклад для інших, могли бути добрими вчителями для молоді.

У контролери потрапили Маркел Іванович, Мануйло Чумак, Кирило Книш, Яків Маслов, старий башмачник

Григорій Перегуда. Було ще півтора десятка прізвищ залізничників — кращих з кращих. Збори затвердили список одноголосно. Обрані товариші самі між собою мали розподілити ділянки — кожний за своїм фахом. Маслов і Мануйло Чумак узяли догляд за буксами. Маркел Іванович і ще двоє машиністів «поділили» між собою паровози. Григорій Перегуда дав урочисту обіцянку виявляти всі хиби в роботі гірки. Сизоокій, з широкими вилицями, як у монгола, він нахвалявся:

— Всі башмачників візьму в роботу! І щоранку про всі неполадки доповідатиму начальникові станції. За місяць не впізнаєте гірки!

Усі відчували — аж ось міцно взялися, правильний шлях намацали. Піднесено звучали голоси, хмурилися кострубаті брови. Але прискакали вогники з очей — була думка дружно взятися, розворушити кубло, яке звили собі нехлюйство, саботаж, безвідповідальність.

Дехто згадував своїх товаришів по роботі — треба б пильніше до них придивитися, не всі вони на правильній точці стоять, не всі говорять по-робочому. Та й брак у декого дуже вже часто трапляється. А головне, що це буває саме тоді, коли потрібний негайний ремонт, коли паровоза чекають валки, вантажені манганом, вугіллям. Підозрілий трапляється брак...

Збори Чумак закрав після заключного слова Сави Мартинова, але не всі розійшлися. Залишилися контролери якості: з завтрашнього дня вони вже мали приступити до роботи, треба було негайно, сьогодні ж таки проінструктувати їх, розподілити чергування так, щоб кожної години був хтось з них на ділянці, щоб це увійшло в певну систему. Момент був слушний — усі тут, як один. Та й добре, що зараз після зборів: кожний пам'ятає, що говорилося, на чому загострювалось увагу.

Посідали колом — посередині Сава, біля нього Татаєв і голова профкому товариш Ягода. Видно, такий уже справді сьогодні урочистий день — не забув поголитися Татаєв. Сидів акуратний, від нього навіть пахло одеколоном. Тільки копиця густого волосся на голові та підкручені вгору кінчики вусів свідчили про те, що це таки справді Татаєв — людина, якій ніколи не те що голитися — навіть обідати.

Сава Мартинов, щоб не затримувати товаришів, зараз же взяв слово. Говорив спокійно, по-діловому, як взагалі

завжди виступав, просто й зрозуміло пояснював контролерам їхні обов'язки.

Хтось тихо штовхнув його під лікоть. Озирнувся й побачив, що Татаєв суне йому якусь записочку.

— З дому передали,— шепнув секретар осередку.

Хутко розгорнув клаптик паперу і впізнав квапливе розгонисте писання дружини. Пробіг очима й ледь-ледь зблід. Рукою провів по коротко підстриженому волоссі. Воно було, як їжак, кололо долоню.

«Саво,— писала Наталя Марківна,— з Вовою трапилося нещастя. Приїзди негайно».

Затиснув записочку в кулак. Міцно, до болю. В одну мить майнули в пам'яті Вовині маленькі відтопирені вуха, завжди зацікавлено підняті брівки. Щось стиснуло серце. Кинути все й негайно — додому! А ці ж як? Як контролери якості? Теж підуть додому? Ну, виступить іще Татаєв, але ж він не скаже їм усього того, що намітив учора він, начальник політвідділу, всю ніч просидівши над паперами. А треба, щоб контролери завтра ж з самого ранку вже вийшли на свої пости, треба, щоб кожний знав свої обов'язки, знав детально свою дільницю, знав, що йому потрібно робити. Кожна година затиснена в залізні строки — на тисячі тонн мангану чекають заводи, домни...

І коли за півтори години скінчилася нарада, і Сава підвівся, поспішаючи, насунув на голову шапку, один Татаєв помітив його незвичайно схвильоване обличчя. Секретар осередку зрозумів — щось трапилося.

— Саво Маркеловичу, що було в записці, можна знати? — тихо запитав він. Але начальник політвідділу вже не чув. Стукнули двері, в коридорі залунали його швидкі кроки.

18

Чумакова бригада мастильників починала приймати поїзд за дві години до відрядження. Довготелесий Татарченко, що його недавно поставили в бригаду, якось сказав:

— Не по інструкції робимо, товаришу Чумак. Це не діло...

У бригадира настовбурчилися колючки рудуватих вусів.

— Як це так? Яка інструкція?

— А дуже просто. Інструкція для нас, для служащих. Там доволно ясно сказано: виходити мастильникам до поїзда не за дві години, а за сорок п'ять хвилин.

Мануйло Чумак пожував ротом, якусь мить мовчки свердлив Татарченка витрішкуватими очима.

— А про договір на змагання сказано що в інструкції? Ти в ізотовський похід включився? Як думаєш — великий гріх робимо, що «порушуємо» інструкцію?

— Я не про гріх. Гріха немає. А обратно ж таки для нас, служащих, закон писався.

Чумакове кругле обличчя почервоніло.

— Закон? А горіння букс припускає закон? Ти забув хіба, яка в нас бригада? Найперша, ударна. Зрозумів? По нас рівнятимуться. І бригаду Маслова треба перескочити. Ні, брате, сорок п'ять хвилин нам не вистачить, коли хочемо першість узяти. Вірно кажу?

Мастильники погодились.

— Якби ж ми всі були такі, як Мануйло Федорович,— зауважив бригадник Безвіконний,— воно б і сорока хвилин вистачило, а то... недосвідчені ми.

У Чумаковій бригаді, крім Безвіконного й Татарченка, працювало ще двоє молодих, яких Мануйло зобов'язався вивчити на кращих мастильників. Роботу починали з того, що йшли до складу й вибирали гарну підбійку й мастило.

— Ви мені, хлоп'ята, глядіть,— казав Чумак,— щоб мастильниці завжди в чистоті тримали, як око своє. Жодної порошинки щоб не було.

Щодня бригадир приділяв двадцять хвилин на «теорію», як він казав. Розповідав, пояснював, а потім уже на практиці, біля вагона, показував бригадникам, як треба заправляти буксу.

— Ви не вчіться в тих мастильників, що підійдуть, ткнуть масляною — і гайда далі. Тут хоч і нескладна справа, а треба її вмючи робити. Ось дивіться сюди... кха-кха.

Мануйло залив буксу, уважно стежачи, чи пішло мастило на поверхню півосі.

— Дивіться, не проходить...

П'ятеро голів схилилося над буксою.

— Фітиль дуже затиснутий,— сказав Безвіконний.

— А мабуть, що так. Ось і треба перевірити. Вірно, фітиль.

Бригадир повчав з любов'ю, наче батько. Видно було,

що ця справа його таки справді цікавить, глибоко захоплює. Знав, що через дрібницю, через такий ось недогляд, неухажність вагони відчеплюють з горілими буксами.

Після огляду валки Чумак тут же, біля вагонів, збирав бригаду на коротку летючу нараду. Кожний мастильник доповідав, які дрібні неполадки він помітив, який ремонт треба зробити. Бригадир діловито записував усе до своєї книжечки.

— Підозрілі букси виявляйте, хлопці,— кидав сердито.— Краще раніше зробити невеличкий ремонт, ніж потім у дорозі завдавати собі клопоту.

І тут же вчив, як треба знаходити такі букси.

— Забризані колеса мастилом — отут і шукайте. Скажімо, болт упирається в ресору. Це вже вірна ознака, що з підшипником халепа, спрацювався він.

Перед тим як запраляти буксу, хлопці з Чумакової бригади пропарювали мазут, щоб ні піску в ньому не було, ні клоччя.

Про це довідалися мастильники бригади Маслова й собі почали пропарювати мазут. Татарченко на виробничій нараді сказав:

— Що ж це таке, хлопці? Доки це воно так буде, що Маслов переймає досвід нашої бригади? Такечки ми не вийдемо переможцями в соцзмаганні.

Втяг довгасту голову в плечі, розмахував руками — схожий був на якогось незграбного птаха.

— Треба критися від масловських хлопців, щоб ніхто не знав, як ми справу поставили в своїй бригаді. Члени партії на це не звертають уваги, наче їм і діла нікоторого немає, що Маслов усе чисто краде в нас — ось і він уже завів щодня летучі наради, мазут пропарює, а далі весь досвід у нас викраде. Я хоч і безпартійний, а змагання мені теж болить — хочу побити бригаду Маслова. Больно, хлопці...

Татарченко говорив запально, на таранкуватому жовтому обличчі поблискували два зелених вогники гострих очей. Говорив і не помічав, як хмурились брови Чумак, як посміхався Безвіконний.

Бригадир дав Татарченкові висловитися до кінця. А тоді, не витримавши, нарешті, буркнув:

— Високий до неба,— справедлива приказка. Кхакха... А розуму мало. І навіщо тебе призначили в мою

бригаду, коли ти й поняття не маєш, що таке соцзмагання! Та це ж допомога один одному. Ось що соцзмагання! А ти закликаєш критися від бригади Маслова! Ех ти ж, довготелесий уродився, а слова такі в тебе, що й не слухав би. Так-то. Кха-кха... Дурниці плетеш. Досвідом нам треба ділитися. Бригада Маслова — не вороги, а друзі наші. Ось що...

Татарченко розвів руками.

— Воля ваша,— вимовив глухо, куснув губи. Взяв мазничку, пішов уздовж валки,— високий, наче на ходулях. Мануйло мовчки стежив за ним.

— От хрустик, — констатував Безвіконний. — Невже він такий відсталий? Та тепер у селі, у глухому селі й то розуміють, що таке змагання...

19

На канавах стоять паровози — мовчазні, застигли. Не дихають могутні груди, не сичить пара. Тут — цех гарячого промивання. Промивальники в гумових черевиках, з брандспойтами в руках працюють. Гаряча вода виривається з кишки дужим натиском, хлище фонтаном. З люків стікає млява, сіра маса накипу.

На паровозах лазять робітники з смолоскипами, освітлюють залізні черева машин. Смолоскипи розвівають вогневим волоссям, і враз займається обличчя промивальника зловісним відблиском полум'я.

Контролер якості Маркел Мартинов спустився крутими східцями вниз, у півпідвал, де глухо працюють два мотори. Вони подають з чанів воду в колонки, в цех гарячого промивання.

— Здорово, Кіндратовичу, — привітався до моториста. — Як воно робота? Не скучно?

Сухорлявий моторист з цапиною борідкою загоготав, як гусак:

— Маркеле Йвановичу! Здрастуй, здрастуй, старий. Го-го, вже, значить, ходиш? Контролер? Багато браку виявив? Ходи, ходи. Тільки в мене все справно. Я сам усякі там раціоналізації помічаю, заяви подаю. У мене непорядку немає. Го-го, старий, мені тут весело, чуєш, як співає? — вказав на мотор. — А поради ти мені можеш дати одну штуку.

Він нахилився до волохатого, зарослого пучечками сивого волосся вуха Мартинова й чомусь прошепотів:

— Промивка нікудишня! Всі про це знають! І гомонять, і в газеті пишуть. А воно все по-старому. Потруси промивочку, Маркеле Івановичу. Псують котли.

Мартинов і сам знав, що з гарячим промиванням справа погана. Паровози замість десяти годин простоюють у цеху по дванадцять годин, а то й більше. Якість промивання низька. Працюють абияк. Старший машиніст-промивальник не встигає доглянути за всіма паровозами.

Того ж дня Маркел Іванович знайшов в одному котлі завал. Машиніст паровоза жалівся:

— Слухаю я, слухаю — клекотить вода, наче в попсованому шлунку. Підозріло шумить. Почуваю, що негаразд тут. Та ніколи міркувати, рушив. Аж воно ось що — халепа, та й годі! Котел міг вибухнути. Шутка сказати, отакій накип на трубах! Та за таке промивання в БУПР треба садити!

Насамперед Маркел Іванович спробував знайти винуватців такої злочинної роботи. Подзвонив по телефону секретареві парткомітету. Адже справа дуже важлива. Тут уже шкідництвом тхне. Хто може запевнити, що це тільки нехлюйство, недогляд?

Татаєв негайно ж з'явився в депо. Він поставив питання руба:

— Ніяких об'єктивних причин! Нехлюйство чи свідоме шкідництво — однаково каратимемо. Нехлюй, саботажник — той же ворог, той же шкідник!

Але конкретних винуватців у припущенні завалу виявити не вдалося. Спочатку промивали одні, потім — інші. Потім ще хтось — прізвища невідомі. Траплялися навіть такі випадки, коли під час самого промивання бригаду робітників перекидали з одного паровоза на інший. Ніякого закріплення промивальників за машинами не було. Цілковита знеосібка.

Татаєв вимагав показати йому графік і план промивання. Старший машиніст тільки руками розводив.

— Немає ніякого графіка. Говорили про це, та так усе й залишилося балачками.

Незабаром прийшов начальник депо. Маркел Іванович перший помітив його дрібну фігурку, що обминала канаву. Помітив і, мабуть, тихенько вилаявся — не любив Ковіньку.

Юрій Аполлонович сунув Татаєву руку, вихопив з кишені хусточку, квапливо притулив до носа, меткими очицями шугнув на всі боки.

— Завал у паровозі знайшли? — запитав. — Знаю, знаю. Скільки писав наказів, догани виносив — ніщо не бере. Такий народ, що не дошкулиш його нічим. Завал у котлі! Га? От ганьба!

Татаєв холодно глянув йому в обличчя.

— Мені здається, товаришу Ковінька, що не тільки в котлі — в усьому депо завал.

Начальник почервонів.

— Не заперечую. Багато неполадок. Атож. Як і взагалі на транспорті. Але хіба ж ми не боремося з цим? Минулого тижня я особисто наклав штраф на двох машиністів.

— Штрафуєте й накази пишете, а не поцікавилися, чи є графік роботи в цеху гарячого промивання.

— Товаришу Татаєв, та хіба я можу скрізь встигнути? Та в мене стільки навантажень, що я ледве дихаю. Я накладаю кару на свого помічника. Атож. Я говорив йому. І про графік говорив. Сам знаю, без графіка не можна. Негайно напишу наказ. Суворий наказ. Догану з попередженням. Я прихильник рішучих заходів. Я відповідаю за депо.

— Треба не тільки відповідати, а щодня оперативно керувати роботою.

— Атож. Ми всі керуємо. Без керування не можна. Протягом декади я налагоджу роботу. Особистим прикладом виведу депо з прориву.

Справді, за годину в депо вже висів новий грізний наказ за підписом Ковіньки. Начальник оголошував догану своєму помічникові й виносив суворе попередження старшому машиністові-промивальникові. Наказ громив саботажників і зривників трансплану, перераховував усі хиби в роботі й неполадки, встановлював термін, протягом якого треба було знищити в депо знеосібку й зрівнялівку. Окремим пунктом стояло про негайний перехід окремих бригад на госпрозрахунок.

І тільки-но підписавши наказ, Юрій Аполлонович пішов до голови профкому Ягоди. Довго говорив з ним про спільну роботу, про розгортання в депо соцзмагання й ударництва, про ізотовський похід залізничників.

Товариш Ягода, старий партієць і роботяга, слухав, слухав і, нарешті, сказав:

— Ось що, товаришу Ковінька. Ви повторюєте те, що мені давно відомо. Ізотовський похід розгортається. Профком по своїй лінії зміцнює ударницький рух. Ми досягли в цьому великого зрушення. Але вам, товаришу Ковінька, я просто скажу: знайдіть якісь інші методи керівництва, крім наказів. Та чи знаєте ви, що з вашої пристрасті до наказів робітники сміються?

Спокійний, холодний тон голови профкому наче витверезив начальника депо. Він покинув навіть на якусь хвилину свої метушливі рухи. Очиці його зупинилися, на лобі застигла краплина поту.

— Сміються? — проговорив уражено. — Сміються робітники? Ні, ви помиляєтесь, товаришу Ягода. Сміється ворожий елемент. Цей елемент я сподіваюся спільними зусиллями вимести з депо. Так, так, залізною мітлою... Я прихильник рішучих заходів.

Того ж дня, ввечері, бюро партколективу поставило доповідь Ковіньки про його роботу. По партійній лінії йому записали догану за те, що не вжив досі справді рішучих і конкретних заходів для поліпшення роботи депо.

За два дні після цього контролер якості Маркел Іванович знову вийшов на своє чергування. Зранку встиг побувати на двох десятках паровозів. Бадьоро піднімався залізною сторчовою драбинкою в контрбудку. Недосвідченим машиністам тут же давав вказівки. А одного помічника машиніста до сліз засоромив, показуючи, як треба посилати вугілля в топку.

— Ну й дід, — чухав потилицю помічник. — Такий старик трьох молодих за пояс заткне. Лопата в нього так і двигтить. Як мотор, одно слово.

Уже наприкінці свого чергування Маркел Іванович натрапив на маневровий паровоз, водієм на якому був Шурубак. Мартинов зразу ж упізнав його — часто бачив на зборах, чув навіть, як той виступав з промовами.

Гарячі були ті промови — видно, що машиніст Шурубак діловий і запальний чоловіча, любить свою справу. Але щойно опинився Маркел Іванович у будці машиніста, як кинувся до шуровочних дверцят. Погляд старого машиніста, контролера якості, впав на водомірне скло. Він ураз побачив, що контрольну пробку вже, мабуть, витоплено.

Тільки-но відчинилися дверцята, як Маркел Іванович переконався, що не помилився. Вода з парою біла фонтаном.

— Пробку витопив! — крикнув він. — Куди дивишся? Який же з тебе машиніст, товаришу Шурубак? Тьху, товаришем назвав! Ні, ти мені не товариш. Я ніколи не витоплював пробку. Не кожного можу товаришем назвати!

Шурубак крутив совиними очима, намагався виправдатися:

— Тут моєї вини хіба що на двадцять процентів. Слюсарі винні, вони поставили погану пробку. Вперше це зі мною таке — проглядив. Хворий я сьогодні...

Але виявилося, що машиніст Шурубак витоплює пробки вже не вперше. На його совісті лежить неодноразове протікання труб з його вини, майже систематичне псування паровозів. Було дивно, як могло все це безкарно сходити Шурубакові з рук?

Почали розкопувати справу. Хтось з робітників розповів, що цей злочинець три місяці тому вивів зі строю дві потужні машини американського типу. Робітники вимагали тоді, щоб Шурубака було суворо покарано. Але натомість його лише перевели на маневрові паровози. Це було службове зниження, проте Шурубак і тут продовжував свою хижацьку діяльність.

На зборах машиністи ухвалили негайно ж вигнати ворога й віддати його до суду. На ці збори Шурубак не з'явився. Але його приятелі — Заремба й Татарченко — сиділи вдвох на першій лавці й шепотілися. Ніхто з них не виступав на захист. Розуміли настрої робітників і не хотіли ризикувати.

*

З перших же днів своєї роботи контролери якості принесли до політвідділу силу матеріалу про помічені неполадки.

Щодня ввечері збиралися вони в кабінеті начальника політвідділу. По черзі діставали з кишень засмальцьованих піджаків записні книжечки й вичитували. Кирило Книш доповідає, що стрілочник Горбенко самовільно покинув свій пост, залишивши його дружині. Маркел Іванович обурюється, що й досі трапляються зриви паристої їзди. І він називає конкретний факт: на паровозі № 687-59 минулого місяця змінилося чотири машиністи й два помічники.

Сава Мартинов усе нотує собі в книжечку. Приходить начальник станції — високий чорнобривець у форменому червоному кашкеті. Тут же спільно з контролерами обговорюють вони, як ліквідувати ту або іншу хибу. Дзвонять по телефону, пишуть спільний наказ.

Повільно повертався, з рипом і стогоном старий заржавілий круг з попсованим паровозом на ньому. Таке було становище в депо, на гірці, в ремонтному цеху. Але Сава уже бачив реальні наслідки своєї роботи.

Поворотний круг скріпів, але зрушив з місця. З нього зчищали іржу, нещадно вимітали бруд, сміття, мастили мастилом. До ізотовського походу приєднувалися все нові й нові бригади. Машиністи й мастильники, валківничі й промивальники, слюсарі й стрілочники оголошували себе ударниками, щодня приходили старі, досвідчені кадровики-залізничники й просили записати їх контролерами якості.

Увечері Наталя Марківна розповідала чоловікові, що збільшився приток дописів до багатотиражки. Вона виїмала з старого пузатого портфеля замащені, пом'яті аркуші паперу, списані незграбними, горбатими літерами. Робітники писали про хиби, про недоброякісний ремонт, але все частіше й частіше траплялися дописи про досягнення, про те, як ударно, недосипаючи ночей, така-то бригада зразково відремонтувала паровоз, а така-то бригада викликає на змагання іншу бригаду.

Подібні дописи Наталя Марківна читала вголос, в прояснілих очах її бриніла радість. Її слухали Сава й Вова. Хлоп'я два тижні пролежало з обвареними ногами після катастрофи з «цепеліном», проте аж ніяк не шкодувало, що влаштувало таку небезпечну подорож до країни вічної криги. Вже видужуючи, Вова згадав, що забув назвати свій повітряний корабель. Два дні не давав спокою батькові й матері — все вигадував назви.

— Тату, «Комета»? Гарно? А може, краще «Червоний пілот»?

Нарешті, всі зупинилися на назві «Метеор», яку дав Сава.

— От що, тату, «Метеор» загинув. Але, коли я виросту, я збудую не один, а десятки справжніх цепелінів.

Пізно приходячи з якогось засідання, Сава заходив до кімнати, де спав Вова. Стояв над ліжком і довго вдивлявся в спокійні риси синового обличчя. В такі хвилини

з'являлося гостре, жагуче бажання жити й жити, побачити той світ, в якому працюватиме Вова Мартинов. Щасливий, він житиме в ту еру, коли на всій земній кулі вже переможе соціалізм. Він будуватиме целеліни й водитиме повітряні експедиції в Арктику. І так хотілося знати зараз, цієї ж хвилини: на яких форпостах горітиме син, які здобуватиме висоти? Чи не він перший зробить міжпланетну подорож? Чи не він винайде новий тип транспорту ери соціалізму? Чи, може, він буде великий філософ свого класу або славетний хірург?

На синовому личку лежали тіні від довгих вій. Він ворушив губами — солодкі дитячі сни бачив Вова Мартинов.

20

Пізня ніч проходить над вокзалом, але перон живе, метушиться, галасує. Йде посадка у вагони, провідники перевіряють квитки, десь поблизу захльобується сюрчок. Від електричного сяйва зблідли в синій морозній вишині великі зеленкуваті зорі, і звідси, з перону, здаються вони жалюгідними, до смішного зайвими.

Машиніст Маркел Іванович визирнув з контрбудки. Стрілка перонного годинника підійшла до дванадцяти. Звірив час за своїм кишеньковим годинником. Ось сюрчок. Це знак для нього, машиніста потужного СУ-98-12. Ласкаво поглянув на помічника Івана Козельцова, тихозорого справного роботягу.

— Рушили, Ванюшо!

З гудка вибухнула пара — різко стрибнула вгору, рвонулася. Короткий поклик паровоза. Маркел Іванович спокійно поклав руку на блискучий регулятор. І тієї ж миті почув, як м'яко рушили колеса, повернулися. Вокзал тихо, повільно поплив назад.

Поїзд щохвилини збільшував хід. Процокали стрілки, майнув зеленим оком семафор. Прорвалися через тунель — поїзд вилетів у степ. Наче відчувши волю, як кінь, що, закусивши вудила, несе простором, паровоз летів тепер вихором, розрізаючи темряву ночі трьома велетенськими кривавими очима.

Старий машиніст Мартинов чудово знав профіль місцевості. Скільки років він їздив цією залізницею! Скільки

кілометрів рейок намотали на свої колеса паровози, які водив Маркел Іванович цим шляхом! Кожний узвіз і схил, кожна балка, захована в нічний саван, знайомі старому машиністові.

Навколо степ і синя ніч. Відблиски з піддувала золотю пожежею запалюють сніги. Вдалині, під пустельними зорями, метнулась від гуркоту чорна тінь. Що там? Хіба розбереш — лисиця чи вовк?..

Козельцов хутко і вправно кидає вугілля в топку. Цокає лопата. Маркел Іванович пригадає, як колись, п'ятнадцять років тому, на цьому перегоні зупинився його паровоз. Невистачило дров. Чорні людські фігурки вилазили з вагонів, ішли за обрій, де в трьох кілометрах був гайок. Рубали дерева, несли на своїх плечах — треба було їхати за всяку ціну...

Пригадав, посміхнувся... Так, був колись час, палили сире дерево, поїзд робив п'ятнадцять кілометрів на годину... А тепер — чорний блискучий антрацит.

Паровоз гуркоче нестримною ходою. Зараз буде великий схил. Мартинов не прогавить. Він наказує Козельцову помпувати воду. Той швидко береться за ручку інжектора.

Як уважний, досвідчений лікар, старий машиніст прислухається до стуків і шумів машини. По стукові він може безпомилково визначити хворобу. Але паровоз здоровий. Ще в депо, перед тим як прийняти його, Маркел Іванович оглянув кожну буксу, перевірів кожну гайку і болт. Усе було гаразд. Звірив по книзі ремонту — все зроблено, слюсарі полагодили добре, не забули жодної дрібниці. Згадав, що в ремонтній бригаді на його паровозі була й Люда. «Молодчина, доню!»

І знову розгонистий гуркіт поїзда (тільки що проминули сонну степову станцію) будить нічні простори. У вагонах сплять пасажери. Вони спокійні. Замість них не спить на паровозі досвідчений машиніст, старий водій, він не допустить катастрофи. Впевнено лягає його рука на регулятор, завтра — Москва!

І враз — несподіваний, страшний удар з лівого боку. Паровоз здригнувся. Мартинов побачив круглі, поширені від переляку очі Козельцова.

— Що воно? — швидше відгадав, ніж почув його голос.

Поїзд ішов повним ходом. Одна мить... Хвилина...

І знов удари один за одним посипалися градом. Якась невідома страшна сила рвала, здавалося, паровоз на куски.

Не чекаючи наказу, помічник кинувся до інжектора. Маркел Іванович хутко закрити регулятор, схопив ручку крана машиніста. Заскреготали сталевими зубами гальма. Поїзд зупинився. Над довгою притихлою валкою тріпотіли вгорі холодні смарагдові зорі.

Довго й уважно оглядали паровоз. Лазили з ліхтарями, стукали, обмашували. Мартинов розводив руками — все на своєму місці, все нібито гаразд. Гарячим подихом, нагрітим залізом і мастилом пашисть машина.

Знову рушили вперед. До вузлової станції залишилося двадцять кілометрів. Треба якось доплентатися, там змінити паровоз, детально оглянути, виявити, в чому річ.

Стукіт тривав далі. Він то стихав, то набував такої сили, що не можна було вести поїзда. Маркел Іванович прислухався — стукає в задній частині лівого циліндра. Довелося їхати, не закриваючи пари, тоді стукіт слабшав. І навіть на схилах тримали пару відкритою, надіючись лише на гальмування.

* *
*

Уже наступного дня Маркел Іванович довідався, в чому річ. Коли його паровоз поставили на канаву й відкрили циліндр, то при огляді лівого поршня знайшли залізну шпильку з накрученою на неї гайкою. Цей випадок поставили на обговорення в бригаді, що ремонтувала СУ-98-12.

Ще перед зборами Заремба-Павловський підійшов до Мартинова.

— Це з вашим паровозом трапилася халепа, Маркеле Івановичу? — взяв по-дружньому старшого машиніста за гудзик. — Ми з вами ще незнайомі. Я слюсар з цієї самої бригади. Дуже мене зацікавила ця сумна історія. Отаке нехлюйство...

Маркел Мартинов скося позирнув на цього смаглявого красуня з гарячими південними очима. Не сподобався він машиністові. Може, тому, що Маркел Іванович був сердитий зараз на всіх бригадників, що заподіяли таку шкоду.

Адже можна було попсувати машину.

— А ви вже, бачу, заздалегідь довідалися, що це нехлюйство? — незадоволено забурмотів машиніст. — Нехлюйство, нехлюйство — тільки теревені точать. А може, тут що глибше заховалося? Шкідництвом тхне — ось що!

Заремба-Павловський посміхнувся легенько куточками губ.

— У цьому найлегше обвинуватити, Маркеле Івановичу. А от спробуйте це довести! Взагалі ми часто звичайнісіньке недбальство називаємо шкідництвом. А це вже й негаразд.

— Один біс! — роздратувався Мартинов. — Недбальство чи шкідництво, а машину виводить зі строю. Машину! Для мене це не цигарка, не голка, як, може, для когось іншого. Я за машину серце своє віддам — ось як! Чому? Та тому, що я розумію — на машині приїдемо в нове життя! Не я, так діти мої, онуки!

І він знову забурмотів:

— Ото й лихо наше, що посилаються все на нехлюйство та недбальство. А воно, оте недбальство, і руйнує наш транспорт...

На зборах Маркел Іванович просто так і сказав:

— Не думаю, щоб хтось забув у циліндрі гайку. Як це так можна, товариші, — забув? Ні, тут забути можна тільки навмисне. Навмисне, кажу.

— Що ж це, шкідництво, виходить? — гукнув комсомолец Нарімадзе. — А воно таки схоже на це!

Заремба-Павловський виступив зараз же після Маркела Івановича.

— Товариш Мартинов дуже поспішає кидати обвинувачення нашій бригаді, що ремонтувала паровоз.

— Не бригаді — слюсареві! — гукнув з місця Маркел Іванович. — Знаю, що не шкідницька бригада. Але є хтось з ворогів, є!

— У нас більшість — комсомольці, — заперечував Заремба. — Смішно підозрювати когось. Товариші, щоб урятувати бригаду, врятувати її працездатність, ми мусимо рішуче покласти край будь-яким підозрінням. Ви подумайте, яка буде в нас далі спільна ударна робота, коли кожний когось підозрюватиме. Не буде товариських стосунків — не буде й дружної роботи. Хіба я невірно кажу? Вірно кажу. Ясно, що хтось недодивився, гайка потрапила

випадково. Треба зробити висновки — більше уважності, пильності в роботі. Не допускати повторення таких випадків — і все тут...

— А коли не випадок, а таки справді шкідництво? — гукнула з місця Люда.— Ворог шкодитиме, а ми будемо собі дружно працювати, дивитися один на одного, які красиві? Так?

Заремба іронічно посміхнувся.

— Ну що ж, давайте віддамо ворога до суду. Я не заперечую.— Грав очима, бровами, глузував.— У мене немає такої певності, що Люда Мартинова сидить тут як невинна голубиця. Хто знає, може, це її справа!..

Люда спалахнула.

— А може, й сам Заремба-Павловський!..— гукнула. Тоді попросив слово Татаєв.

— Товариші, ми зібralися не для того, щоб сперечатись і ображати один одного. Шкідництво це чи нехлюйство — ми сказати не можемо. Чому? Та тому, любі товариші, що в нашій бригаді панувала цілковита знеосібка. Власне, й бригади не було. Були слюсарі, що одночасно ремонтували кілька паровозів. Хто що робив — невідомо. Бригадира теж не було. Майстер давав завдання всім вам гуртом. Ось і розбери тепер, хто винен. А винуватець, безумовно, є. Не святий же дух приніс ту гайку. Це, безперечно, не дрібний випадок, як намагається довести Заремба-Павловський.

— Авжеж, товариші,— підвівся обурений Маркел Іванович.— Дрібний випадок? Гарне діло! Можна дати довідку? Знаєте, що могло трапитися? Могло на швидкому ході витиснути покришку циліндра. Ось що. Ну, і внаслідок цього поламати всю рушійну систему паровоза.

Винуватця не виявили. Але випадок цей розкрив неподобства в ремонтному цеху, навч довів усім, до чого може призвести знеосібка.

Після зборів Заремба підійшов до Люди:

— Ти сьогодні вирішила напосісти на мене?

— Як?

— А так. На зборах. Проти мене виступила...

— А хто мені має вказувати, проти кого виступати, чи не ти?

Слюсар ласкаво похитав головою:

— Ех, Людо, Людо. Горда ти дівчина й гаряча. Молода ще дуже. Хто тепер може шкодити? Та я не про це.

Хочу попросити тебе — чи не пішла б ти зі мною в кіно? Га? Людо! Підемо?

Дівчина бачила його смагляве обличчя, схилене до неї. Настирливий який, невгамовний. Спокою не буде. В кіно? Ні, вона нікуди не хоче йти з ним.

А звідкілясь, з глибини, знову, як і колись раніше, здіймалася думка: а чому б і не піти? Він аж ніяк не схожий на вайлуватого Борисчука. Стрункий такий, моторний... Піти?

— Чому ж тобі, товаришу Зарембо, хочеться піти вдвох? Ну й іди сам, коли охота побачити гарну картину.

— Тебе охота бачити,— вимовив тихо, збираючи в себе її очі.— Тебе, Людо.

21

Ірина Котровцева-Гай повернулася від Гордія Мартинова наче в якомусь моторошному тумані. Як прийшла, сіла на ліжко, не роздягаючись, не скидаючи ботів. Краще б він вигнав, плюнув на неї, образив...

Жінка вдесьте пригадувала вираз його обличчя, коли він говорив:

«Я розумію вас, Ірино Аркадіівно. Ви сказали: «Я прийшла до вас». Але такі поквалпиви рішення є результат емоційних зрушень. І коли ви завтра подумаєте над цим, можливо, що ви зміните свій намір. Розумію, розумію... Поле, самотність. Але навіть тоді, коли ви все це гаразд обміркували, то хтозна, чи можна вважати ваш вибір за вдалий. Ви згадали тут, правда в дуже іронічному тоні, про різницю мови... Бачите, я не визнаю скороминучих зв'язків, бо саме тому вони й скороминучі, що двоє розмовляють різними мовами. Ви розумієте, що я маю тут на увазі. Ви сказали: «Я насамперед жінка». Може, треба було б сказати: «Я насамперед твій друг і спілльник у роботі». Ви бачите, що...— Він на мить замовк, підшукуючи потрібного слова,— ...що ви трохи помилились адресою, так, як колись помилився я, шукаючи вас», додав тихим і глухим голосом.

Так, вона помилилася, звернулася на іншу адресу. Вона картала себе, ненавиділа. Читав нотацію, повчав, як дівчинку. І вона слухала...

І не могла собі простити — чого пішла? Чи ж любила?

Чи, може, відчуття старості, духовного занепаду, самотності штовхнуло піти до того, хто колись кохав її, а тепер має такий блискучий ореол слави — колишній сірий студентик Гордій Мартинов.

Ні, в неї не було любові. Ненависть і пекучий сором заливав щоки. Ненависть до сіроокого лікаря-експериментатора з твердим, кам'яним підборіддям.

Вона так яскраво бачила це підборіддя, наче ось тут воно зараз у неї перед очима. Ніби з сірого вслохатого туману плив його голос — краще б він вилаявся, вдарив її в обличчя...

Сиділа на ліжку, щось безтямно шепотіла губами. Ха-ха, знайшла куди піти! Та він же хірург, він розтинає її серце, мозок. Душу розтинатиме... Чемно відмовився від неї...

Скрипіла губами. І враз схоплювалася, прислухалася. Що? Думаєш, прийде? Слідом за тобою прибіжить? Роздумає? Навіщо він тобі? Навіщо?

І враз наче хтось схопив і стиснув у жмені серце. У двері стукіт — спочатку нерішучий, тихий, потім сильніший.

Ірина метнулась. Йй здалося, що в неї ось-ось зупиниться віддих. Схопилася рукою за груди. «Чого я? Що зі мною?» майнула десь думка і зникла. Почула за дверима — хтось кахикнув у кулак стримано, тихенько... Він? Невже прийшов Гордій Мартинов? Ні, це непотрібно, непотрібно...

— Хто там? — гукнула щосили, поправляючи вбрання.

— Тут живе Ірина Аркадіївна Котровцева-Гай?

Якісь знайомі, напівзабуті нотки впіймала у тому глухому голосі за дверима. Вже опанувала себе. Повернула в щілині ключ.

— Заходьте.

Остовпіла, впізнавши Зарембу.

Він стояв перед нею, високий, стрункий, у шкіряному піджаці, в чоботях, не скидаючи рудої шапки. Ірина оговталася перша.

— Здрастуй, — привіталася вона. — Мабуть, з далекої дороги?

Він кивнув головою.

— Не сподівалась, Ірино? Ти, мабуть... пам'ятаєш іще старе? Гнівалась на мене? Бачиш, такі обставини. Ну, та хай потім поясню. Ой Ірино, як ти змінилась!

— А ти? — вдивлялась у колись рідне обличчя, намагалася відшукати колишні знайомі риси.— Змінився, Левку. Дуже змінився. Але очі твої залишилися — по очах відразу ж впізнала.

— Ірино, скільки років минуло! Скільки років! А мені здається — все наче вчора було.

Він сидів на стільці, розглядав маленьку кімнатку. Ірина відчула раптом, як тісно в ній — прийшла людина й заповнила собою невеличкий простір між чотирьох стін. Його голос бився об низьку стелю.

— Отже, приїхав додому?

Заремба посміхнувся на це запитання. Блиснули білим оскалом зуби.

— Додому? А хіба я маю свій дім? Свій дім ще треба завоювати.

Він глянув на неї — Ірина зрозуміла.

— Але ж... ти залишив своє хоробре військо за кордоном.

Відчув насмішку. Ніздрі затремтіли, але сказав спокійно:

— Військо прийде тоді, коли ми зробимо у фортеці пролом зсередини.

* *
*

Ірина вже не могла працювати далі разом з Гордієм. Їй важко було бачити його спокійне обличчя, сірі холодні очі — вона ненавиділа кожний його рух. Їй здавалося, що він затаїв здивоване запитання: «Що вам треба від мене, громадянко?»

Заремба влаштував її з допомогою Ковіньки в конторі депо. Хоч і не любила цієї роботи, нудилась, але треба ж було щось робити...

Переїхала на квартиру до Левка — почали жити разом. Створилась ілюзія колишніх напівзабутих днів, але в розквітлій жінці Заремба не впізнавав тепер колишньої зеленоокої дівчини в чобітках. Ірина металась, він не міг зрозуміти її химерних поривів. Іноді вона вимагала від нього негайних, рішучих дій, хотіла, щоб сьогодні вже було видно реальні наслідки роботи над «проломом фортеці», як висловився колись Заремба. Вимагала з шалом у зелених затуманених очах, з піною на губах. І коли при-

ходила до себе,— вся знічувалася, робилася млявою й мовчазною.

Розуміла, що діяльність Заремби дасть результати тільки після певного часу, і не могла вимагати цього сьогодні.

Незабаром зробилася тихою, апатичною. Левко дивувався цій зміні. Спитав одного разу. Вона махнула рукою і враз зайшлася дрібним химерним смішком. Губи її тремтіли.

Заремба злякався — що з нею? Почав заспокоювати, малював перед нею картини майбутнього.

Вона здивовано глянула на нього. Ніколи не чула таких щирих, мрійливих слів.

— Левко, не мороч голови.

Він відсахнувся.

— Ти не віриш?

— Не вірю. Карта побита, мій голубе, мій хоробрий лицарю. Амба!

Холод світився в зіницях. Вираз очей — жорстокий, безпощадний.

— А ти хіба ще віриш? Дурнику, комедіанте! «Проломити фортецю...» Ха-ха-ха... Спробуй... Адже це так легко зробити! Є чудовий засіб: розбігтись і головою об мур!..

Він схопився. Ніздрі його роздувалися. Бігав по кімнаті, як звір.

— Значить... По-твоєму виходить, що треба сидіти склавши руки? Слюсарем померти? Так, чи що? Ти думала над цим? Слюсарем? Левонтій Заремба — слюсар з депо! Ха-ха, яке безглуздя! А там, у маєтку, радгосп. Господарюють на моїй землі... Та й ти... хороша, забула батькову смерть. А де ж твоя помста? Помста де, питаю? Ягничка! Невже так і помреш, не гримнувши з гармати?

Іноді її наче гедзь який кусав — літала, мов на крилах, жадала діяльності, цікавилась Левковими справами в депо. Він їй розповідав дещо, вона обурювалася з «дрібниць».

— Паровози, підшипники... Яка дурниця! А де діло, де? Широкий план боротьби, розроблений у всіх деталях?

Заремба пояснював, що всі «дрібниці» насправді дошкульно б'ють по транспорту, розхитуючи його.

Вона невгавала:

— Оце ти називаєш «гримнути з гармати»? Паровози псувати? Буксу? Ха-ха... Це все одно, що бджолине жало для слона...

— Жало? Ні, я маю стрибнути тигром.— Дико палав чорними пронизливими очима.— Ірино, я дочекаюсь. Дочекаюсь!

Її порив, піднесення так само швидко минали, як і з'являлись. Вона чекала якогось «великого діла», їй хотілося зробити щось таке, щоб здригнулись мури тієї фортеці, про яку говорив Заремба. І, почувавши безсилля, сама розуміла, що Левонтій має рацію — треба чекати.

Але чекати так само не мала сили.

22

Маркел Іванович у жилеті ходив по кімнаті, заклавши руки за спину. Яскраво світила електрична люстра, білі завіски на високих вікнах надавали вітальні затишного, приемного вигляду.

На підвіконнях стояли горшки з квітами. Маркел Іванович сам старанно поливав їх, обривав зайве листя, переносив на сонячний бік. На полиці в комірчині лежать у нього конвертики з насінням. На кожному напис: «резеда», «красоля», «півонія», «нарциси», «левкої». Навесні марив старий зробити перед будинком великі клумби з квітами. Уже навіть договорився про це з комендантом будинку.

Шаркає старий машиніст блискучим, навощеним паркетом, думає. Дума засіла в голові міцна, вперта. На довгі місяці полонила мозок, а може, й на роки — хто знає? Увійшов Гордій.

— Що, тату? Як справи? Робітка, робітка. Живемо разом, а наче й не бачимо один одного. А так, так, тату. Так і треба. Мартинови працюють з ранку до ночі. Байдиків не б'ють.

Він обняв батька за плечі.

— А тобі, тату, час уже й спочити. Га?

Ласкаво зазирнув у вічі. Маркел Іванович удавано наспився.

— Спочити? На могилу натякаєш? Набрид? А, так, так, там я спочину. Але тут, на землі,— ні. Тут не хоч

спочивати. Не маю права. Доки ще рухаю ногами й руками — дзуськи, робитиму!..

— Чудний, тату. Про яку могилу гомониш? Я кажу, що ти вже старий. За законом маєш право на відпочинок. От що.

— Я старий? — здивовано підняв угору брови. — Та звідки це ти? Ну, Гордію, Гордію... От тобі й хірург! Не можеш відрізнити молодого від старого. Та я ж, можна сказати, розквітаю, а ти мене старістю лякаєш. Ну, хіба це гаразд? Гаразд, питаю? Хіба можна в наш час старіти? Скажи, сину. Можна? Ото ж воно й є!

Смуток ховався в його очах. І вже тихо, журливо:

— Гордію, от ти все про свою науку розповідаєш. Сам знаю, що це велика сила. А от скажи, чи немає яких ліків від старості? Щоб добавити людині життя років на п'ятдесят. Ну, хоч на сорок. Я згодний і на сорок. Омолодіння? Знаю, та це ж ненадовго. А мені, знаєш, дуже хочеться пожити ще, побачити час, коли на всій землі зміниться життя. Ну от, коли не буде вже капіталізму в жодній країні, коли навіть людина зміниться — не так думатиме, як зараз, вчинки її будуть інші...

— Таких засобів наука ще не знає, тату. Але вона вже твердо ступила на цей шлях. Твердо, тату. Ми вже можемо, наприклад, оживляти окремі органи. Голову собаки, руку, вуха, серце. Це вже окремі ланки проблеми — як продовжити вік людини, дати їй зайві п'ятдесят-сто років...

— Так ви швидше там, не спить. Не хочеться вмирати. Цікаво, як воно буде на землі через п'ятдесят років. Ну, паровозів, звісно, не буде. Мій СУ в музеї стоятиме. Аеропоїзди, а потім — оцей останній винахід — поїзд на шарах. Здадуть паровози в архів. Здадуть... А тепер ось... Не дає спокою думка...

Він глянув на сина — казати чи ні?

— Кажі, тату, кажи. Яка там у тебе думка?

— Та ось така, знаєш, історія. Винахідником хочу зробитися. На старість.

Гордій лукаво посміхнувся.

— Чи не целелін бува хочеш збудувати? Отакий, скажімо, як зробив твій онучок Вова?

— Ні, я без жартів, Гордію.

Блакитні очі старого машиніста потемніли. На лобі збіглося сусір'я глибоких довгастих зморщок.

— Без жартів кажу. У нас, бачиш, на паровозах дуже часто псуються жарові труби. Не подаси своєчасно вугілля, колосники оголилися, пройшло холодне повітря, ну й амінь — потекли труби. А тоді ремонт, паровоз робиться інвалідом, тимчасово вибуває зі строю. Скільки псується таким чином машин — не перелічиш. Особливо взимку, в морози.

— Ну?..

— От тобі й «ну»! Хочу я щось таке придумати, щоб не проходило повітря. Таку механіку треба влаштувати, щоб вона оберігала труби від протікання. Адже є у нас на паровозі контрольні пробки, що попереджають вибух котла, коли машиніст буває прогавить. Щось і тут треба придумати. Мізкую, синку. Серце болить за попсовані паровози. В копійчку влітає нам ремонт.

У передпокої дзвінок. Прийшла Люда. Гуляла десь. Витирала галоші — надворі відлига, місцями грязюка. Березень робив перші, несміливі кроки.

Батько відразу ж упізнав по обличчю дочки, що вона в хорошому, нестримно-радісному настрої. І не помилився. Люда влетіла, як вихор, чмокнула на льоту батька, лягнула по плечу. Гордія.

— Теля обізвалось! Держіть! За хвіст хапайте! — жартував Гордій. Сестрин настрої передався і йому. — Людо, ти таки справжнє теля. Ну, хто ж так бігає? Неблагопристойна ти дівчинка!

Люда метнулася, грюкаючи дверима, і, нарешті, затихла в кімнаті.

Вона таки пішла того вечора в кіно. Левонтій Заремба був стриманий, чемний. Вони сиділи поруч у темному залі перед зачарованим екраном. Люда почувала, як обережно й туго тримав її Заремба за лікоть. Було гарно від того стискання, все було як у тумані. Який фільм ішов — не питайте, дівчина нічого не бачила. Вона пам'ятала тільки окремі уривки, окремі епізоди. Все їй здавалося чарівним, прекрасним. Музика була якась особлива — бурхливо-радісна, солодка, тривожна. Музиканти наче випили міцного червоного вина. А може... може, вона, Люда, впилася?

Дівчина впала на стілець. Долонею терла собі лоба, наче намагалася пригадати все те, що було півгодини тому. За дверима — батькові кроки. Човгають черевики, батько ходить і думає.

Люді здавалося, що вона й досі сидить у кіно, поруч неї смаглявий Заремба. Що він шепоче? А хіба не однаково? Нічого не почувеш за цією музикою — наче хвилі, легкі, туманні, гойдаються і пливають невідомо куди.

Він привів її до самісіньких дверей квартири. І тут вона раптом побачила близько-близько біля свого обличчя його ніс, губи, очі... Серце застукало тривожно, як спіймана миша, заметалося з кутка в кутку. Та він уже цілував її в губи, затиснувши в широкі долоні дівочу голову. Люда зробила зусилля відштовхнути його, вирватися. Руками вперлася в груди. Та де там! Хіба ж можна подужати його? І вона затихла, зацімила. Незчулася, коли відповіла на поцілунок.

Дівчина сиділа в своїй кімнаті. Бурхливе піднесення спало, залишався легенький смуток та солодка втома. На мить з туману виринув образ Борисчука. Він був такий далекий, маленький.

23

У валці Мануйла Чумака згоріли дві букси. Бригадир мастильників був насуплений, суворий. Ніхто не знав, що коїлося в серці Мануйла. Його витрішкуваті очі тремтіли, як дві краплини ртуті.

Він прийшов до Маслова. Не привітавшись, одразу ж спитав:

— Ну, чув новину?

Маслов похитав головою:

— Погані справи. Звісно, чув. По кутках зашепотіли тепер ворожі язики. Ще б пак: у Чумака горять букси!

Руда борідка клинчиком витяглась уперед. Погас в очах сміхотливий вогник. Маслов поділяв лихо свого товариша, «суперника» в соцзмаганні.

— І сам не знаю, Якове Макаровичу, як це сталося, — розводить Чумак руками. — Не доглядів хтось з моїх хлопців. А тут, мов на гріх, не можна зараз з'ясувати, хто оглядав ті букси. Спішка була. Дали нам валку понад норму. Вороги й справді зашипіли по кутках, агітацію ведуть. Сам чув розмови: «Коли, мовляв, у Мануйла букси горять, то в нас і бог звелів». За ізотовський похід боюся, Якове Макаровичу.

Маслов поскріб п'ятірнею щоку, зарослу жорсткою щетиною.

— Ось що, Мануйле. Ти, звісно, не журися. І за похід не бійся. Одно скажу: може, тут і справді спішка винна, недогляд, а може-таки, й ворог скористався з цієї спішки, навмисне не помастив букси. Як у тебе, підходящі хлопці?

Чумак замислився. В уяві промайнули обличчя бригадників. Що про них скажеш? Усі наче з запалом беруться до змагання, ретельно оглядають вагони. Та й досі ж жодного випадку ще не було, щоб підшипники псувалися. Не інакше, як випадок, недогляд.

Мануйло знизав плечима.

— Хлопці? Не жалівся досі на них. Ні, всіх знаю як працюютих. Пролетарія, бідняки. Чужаків між ними немає.

Довго ще жалівся на своє горе бригадир мастильників. Того ж дня він скликав бригаду.

— Осоромилися ми, хлопці. Ганьба нам! — сказав гірко, глухо. — Ворог тепер використовує цей випадок. Пятякають уже язики. Ну, та тепер нічого не вдієш. Того, що скоїлося, не забути, а виправити ніколи не пізно.

— Справді, ганьба, — обіззався Безвіконний. — Я як почув, їсти не міг. Ех, викликали Маслова на змагання, а самі отакого сорому діждалися!

— Самі винні, — відрубав Чумак. Його кругле обличчя за один день зблідло, потемніло. — Самі винні, — повторив холодно, суворо. — Давайте ж виправляти гріх. З сьогоднішнього дня за кожним розподілимо й закріпимо місця у валці. Кожний з вас має знати й твердо додержувати встановленого порядку. Одні оглядають ліві букси, інші — праві. Щоб знеосібкою в нас навіть не тхнуло.

Мануйло не уявляв, як він тепер гляне у вічі начальника політвідділу. Сором пік серце. А з'явитись до нього треба, неодмінно треба. Так, мовляв, і так — згоріло дві букси в бригаді. Два відчеплення.

І тільки ввійшов у кабінет Сави Мартинова, сама схилилася голова в бригадира. Почував себе так, наче школяр, що впіймався на негарному вчинку. Та начальник уже встав з-за столу, пішов назустріч.

— Заходьте, товаришу Чумак, заходьте. Сідайте.

Сам підсунув стільця, обличчя веселе. Що це, невже й досі не знає про ганьбу Чумака?

Але Сава все знав, чув уже. Знав і про те, як журиться бригадир мастильників. І по його обличчю, по тому, як схилив Мануйло голову, здогадався начальник політвідділу про все те, що робилося зарі́з у серці старого робітника.

Зустрів привітно, весело.

— Еге-ге, товаришу Чумак, невже ви духом занепали? Оце так! Не вірю! Не по-більшовицькому це — вдаватися в тугу...

Чумак підвів зняковіле обличчя.

— Соромно, товаришу Мартинов. Не виправдав довір'я. Всю ніч не спав.

Але замість догани старий мастильник почув теплі, приятні слова:

— Аж ніяк ви не підірвали довір'я, товаришу Мануйло. Всі ми віримо вам. Ваша бригада найкраща. Знаємо, що далі не трапиться у вас жодного відчеплення. Ви посилюйте пильність, ще краще організуєте роботу. Адже це найважливіше — правильна організація праці. А щодо цих двох попсованих букс, просто скажу — видно тут ворожу руку. Чи чули про гайку в циліндрі паровоза СУ? А це ж не одна гайка. У всьому районі є багато таких випадків, коли ворог навмисне псує паровози, прагне робити аварії. Отож, товаришу Мануйло, ще й ще раз нагадую вам про пильність. Ворог замаскувався. Хто знає, чи не проліз він у вашу бригаду з певною метою — підірвати авторитет ударної бригади, загальмувати ізотовський похід на транспорті, здискредитувати його. Чи добре ви знаєте своїх бригадників?

Це запитання вразило Чумака. Про це питав його й Маслов, про це питає начальник політвідділу. Тривожна гадка заповзає в голову: а що, коли справді помилився — не зумів розкусити когось з своїх мастильників? Що, коли повірив він, Мануйло Чумак, запальним словам, удаваній ретельності хлопців? Ні, так не можна, не можна всіх підозрювати. Але, можливо, серед них хтось один. Хто?..

Ця думка, що в його бригаді хтось навмисне організував горіння букс, не давала Чумакові спокою. Він вийшов від начальника політвідділу стривожений, збентежений ще більше, ніж перед цим. Уночі Мануйло не спав. Наче з туману, зринали перед його запаленими очима такі звичайні, знайомі обличчя бригадників. Мастильники тикали себе пальцем у груди й питали:

— Чи не я? Чи не я?..

Але скільки не вдивлявся в них Чумак, нічого не міг відповісти їм. Думки стрибали, як м'ячі. М'ячі були важкі й гарячі, боляче били в голову.

Може, Безвіконний? Ні, це неможливо! Він, Чумак, сам бачив, як завжди запопадливо працює Безвіконний. Татарченко, може? Невже цей довгов'язий глистяк?

Пригадав, як обурювався Татарченко з того, що Маслов запозичає досвід у бригади Мануйла. І, пригадавши це, враз відкинув підозріння. Ні, Татарченко просто нерозвинений, відсталий йолоп. Занадто він безпосередній, нехитрий. Що думає, те й на язиці. А працює як? Зігнеться, на коліна впаде — пух з букси здуває. Ні, не він!

Чумак перебирав у пам'яті слова і вчинки останніх двох бригадників. Ну, на цих ніяк не можна сказати. Та вони завжди біля нього, бригадира. Самі анічогісінько не роблять. Придивляються, вчаться...

Подушка гаряча, не дає прохолоди розпаленій голові. Ні, мабуть, не засне сьогодні до ранку Мануйло Чумак.

24

Шурубак... Це прізвище добре запам'ятав Терень Борщук. Випадково прочитав він у багатотиражці, що робітники, контролери якості, викрили ворога Шурубака, куркуля, який навмисне псував паровози. Пригадав свою першу зустріч з машиністом, коли він, Терень, працював ще стрілочником. Пригадав потім Шурубака на зборах, де той виступав з запальною промовою, закликав до виробничих перемог.

Так ось який ворог, ось який шкідник! Конкретно, в житті зустрівся з ним Терень. До цього часу, читаючи в газетах про класового ворога, слухаючи доповіді, хлопець уявляв собі цього ворога дуже туманно. Це був зарослий, похмурий куркуль, що ховає десь у халявах чобіт фінку або одріз. Це була якась огидна вусата пика з виряченими очима, в старій солдатській шинелі. На плечах слід від зірваних погонів, а самі погони з золотими зірочками сховані до слушного часу в кишені.

Це була уява. А тепер башмачник побачив ворога таким, яким він є в дійсності. Це був машиніст, звичайний машиніст у засмальцьованому піджаці, руки його в ма-

зуті, і він їх витирає паклею. Цей машиніст закликає на зборах до соцзмагання; закликає твердо йти під прапором Комуністичної партії, а на роботі, в депо, виводить тихцем зі строю паровози. І ніяких одрізів, захованих у халляві, ніяких офіцерських погонів. Глянути — роботяга, свій брат, пролетар.

Тут, на гірці, в депо, в майстернях, на паровозах, були свої закони. Тут були перемоги й поразки, тут точилася боротьба. Ворог маскувався, шкодив на кожному кроці. Тут не було глухого бору з старими соснами й дубами. Зимовими довгими ночами не вили голодні вовки. Тут були паровози й ударні бригади, але були й свої вовки, замасковані, хижі, хитрі. Проти них годі виступати з двостволкою. Проти них треба ладнати іншу зброю, гострішу, досконалішу. Ім'я тієї зброї — робітничча пильність, трудова дисципліна, опанування техніки.

Техніка! Старий башмачник Перегуда додержав свого слова. День у день він навчав Борисчука башмачної справи. Він пишався успіхами свого учня.

Терень протягом короткого часу засвоїв методи свого вчителя. Він уже не псував вагонів. Здалека легко визначав на око, який котиться вагон: порожній чи з вантажем. Безпомилково брав потрібну відстань до гальмової позиції. Знав, як треба гальмувати під час дощу, вітру, «сухого» морозу.

Часто вночі, коли хлопець залишався віч-на-віч з своїми думками, він пригадував свій шлях. Короткий він, цей шлях, але скільки на ньому пригод, скільки перемог! Розумів Терень, що він уже не колишній лісовик, не колишній «ведмедик». Життя й робота навчили його нового світогляду.

Найбільше цінував Борисчук те, що він на гірці став комсомольцем. У комсомолі він був і раніше, але тільки на гірці в щоденній боротьбі за високу дисципліну він викував справжнє комсомольське обличчя.

Недарма взявся за гірку комсомольський осередок. Недарма послав туди кращих комсомольців. Прорив ліквідували. Башмачники тепер уже не били вагонів, стрілочники не заганяли їх не на ті колії. Але дисципліна все ще була не на потрібному рівні, не було правильної організації праці. І в цій боротьбі за дисципліну, в боротьбі з нехлюйством у роботі зростав і міцнів комсомолец Терень Борисчук.

Якось зустрів його секретар осередку Кухлик.

— Знаєш, що я тобі скажу, Борисчук? Хочемо тебе в бюро рекомендувати. Га? Як ти дивишся на це? Комсомолец з тебе, просто скажу, путній, виробничник теж на «ять». Ну?

Терень не злякався пропозиції. Розумів, що це відповідальна й важлива робота, але почував у собі досить сил, упевненості — не підкачає... Все ж просив не відривати од роботи. Не хотів кидати гірку.

І тут пригадав, які сумніви мучили його, коли йшов уперше працювати башмачником. Пригадав безсонні ночі, пекучий сором за попсований вагон. Здалося, що це було так давно... давно...

І вже, як фантастична, нереальна згадка, поставав образ вайлуватого хлопця в козушку, в чоботях з височезними, за коліна, халявами, з рушницею за плечима. Хлопець бреде сніговими кучугурами, бреде глухим бром. Старі дуби стоять, ніби заморожені білою тишею.

І раптом — далекий, весняний звук. Гудок паровоза!

Хлопець стоїть і напружено слухає, і наче виростають у того хлопця великі легкі крила за плечима. А вітрець приносить звідкілясь з-за лісових горбів і яруг, з далекого степу глухий шум поїзда.

У хлопця швидко калатає серце, бо він ночами, довгими, вовчими, зимовими ночами, мріє про велике місто, про сірі сталеві рейки... І той хлопець — він, Терень Борисчук.

Йому часто доводилося сперечатися з товаришами, такими ж башмачниками, як і він, що мешкали з ним у гуртожитку. Багато з них дивилися на всю роботу тільки як на засіб заробляти.

Найбільше сперечався Терень з Іваном Відногою. Це був рудий хлопчина, башмачник-новак. Якось пізно вночі, коли хлопці вже спали, Терень довго засидівся над алгеброю. Він так заглибився в рішення квадратних рівнянь, що не помітив, як Відного встав з ліжка й тихо підійшов ззаду. Враз Терень почув за спиною його глузливий сміх:

— Ха-ха, за наукою й сон не милий? Сидиш, опівнічнику, цихрами балуєшся? Бухгалтером хочеться стати, аж воно мужицькі чоботи не пускають...

Він присів поряд на краю стільця. Не спускав з Тереня білих риб'ячих очей з довгими рудими віями.

— Ось що я скажу тобі, Терьошко. Кинь! Не личать тобі цихри. До цихер капітал треба мати, он воно що. А наше діло — башмаки. Йй-пра, кинь!

І з якоюсь тугою в голосі вів далі:

— Ех, Терьохо! Башмаки ставиш, поїзди хвормуеш, а ті поїзди й підуть. Підуть, а ти застаєшся на місці. І вп'ять хвормуеш, і вп'ять ідуть поїзди, а ти... застаєшся...

Терень слухав з поширеними очима. Серце його стукало швидко, і журба та радість хвилювали його. Він раптом відчув, яка рідна йому мрія бринить у голосі Відноги. Чи не сам він, Терень, колись отак прислухався в лісі до гуркоту далекого поїзда?

І, стримуючи хвилювання, Терень сказав:

— Ну, от і видно, що ти дурнуватий, Іване. Атож, ти не сердься на мене. Правду кажу — дурнуватий. Радиш мені покинути вчитися, а сам... сам хочеш поїхати кудись, світу побачити. Та хіба ж без науки це можна? Чудний ти! Наука, брате, це така штука. Довга вона й міцна, її пальцем не вколупаєш. Я тобі просто скажу: захочеш — інженером будеш. У Москву поїдеш учитися.

— Куди нам...

— Ха! Чудний ти, вірне слово. А кому ж, як не нам, Іване? Про Мартинових чув? Нашого начальника політвідділу знаєш? А він же синок машиніста Маркела Мартинова. Во, брате. Такий же робітник, як і всі. Другий його син — скульптор, третій — лікар.

— Зануди.

Терень аж відсахнувся.

— Що? Що ти сказав?

— Зануди, говорю. Дати б їм башмак у руки, хай би на морозі постояли...

Два почуття боролися в Івановому серці. Одно породжувало бунт проти життя в темряві, мимохіть скеровувало думки до нового, що народжувалось навколо. Друге почуття зринало з темних куточків минулого, і тоді він, селяк, бачив у лікарі і в ученому, в кожній освіченій людині «пана». Він почував заздрість до цих людей, але ця заздрість не викликала бажання й собі бути таким, як вони. Бажання те захлиналось у зневірі до себе. Іван Віднога не вірив, що він може бути інженером життя.

Терень простяг йому свої руки.

— Дивися, Іване. Зашкарублі, га? Мозолі є? Як і в тебе. Правда? Поруч з тобою на гірці працюю, а різни-

ця між нами чимала. Ти буває б'єш вагони, а я ніколи. Хоч колись і в мене було два випадки. Оце перша різниця. А друга така. Ти не знаєш, що робиться на світі, а я знаю. Наше нове життя кличе тебе, а ти відвертаєшся од нього. Я ж іду з ним разом, будую, вчуся. А ти думаєш, що це не твоя справа будувати соціалізм? Знаєш, що таке соціалізм? Не знаєш? Зараз розповім тобі докладно. Ти вже й будуєш його. Де? На гірці. На своїй дільниці. У кожного своя дільниця, кожний працює за своєю здібністю. В одних дільниця маленька, а в інших — ого, не обіймеш!

Іван Віднога слухав і мовчав. Спочатку з недовір'ям, а потім напружено ловив кожне слово. Терень говорив...

Спокійне дихання сонних товаришів. Не сплять тільки двоє — Віднога й Терень. За вікнами — ніч. За вікнами — нічні колії й шемрання зашкарублених пелюсток морозу.

25

Щодня контролери якості скаржилися на поганий стан зі стрілками. Вагони сходили з рейок саме на стрілках. Помітили, перевірили. Стрілки, виявилось, були засмічені, зіпсовані. Товстий шар бруду вкривав переводи. Сміття ретельно ховало від людського ока всі технічні дефекти.

У той саме день, як усіх контролерів якості Сава Мартинов кинув на перевірку стрілок і хрестовин, на стрілці № 37 трапилась аварія: звалився з рейок потужний паровоз ФД. Сава негайно ж подзвонив до начальника станції. На місце аварії прибула комісія. Виявилось, що стрілка була несправна: не знайшли костиля, перо відставало від рамної рейки. Цих дефектів не можна було помітити через бруд та сміття, що місцями накопичувалися, залазячи в усі щілини.

Стрілочника притягли до відповідальності. Аварія була тривожним сигналом. З цього дня на всіх коліях з ранку до вечора почалася чистка стрілок. Татаєв поставив на партзборах питання про чистоту хрестовин. Контролери якості не залишили без огляду жодного переводу, жодної хрестовини. Стрілочники озброїлися лопатами, віниками, ломами. Це вже була не просто собі чистка, а похід за технічний огляд станційного колійного господарства. Кирило Книш перший оголосив себе ізотовцем. Стрілочники приєдналися до ізотовського походу на транспорті.

Сава пам'ятав, як він ходив колись з бригадою, як «украли» вони паровоз, як по-нехлюйському працювали стрілочники. З того дня багато дечого змінилося. Вперта щоденна боротьба з знеосібкою, боротьба за здоровий вагон і паровоз була не марною. Щодня виявлялися серед залізничників нові активісти. Нові ударні бригади ставали до шеренг бійців за реконструкцію транспорту.

Але — Сава знав це — ворог ще глибше заліз у потаємні щілини, забився туди, як чорний тарган. Не раз у роботі ударники натрапляли на його жорсткі рухливі вуса.

* *
*

Велика муха дзижчить настирливо, одноманітно. Це дзижчання лоскоче слухові перетинки, залазить у голову, підіймає черепну покришку. Інженерові Булатову здається, що хтось приставив до його вуха дріль. Звичайний дерев'яний дріль, яким давно колись, ще в дитинстві, майбутній інженер свердлив дірки скрізь, де тільки можна було приладнати це чудове приладдя: в столі, на стільцях, у шафі.

Булатов хоче підняти руку, захиститись. Але дріль усе глибше й глибше вкручується в голову, а рука, важка, безсила, не може поворухнутися. Не треба захищатись, це не дріль. Це дзижчить знову та велика зелена муха. Треба встати й прогнати її — випустити за вікно. Випустити... але ноги наляті чимсь важким, стопудовим — не підняти їх, не поворухнути.

І раптом — тиша. Мухи немає. І тоді Булатов розуміє, що це зупинився мотор. Він робить зусилля й відкриває повіки. Так, мотор уже не працює. Чиясь рука лягає інженерові на плече.

— Василю Олександровичу!

Булатов схоплюється. Ну, ясно ж. Він заснув у кріслі біля свого дослідного приладу. Перед інженером стоїть Сава Мартинов. Він посміхається стомленою, тихою усмішкою.

— Василю Олександровичу, ви не спали цієї ночі? Знаю, знаю. А це, дорогий друже, аж ніяк не годиться. Досліди? Чудово, але ж сон, це... Був би тут брат мій Гордій, він би прочитав вам наукову лекцію про відпочинок.

Булатов мружить на Саву наївні короткозорі очі, які сяють озерною блакиттю, робить кілька енергійних рухів.

— Раз, два! Раз, два! Щоб сон... раз! прогнати... два!

Сава дивиться на нього так само з усмішкою. З таким посміхом, вибачливим, стриманим, старші дивляться на пустощі улюбленої дитини.

Булатов скінчив фізкультурні вправи. Він садить Мартинова в крісло.

— Ви вгадали, Саво Маркеловичу. Я справді цієї ночі не спав. Навіщо зупинили мотор? Я вам зараз дещо покажу. У мене є вже нові пропозиції, вдосконалення.

На круглому столі — коло з мініатюрних рейок. Дві станції, будки сторожів. Усе так, як на справжній залізниці. Але жодних semaфорів, жодних світлових сигналів.

Булатов включає мотор. Два паровози рушили один одному назустріч. Не минути жорстокої сутички двох залізних машин. Катастрофа наближається з кожною секундою.

— На сигнали дивіться! На сигнали! — крикнув інженер.

Сава перевів погляд на приладдя, що висіло збоку на стіні. Це була звичайна дошка з трьома лампочками. Горіло зелене світло. І враз спалахнула жовта лампочка. Ще півхвилини — перед очима в Сави тривожно метнулося кривавочервоне світло...

— Ви бачите, в чому річ? Бачите? Паровози зупинилися. Самі, без моєї участі.

Паровози справді стояли, не стикнувшись, не добігши один до одного на якусь десяту частину метра. Аварію усунено.

— Це приладдя, — показував Булатов, — знаходиться в будці машиніста. Моя система авторегулювання подає сигнали безпосередньо на паровоз. Машиніст дивиться: зелений вогонь — значить, вільна путь, жовтий — бережися, недалечко попереду або назустріч іде поїзд, гальмує. Ну, а червоний — це вже смертельна небезпека, це значить, що незабаром один поїзд налетить на другий. І коли машиніст прогавить цей сигнал, паровоз зупиниться сам. Спеціальне гальмувальне приладдя автоматично зупиняє весь поїзд. Мало того, Саво Маркеловичу. Моя система подає сигнали про пошкодження шляху. В будці машиніста тоді негайно спалахує червоне світло.

Сава вже знав про винахід інженера Булатова. Але

модель винаходу бачив уперше. В холодних очах Мартинова замиготіли теплі золоті лелітки. Мимохіть відчув величезну гордість, адже авторегулювання — це переверот у всьому залізничному транспорті. Це світовий винахід, і належить він радянському інженерові, а значить, і всьому Радянському Союзу.

— Ви розумієте, Сава Маркеловичу, завдяки моїй системі ми зможемо тепер пускати поїзди один за одним, безперервно. І коли якийсь поїзд почне наздоганяти інший, авторегулювання механічно усуває можливість катастрофи.

У блакитних очах Булатова стільки захоплення, стільки великої радості, що Сава не витримує й заходиться гучним нестримним сміхом. Йому відповідає інженер, і обидва сміються голосно, на повні груди. Збоку здалося б, що це зійшлися двоє великих дітей, захоплених дивовижною чудесною іграшкою.

Уже місяць тому розпочалося устаткування першої дослідної дільниці завдовжки сто кілометрів. Незабаром роботу мали закінчити. На перший рейс паровоза з авторегулюванням чекали наркома шляхів сполучення.

Булатов хвилювався, щодня їздив на дільницю, де за його керівництвом почали вже встановлювати апарати. По рейках пускали електричний струм, який приймала спеціальна установка на паровозі. Нова система була побудована саме на використанні різних комбінацій електрострумів, які з блискавичною швидкістю передавалися по рейках у будку машиніста.

— Устаткувати авторегулювання вдвоє дешевше, ніж автоблокування, — пояснював Булатов. — Я впевнений у своєму винаході, але ось працюю, ще хочу запровадити деякі вдосконалення. Мені не вистачає доби. Я не сплю ночами. Зараз ось треба їхати. Під моїм же керівництвом устатковують...

Мартинов бачив фіолетові повіки, синці під очима. Так, перемога дістається нелегко. О, це добре знав начальник політвідділу. Хіба не він, втомлений цілоденною роботою, знаходив ще час їхати на дільницю, де робітники й техніки, виконроби й інженери обладнували дослідно-експлуатаційний шлях з автоматичним регулюванням? Адже боротьба за реконструкцію транспорту — це не тільки боротьба за дисципліну, за здоровий вагон і паровоз,

це боротьба за вдосконалення, за нові шляхи, за винаходи, що піднесли б транспорт на нову височінь.

— Василю Олександровичу, автомобіль чекає,— сказав Сава.— Я заїхав за вами.

Булатов стояв, схилившись над своєю моделлю. Він здавалося, нічого не чув. Сава бачив ззаду його тонку, ніби хлоп'ячу шию, бачив дві лопатки, що гостро випиналися під піджаком.

— Василю Олександровичу!

І враз інженер рвучко випростався. Він швидко підійшов до столу й розгорнув якийсь зошит. Олівець покvapливо застрибав по сторінці. Мартинов мовчки чекав. Знадвору долетів гудок автомобіля. Шоферові, очевидно, надокучило ждати. Він нагадував про себе.

Так, Булатов не чув нічого. В ту хвилину для нього ніщо не існувало, крім стовпчиків цифр, що росли з неймовірною швидкістю. Інженер був у полоні своїх думок, у полоні якоїсь блискавичної здогадки. І коли за кілька хвилин він повернувся до Сави стомлене, бліде обличчя, начальника політвідділу вразила в його зінцях незрозуміла урочиста радість. Було так, наче винахідник тільки що повернувся з незвичайної подорожі, з прекрасного невідомого світу.

— Усе можна зробити простіше,— швидко вимовив Булатов.— Сьогодні мені доведеться посидіти ще ніч. Але видатки на устаткування зменшаться. Щойно в мене з'явилася одна думка. Треба ще перевірити.

Він одяг кепі.

— Ідьмо, Сава Маркеловичу!

26

Зранку густий туман білою бавовною повис над залізничними коліями, над станційними будівлями, над делом. Люди раптово виступали з білого мороку і так само раптово зникали. За кілька кроків нічого не видно. Приглушено чмихали й сопіли паровози. наче десь близьенько, за молочним високим муром, вовтузились і важко дихали невідомі велетні. Дзвонив невидимий струмок у канавці, і раптом, пролітаючи, каркав призивно й тривожно весняний грак.

Опівдні з навали волохатих білих хмар і непрохідного

туману пробився перший сонячний промінь. До обіду вже прояснилося, з степу налетів зненацька вогкий березневий вітрець. Залишки жовтобурого снігу розтавали й мішалися з грязюкою й мазутом. Усі звуки — і свистки паровозів, і сумовиті ріжки стрілочників, і вигуки зчіплювачів — набрали враз легкої ясності, підкресленої чистоти. Вітрець приносив мимохідь цілу гаму хвилюючих, густих пахощів.

Весна йшла з степу, кричали праки, чорніла мокра земля. Звідкілясь налітали несподівано великі холодні краплини і безслідно зникали, розпорошувалися дрібним водяним пилом. Край стежки, над канавою, забриніли зелені голки першого рясту.

До відходу поїзда залишилося сорок хвилин. Мастильники закінчили оглядати букси, і тільки Татарченко забарився щось біля останньої платформи-цистерни. Нарешті, він підійшов до бригадира. Поставив на землю мазничку й сказав:

— Я не поїду з бригадою, Мануйле Федоровичу.

Чумак настовбурчив назустріч йому колючки підстрижених вусів.

— Це ж як тебе зрозуміти? З якої такої причини?

— А з такої. Захворів. Живіт болить, ламає мене всього.

— Чого ж раніше мовчав? — витріщив прозорі очі бригадир. — Оце діло! Кого ж я знайду на твоє місце за півгодини? Кха-кха... Не роби дурниць, Татарченко.

Довготелесий мастильник насуплено зиркнув на Чумака.

— Які там дурниці? Насилу буксу заправив. Я служащий чи ні? Немає такого полного права, щоб хворого служащого посилати з поїздом.

Підійшов Безвіконний і, почувши, що Татарченко відмовляється їхати, обурився:

— Хороші штучки! Мовчав, мовчав, а тоді перед самісіньким відправленням валки, — наше вам пожалуйте, я хворий! Кого тепер замість тебе знайдемо? Я за тебе букси в дорозі доглядатиму, чи як?

Татарченко подивився важко, як віл.

— Не маєте права такі слова... І все тут. Сказано — хворий я!

Він повернувся і пішов, повільно переставляючи свої ноги-ходулі.

Мануйло Чумак з серцем плюнув.

— От людина! Хоч би ж раніше сказав, а то...

Неясна, несформована думка з'явилася на мить у бригадировій голові. Чи не він бува, оцей самий Татарченко, і є той тарган, що забився в щілину ударної бригади, про якого говорили і Маслов, і начальник політвідділу? Та знову Чумак відкинув цю думку. Ні, хлопець завжди пильнує, ретельно береться до справи. Може, й справді захворів?

І раптом бригадир знову побачив Татарченка. Той повернувся і стояв тепер перед мастильниками з винуватою, похиленою головою.

— Ви, хлопці, простіть мені,— тихо сказав він.— Вірно, негаразд я зробив, не сповістив вас раніше, що не поїду. Та, знаєте, така була думка: скажу, що хворий, то Мануйло Федорович мене й до роботи не допустить. Я за букси турбуюсь, щоб усе в порядку було. Хоч і хворий, а заправив букси. От воно й менше вам роботи, хлопці.

Ні, Мануйло Чумак таки недоречно подумав про цього довгоногого хлопця. Який там з нього тарган? Хворий, а на роботу прийшов! Ну, нехай, у дорозі якось управляться бригадники й без нього.

...Поїзд ішов на південь. Довга червона валка вагонів виринула з-за невеличкого узлісся й покотилася на високий насип. Станції без затримки пропускали поїзд — був про це спеціальний суворий наказ по лінії. Треба було вчасно приставити вантаж мангану. Могутні новозбудовані мартени нетерпляче чекали руду.

Країні потрібні найвищі сорти сталі. А без домішки мангану такої сталі не одержати.

З валкою їхала Чумакова бригада мастильників. Ударний поїзд супроводжували найкращі мастильники, вів найкращий досвідчений машиніст. Не можна було допустити жодної зупинки в дорозі, жодної затримки. Зелені вогні відкритих семафорів привітно зустрічали валку перед кожною станцією.

Мастильник Пилип Безвіконний їхав цей перегін біля гальма першого за паровозом вагона. Сонце повільно падало за обрій. Захід уже потік, розплився жовтогарячою латунню. Чорні тіні хутко лягали в степу. Березневий передвечірній вітер шарпав поли кожушка мастильника.

Щось непевне вчувається Безвіконному в стукоті коліс. Людина, незнайома з справою, ніколи б не відрізнила

цього стукоту від загального гуркоту поїзда. Але чуйне вухо досвідченого мастильника відразу звернуло увагу на якісь сторонні, чужі звуки, що долинали від букси.

Було так, наче в мідній ступці хтось настирливо, вперто товк міцні крем'яхи. Крем'яхи стукались об стінки ступки, відскакували, розколювалися на дрібніші камінчики. І тоді щось рипіло, тупо дзижчало, аж оскома з'являлася на зубах. Але всі ці звуки владно покривав одноманітний розгонистий шум поїзда. Треба було мати справді чуйне вухо, уважність і досвідченість, щоб констатувати, що у вагоні тріснула букса.

І коли Безвіконний переконався в цьому, першою його думкою було зупинити поїзд. Адже не можна ризикувати. Не можна спокійно чекати аварії. Думки вистукували в голові мідними молотками. Зупинити? Але ж це значить затримати поїзд надовго. Це значить зірвати рух багатьох поїздів, що йдуть слідом і назустріч. Чи не можна доїхати до станції?

Безвіконний уявив собі, як з кожним поворотом колеса псується залізна вісь. Ще трохи — і вона відломиться...

Пронизливий вітер уже не освіжає гарячої голови. Мастильник вирішив. Він упав на живіт, зсунувся вбік і вниз, повиснув над колесами. Правою рукою міцно вхопився за дошку, а ліва затисла мазничку. Дужий потік повітря зірвав з Безвіконного кепку, й розпатлане волосся заметлялося на вітрі.

Поїзд ішов повним ходом. Мастильник почував, як дерев'яніють у нього руки від непосильної напруги. Гуркіт коліс наповнював вуха нестерпним важким оловом. І від того голова падала кудись у безодню.

Почував — ще хвилина чи дві, а далі... Далі він не витримає, зірветься під колеса. Але безперервно поливає Безвіконний буксу. Він не чує, як хлюпає, плюскогить мастило. Від холодного повітряного вітровію з очей течуть сльози. Він чує їхні теплі струмочки на щоках.

І ось, коли вже несила була далі терпіти, Безвіконний вловив гудок паровоза. Майнув семафор. Поїзд стихив хід.

Мастильник зробив останнє зусилля й підвівся. Мазничка була порожня. В очах розходилися жовті й темні кола. Побіг уздовж валки, розшукуючи Чумака.

Вагон з попсованою буксою довелося відчепити. Бригадир довго мацав рукою холодне, заляпане мастилом за-

лізо, і його кругле обличчя хмурилося. Брови зсунулися на ніс, руді колючки вусів ворушилися і сердито іжачилися.

— Чия букса? — кинув коротко, наче рубонув.

Безвіконний зморщив лоб, міркуючи. Його кирпатенький ніс кумедно визирав з густого сузір'я ластовиння.

— Нашого хворого букса. Він оглядав, — відповів стримано, наче й сам не вірив своїм словам.

Мануїло Чумак кахикнув.

— Кха-кха... Татарченко, кажеш? А так, його. Кха...

27

Андрій Мартинов одержав від Житомирського виконкому запрошення приїхати й розпочати роботу над пам'ятником товаришеві Щорсу, героєві Червоної Армії.

За два дні Андрій був уже в Житомирі. З ранку до вечора, озброївшись різцем, він вирізьблював з сірого граніту велетенську постать славетного командира дивізії.

Праця була важка. Треба було мати величезне терпіння і уважність. Камінь відскакував дрібними кусочками. Сильніший ніж треба удар, невірний натиск різцем — цього досить, щоб зіпсувати всю роботу. Відколотого кусочка вже не прибити тоді гвіздком, не приклеїти.

Скульптор поспішав. Удома чекав ще не закінчений проект пам'ятника Дзержинському. А до виставки проектів залишилися лічені дні. І з Андрієм трапилося те саме, що з його братами Савою, Гордієм: скульпторові невістачало доби. Доба має всього двадцять чотири години. Андрій почав працювати і вночі.

За півтора місяця напруженої роботи він таки скінчив пам'ятник. Члени комісії, що приймали твір, довго стояли мовчазні, тихі перед постаттю гранітного командира. Безмірно вражав цей сірий холодний камінь, що силою людського таланту втілював теплі й незабутні риси героя-бійця. Його образ, здавалося, незримо був присутній у цій майстерні. Дивно було бачити ледве помітні, тонкі рисочки й зломи обличчя, вирізьблені на суворому граніті.

Голова комісії, старий більшовик, довго вдивлявся в риси знайомого лиця й сказав:

— Таких людей треба вирізьблювати справді з граніту. Він висловив думку всіх присутніх.

І коли члени комісії пішли, Андрій сів у куточку і втупив очі в свій витвір. Різноманітні почуття хвилювали скульптора. Чи так він зробив, як треба? Чи не краще було б повернути командирове обличчя вбік? Чи зумів він передати вираз командирових очей?

Мартинов виймає з портфеля фотографічну картку товариша Щорса й заглиблюється (в який це вже раз?) у знайомі, рідні тепер риси обличчя. Він вивчає круте підборіддя, заломы в куточках губ. І знову дивиться довго, невідступно на гранітну постать.

Помалу приходить заспокоєння. Скульптор зробив так, як треба. Камінь не мертвий, він дихає, живе. Ось ледве помітно піднялись від подиху і знову опустились командирові груди... Ледь-ледь здригнулися повіки. Зараз він поверне голову й зробить крок уперед. Андрій чує, як дзвінко стукає командирове серце: тук-тук, тук-тук... Ні, це стукотять за вікном березневі краплини, це стукає в дзері майстерні ясний весняний день.

На ганку тверді кроки. Андрій встав і, здивований, радісний, зустрів брата.

— Сава! Яким вітром тебе принесло? Не чекав, бра-тухо, слово честі, не чекав!..

Сава докірливо похитав головою.

— Не чекав? Гарне діло, Андрію. Завтра відкриття пам'ятника Щорсові, а ти мені нічого про це, жодного слова не написав. Я з газети довідався. Це ж мій бойовий товариш! Разом біляків били!

Сава відпустив собі борідку і, помітно було, ще не звик до цієї прикраси. Його рука мимохіть чіплялася за чорний жорсткий клинчик. Але голову, як і раніше, низько стриг, і на тім'ї стирчала колюча щітка волосся.

— На два дні вирвався сюди. Завтра ж, увечері, додому. Справи, брате!..

Він довго стояв перед пам'ятником і пригадував, пригадував... Було що згадати колишньому бійцеві. Згадав Сава Мартинов свого командира, згадав, як розривалися снаряди, як бігли полем червоноармійці, як одбивався від петлюрівців оточений взвод стомлених і поранених бійців. Тоді з ним був товариш Щорс. Не виказали командира, дочекалися допомоги...

І коли повернувся до брата, Савине обличчя було незвичайне, не таке, як звук його бачити Андрій. Щось невідоме світилося в жовтуватих очах Сави. Був у них тихий смуток, і хвилювання залягло двома рисками в куточках рота.

— Так, усього було...— вимовив навмисне різко, щоб прогнати почуття, що ворушилося в серці, підступало до очей.— Нема командира, але життя буяє. Завоювали життя, Андрію. Га? Чого мовчиш? Завоювали право бути начальниками політвідділів, скульпторами, інженерами! Пам'ятаю, мені було тоді років десять, вчився я в школі, ходив без чобіт. Школка маленька, брудна. Вчили попівна-вчителька та волосатий піп. Цей піп завжди було говорив нам: «Вам науки не треба. Ваше діло, коли виростете, в кузні міх роздувати, гній вичищати. Статськими советниками вам не бути, не така у вас кров і голова не така. Ваша наука — молитви та кізяки». Попик, безперечно, не знав, що розмовляє він з майбутніми командирами життя.

Увечері приїхала вантажна машина перевезти пам'ятник на міський майдан. До півночі працював Андрій, встановлюючи з робітниками постамент. Широким полотном покрили гранітну командиркову постать. На варті до завтрашнього ранку став червоноармієць з гвинтівкою.

Коли поверталися додому спорожнілими вулицями, Андрій весело сміявся, вимахував руками. Почуття задоволення від великої, вдало виконаної роботи пошваляло рухи, сильніше примушувало битися серце. Згадав братові слова.

— Отже, кажеш, з «командирами життя»? Влучно. Саво. Попик, кажеш, не знав, з ким має справу? Чудово! Адже ви, школярі, ніколи не признавалися йому, що маєте намір будувати цепенін, як твій синок...

Сава при згадці про сина посміхнувся.

— Ти про Вову? Теж росте командарм! Перемога не дістається легко.

— Отже, природно, що майбутній конструктор обварив собі ноги.

— Нічого. Все загоїлось. Тепер він уже марить про стратосферу.

Наступного дня обидва Мартинови після відкриття пам'ятника, де Сава виступив з промовою, виїхали додому.

Люда Мартинова поспішала. Хутко вдягла шерстяне плаття, джемпер, наділа брилик. Подумала трохи і побризкала себе духами.

Зачинивши за дочкою двері, Марфа Опанасівна похитала головою й зітхнула.

«Дні за днями проходять, роки спливають за водою. Не встигла й озирнутись, дочка — вже дівка. Ну, щастя тобі доля, Людо. Твоя справа...»

Дівчину вже чекав Заремба-Павловський.

Цвинтар зруйнували не весь. Був на ньому такий затишний куточок, куди ще не долітав скрегіт заступів і покрики землекопів. Тут була хаща молодого вишняку, дерези, куштів дикої малини. В гущавині білили крила мармурового ангела. Сюди прийшли Люда й Заремба.

Мартинова тепер щодня зустрічалася з слюсарем. Його настирливість спочатку дратувала, відштовхувала, а потім дівчина почала відчувати до цього смаглявого чоловіка непереможну цікавість.

Про Тереня Борисчука якось зовсім забула, а зустрічаючися з ним, намагалась не дивитися в його бік і швидше знаходила причину зникнути. Тільки одного разу, побачивши Тереня в читальні над книжкою, глянула якось на його високе задумливе чоло, і незрозуміла ніжність враз зробила її зніщи вогкими.

Хлопець наче відчув, що на нього дивляться. Підвів свої тихі очі. Їхні погляди зустрілися. Він якось раптом зніжковів, розгубився. Повіки його закліпали, він неприродно кахикнув. Сидів за столом, вайлуватий, широкоплечий і незграбний, не знав, що сказати.

З його поведінки, по його очах побачила, що він знає про її зустрічі з Зарембою. Крутнулася. Так само, як і він, ніяково глянула набік, схопила журнал, перегорнула кілька сторінок, не сідаючи за стіл. Потім, ніби згадавши щось важливе й невідкладне, вийшла з кімнати.

Сьогодні Заремба був якийсь відмінний. У чому полягала зміна, Люда не знала, але догадувалась, що Левко чимсь або схвильований, або, може, дуже стомлений. Сьогодні в слюсаря не було навіть його рвучких, нестримних рухів, він наче споважнів. Уважно вибирав на пагорку

сухе містечко серед молодого квітневого рясту. Скинув плащ, розіслав. Голос був тихий, але дихання вилітало з грудей напористо, з присвистом.

У куцах цокала сполохана чечітка, з-за кам'яної огорожі викочувалося велетенське жорно червоного, як заграва, місяця. Чечітка затихла. Заремба запалив цигарку, сів поруч Люди. Мовчки слухали вечір і місячний схід.

Дівчина чула його дихання, бачила важкі, наче пригнічені якимсь тягарем, рухи. Що з ним? Хворий? Стомлений? Повернула до нього обличчя й ураз злякалася. Ніздрі його роздувалися, рот напіввідкрився. Його ліва рука скребла траву, праву — важко, мов чавунну гирю, поклав їй на плече.

Люда скрикнула й тієї ж миті почула його хрипкий голос:

— Людо... Не бійся...

І від того, що він вимовив тільки ці три слова, не в силі сказати щось інше, пояснити свою поведінку, від його перекошеного обличчя, від чавунної руки дівчині стало страшно.

Його губи вп'ялися мертвою хваткою.

Жах і огида каламутною хвилиною заклекотіли в грудях Люди. Напруживши всю свою силу, звільнила праву руку і, замахнувшись, міцно вдарила Зарембу в обличчя. Він відхитнувся і заскрипів зубами. Дівчина хутко скочила на ноги.

— То це... це ти такий? — прошепотіла, задихаючись. — Не знала, що ти вмієш насильничати! Думала, ти справді ласкавий, справді... — не доказала.

Заремба дістав свій картуз і спокійно надів на голову.

— Не хочеш? Чудачка якась... Ха-ха-ха...

Цей сміх вразив її найбільше. У ньому бриніли бездушність, тупа жорстокість. Її серце так стиснулося, що в прудях забило подих. Хотіла щось крикнути — образливе, дике. Але слів не було.

Уночі Марфа Опанасівна двічі вставала й слухала під дверима в дочки. Коли Люда повернулася, мати відразу помітила, що з нею щось трапилося. Дівчина ні слова не відповіла на тривожне материне запитання й замкнулася в себе в кімнаті.

Марфі Опанасівні вчувалися за дверима якісь при-

глушені звуки. Вона постукала злегенька, тихо, двома пальцями. Люда не обізвалася.

Мати не знала, що дочка проплакала всенюк ніч, глибоко зарившись головою в подушку.

29

Коли взяв слово Мануйло Чумак, Татарченко витяг тонку шию і з викликом посміхнувся. На його таранкуватому обличчі було написано: «Говори, старий, говори, а я от не боюся тебе нітрошки! Все одно нічого путнього не скажеш!» Але вже при перших словах промови старого мастильника Татарченко ніяково засовався на стільці. Він бачив навколо себе похмурі лиця, бачив очі товаришів, що відвертались од нього, і в очах яскраво читав собі вирок.

Чумак почав з того, що хтось розпускає плітки про постійне горіння букс у зразковій бригаді мастильників, хтось уперто намагається здискредитувати ідею ізотовського походу залізничників. Бригадир поставив питання руба:

— Хто це поширює такі плітки, товариші? Кому потрібно заплямувати честь нашої бригади?

Мануйло великими витрішкуватими очима обвів прихилі ряди бригадників.

— Ворогові потрібно. Атож, кха-кха... Класовому ворогові, товариші. І цей ворог не тільки плітки про нас пускає, він сам влаштовував у наших бригадах горіння букс. Який там, мовляв, ізотовський похід? Нічого з цього не вийде путнього. Подивіться, мовляв, як відчеплюють попсовані вагони в ударній ізотовській бригаді Мануйла Чумака! А з нас і подавно, мовляв, що взяти? Ми собі не ударники, звичайні молоді мастильники.

— Вірно,— крикнув Безвіконний.— Це буде їхня перемога, коли зірвуть похід!

— Зірвуть? Ні, цього не трапиться, товариші. Перемога буде наша. Ми викрили ворога. Ось він сидить серед нас!

Чумак простяг руку і вказав на Татарченка. Голови всіх повернулися до нього.

Він уже не витягав своєї шиї, а глибоко сховав її в плечі.

— Наклеп! — мовив глухо, коротко.

— Кха-кха... Наклеп? Ні, ми цього не вміємо. Наклеп

використовуєте тільки ви. Татарченко не один. Таких татарченків багато. Їх треба виявити, вимести, як сміття, з наших лав. Але ворог забув, що в нас такі герої трудового фронту, як ось, скажімо, Безвіконний. Він вчасно помітив попсовану буксу. Про неї навмисне не сказав нам Татарченко. Він оглядав її, тепер це вже встановлено.

— Не помітив, бо хворий був,— гукнув Татарченко.

— Брехня! Виявлено й те, що Татарченко не був хворим, він симулював хворість, щоб не поїхати з поїздом, щоб якось затушкувати свою шкідницьку діяльність.

— У дорозі тріснула букса! — знову гукнув Татарченко.

— Чуєте, як намагається викрутитися ворог? — вів далі Чумак.— Не вдається! У нас є такі, як Безвіконний, що цілий перегін висів над колесом і лив мастило на буксу. Він урятував поїзд від аварії. У нас багато таких Безвіконних. І вони не допустять, щоб ворог переміг.

— Що тут довго балакати,— голосно сказав Маслов.— Вигнати гада — і край.

— Що з ним панькатися! — підтримав хтось з мастильників.

— Правильно, Якове Макаровичу,— сіпнувся Чумак.

— Виженемо й до суду потягнемо. Не для того ми революцію робили, щоб панькатися з ворогами.

Дружно заплескали бригадники в долоні. А наперед уже вийшов Яків Маслов. Погладив руду борідку, сперся на стіл. Стояв і спокійно озиравав присутніх. Його велика міцна постать наче застигла. Раптом він зробив різкий рух.

— Дивіться, товариші мастильники,— Маслов указав пальцем,— дивіться, оце він, той самий Татарченко, що хотів розкласти Чумакову бригаду, той Татарченко, що намагався перекрутити розуміння нашого соціалістичного змагання. Він хотів скерувати його на свої ворожі рейки. Атож, хіба неправда, хлопці? Ми тепер знаємо, як цей ворог намагався приховати від моєї бригади той досвід, ту практику, які запровадив у себе Мануйло Федорович. Ми знаємо, як він гримав: «Маслов учиться в нашій бригаді, він переможе нас. Треба, мовляв, у таємниці держати нашу організацію праці, наш розпорядок. Маслов, мовляв, нащ ворог!» Ось яке розуміння соціалістичного змагання хотів прищепити своїм товаришам Татарченко.

— Дурником прикидався, — знову гукнув Безвіконний.

— А тепер виявилось, — вів далі Маслов, — що не дурник він, а куркуль. Надів ягнячу машкару, а душа була в нього і є вовча!

І враз Татарченко не витримав, зірвався з місця. Довготелесий, він стояв перед бригадниками і вимахував руками, як млин довгими раменами:

— Я бачу, що всі тут нападають на мене, наче я й справді злочинець якийсь. А хто я? Такий же служаший, як і всі. Вірно, не доглядив я трохи, бо хворий був. Туман в очах стояв.

— Це вже не вперше, — сказав Чумак. — Ти й раніше довів до горіння дві букси!

— Досвіду бракувало! Чуєте, товаришочки! — розпалювався Татарченко. — Хіба ж можна мене за це гонити? Вчити мене треба, товариші!

— Які ми тобі товариші? — крикнув Маслов.

— По злобі! По злобі! — бив себе в груди кулаками, не звернувши уваги на репліку Маслова. — А щодо куркуля, то провокація це, їй-право. Батько мій був куркулем, та я відрікся од нього. Нема в мене тепер батька! Я трудящий!

Робітники зареготали.

— Не вірите? Бригадирам своїм, значить, довіряєте більше? А бригадирові що — йому аби орден одержати та премію!..

— Дурень ти! — не витримав хтось з мастильників. — Вовчі слова!

— Не хочу я робити більше з вами! — кричав Татарченко. — Не хочу!..

— Зоставайся! Ми тебе дуже просимо! — підвівся Безвіконний. — Ти псуватимеш букси, а ми ремонтуватимемо!

Голова робітничих зборів, мастильник з бригади Маслова, запросив до порядку.

— То як же, товариші? Голосуватимемо? — спитав він. Назустріч йому полетіли вигуки:

— Голосуй!

— Що тут довго міркувати!

— Все ясно!

— Голосуй! Голосуй!

Збори ухвалили викинути Татарченка, як ворога й

шкідника, з бригади й просити профком притягти його до відповідальності.

Коли голосували, Татарченко з надією зиркав на присутніх: може, таки якимось трапиться, що хоч десяток голосів буде проти його виключення. Але жодна рука не підтримала його.

30

Диспетчер безнадійно й одноманітно викликав селектором сусідні дільниці. Звідусюди відповідали, що поїзди стоять перед закритими семафорами, чекаючи черги. Деякі з них чекають уже по кілька годин.

Сава Мартинов знав про становище. Вагони, вантажені манганом, вогнетривкою цеглою, вугіллям, металом, простояли на підступах до вузлової станції цілі доби. Траплялось, що напруження досягало найвищого ступеня. Тоді кидали валки на зупинці, а відчеплені паровози поверталися в депо.

Потік вантажу збільшувався щомісяця. З декади на декаду підвищувався видобуток манганової руди. Донбас почав перевиконувати плани видобутку вугілля. Металопромисловість зростала могутніми темпами. А районне керівництво не вживало досі ніяких заходів, щоб збільшити пропускну спроможність дільниці.

Мартинов запропонував негайно ж відкрити додатковий роз'їзд на дванадцятому кілометрі. В управлінні аж руками сплеснули:

— Ви розумієте, що ви кажете? Легко сказати: відкрити роз'їзд. А кошти? Де взяти на це додаткові кошти? Та чи знаєте ви, що для роз'їзду потрібний штат, а на його утримання треба щомісяця дві з половиною тисячі карбованців? А устаткування? Забули? В сто тисяч не вбереш.

Довелося воювати, з самовідданістю пробивати товстий мур тяганини й бюрократизму, доводити, що простій вагонів тільки на двох сусідніх станціях коштує державі щодня понад три тисячі карбованців.

Все це нервувало, стомлювало. Сави ніколи не було вдома. Робота забирала весь час. Зрідка тільки траплялися такі години, які він мав змогу присвятити синові.

Для Вови це було свято. Він вилазив батькові на ко-

ліна й залпом викладав усі найпекучіші новини дня. А їх було так багато — не розповісти про все.

Насамперед з Юрасем трапилась у дитсадку пригода: він ковтнув за обідом кісточку з сливи. І нічого, здоровий. Друга новина — вчора був дитячий ранок. Вова теж брав участь — декламував вірш. Ісик диригував шумовим оркестром. Батько Ісика працює на деревообробній фабриці і вміє чудово робити маленькі іграшкові стільчики й барабани.

І тут же несподівана розповідь про безпритульного пса Культишку. З ним дітям заборонено гратися, бо в собаку, мовляв, є глисти. Чому ж тоді дурний Культишка дозволяє жити в своєму животі огидним черв'якам? А може, псові треба дати касторки?

Тут уже пішли запитання, на які батько ледве встигав відповідати.

— Чому квіти бувають червоні, жовті, білі, а листя зелене? Звідки беруться ці кольори? З землі?

— Для чого прибиральниця в дитячому садку красить губи? Для того, щоб її ніхто не цілував? Ми її спитали, а вона сказала: «для краси». Коли справді для краси, то чому ж вона красить губи тільки червоною фарбою? Було б куди красивіше, коли б вона верхню губу зробила червоною, а нижню зеленою. Я охоче позичив би їй зеленої фарби.

І тут же свої плани на майбутнє. Подорож у стратосферу, подорож до чорних негрів. («Одна дівчинка в садку казала, що негри чорні від того, що не вмиваються. А я сказав — від сонця»).

І знову подорож. І знову цепелін, аероплан, автомобіль. Вова перепливав через моря, спускався в підводному човні на дно океану, літав на місяць...

Сава слухав милі дитячі слова, відповідав, сміявся, пуцакав сина на колінах, а в голові мулила думка за думкою:

«Далі ніяк не можна гаяти часу з відкриттям роз'їзду. Треба діяти рішучіше. Зривається план перевозок. А це... ага, треба завтра ж поставити питання про начальника депо. Тепер уже видно, що за птах такий Ковінька. Повне депо наприймав куркулів та інших мерзотників. Є й про нього відомості — колишній гайдамака. Виявляється, потроху прояснюється. Мете залізна мітла, всю наволоч, все сміття геть за поріг вимітає...»

Терень Борисчук не спав цілісіньку ніч. Лише перед світанком, коли у відчинене вікно полилася цілюща прохолода, він заснув коротким тривожним сном. Учора Терень зустрів Люду. Зустрів випадково, бо в клуб дівчина чомусь тепер перестала ходити, і він міг її бачити тільки на комсомольських зборах.

Борисчука вразило її обличчя. Не було на ньому звичайної жвавої усмішки, очі дивилися тьмяно, скупю. Зіниці не світилися, як завжди, а тільки байдуже відбивали зовнішнє світло. Брови, такі знайомі, нахорохорені півником брови, опустилися, в куточках губ заховалося щось невідоме, сумовите.

— Людо, що з тобою? — спитав її несміливо. Тривожно дивився на неї, намагався зрозуміти, від чого така зміна.

— А хіба ти можеш мені допомогти? — відповіла, не дивлячись йому в очі.

— Не скажеш?

— Навіщо?

— Хіба ти... зовсім відцуралася мене?

Вона мовчала. Це мовчання було для хлопця як гострий ніж у серце.

— Ну, що ж... — мовив тихо, безнадійно.

Вона швидко глянула на нього.

— А хіба це тобі важливо?.. Хіба ти не сердишся на мене?

— Ти питаєш мене про те, що... Про Зарембу?..

Вона кивнула головою. І враз ніби здригнулася вся.

— Не говори мені про нього нічого, Тереню. Гаразд? Він... Я скажу тобі... Негідна він людина...

На хвилиночку вона стала колишньою Людою, ласкавою, хорошою. А потім очі її знову зробилися тьмяними, порожніми. Кивнула головою.

— Бувай!..

Пішла повільно, не озираючись.

Пригадуючи цю зустріч, Терень даремно перевертався з боку на бік. Сон не приходив. Хлопець розумів, що в Люди якесь горе, що вона мовчки страждає. Догадувався, що причину треба шукати в її стосунках з Зарембою.

Товариш по роботі, башмачник Михайленко, просто, серйозно сказав:

— А Людка Мартинова, виходить, уже не з тобою гуляє? З Зарембою все, з слюсарем.

Важко це було слухати, але Терень давно вже знав про це.

— До вподоби, от і гуляє,— відповів тоді хлопець, а серце стислося, похололо.

Була травнева ніч, за вікнами шелестіли клени й світив повний місяць. Знадлива місячна доріжка простелилася через усю кімнату, сунулась на ліжко, торкнулася обличчя. Сонне дихання товаришів було спокійне, розмірене. А Терень не міг спати. Люда стояла перед ним — бліда, з тьмяними очима.

Ліжко рипіло. Терень пригадує, що завтра треба рано вставати на роботу, від безсоння болітиме голова, а працювати треба чітко, напружено. Спати, спати...

Але сон не приходить. Місячна доріжка присунулася ще ближче, сковзнула по обличчю...

* *
*

Призначена комісія два дні обслідувала роботу депо. Замість знятого з керівництва й вигнаного з партії Ковіньки, депо прийняв новий начальник, товариш Добровольський, старий партієць, колишній червоний партизан.

Порядки в депо з цього дня круто змінилися. Викрили й вигнали з цехів кількох куркулів, які розкладали роботу, впливали на окремих нестійких бригадників. Темпи ремонту, гарячого й холодного промивання стрибнули вгору. Коли й траплялося, що паровози простоювали або поверталися на повторний ремонт, кожного разу про це доповідали начальникові особисто. Він сам виявляв конкретних винуватців, їхні імена заносилися на чорну дошку, про них писала багатотиражка.

Робітничі збори обговорювали їхні вчинки, виносили свої ухвали.

Незабаром Ковіньку було арештовано. Заремба довідався про це наступного дня. Він прийшов додому злий, похмурий. Глянувши на нього, Ірина злякалася:

— Що трапилося, Левко?

Він сердито шпурнув у куток кепку.

— Ковіньку арештовано,— кинув коротко, з триво-
гою.— Я боюся, що він викаже. Всіх зрадить, страхополох.
А в депо, знаєш, що робиться? Розгром! Наших вики-
дають одного за одним. Міцно взялися.

Якусь хвилину панувало мовчання. Враз Заремба
схопився з стільця і, стиснувши кулаки, хутко закрокував
з кутка в куток.

— Але мені треба втриматися, Ірино! — аж зубами
клацнув, очі затуманіли.— За всяку ціну! З депо я завт-
ра ж звільнюся, зараз мені там небезпечно. Дехто ще за-
лишився, матиму зв'язок. Річ у тому, що я маю один
план. Я тобі скажу потім. Коли вдасться його виконати,
це загрожуватиме більшовикам великими утрудненнями...
в міжнародному масштабі, Ірино. Так, так...

Ірина посміхнулася:

— Знаєш що, Левко? Коли ти віриш у цей свій план,
то ти щаслива людина. Або... великий дурень... Ти гово-
риш про міжнародний масштаб так, наче це тобі зви-
чайний горіх, який можна розтрити... Що це за план?
Ти тільки базикаєш про великі, гучні справи, а копір-
саєшся в паровозах, як дрібний кишеньковий злодій. Па-
ровози — ось твоя дільниця... А тепер тебе вибито навіть
і звідти... Міжнародний масштаб!.. Ха-ха...

Вона сміялася злісно, безнадійно. Заремба щось мір-
кував. Потім підійшов, тихо сів поруч Ірини.

— Ти кажеш «тебе». А чому не «нас»? Адже це наша
спільна справа. Та не в цьому річ. Я тобі дещо
скажу.

— Твій план?

— Так. Слухай. Ти знаєш, що незабаром сюди при-
їздить делегація великих промисловців з-за кордону?

— Читала в газеті.

— Отже...— Він пильно вдивлявся в її очі.— Отже...
розумієш?

— Ну?

— Поїзд з делегацією ситих буржуїв розбивається
доценту. Мандрувати в нас небезпечно, Ірино. Це скан-
дал на весь світ.

Вона хотіла позіхнути, їй було байдуже, вона не віри-
ла. Але в зіницях Заремби побачила щось нове, незви-
чайне. Позіхання не вийшло.

— Ти... ти це серйозно?

Він мовчки кивнув головою.

...Командир бронепоезда важко підняв опуклі, налиті безсонням і смертельною втомою повіки. На Татаєва глянули холодні, олов'яні очі. Білки були жовті, з кри-
вавицею.

— Ти машиніст?

Голос командира був хрипкий. Здавалося, що в його роті ледве ворухився опухлий, набряклий язик.

— Машиніст, товаришу командир!

Татаєв стояв виструнчившись, як у шерензі. Спокійно розглядав командирів груди з хрестом з кулеметної стрічки.

Бронепоезд спішно, за два дні, організували робітники депо. Вдень і ввечері ремонтували старий, напіврозбитий паровоз, носили чували з піском на вагонні платформи. Пісок мав правити за броню. Спішно встановлювали гармати й кулемети.

— Ти знаєш, куди поїдемо? — знову запитав командир.— На Пересічну. Станція в гайдамацьких руках. Ми маємо повним ходом влетіти туди й вибити ворога.

— Мені це відомо,— спокійно відповів Татаєв.

— Місцевість знаєш добре? Не здрейфиш?

— Я сам зголосився вести поїзд.

— Гарзд.

Вони вийшли з маленької кімнатки телеграфіста. Надворі холодна вереснева ніч. На пероні люди — в шинелях, у папахах, у кожанках. Метушаться, бігають з чайниками, з манірками. Місяць світить глухо, пустельний і зелений, ховається в легких хмарах.

Командир дивиться на небо й лається.

— Звідки він узявся? Світить, чорт! Ну, однаково. Поїхали!..

Лунає хрипла команда.

Машиніст легко піднявся в контрбудку. Паклею витер руки. На мить затримав погляд на молодому безвусому лиці помічника.

— Як тут у тебе, Сава? Приготувався?

Сава Мартинов жартівливо приклав п'ятірню до шапки.

— Так точно, товаришу начальник!

— Ого, ти хоробрий! Побачимо, який будеш у бою.

— Помирати один раз, не двічі. Ех, якби ще вугілля дістати! Половина дров. Сосна. Ні чорта!

— Звиняй, брате. Вугілля тоді дістанемо, як проженемо запорожців... отих, що «оселедці» на голеній потилиці носять...

Татаєв хотів засміятись, але сміху не вийшло. Рука звично лягла на холодний важіль регулятора. Бронепоїзд тихо рушив.

Лунко процокали в нічній тиші колеса на стрілках. Майнули останні ліхтарі. Степ швидко мчав назустріч. Ліворуч шалено гнав по небу, не відстаючи од паровоза, зеленавий місяць. Вогонь з топки на мить освітлював куці, бур'яни обабіч дороги, і вони враз загорялися кривавим, зловісним блиском. Сава не шкодуючи годував паровоз дровами. Було трохи й вугілля, але його зберігали на далі.

Татаєв висовувався з будки й напружено вдивлявся вперед. Іноді йому ввижалося, що якісь чорні тіні перебігають колію. Машиніст зменшував хід. Ні, це омана. Все спокійно. Ось зараз буде міст через невеличку річку. Чи не попований він? Знову лягає рука на регулятор. Бронепоїзд ледь-ледь ворухить колесами. Тихо проїхали місток. І знову розгін, і знову місяць мчить учвал, не відстаючи од паровоза. Кілометри швидко летять назустріч і губляться позаду.

Усе тіло в незвичайній напрузі. Але зовні Татаєв спокійний. Рівним голосом кидає іноді короткі накази. І ніякої тривоги, ніякого хвилювання. Проте Сава Мартинов розуміє стан свого товариша-машиніста. Розуміє, на яку небезпечну справу мчить бронепоїзд. І коли навіть не налетить на розібрані ворогом рейки, то й тоді... що чекає бронепоїзд на ворожій станції? Чи не відомо вже гайдамакам, який гість має завітати до них? Може, в цей час, коли гуркіт сталених коліс будить нічні степові простори, там, на станції Пересічній, уже готують вороги урочисту зустріч. Паровоз зійде з рейок, впаде на бік... Заторохотять кулемети...

Зараз має бути крутий поворот, і поїзд мчатиме через ліс. Ліс невеличкий, за ним знову почнуться степи, але Татаєв знає, яке це небезпечне місце. Звідси до Пересічної чотири кілометри, не більше. Але тут, у лісочку, чудове місце для засідки. Коли тут нічого не трапиться, то...

— Саво! Мартинов! — раптом гукає машиніст. — Стоп! Стоп!..

Він кидається до крана.

— Стоп! Путь не вільна! Барикади!

Вдалині на рейках, біля самісінького узлісся, темна купа. Місяць освітлює навалені на колію шпали.

Бронепоїзд зупинився. Татаєв чує хрипкий голос командира. Біжать червоноармійці.

— Що трапилось? А, чорт!..

Однак наказ штабу треба виконати за всяку ціну. Люди, звиваючись зміями, припадаючи до землі, повзуть уперед. І тут загавкав, захльобнувся татаканням кулемет. Рій небезпечних джмелів посвистом вилетів з-за дерев, з чорного узлісся.

Тіні повзуть уперед, до барикади. На всі боки полетіли шпали. На бронепоїзді гримнула гармата. Одна, друга... Вибухи луною покотилися за обрій.

— Татаєв! Машиніст! Машиніст!

Командир стоїть з наганом у руці. Місяць освітлює його обличчя, що звідси, з контрбудки, здається плямою.

— Треба прорватися на станцію. Повний уперед!

Барикаду розібрано. Але нічні джмелі свистять над головою, цокають об сталь паровоза.

— Саво, поїхали! На повний!

Мартинов побачив, як хитнувся машиніст. Хотів зберегти рівновагу і враз зсунувся вниз, упав навколішки перед шуровочними дверцятами. Жар з топки кривавим язиком заграв на його скривавленому від болю обличчі:

— Саво, вперед!..

Бронепоїзд уже залишив за собою ліс. За п'ять хвилин — станція!..

Ніколи було перев'язати пораненому груди. Мартинов знав: він не має права хоч на хвилинку покинути роботу. Він тепер повинен працювати за трьох!

Ворога вибили. Але там, на станції, залишився підбитий у бою бронепоїзд.

З того часу Татаєв розлучився з своїм помічником. Довелося лягти в лазарет, а потім, після одужання, машиніст пішов на фронт. У двадцятому році його полк перекинули з польських окопів на Перекоп, на Врангеля. З хвилюванням виліз колишній машиніст, командир взводу, з теплушки. На кілька годин його валка зупинилась у рідному місті.

Він поспішав знайомими вулицями до робітничої околиці. Навколо повалені паркани, зруйновані карнизи будинків — моторошні сліди недавніх боїв. Темним перед-

чуттям стиснулося серце. Але в уяві невідступно стоїть рідне, кохане обличчя дружини. Два роки не бачив її. Два роки минуло на численних фронтах, віч-на-віч зі смертю.

Ось знайомий будиночок. Був вечір, і враз за завіскою спалахнуло світло. У вікні метнувся жіночий профіль.

Татаєв поклав руку на серце. Воно несамовито калатало. Почував, як важко дихати. Хапав розкритим ротом курне вуличне повітря.

— Вона... Соня...

Зараз він увійде й скаже... Або ні, він нічого не скаже. Ввійде, скине шолом і чекатиме. Яка радісна буде несподіванка! Соня кинеється до нього й цілуватиме його зарослі колючою щетиною щоки.

Він не пам'ятає, як відчинив двері, переступив поріг. Назустріч холодне, незнайоме обличчя чужої жінки. Біля столу — двоє дітей, білявих, з наляканими оченятами. На все життя запам'ятав цю сцену. Кожна найдрібніша деталь навіки викарбувалася в пам'яті. Серце обірвалось, упало в безодню.

— Вибачте... А де ж... Я — Татаєв... Моя дружина...

І тоді він довідався, що його дружину ще рік тому взяли в контррозвідку. Потім, коли білі відступили, знайшли у вогкому льоху її труп. Софія Татаєва переховувала підпільників-більшовиків.

Він мовчки вислухав цю страшну новину. Зарослі щоки не сховали раптової блідості обличчя. Зціпив зуби так міцно, що під шкірою випнулися жовна.

Того ж вечора виїхав на Перекоп бити Врангеля.

Минули роки. І так, як бив він білополяків і тіснив до моря барона, так воював тепер Татаєв з прогульниками, з прихованим ворогом, що намагався стромляти кілки в колеса переможного паровоза революції. Через фронти громадянської війни до наших днів проніс колишній командир взводу свою ненависть до тих, хто стояв на шляху до нового світу. Так, як колись з гвинтівкою в руках, бореться тепер секретар партосередку за кожний паровоз і вагон, за кожну нову людину.

Великою радістю була для Татаєва несподівана зустріч з колишнім помічником машиніста Савою Мартиновим. Двоє бійців міцно обнялися й поцілувалися.

— Зустріч-то яка, Саво! Га? Тоді ти ще юнаком був, а тепер...

Сава любовно дивився на цю чорну кучеряву голову, з лелітками срібної сивини.

— А наш бронепоїзд загинув тоді, Гавриловичу, — враз пригадав з ніжним сумом. — Але ворога таки вибили...

— Вибили, Саво...

До ранку сиділи тоді обидва в кабінеті начальника політвідділу. Нескінченною ниткою снувалися спогади... А потім — спільна робота, вперта щоденна боротьба за реконструкцію на залізниці.

Був вечір. За вікном, унизу, дзвонили трамваї, і чогось так яскраво пригадав сьогодні Татаєв і бронепоїзд, і минулі fronti... В такі хвилини підступала звідкілясь тиха журба. Колишній машиніст відчиняв вікно й сідав на лутку. Він дивився на вулицю, на сірий, лискучий брук, де колись цокали підкови відгодованих коней білої кавалерії. Він сидів і пригадував. За стіною годинник хрипло кашляв шість ударів. Треба йти в депо.

32

Збори ще не починались, але великий зал у клубі залізничників уже гудів на всі лади від натовпу робітників. Збоку, на краю естради, примостилося двоє бригадирів. Мануйло Чумак сміхотливо мружив очі, кругле обличчя було як жовте жорно. Мاستильник розповідав про своє особливе мастило, яке він навчився виготовляти. Маслов, рудий і великий, чисто виголений, з галстуком на грудях, слухав уважно, зацікавлено.

— Коли воно таке гарне, даси моїй бригаді рецепт, — попросив він. — Тягни вже на буксир, Мануйле, тягни. А була в моїх бригадників така думка — перескочити через тебе, старий. Шкода, що новачки в мене підкачали.

Дзвінок зателенькав, як запілікала химерна скляна пташка. Маслов і Чумак поважно зайняли місця в першому ряді. Та незабаром обох їх було обрано до президії.

— Ходімо, старий, — шепнув Маслов, встаючи з стільця, — по прапор. Заробив ти з своєю бригадою.

Перехідний червоний прапор стояв збоку, біля столу президії. Його складки горіли, як пелюстки розгорнутої рубінової квітки.

Голова зборів башмачник Перегуда надав перше слово секретареві парторганізації. Проміння з очей Татаєва двома золотими дротинками стрельнуло в зал. Він промовляв, як завжди, голосно, спокійно. Але за його словами ховалася велика радість, хвилювання.

Мануйло Чумак сидів поруч з Савою Мартиновим. Сидів і не спускав очей з залізничників-мастильників і башмачників, машиністів і слюсарів. Тепле, вдячне почуття ворушилося в серці старого мастильника. Він слухав промову Татаєва і думав про те, що сьогодні свято. Свято не тільки для нього, Мануйла, а й для всіх його товаришів, що прийшли сьогодні на збори вшанувати перемогу бригади. Впізнав старий у перших рядах машиніста Маркела Івановича, стрілочника Книша, безвусого Тереня Борисчука.

Повний зал. Чув Мануйло, як злегенька шморгав носом ліворуч, за столом президії, Безвіконний. Ураз повернувся до нього й шепнув:

— Святкуємо, Пилипе? Це тобі не над колесом висіти на повному ходу...

Безвіконний не відповів. З-під волосся викотилася на його лоб срібна краплинка. Він стер її пальцем. І Чумак прочитав на обличчі свого молодшого товариша, що і його хвилювало те тривожне, фанфарне почуття перемоги.

Перемога. А й справді, тільки тут, у цьому урочистому залі, можна озирнутися назад. Перемога. Бригада мастильників щодня оглядала букси, робила рейси з поїздами. Вперта робота. І вони досягли, нарешті, того, що за останні п'ять місяців у них не було жодного горіння букс. У бригаді Маслова за цей час було три таких випадки. Небагато. Але переможцями в соцзмаганні вийшли такі вони, чумаківці.

Татаєв говорив про те, що ізотовський похід на залізниці вже дав великі наслідки. Першими розпочали похід мастильники, і вони з честю витримали іспит. Ворог намагався організувати горіння букс, та це йому не вдалося.

— І от, товариші,— голос Татаєва піднісся й забринів, як металева струна,— сьогодні ми святкуємо велику виробничу перемогу бригади товариша Чумака, зразкова робота якої, вперта організована боротьба за здорову буксу має стати прикладом для всіх нас. Чумаківці вийшли переможцями з соцзмагання, вони беруть зараз на буксир бригаду Маслова. Ми бачимо ось у президії ізо-

товця-мастильника товариша Безвіконного, який завдяки своїй пильності врятував поїзд від аварії.

Оплески ляснули, як постріл. Чумак штовхнув ліктем свого бригадника, і от він, Пилип Безвіконний, червоніючи, незграбно підвівся і стояв за столом, не знаючи, що йому робити. Хлопець умів добре мастити букси й висів над колесом вагона, коли того вимагав обов'язок, але тут, в оцій урочистій, незвичайній обстановці, він розгубився.

— Поклонися, Пилипе, поклонися,— шепнув Чумак.

Мастильник ніяково вклонився, і ще більше приснув йому на щоки калиновий сік. Він сів і хусточкою міцно витер спітнілий лоб. А оплески не вшухали. Перегуда постукав кулаком по столу, гукнув:

— Виразити захоплення потім будемо, товариші. Дайте говорити товаришеві Татаєву.

І Татаєв говорив далі. Він казав про те, що не можна заспокоюватися на досягнутих результатах. Проблема транспорту в другій п'ятирічці виходить на чільне місце, від транспорту у великій мірі залежить подальше зростання промисловості.

— Сьогодні ми вручаємо перехідний червоний прапор бригаді мастильників Мануйла Чумака. Тримайте його міцно, товариші мастильники, від вашої роботи великою мірою залежить виконання залізницею свого плану.

Секретар парткомітету пройшов через сцену і взяв прапор. Усі, як один, встали. Серед шумного прибою оплесків Мануйло Чумак прийняв червоний символ перемоги. Старий мастильник від імені бригади подякував зборам за високу честь. Він схвильовано кліпав повіками і чув, як у грудях радісне серце гучно відбивало удари.

Один по одному виходили на трибуну ізотовці-залізничники й розповідали про свої бойові дні. Багато з них боролися ще на фронтах громадянської війни, загонили в тупики ворожі поїзди, ремонтували броньовики. Вони згадували свій життєвий шлях і давали обіцянку й далі зміцнювати транспорт, працювати не покладаючи рук.

Татаєв вдивлявся в ці знайомі риси суворих, зморшкуватих облич, він знав, що слова промовців йдуть з глибини серця, знав, що додержать залізничники своєї обіцянки.

Увечері Татаєв разом з інженером Булатовим прийшов до Сави Мартинова. На завтра було призначено випробування інженерового винаходу автоматичного регулю-

вання. Блакитні короткозорі очі винахідника мружилися в усмішці, такій наївній, майже дитячій.

— Нарком прийшов, — повідомив він. — А крім того, — ціла комісія з спеців. Га? Думаю, що не осоромлюся...

— Ну, Василю Олександровичу, — зауважив Сава, — сумніви вам не до лица. Винахід має величезне значення.

— Атож, — вставив слівце Татаєв. — Поки шаролоткові поїзди підуть, наша старенька залізниця ще має виконати велику службу. Треба її вдосконалювати.

— А, так, так... у мене є ще один проект, — сказав Булатов. — Проект цікавий. Спати не дає.

— Люблю! — вигукнув Мартинов. — Люблю цей народ — винахідників! За їхній неспокій люблю, за їхні безсонні ночі. От, маєте. Тільки-но виготував і оформив один винахід, інший уже його тривожить. Творці!

Булатов розвів руками. За що ж тут, мовляв, любити? Така влада в людини, такий хист — і все тут.

— Усі ми творимо, — сказав інженер. — Кожний на своїй ділянці. І всі робимо спільну справу. Чи не так?

33

Щоб своєчасно закінчити проект пам'ятника, Андрієві Мартинову останній тиждень довелося працювати навіть уночі. Скульптор ходив з червоними від безсоння обідками очей, як у зайця.

Усі проекти було виставлено в кімнатах великого клубу робітників мистецтва. На вечір відкриття виставки Андрій не міг прийти. Але наступного дня він був першим біля дверей клубу.

Виставку мали відкрити для відвідувачів тільки з десятої години. Андрій прийшов рано. Він ходив перед приміщенням клубу, чекаючи, коли, нарешті, буде відчинено двері. Над входом висів великий плакат:

«Виставка проектів пам'ятника Ф. Е. Дзержинському».

І кожного разу, коли погляд Андрія падав на цей плакат, нервовий дріж пробігав у нього поза шкірою. Плакат говорив про безсонні ночі, про високе піднесення творчої думки, про таємні надії скульптора, що, може, йому таки вдалося втілити в брунатну пластмасу, в гіпс, у сірий мармур величну постать поета-революціонера.

Нелегке це завдання, недаремно уряд оголосив конкурс

на кращий проект. Десятки досвідчених митців, талановитих скульпторів узяли участь у конкурсі. Про це Андрій знав. Він хвилювався. А що, коли його проект поряд з іншими проектами славетних майстрів скульптури буде блідим, нікчемним, безталанним?

Нарешті, не в тому річ, чи буде проект ухвалено, чи ні. Річ у тому, що гарні відгуки дадуть нову творчу зарядку, а це буде початком нових творів, кожного разу все досконаліших, майстерніших. І твори ці не будуть пустою прикрасою,— вони будуть гострими, як зброя, вони ранимуть вороже серце не гірше, як організаторські здібності брата Сави чи ударна робота батька-машиніста.

Перед дверима клубу зібралося вже чимало студентів, скульпторів, працівників преси. Андрій поглядав на них як на своїх суддів. Вони справді прийшли на виставку, щоб потім написати про своє враження в газетах і журналах. Трохи пізніше прийшла екскурсія робітників. «Можливо, це з депо? — думав Мартинов.— Прийшли поцікавитися, що зліпив колишній слюсар... Напевне, батько хвастає». Але робітники були, мабуть, не з депо. Запитати їх було незручно.

Разом з іншими відвідувачами Андрій піднявся вгору мармуровими східцями. У великій залі було близько трьох десятків столів. На них красувалися проекти пам'ятника. Залізного Фелікса було показано в різних позах — то в кріслі, то на весь зріст.

Андрій з задоволенням констатував, що його проект різко відмінний од усіх інших, що були у цій залі. Його, Андрієві, задум звертає на себе увагу свіжістю й оригінальністю.

Андрій, намагаючись бути якомога непомітним і маленьким (для цього він навіть голову втяг у плечі), переходив разом з глядачами від одного проекту до другого. Він пильно прислухався до зауважень, переглядав зошити, куди відвідувачі записували свої враження. Але всі його думки, вся увага була там, у кутку, де стояв його Фелікс — увесь порив, увесь рух уперед. Скульпторові здавалося, що його проект виставлено у невідгідному місці, вікна давали мало світла, куток породжував зайві тіні й ховав риси обличчя. Андрієві хотілося відчинити всі вікна, поставити могутні прожектори — світла, світла!..

Він уловив себе на цій думці — світла! Щоб кожну рису, кожний злом і лінію його твору було освітлено, щоб

жодна деталь не сховалася нерозгаданою. Це добре, це дуже добре — митець не боїться винести свій витвір на промадський суд. Це значить, що його річ викинчена, і не буде червоніти за неї автор.

Андрій з таємним хвилюванням помічав, що біля його проекту найбільше зупиняється народу, найбільше точиться суперечок. Він прислухався до розмов, ловив кожне слово. Його твір хвалили. В зошит записували свої думки. Скульптор тремтячими пальцями перегорнув сторінку й прочитав:

«На мою думку, це найкращий проект. Саме таким повинен бути товариш Держинський на постаменті пам'ятника».

«Авторові проекту вдалося втілити в пластмасу цікавий задум».

Під кожним записом підпис. Андрій вдивлявся в ці похапцем написані олівцем нерівні, горбаті рядки. І раптом почув, що хтось злегенька торкнув його за плече. Обернувся і побачив батька. Старий машиніст прийшов сюди, мабуть, просто з роботи, з паровоза. Він був у робочому одязі — в замащеному піджаці, в синій сорочці.

— Ну як? — з батьківською тривогою зашепотів він. — Не провалимося, Андрію? Як наш проект?

Молодому Мартинову стало раптом смішно від цього батьківського хвилювання, від його слів «наш проект».

— Проект? А наче нічого, тату. Ось, читайте. Подобається людям.

Машиніст прочитав записи і наче розгублено заморгав повіками.

— Ну, щастя тобі... Щастя, доле.

Він озирнувся і ще тихіше зашепотів:

— А я біг сюди, біг... Поспішав. Серце калатало, як казанок. Хотілося взнати, як воно тобі йдеться: Це й Марфа Опанасівна турбується... Турбується стара... Ти ж ночі не спав, а тут, думаємо, може, ще й невдача...

— Завтра журі, тату, винесе своє рішення, — сказав син-скульптор.

Терень Борисчук бачить руку. Рука лежить зверху ковдри — біла й бліда рука.

Очі в дівчини заплющені, і вона тихо, ледь-ледь чутно, дихає.

Легенько рипнули двері. Терень не озирнувся. Він знає, хто це. Марфа Опанасівна підходить навшпиньках.

— Спить?

Хлопець киває головою. Мати слухає, як дихає дочка. Вона нахилиється до вуха Тереня й шепоче:

— Сьогодні їй уже добре. Лікар був годину тому. Каже — небезпеки немає. Перевтома й нерви...

Вона стоїть ще якусь хвилину й мовчить. Потім іде собі, й знову легенько риплять, зачиняючись, двері. Муха настирливо дзижчить і б'ється у вікно. За вікном спека, в міському парку зараз цвітуть липи. Стукають по бруку колеса візника.

Терень сидить і дивиться на повіки Люди. У неї довгі вії. І враз дівчина поворухнулася. Повіки кліпнули несподівано, і серце в Борисчука застукотіло хутко, тривожно...

Її очі розплющилися широко-широко, вони були круглі, як п'ятаки, ці знайомі поширені очі. І так, як завжди, збігалися до перенісся нахорохорені півником брови.

Вона не підвелася, не скочила. Вона дивилася з страшною напругою і здивуванням. Сон ураз відлетів од неї. І раптом вона вхопила його за руку.

— Тереню? Ти?..

Вона закрила очі. Гарячий вишневий сік залив її обличчя. Вона не сміла глянути йому у вічі, її серце так голосно тіпалося, що його, мабуть, було чути в іншій кімнаті. І почувуючи, як безмежна й задушлива радість хвилює її груди, дівчина стиснула цю велику, теплу долоню й ще раз вимовила тихо, приглушено:

— Тереню!..

35

Ірина рвучко кинула газету на канапу. До цього часу вона вдавала, що читає передову «Правды», іноді тільки втручаючись своїми репліками до загальної розмови.

— Ти кажеш — я зайва? Скрізь я зайва! Це надзвичайно смішно, Заремба. Живе собі людина, живе, і от поволі їй доводиться переконуватися, що вона зайва. Чи не правда, як це смішно?

Заремба з досадою насупив брови.

— Ти мене не так зрозуміла, Ірино. Я кажу, що саме цей акт можна виконати без...

— Без мене? Так?

Шурубак засопів носом і втрутився в суперечку:

— Дозвольте, громадяни. Я тобі скажу, Заремба, Ірина Аркадіївна не буде тут зайвою. А що, коли, скажімо, буде невдачний момент? Я це к тому кажу, що Ірину Аркадіївну треба поставити осьдечки. На сторожі, мовляв...

Він ткнув кривим нігтем у схематичну карту залізничних колій.

— Тутечки треба поставити Ірину Аркадіївну...— повторив ще раз, зиркнувши збоку на жінку.

— Ну що ж, — незадоволено заговорив Заремба. — Наша Ірина Аркадіївна хоче пограти в героїню. Цікава гра, не заперечую. Я згодний.

Чорний рупор гучномовця захрипів, і враз ясний металевий голос лунко вдарився в стелю:

— Говорит Москва на волне...

Шурубак підвівся й хутко виключив радіо.

Ірина мовчки підійшла до вікна. В темній прірві ночі, наче волохаті золоті павуки, ворушили лапками зорі ліхтарів на далекому вокзалі. І враз уявила себе на холодних нічних рейках. Вона самотньо стоїть недалеко від семафора і вдивляється в темряву. Вона, Ірина. Вдалині затишають обережні кроки. Це Левко, Шурубак і Татарченко. Троє... йдуть.

Ірина повертає раптом до Заремби гаряче обличчя з зеленим фосфором зіниць.

— Ха-ха-ха... Армія... Армія...— голосно регоче вона.

Довготелесий Татарченко, що весь час намагався клюнути носом у куточку канапи, підвів своє сонне обличчя.

— Га? Кого? — розпублено кліпнув він повіками.

— Троє героїв, армія диверсантів,— хлюпає сміхом Ірина.— І на варті в них Ірина Котровцева-Гай! Чудово! Безподібно...

— Ми пластуни, Ірино;— похмуро говорить Заремба.— Ми розвідники. І цей істеричний сміх — тільки твої нерви. Так, нерви. Скажу відверто: з конспіративних міркувань я тобі говорю не все. Я не один. Справжня армія існує, готується до походу. Облиш це, Ірино. Ти налякала Татарченка...

— Як це можна? Налякала такого хороброго героя, такого... пластуна!

Заремба стукає важким кулаком по столу:
— Замовкни! Нервова панянка!
Стінний годинник б'є дванадцять.
Ніч.

* *
*

Кімната секретаря комсомольської організації товариша Кухлика нагадала Людї польовий штаб. Минулого літа як представниця від шефа комсомолка була гостем на маневрах Червоної Армії. В кімнаті Кухлика панував скупчений і бойовий дух штабу. Приходили в справах організації секретарі осередків, коротко викладали свою справу. І коли якийсь хлопчина «розводив» зайві, непотрібні подробиці, Кухлик завжди його зупиняв:

— Не ти один, треба всіх вислухати.

Він тут же занотовував собі в блокнот, що треба зробити, дзвонив телефоном, викликав до себе комсомольців, вислухував секретарів.

— А, Мартинова! — привітав він дівчину. — От добре, що прийшла. Ти в справі організації ударної комсомольської бригади в цеху? Добре, сідай.

Люда розповіла про те, що комсомольці цеху підйомного ремонту уже організувалися в бригаду ізотовців, і тепер вона як бригадир хоче одержати вказівки й інструкції.

— Бригада ізотовців, кажеш? Чудово. Тільки ось що. Які там у тебе в бригаді хлопці? Знаєш, назвати себе ізотовцями легко, але виправдати на ділі цю високу назву важко.

— Хлопці хороші, кращі комсомольці, ударники. Треба, щоб ми справді стали ізотовцями на транспорті.

— Атож, я про це й кажу. Цех підйомного ремонту досі не виконує своєї програми. Паровози простоюють, якість ремонтування низька. А щодо інструкцій, то тут може бути одно — ударна організована праця, правильна розстановка сил, соцзмагання. Та ти все це знаєш і сама.

Того ж дня комсомольська бригада підписала кілька угод на змагання з іншими бригадами. Перший же паровоз комсомольці випустили з ремонту з високими показниками якості роботи. Але проти встановленої норми було запізнення на дві з половиною години. І ці години не давали Мартиновій спокою. Знала, що є всі дані не тільки своє-

часно закінчувати ремонт, але й випускати паровоз раніше визначеного нормою часу. В чому ж річ? Адже ледарів у бригаді немає. Є завзяття, є пильність, є бажання бути найкращими.

* *
*

Люда проснулася, коли в кімнаті стояла нічна тиша. За дверима цокав будильник. Десь за стіною, мабуть у ванній, дзвінко в тиші стукали з паузами важкі краплини — дівчина пригадала, що там погано закручується кран і ще ввечері Андрій голосно жалівся: «Повна квартира винахідників і слюсарів, а кран нікому полагодити!»

І враз сплигло на думку: дві з половиною години запізнення! Не виконали своєчасно норми!..

Одна за одною пливуть думки. Пригадала дівчина, що Дмитро Цеснік з її бригади двічі бігав під час роботи у кладовку за інструментом. На це в нього, напевне, пішло хвилин двадцять, а може, й півгодини. Пригадала, що було погане мастило, вона сама ходила міняти. Кладовщика не було, довелось чекати його хвилин п'ятнадцять. І скільки таких дорогих хвилин під час роботи пропало марно! Що, коли б їх підрахувати? Чи не склалося б кілька годин? Напевне, в кожного не мало отак витрачається часу. В роботі це майже непомітно, а результат — паровоз простояв у цеху зайвих дві з половиною години!

Уже не могла спати. Лежала горілиць з розплющеними очима. Темрява ходила навшпиньках по кімнаті. Тепер для дівчини-бригадира були такими чіткими слова Кухлика:

— А головне — правильна організація праці. Та ти сама про це знаєш...

Так, вона знала це, добре знала, а от на ділі, в роботі, не зуміла цього застосувати. Вона, тільки вона, як бригадир, винна в отих двох з половиною зайвих годинах!

Люда почуває в темряві, як гарячий присок сорому заливає її вуха.

«Бригадир! — шепоче дівчина. — Комсомольський бригадир! Невдаха ти, а не бригадир! — картає вона себе. — Що, коли б довідався про це брат Сава або батько?» А вони думають, що вона ударниця, що вона бойовий слюсар у депо!..

Люда встає і світить електрику. Дістає свою записну книжечку й сідає до столу.

«Дмитро Цеснік — двадцять хвилин, — записує вона. — Мартинова — двадцять хвилин. Уже — сорок. А ще?..»

Вона пригадує, гризе олівець. Ні, треба не так. Треба завтра з годинником у руці перевірити за роботою кожну хвилину! Кожну хвилину на облік!

Уранці Люда встала з синцями під очима, але була весела, сміхотлива. Вона знала, що треба робити. За чаєм реготала, сипала жартами. Батька налякала тим, що висловила бажання нарвати собі букет з квітів, які стояли в ідальні в горщиках — щоденна любов і піклування старого машиніста.

— Не смійся, дочко, не смійся з мене, — сварився Маркел Іванович шершавим пальцем, схожим на корінець жоржини. — Ось у мене в кімнатах казанликська троянда цвістиме! О! На день твого народження обіцяю тобі таку трояндочку, що засмієшся від щастя. Знаю ж, що й ти любиш гарні квіти, знаю...

— А я, тату, обіцяю паровоз ваш так відремонтувати, що цілуватимете його. Слово даю! — хвалилася дочка. — За троянду, звісно, подякую, але я більше люблю польові квіти — волошки, васильки...

— Чебрець, — підказала Марфа Опанасівна. — Пахне славно...

— І чебрець, правильно, — згодилася Люда. — Але поки не виконаю з своєю бригадою виробничого плану, нюхатиму мазут. Вірно кажу. Мені зараз мастило пахне не гірше від квітів.

* *
*

Бригадники-комсомольці жартували:

— Мартинова годинником задається! Заховай!

— Ладно, після роботи скажете, — відмахувалась Люда. — Секрет вам відкрию після роботи.

Вона справді цілу зміну не розлучалася з годинником, раз у раз записуючи щось у свою книжечку. А коли прогув гудок, зібрала бригаду на нараду.

— Зараз секрет почувете, хлопці, — сказала весело, навіть каштановими кучерями стрінула. Але в очах не горіли звичайні сміхотливі бісики, і біля пубів у куточках рота збіглися дві складочки.

— Хлопці, думаєте, що по-ударному працювали? Думаєте, що ми вже ізотовці?

Незвичне глузування бриніло в її голосі. Комсомольці насторожились. А що, хіба не досягли вони блискучих наслідків у ремонтіванні паровоза? Хіба хоч одну деталь забраковано після їхньої роботи?

Бригадники мовчки чекали, що скаже далі Мартинова. А вона витримала паузу, дістала книжечку й спокійно, чітко прочитала:

— За сьогоднішню зміну наша бригада вкрала у держави, пропулявши, дві години. За місяць це виходить мало не шістдесят годин, або приблизно дев'ять робочих днів.

І не давши товаришам отямитися, читала далі:

— З цих двох годин припадає на: 1) товариша Цесніка — двадцять хвилин прогулу, 2) товариша Наливчука — десять хвилин, 3) Зотова — двадцять три хвилини, 4) Гаврющенко — вісімнадцять хвилин, 5) бригадира Мартинову — дванадцять хвилин, 6) Мурзаєва — двадцять хвилин, 7) Лук'янова — сім хвилин. Усе, товариші.

Вона спокійно сховала книжечку в кишеню. Та тієї ж миті з гурту крикнув Зотов:

— Товариші, що це значить? Які там у мене двадцять три хвилини? Ви ж усі бачили, як я робив? Поясни, Мартинова...

— В тому й річ, товариші, що всі ми непомітно для самих себе прогулюємо. Ми не звертаємо уваги на такі «дрібниці», як двадцять або десять прогаяних хвилин, а щомісяця ці хвилини виростають у цілі дні. Сьогодні я з годинником у руках (Люда витягла годинник) перевірила весь процес роботи. Сюди все ввійшло: і біганина за інструментом, і його заправка під час роботи, подвійна праця завдяки невмілому підходу до ремонту... Ось, хлопці, з чого складаються ті кілька зайвих годин, які ми витрачаємо на паровоз. А чи не можна б так, щоб на роботу приходити раніше хвилин на десять і за цей час дістати весь інструмент, підготуватись як слід?

— Запасний інструмент підготувати, — гукнув Цеснік.

— Правильно, щоб не лагодити інструмент під час роботи.

Люда бачила, що її думка знайшла жвавий відгук у комсомольців. Та й чи могло бути інакше? Хіба не одна мета гуртувала бригаду, об'єднувала в міцний гурток ком-

сомольців, що однаково вміли і працювати по-ударному, і молоді, весело розважатись?..

Аж дванадцять пунктів написала сьогодні на нараді бригада Мартинової — дванадцять пунктів, і кожний пункт протоколу конкретно говорив про якусь перешкоду в роботі, яку треба усунути, намічав шлях до поліпшення.

36

Василь Олександрович Булатов мружив блакитні озерця короткозорих очей, нервово ламав довгі пальці. Він розповідав про генеральне випробування свого винаходу.

— Уявіть собі: два паровози шалено летять один одному назустріч. Через двадцять хвилин катастрофа неминуча. Це був чудовий момент, друзі мої...

— Не хотіла б я бути на місці машиніста, — похитала головою Марфа Опанасівна, наливаючи інженерові чай.

Маркел Іванович муркнув щось невразне і ще ближче присунув до винахідника лікоть.

— Глянув я на наркома, — вів далі Булатов, — він зосереджено, напружено дивиться вперед. Бачу, машиніст хвилюється... Ну, і раптом у мене самого щось тьохнуло в серці: а що, коли якась непередбачена дрібниця, якась помилка чи хиба... В контрбудці спалахнуло жовте світло. Це значить — небезпека, зупиняй поїзд, колія не вільна...

— Ах ти ж чорт! — покрутив головою старий Мартинів. Він, мабуть, пригадав, скільки таких історій траплялося з ним у його довгому житті машиніста. Але ніяких сигналів у його будці не було — тільки щасливий випадок та його надзвичайна пильність і досвідченість рятували поїзд від страшної катастрофи.

— Таке жовте, зловісне світло... Але ми мчимо далі. І враз — червоний вогонь. Зупиняй поїзд, машиністе! Негайно! Мчимо, не звертаємо уваги на сигнали. Побачимо, як буде з автогальмуванням. І вже через півхвилини наш паровоз зупинився. Сам зупинився завдяки моєму винаходу...

Сава, який досі мовчки міряв широкими кроками кімнату, підійшов до Булатова і майже ніжно, любовно поклав йому на гостре плече руку. Хотів щось сказати, але кинув тільки коротке «так, так» і знову закрокував у ку-

ток. Та теплий, схвильований вираз його очей промовляв ясніше за всі слова. Нарешті, він, широко, лагідно усміхаючись, сів поруч інженера.

— Василю Олександровичу,— сказав м'яко, стримуючи радість, що хвилювала його.— Я теж можу похвалитися дечим. Учора, нарешті, відкрили роз'їзд на дванадцятому кілометрі. Домігся, нарешті. Тепер пропускна спроможність станції збільшилася вдесятеро. Манган піде, вугілля, хліб. Важливий же район. Тут не повинно бути жодних затримок, жодних простоїв...

— Вітаю, вітаю,— просто сказав Булатов.— Це вже діє ваш організаторський хист, Сава Маркеловичу...

Маркел Іванович завовтузився на місці, засопів носом.

— А з моїм винаходом поки що «стоп». Пробка в голові. Ніяк не доведу справи до кінця. Я, знаєте, хочу запобігти протіканню труб. Такий апаратик хочу вигадати...

Марфа Опанасівна махнула рукою:

— Ти вже, старий, мовчав би. Куди кінь з копитом, туди й фак з клешнею...

Булатов заступився за машиніста.

— А я певен, що Маркел Іванович дасть нам корисний винахід,— сказав він.— Ось допоможу вам, не буде тоді Марфа Опанасівна висловлювати свої сумніви...

Зненацька машиніст щось згадав і підвівся з-за столу.

— Стривайте! — гукнув він.— Стривайте, шановні громадяни! Я той... щось весело мені, співати хочеться. Є в нас пляшка гарного червоного вина? Га, Марфо Опанасівно? Адже є? Зараз принесу. За винахідників вип'ємо...

Він збігав у сусідню кімнату й незабаром повернувся з пляшкою та бокалами.

— Дуже шкода, що не вся родина Мартинових у зборі,— сказав Булатов.— Де Гордій Маркелович? Де наш талановитий скульптор Андрій Мартинов?

— Еге, Гордія зараз не відірвеш од його інституту,— засміявся Сава.— Вдосконалює пересаджування органів, узятих від трупів. Дні й ночі за роботою. Люда в депо, Андрій пішов довідатися про висновки журі конкурсу про проект пам'ятника...

— Шкода, що я не маю честі належати до вашої родини,— щиро сказав інженер.— Це була б велика, велика честь для мене...

— Голубчику Василю Олександровичу! — скрикнув Сава, схвильовано проводячи долонею по стриженій голіві.— Та хіба ви не з породи Мартинових? Що таке наша родина? Думаєте, я з братами — і крапка? Е, ні, голубе, Мартинови є скрізь — на кожному заводі знайдете, в кожному інституті, в театрі пошукайте.

Маркел Іванович наповнив бокали.

— Хочу промову сказати,— підвівся він.— Товариші, повідомляю про відповідальне завдання, яке мені доручило управління залізницею. Цими днями я вестиму поїзд з делегацією чужоземних промисловців. Серйозна делегація, скажу вам...

— Знаєте вже, тату,— посміхнувся Сава.— Справді серйозна. Тому й дали найкращого водія...

— Мене?

— Атож...

— Ну, тоді давайте вип'ємо перший бокал...

Двері грюкнули так, наче з вулиці влетів буран. На порозі стояв Андрій Мартинов.

— Почскайте, не пийте! — замахав він руками. — Я теж хочу з вами перший бокал піднести...

— Що з тобою, Андрію? Бронтозавра живого побачив? — спитав Сава, вже здогадуючись, у чому річ.

— Ні, не бронтозавра. Іхтіозавра, архізавра! Вітайте мене, шановні громадяни! Мій проект жюрі відзначило як кращий!

37

Була година ночі. Ірина це добре знала. Так говорив маленький золотий годинник на руці. Але чому такий химерний місяць? Він підморгнув жінці закривавленим оком, він зовсім не схожий на звичайний нічний місяць, який звикла бачити Ірина Котровцева-Гай.

Все було майже так, як вона уявляла. Затихли легкі кроки трьох постатей у далечині. Високий, довгов'язий ішов позаду. Вона згадала — Татарченко! Місяць хижо світив йому в спину. І ще згадала — Заремба лаявся: «Місяць! Наче навмисне. Були темні ночі, а сьогодні...»

Але поїзд № 42 пройде саме сьогодні. Рівно о першій з половиною години він прийде на станцію. Чи прийде ж?

Вони знали про все. Про склад делегації чужоземців,

про машиніста, що вестиме поїзд (Маркел Мартинов! Маркел Мартинов!), і про стрілочника, що стоятиме на посту.

Вона кілька разів повторила це: Маркел Мартинов. Це було давно. Як давно!..

Брр! Холодно...

Ірина кутає плечі в м'яку широку хустку. Липнева ніч, а така холодна... І, нарешті, зрозуміла — дрижить серце, наче вскочила в груди слизька, огидна жаба. Маркел Мартинов! Х-ха, к чорту!.. Хто це сказав?

Рейки — як дві крижані стріли. Коли ступити на них, холод пройде в ногу, заморозить тіло. Вона знала — вона тут зайва. Як цей місяць і рейки...

Потім усе було, як у сні. Ще здалека побачила три криваві ока і почула глухий шум. Поїзд! Він пронісся повз неї, як ураган. Чула ще крики і два постріли. Так, два постріли... Тоді вона кинулась бігти туди, куди пішли троє. Вона не добігла. Здалека бачила, як метушилися чорні постаті. Їх було багато... Їй здалося, що хтось стогнав. Вона сховалась у рівчак і чула, як пройшли мимо. Невідомі їй.

Хтось сказав:

— Один утік, не впіймали. Їх було троє.

— Гади!

Так, вона знала — їх було троє. Хто ж утік? А хіба не однаково?.. Знала — ніякої катастрофи не було. Напад не вдався.

Вилізла з рівчака й пішла. Йшла довго. І вже отямилася вдома. Вона лежала на канапі. Згадала, що не зачинила дверей. Серце вже не дрижало. Тоді встала й так сиділа в темряві.

* *
*

Через годину прийшов Шурубак. Підліз до вікна і слухав, дивився в чорні шибки.

Місяць уже не світив. Шурубак лежав на животі й слухав. У кімнаті було тихо. Він був обережний і боявся засідки. План провалився. Стрілочник вирвався від них і вдарив Татарченка чимсь важким по голові. Заремба кинувся переводити стрілку. Але вже на крики стрілочника бігли люди. Скільки їх було? Шурубак чув, як

гупали важкі чоботи. Хтось вистрілив. Це, мабуть, стріляв Заремба.

Знав, що Зарембу й Татарченка схопили. Але поїзд пройшов хутко, проскреготів колесами мимо — був певний Шурубак, що Заремба таки встиг перевести стрілку на зазубень. Але катастрофи не було... не було. Значить, машиніст своєчасно помітив щось. Так, хіба не чув Шурубак, як скреготали гальма, схопивши колісні стальними обценьками?

Переконавшись, що в кімнаті нікого немає, Шурубак спустився східцями вниз. Двері були напіввідчинені. Це знову примусило його насторожитися. Він стояв якусь мить, затамувавши віддих. Потім з силою штовхнув двері ногою і ввійшов. Намацав вимикач і засвітив електрику. Стояв з відкритим ротом, і очі його були прикуті до канапи. На канапі лежала Ірина. Цівка крові перетинала її лоб. Рука затисла револьвер.

Він озирнувся й хутко дістав з шухляди свій бумажник. З полегшенням переконався, що документи цілі. Він багато за них заплатив — вони ще мають послужити йому надалі. Потім тихо, наче боячись потривожити жінку на канапі, вийшов навшпиньках і міцно зачинив за собою двері.

* *
*

Машиніст Мартинов перший помітив, що його поїзд скеровано в тупик. І коли пролунало два постріли (Маркел Іванович їх не чув), помічник його вже щосили помпував воду, а сам він закрив регулятор і майже водночас перевів ручку крана машиніста у п'яте положення. І враз засичало повітря, випущене з усіх повітропроводів. Паровоз хитнуло, заскреготали колеса важко, з напругою. Поїзд зупинився, не добігши десяти метрів до зазубня.

Сава, що слухав це батькове оповідання, з силою грюкнувши стільцем, схопився з місця й хутко закрокував по кімнаті.

— Один з них був Заремба, колишній слюсар депо, — сказав він. — Другий — Татарченко, теж добре відомий мастильник. Третій — зник. Ну, знайдуть і третього... А ви, тату, ви... Та що й говорити, не хлоп'я — розумієте, що ви врятували не тільки поїзд... Розумієте — в міжнарод-

ному вагоні їхала урядова делегація чужоземних промисловців...

М'єркел Іванович стримував радісну, дитячу усмішку. Його очі говорили: «А що, сини мої любі, старий батько не відстає од вас!..»

Він перевів погляд на Люду, що досі мовчки сиділа на канапі. В серці ворухнулося щось схоже на співчуття. А й справді,— сини організатори, винахідники, видатні люди, а от дочка ще не виявила себе ні в чому...

— А ти, Людо, чому мовчиш? — звернувся до неї.— Нічим похвалитися, га?

Тоді дівчина підвелася.

— Моя бригада комсомольців-ізотовців,— сказала вона,— перекрыла всі норми, випустивши з ремонту паровоз на десять годин раніше визначеного строку. Ремонт бездоганний, тату. Отже, я теж маю цілковите право як молода ізотовка-комсомолка потиснути руку старому ізотовцю Маркелові Мартинову.

Вона міцно стиснула зашкарублі батькові пальці.

— І ще одно маю довести до вашого відома...— І враз засміялася, не витримавши серйозного тону. — Відпуск одержала і путівку в Крим, у будинок відпочинку! Всю бригаду премійовано!

* *
*

— Так, пора...

Гордій Мартинов кивнув черговому лікареві й вийшов у коридор. Назустріч у білому халаті лікар Попов:

— Гордію Маркеловичу, все приготовлено. Вас чекають.

Він нашвидку пояснив:

— Я сам особисто робив дослідження. Постріл у скрючено. Труп свіжий. Бувайте.

Знайоме скрипіння дверей. У ніс вдарив запах карболки і йоду. Примружив очі від яскравого світла.

У халаті й сніжнобілому ковпаці він підійшов до столу. За вечірнім вікном у густій верховині старої липи ніжно й журливо свистіла на зеленій флейті вивільга.

Темносині півкола майже невлотимими рисами відтіняли ясні очі дослідника. Останні дні він працював

особливо напружено. Часто глупа ніч заставляла його в операційній. Мартинов закінчував перший цикл своїх дослідів. Він стояв на порозі великого відкриття. Ще кілька місяців упертої роботи — і він сподівався з успіхом розв'язати проблему приживлення органів.

Звичним рухом Гордій відкинув набік простирадло. Його вразила надзвичайна білість шкіри трупа жінки, що лежав перед ним.

Глянув на застигле, спокійне обличчя і, вражений, упізнав Ірину. Її відкриті очі застигла липуча плівка.

38

Сонце торкнулося рубіновим краєм руїн старовинної генуезької фортеці. Кримський вітрець приносив з гір хвилюючий дух кипарисів і винограду і ще якісь незнані солодкі запахи, лоскотливі й невловимі. Може, то пахли моховиті валуни на далеких кручах, може, то був димок загубленого в горах татарського аулу.

У затишний куточок до мокрого прибережного каміння прийшли того вечора двоє. Люда, як дика коза, легко спустилася з урвища, і Терень, вайлуватий, як ведмідь, ледве встигав за нею.

— Ну й ну! З тобою тут в'язи скрутиш,— пожалівся він.

— Не ходи. Хіба я тебе тягла? — засміялась дівчина. Вони сіли на камінь.

— Сонце заходить, Теренчику. Незабаром зовсім смеркне.

— Невже ти боїшся зі мною? Тут ведмедів немає.

— Ти сам ведмідь. Швидше дочитай казку. Її саме отут і читати, біля моря...

— А слухатимеш уважно?

Терень розкрив книжку.

— На чому ми зупинилися? Ну, слухай...

«...Морський дідько приплив до берега й причаївся між диким камінням. Над морем світив бірюзовий місяць, і дідькова шкіра, вкрита срібною лускою, тьмяно вилискувала, як мокрий гостроверхий камінь. Ззаду набігали дрімотні хвилі, і риб'ячий хвіст старого дідька ліниво ворухився в теплій воді.

Дідько роздував ніздрі, на повні легені вдихав при-

бережне запашне повітря. Це була затишна місцина, захований між скелями дикий пляж. Тут сідали відпочивати білі чайки й темнозелений краб ворушив між камінням своїми кумедними клешнями. Тут ніхто з людей не міг потривожити старого морського дідька. Коли золотими жучками розбігались по узбережжю миготливі вогники в санаторіях і будинках відпочинку, він припливав сюди, між блискуче гостре каміння, і місяць ковзався по срібній лусці його шкіри. Дідькові повіки кліпали, як половинки морської черепашки. Сон злітав на нього, і хвиля ліниво ворушила його риб'ячий хвіст...

І враз хтось голосно засміявся. Хлопець і дівчина стояли над морем на скелі й цілувались...»

— Ти розумієш, Людо? — підвів раптом голову від книжки Терень. — Вони цілувались. Вони... ось так...

Він хутко нахилився до дівчини й поцілував її відкритую шню.

— Теренчику! — повернула до нього обличчя. — Навчився вже?

Він побачив її здивовані нахорохорені брівки й ураз засміявся голосно й весело.

— Вітай, Людо, вітай! Сама бачиш, що маю досягнення. А втім, слухай далі. Незабаром зовсім стемніє, і тоді нам читатиме ніч...

«...Від того сміху проснувся дідько. В його заповідний куточок прийшли люди. Він добре знав цих кумедних істот. Вони живуть на березі і плавають так незграбно, наче їх тягне на дно важке каміння. Люди! Ці чудні створіння множаться з кожним днем, і скоро не буде на березі такого куточка, де б не ступала їхня нога.

Дідько нечутно відплив од каміння. І коли вже був далеко в морі, крикнув протяжно й низько, як невідомий птах...»

Присмерк упав раптово. Не встигло ще закотитися за кручі сонце, а на обрії вже вставав місяць і гаптував діамантову стежку на морі.

Терень і Люда сиділи на камені. Біля ніг ледь-ледь плюскотіли сонні хвилі, й міцні пахощі солоного простору та водоростей лоскотали ніздрі. І зненацька обоє почули дивний далекий звук. Наче покрик у нічній тиші, химерний і журливий, він долинув до берега. Люда здригнулася.

— Чуєш? Що це? — спитала вона, пригортаючись до хлопця.

— Це кричить морський дідько...

Обоє дзвінко засміялись цій вигадці і довго ще слухали ніч. Але жодного звуку, крім плюскоту хвиль, не доносило море. Може, їм вчувся той далекий химерний покрик, а може, то крикнула спросоння біла чайка на прибережній скелі...

Харків, 1934 р.

ПРИМІТКИ

УДАРНИЙ ЗАГІН

Перша повість про дітей. Надрукована в 1931 році видавництвом «Молодий більшовик», Харків—Одеса. Через рік твір виходить у перекладі польською мовою в Українському державному видавництві нацменшостей при Президії ВУЦВКу. В 1933 році повість видається в Мінську білоруською мовою (Державне видавництво Білорусії, юнацький та дитячий сектор).

Книга користувалась успіхом. На конкурсі, влаштованому видавництвом «Молодий більшовик», вона дістала другу премію (першою не було присуджено нікому).

Повість «Ударний загін» друкується за текстом українського видання 1931 року.

АУЛ ІРГІЗ

Перший твір О. Донченка про життя казахського народу — дітей і дорослих. Повість була видана «Молодим більшовиком», Харків—Одеса, 1932 року. Друкується за текстом цього видання.

ЗОРЯНА ФОРТЕЦЯ

Влітку 1931 року Олень Донченко їде на будівництво металургійного Магнітогорського комбінату. Про цю поїздку письменник розповідає в «Творчому звіті»:

«Мене вабили дикі зауральські степи, де тоді розгортався

завзятий бій за фортецю соціалізму на Сході. І ще тому вабив мене Магнітобуд, що це справжнє інтернаціональне будівництво» (ж. «Червоний шлях», 1934, №№ 2, 3).

На матеріалі, зібраному в Магнітогорську, Донченко написав у 1931 році роман «Зоряна фортеця».

Уперше цей твір надрукований у 1933 році («Молодий більшовик», Харків—Одеса). В перекладі на російську мову роман виходить наступного року у видавництві «Молодая гвардия» під назвою «Звездная крепость». Друкується за текстом 1933 року видання з деякими скороченнями відповідно до російського видання.

РОДИНА МАРТИНОВИХ

Повість про робітників-залізничників. Уперше була надрукована уривками в журналі «Червоний шлях» (1934 р. №№ 10—12). У цьому ж році твір виходить окремою книжкою у видавництві «Література і мистецтво» (Харків, 1934 р.). Друкується за текстом цього видання.

ЗМІСТ

Творчий шлях О. Донченка. Вступна стаття	
<i>М. Острика</i>	5
Ударний загін. <i>Повість</i>	49
Аул Іргіз. <i>Повість</i>	109
Зоряна фортеця. <i>Роман</i>	183
Родина Мартинових. <i>Повість</i>	367
Примітки	521

Художнє оформлення *К. КАЛУГІНА*

Редактор Т. Черторижська
Художній редактор Р. Ліпатов
Технічний редактор Н. Тимчишина
Коректор В. Тімукіна

Донченко Олесь Васильевич. Сочинення. Том I.
(На українском языке).

Здано на виробництво 23-VII-1956 р. Підписано до друку 8-X-1956 р. Формат 84X108^{1/32}. Фіз. друк. арк. 16,375. Умовн. друк. арк. 26,855. Обл.-вид. арк. 28,41.

Тираж 10 000. БФ 17409. Зам. № 555. Ціна 12 крб.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»,
Київ, Ворошилова, 3.

Львівська книжкова друкарня
Головидаву Міністерства культури УРСР.
Львів, Пекарська, 11.